Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

О. В. Марченко

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Підручник

У двох томах

Том 2

Дніпро
2025

УДК 94(41/99)+340.15
М 30

Рекомендовано Вченою радою Дніпровського державного університету внутрішніх справ (протокол № 11 від 27.06.2025)

Р Е Ц Е Н З Е Н Т И:

доктор юридичних наук, професор **Ігор ПРОЦЮК** – завідувач кафедри теорії та історії права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

доктор юридичних наук, професор **Володимир МАРЧЕНКО** – професор кафедри державно-правових дисциплін, кримінального права і процесу Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди;

доктор юридичних наук, професор **Сергій ПЕРЕПЬОЛКІН** – завідувач кафедри міжнародного права Університету митної справи та фінансів.

Марченко О. В.

М 30 Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. У 2-х т. / О. В. Марченко. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. Т. 2. 428 с.

ISBN 978-617-560-100-6

Підручник підготовлено відповідно до стандартів вищої освіти України з урахуванням сучасних тенденцій розвитку інститутів держави і права. У другому томі видання зосереджено увагу на подіях та фактах державно-правової історії у Новий та Новітній час, докладно проаналізовано трансформації державно-правового механізму у західному світі, у країнах центральної і східної Європи, східних країнах у XX-XXI ст., а також досліджено специфіку формування інститутів держави і права у країнах, що розвиваються, та у слабко розвинених країнах.

Для науково-педагогічних працівників, здобувачів вищої освіти, юристів-практиків і широкого загалу читачів.

ISBN 978-617-560-100-6

© Марченко О.В., 2025
© ДДУВС, 2025

З М І С Т

Розділ 1. ЗАРОДЖЕННЯ БУРЖУАЗНИХ ДЕРЖАВ
У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ТА ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ 6
1.1. Особливості буржуазної держави та її правової системи 6
1.2. Великобританія: від абсолютної до парламентської монархії 24
1.3. Франція: від монархії до республіки 39
1.4. Еволюція державності і права Німеччини 61
1.5. Держава і право Сполучених Штатів Америки 74
Питання для самоконтролю 89
Рекомендована література 92

Розділ 2. ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН
ПОЗАЄВРОПЕЙСЬКОГО СВІТУ В НОВИЙ ЧАС 93
2.1. Становлення буржуазної держави в Японії 93
2.2. Китай: виклики Нового часу 100
2.3. Розвиток державності і права у країнах Латинської Америки 110
2.4. Держави Африки: специфічне бачення державності 116
Питання для самоконтролю 119
Рекомендована література 121

Частина ІІ
ДЕРЖАВА І ПРАВО У НОВІТНІЙ ЧАС

Розділ 3. ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО
МЕХАНІЗМУ У ЗАХІДНОМУ СВІТІ У ХХ-ХХІ ст. 123
3.1. Напрями й тенденції розвитку держави та права
в країнах Західної Європи і в США 123
3.2. Великобританія: сучасне обличчя парламентської монархії 149
3.3. Франція: шлях від парламентської
до президентсько-парламентської республіки 160
3.4. Німеччина: карколомні траєкторії злетів і падінь 170
3.5. Італія: тоталітарні та ліберальні практики 187
3.6. США: на шляху до світової першості 200
Питання для самоконтролю 229
Рекомендована література 232

Розділ 4. РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОСТІ І ПРАВА У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ …… 233
4.1. Становлення нових держав після краху трьох європейських імперій …….. 233
4.2. Законодавче закріплення утворення нових держав ……. 240
4.3. Зміна векторів розвитку: курс на європейські стандарти державного устрою ……... 243
4.4. Національні правові системи: на шляху відродження ……..... 245
Питання для самоконтролю ……...251
Рекомендована література ……. 252
Розділ 5. СУЧАСНІ СХІДНІ ДЕРЖАВИ ТА ЇХНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ .. 253
5.1. Модернізація у східних державах під впливом західної цивілізації: загальний огляд ……...253
5.2. Японія: від тоталітаризму до парламентської монархії ……..……256
5.3. КНР: побудова держави «соціалістичної ринкової економіки» ……. 273
5.4. Індія: становлення національної держави …….398
5.5. Мусульманські країни: на шляху відродження фундаментального ісламізму ……. 311
Питання для самоконтролю ……. 321
Рекомендована література …… 323
Розділ 6. ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТІВ ДЕРЖАВИ І ПРАВА У КРАЇНАХ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ ТА СЛАБКО РОЗВИНЕНИХ КРАЇНАХ ……. 324
6.1. Процес утворення національних держав у Латинській Америці, Азії та Африці: загальний огляд …… 324
6.2. Напрями й тенденції державно-правового розвитку латиноамериканських країн ……..... 333
6.3. Держава і право у країнах Південної і Південно-Східної Азії та на Близькому Сході …… 355
6.4. Створення незалежних держав і систем права у Тропічній Африці ……359
Питання для самоконтролю ……...373
Рекомендована література ……. 374
Заключне слово ……...375
Глосарій понять і термінів ……385

Частина І

ДЕРЖАВА І ПРАВО НОВОГО ЧАСУ

худ. Ж.-П. Уель «Штурм Бастилії 14 липня 1789»
(див. с. 41)

Розділ 1
ЗАРОДЖЕННЯ БУРЖУАЗНИХ ДЕРЖАВ У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ТА ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ

1.1. Особливості буржуазної держави та її правової системи

Епоха Нового часу охопила відносно нетривалий період часу – середину XVII-XIX ст. Однак у світовій державно-правовій історії вона знаменує зародження багатьох сучасних державно-правових інститутів. Сформований у той час новий тип держави, незважаючи на численні перешкоди, що виникали на його шляху, багато в чому визначив магістральну лінію розвитку світової цивілізації – шлях до держави, заснованої на громадянському суспільстві.

Історичне значення буржуазної держави і права полягає в руйнуванні старого феодально-патріархального порядку і у визначенні нової глобальної перспективи розвитку.

1.1.1. Форми правління держав буржуазної демократії

Демократія – найгірша система правління, за винятком усіх інших.

***В. Черчилль**, британський політик, державний та воєнний діяч XX ст.*

Становлення демократичної держави відбувалось у процесі буржуазних революцій, що руйнували підвалини феодального суспільства і утверджували нові ринкові відносини. Від того, наскільки рішучою і послідовною була революція, наскільки сміливо буржуазія виступала в союзі з народом, залежав і весь подальший розвиток державного ладу.

Відлік Нового часу ведеться з часу англійської революції, що стала фактично першою буржуазною революцією світового масштабу. Здійснена дещо раніше нідерландська революція ні за своїм значенням,

ні за своїми масштабами та історичними результатами не може йти у порівняння з революцією в Англії.

Найрадикальнішою стала французька революція кінця XVIII ст. Більш компромісними – англійська революція середини XVII ст., війна за незалежність США кінця XVIII ст., подальші революційні перетворення і реформи XIX ст. в інших країнах.

У тісному зв'язку з умовами і результатами революцій, що відбулися, вирішувалося питання про форму новоствореної держави. В одних країнах буржуазії вдалося повністю захопити владу (Франція) і встановити республіканський лад. В інших було досягнуто компромісу між інтересами буржуазії та феодалів, і було затверджено конституційну монархію (Англія).

Буржуазна держава істотно відрізнялася особливими, характерними лише для неї рисами.

1. Відбувся перехід від абсолютних монархій до представницького правління і конституціоналізму. Законотворчими і представницькими органами, основними інститутами буржуазної влади стали парламенти.

2. У царині державно-правової ідеології особливе місце відводилося принципам захисту прав і свобод людини і громадянина, як політичних, так і громадянських, що сприяло утвердженню демократичного режиму правління. Дедалі ширші верстви населення брали участь у державному житті.

3. Реально забезпечувалися, зокрема за допомогою належного правового регулювання, умови для поділу гілок влади.

4. Буржуазні революції викликали до життя місцеве самоврядування, надавши йому функцію вираження та охорони прав і свобод людини і громадянина. Ідеї общинного управління набули розвитку у Великій Британії, Німеччині та інших країнах.

У період Нового часу на величезних територіях Азії, Африки, Америки утворилися колоніальні імператорські імперії. Колоніальна експансія охопила відсталі країни, що стали одним із основних джерел первісного нагромадження капіталу. Позаекономічну феодальну експлуатацію змінила ще більш безжальна капіталістична експлуатація.

Означені зміни були зумовлені насамперед зростанням промислового виробництва і поширенням інтенсивного торговельного обміну не лише в межах якоїсь однієї країни, а й далеко за межами окремих країн і навіть історичних регіонів у період географічних відкриттів.

У другій половині XIX ст. в основному завершився процес

формування політичної системи буржуазного суспільства. Початок цьому процесу поклали ще революції XVII-XVIII ст. Буржуазія наполегливо відстоювала свободу підприємництва, домагалася розширення політичних прав і встановлення конституційного ладу. Промисловий переворот, що різко змінив соціальну структуру європейського суспільства, призвів до широких політичних перетворень.

Внутрішньополітична боротьба почала відбуватися за посередництва створених у той період політичних партій, що відображали інтереси різних суспільних груп. Майже скрізь основними партіями при владі стали ліберали і консерватори. Практично зникли партії, що підтримували феодально-абсолютистські порядки. Трудові верстви населення були представлені соціал-демократами, партіями лівої орієнтації.

XIX ст. в історії Європи стало епохою остаточної ліквідації феодально-абсолютистських режимів і становлення парламентаризму. Найважливішими віхами на цьому шляху можна вважати парламентську реформу 1832 р. в Англії, революцію 1848-1849 рр. у Франції, об'єднання Німеччини та Італії, реформи 1860-1870-х рр. у Російській імперії. Буржуазія отримувала дедалі більше свободи, а в деяких країнах приходила до влади. До початку XX ст. склалися три основні форми буржуазної держави: *конституційна монархія, президентська республіка, парламентська республіка*.

Конституційна, або парламентська, монархія в класичному вигляді була представлена Великою Британією. У країні всю повноту законодавчої влади мав парламент, що складався з двох палат. Жоден закон не міг бути затверджений королем без схвалення палатою громад і палатою лордів. Виконавча влада цілком належала кабінету міністрів, який із середини XIX ст. став користуватися монопольним правом законодавчої ініціативи.

Основну роль у формуванні уряду відігравали ліберальна і консервативна партії. Наразі партія, що перебувала в опозиції, критикувала політичний курс партії, яка перебувала при владі. Виборчі закони 1867 і 1884 рр. сприяли подальшій демократизації політичного життя. Гнучка політика поступок і компромісів дала змогу правлячим колам Великої Британії уникнути сплеску радикалізму й революційних потрясінь у XIX – на початку XX ст. Соціальні проблеми вирішувалися шляхом мирного еволюційного реформування.

Президентська республіка як форма правління встановилася у Сполучених Штатах Америки. Після революції 1775-1783 рр. у США практично зникли залишки феодальних відносин. Відповідно до

конституції вищим законодавчим органом було оголошено Конгрес, що складався з двох рівноправних палат. Президент був не лише главою держави, а й очолював виконавчу владу. Він же мав право законодавчої ініціативи і міг призначати людей на вищі посади в державному апараті. Влада президента врівноважувалася владою парламенту. Як і в Англії, у США історично склалася двопартійна система з чергуванням при владі Республіканської та Демократичної партій. Демократична система виборів забезпечувала більшій частині населення участь у політичному житті країни. Багато президентів походили з нижчих верств суспільства, як, наприклад. Е. Джексон або А. Лінкольн. Люди такого походження не могли обійняти таких високих посад у жодній із країн Старого Світу. Важливим елементом політичної системи в США був також незалежний Верховний суд.

У Європі захоплювалися американською демократією, яка для XIX ст. була справді унікальним явищем. Але й вона не врятувала країну від руйнівної Громадянської війни, що проходила під гаслами захисту демократії та рівності всіх рас. Кілька разів упродовж другої половини XIX ст. у США відбувалися економічні кризи, а проти зловживань монополій і корпорацій уряду довелося ухвалювати спеціальні антитрестівські закони.

Парламентська республіка – це форма правління, коли вища влада, згідно з конституцією, належить парламенту, який самостійно формує кабінет міністрів, обирає прем'єрів, а в сучасних парламентських республіках – і президента.

Найяскравішим прикладом парламентської республіки в XIX ст. була Франція. Ця країна пройшла через низку революцій, перш ніж у ній остаточно утвердилася республіканська форма правління. Революція 1870 р. повалила режим Другої імперії. Ухвалення в 1875 р. конституції затвердило політичний режим Третьої республіки. Законодавча влада згідно з конституцією належала парламенту. Однак верхня палата парламенту – Сенат – обиралася не населенням, а депутатами всіх рівнів, обраними в даному окрузі. Президент, який отримував великі повноваження, також обирався не населенням, а на спільному засіданні Палати депутатів і Сенату. Йому і міністрам належала вся повнота виконавчої влади.

У другій половині XIX ст. набула поширення марксистська теорія і її прихильники приступили до створення політичних організацій. У 1864 р. був утворений I Інтернаціонал. В подальшому марксисти заснували соціал-демократичні партії. У них виокремилося два напрямки: радикальний (революційний) і помірний (реформістський).

Представники останнього заперечували необхідність соціалістичної революції, сподіваючись на реформи в рамках капіталістичного ладу.

Проте в створеному в 1889 р. II Інтернаціоналі до початку 1900-х рр. переважали прихильники революційної точки зору. На його засіданнях ухвалювали рішення про неможливість союзу з буржуазією, неприпустимість входження в буржуазні уряди, про протести проти мілітаризму і воєн тощо. Однак надалі в Інтернаціоналі посилився вплив реформістів.

Своєю чергою зростання робітничого руху і поширення марксизму підштовхували лібералів до вироблення нових ідей. У результаті на рубежі століть виник так званий *новий лібералізм*. Його прихильники в Англії, Франції, США (Д. Ллойд Джордж, Ж. Клемансо, Т. Рузвельт, В. Вільсон) проводили реформи, спрямовані на зміцнення демократії та поліпшення життя народних мас. Основною метою цієї політики було прагнення не допустити революційних потрясінь у суспільстві.

1.1.2. Народження буржуазного права

> Люди повинні мати право власності на свої ідеї та працю.
>
> ***Дж. Локк**,*
> *англійський філософ XVII ст.*

Революції XVIII-XIX ст. призвели не лише до політичних змін, а й до формування нового, буржуазного права. Воно розвивалося як логічне і пряме продовження існуючих раніше правових систем у суспільствах, побудованих на приватній власності. Заперечення положень колишнього феодального права під час буржуазних революцій і в наступні періоди відбувалося головним чином у тій їхній частині, в якій вони суперечили інтересам нового ладу.

Новий погляд на право проявився у формі пожвавлення природного права, що було для європейських народів частиною культурної спадщини Античності, і вираження нової ідеологічної течії в рамках раціоналізму. Вона стала вихідним пунктом у радикальному перетворенні західноєвропейського правового порядку.

Буржуазне право мало низку особливих нових якостей. Насамперед, воно народжувалося у вигляді національних правових систем. Саме капіталізм, що ламав станові відмінності, замкненість окремих територій держав у їхніх правових системах, призвів до

виникнення національного права. Зокрема, на відміну від середньовічного права, що базувалося на станових, колективістських засадах, буржуазне право ґрунтувалося на позиціях індивідуалізму, відображало насамперед інтереси особистості, а не колективу. В основу буржуазного права було покладено такі принципи.

1. *Утверджувався принцип юридичної рівності сторін* (особисто вільних людей), оскільки вона є передумовою укладення будь-якого договору. До буржуазних революцій у жодній державі не було передбачено рівної для всіх цивільної правоздатності. Вона визначалася залежно від статі, станової приналежності. Права багатьох категорій осіб були обмежені. На обсяг правоздатності впливала релігія, існуюче на той час рабство. У Новий час було усунено більшість обмежень і встановлено юридичну рівність громадян. Однак і в цей період представницькі органи (парламенти) формувалися на основі цензового виборчого права і виражали інтереси одного класу – третього стану, буржуазії, що лише зароджувалася. Парламенти створювалися з урахуванням думки лише 10-15% громадян, які були допущені до виборчого процесу.

2. З принципом юридичної рівності був нерозривно пов'язаний *принцип законності*, згідно з яким громадяни мали нести рівну відповідальність перед законом. Їхню правомірну поведінку також вважали одним із проявів законності.

3. Важливим принципом буржуазного права стала *свобода*, яку розуміли на той час доволі широко. Буржуазна держава проголосила політичні свободи основою свого суспільного ладу. Розвиток підприємництва забезпечувався свободою приватної власності, свободою договору. Принципи рівності, свободи характеризували буржуазний тип права загалом.

Водночас у межах єдиного типу буржуазного права кожна держава мала свою національну систему права із властивими їй особливостями. Правові системи буржуазних держав, що склалися в Новий час, прийнято поділяти на дві групи: *романо-германську й англосаксонську*.

У процесі еволюції буржуазне право відображало прагнення досягнути таких юридичних ідеалів:

- рівності прав громадян, відсутності дискримінації;
- гуманізації юридичної відповідальності;
- гарантій власності, свободи, безпеки;
- опору пригніченню;
- усунення расових і національних привілеїв;
- проголошення народу основним джерелом влади;

- утвердження закону як вираження загальної волі;
- рівного судового захисту і змагального відкритого характеру судового процесу тощо.

У буржуазному праві виокремлювалися окремі його галузі, основною з яких стало конституційне право. Ця галузь була покликана втілити у життя нові принципи державності, суспільного устрою та галузевого розвитку права. Найважливішою галуззю буржуазного права було цивільне право, покликане капіталізувати ключові аспекти суспільних відносин. Основними ознаками капіталізації стали: верховенство інституту приватної власності, статус фізичних і юридичних осіб, зрівняння прав чоловіка і жінки у шлюбно-сімейних, майнових відносинах, питаннях спадкування.

Відбулася лібералізація кримінального права. Пішли до небуття принципи масового залякування, таліону. На зміну їм прийшов принцип індивідуальної відповідальності та адекватності покарання. Основним покаранням стало позбавлення волі як заходу виправного характеру. Різко зменшилося коло злочинів, що потребують смертної кари.

Французький дослідник Н. Рулан справедливо стверджував, що у Новий час великий спектакль фізичного покарання зникає, оскільки люди уникають дивитися на тіло, що вони катують. Актуалізувались пошуки інших рішень, як і раніше, спрямованих на виправлення винного[1]. ВідОтже, за деякі види правопорушень за згодою засудженого призначали громадські роботи. Застосовували й заходи, що впливали на свідомість винного, а не на його тіло. Лібералізація права вимагала зміни судової системи. Вона піднялась на рівень самостійної гілки державної влади. Формування судового корпусу стало ґрунтуватися на принципі виборності та незмінності суддів. Демократизація буржуазного суду була пов’язана із запровадженням суду присяжних, інститутів апеляції та касації.

Стверджувалося, що сама держава в особі своїх представників підпорядкована дії правових норм, як і будь-який громадянин. У разі порушення громадянином будь-якої правової заборони, держава, як один із суб’єктів процесу (обвинувач), має довести перед незалежним судом, що підкоряється лише закону, факт вчинення правопорушення і винуватість громадянина (обвинуваченого) для того, щоб він був підданий судом законному і справедливому покаранню. Наразі ідея незалежності суду від держави підкріплювалася правовим інститутом присяжних засідателів, наявністю гарантій прав обвинуваченого.

[1] Rouland N. Introduction historique au droit. 1988. P. 34

Типовою формою судового процесу стала змагальна. Її було послідовно впроваджено в усі його стадії. Окрім змагальності, буржуазний тип процесу характеризувався засадами усності, гласності, усуненням станових і релігійних привілеїв.

1.1.3. Виникнення англосаксонської та романо-германської (континентальної) правових систем

> Сім'я романо-германських правових систем виникла у Європі. Вона склалася у результаті зусиль європейських університетів, що виробили і розвинули на базі кодифікації імператора Юстиніана, починаючи з XII ст., спільну для всіх юридичну науку, пристосовану до умов сучасного світу.
>
> ***Р. Давид**,*
> *французький вчений-правник XX ст.*

Буржуазні революції Нового часу сприяли утворенню двох світових правових систем: *англосаксонської та романо-германської, або континентальної.*

Базою для англосаксонської системи права стало англійське загальне право. Історія англосаксонської правової системи аж до XVIII ст. була історією виключно англійського права. Система дістала свою назву на честь германських племен, що оселилися в Англії в ранньому Середньовіччі, – англів і саксів. Її коріння сягає феодального права Англії XI ст., що ґрунтувалося на нормах звичаєвого права як германських племен, так і кельтських, британських (корінних жителів), а також права Нормандії після завоювання Англії нормандським герцогом Вільгельмом.

Право Англії тієї епохи вирізнялося складністю, заплутаністю, казуїстичністю, що було пов'язано з особливими шляхами його формування, зокрема з тим, що воно не зазнало дієвого впливу європейської правової думки того часу. Англосаксонське право розвивалось у меншій залежності від римського права (звідси розбіжності в термінології та в наявності деяких особливих правових інститутів).

Здійснення правосуддя за цим правом було покладено на королівські суди. Саме з діяльністю королівських роз'їзних суддів і було

пов'язано формування загального права країни. Під час діяльності цих судів поступово накопичувалися рішення, якими і керувалися в подальшому ці суди.

Склалася система прецеденту: одного разу сформульоване судове рішення в подальшому ставало обов'язковим і для всіх інших суддів. Англійський суд починав розгляд справи зі з'ясування, чи розглядали аналогічну справу раніше. Якщо Отже, то він керувався рішенням, ухваленим раніше. Судовий прецедент і донині є одним з основних джерел англійського права. З'явилася формула «судовий захист передує праву», що досі визначає характерні риси англійського праворозуміння. Нині в Англії налічується понад 800 тис. судових прецедентів, опублікованих у 300 збірниках. До них щорічно додається в середньому по 20 тис. нових прецедентів.

У XIV-XV ст. право вийшло за жорсткі рамки закритої системи вже сформованих прецедентів. Зокрема, крім загального права склалося «право справедливості». Таким чином, існував дуалізм судочинства: крім судів, які застосовували норми загального права, існував суд лорда-канцлера відповідно до «права справедливості».

Тоді як юристи континентальної Європи розглядали право як сукупність встановлених правил, для англійців правом вважалися результати судового розгляду. На континенті юристи цікавилися насамперед тим, як та чи інша ситуація регламентована законом. В Англії ж основна увага приділялася тому, в якому порядку вона має бути розглянута в суді, щоб було винесено правильне рішення.

Незважаючи на удавану консервативність, прецедентна система несла у собі великі переваги: вона давала судді можливість широкого розсуду, робила право гнучким у його застосуванні на практиці. Ця система визнавалася і сьогодні визнається однією з найефективніших у світі.

Слід зазначити, що в Англії разом із судовими прецедентами, як джерелом права, використовуються і законодавчі акти. Загалом, на початку XX ст. в Англії спостерігається тенденція розширення ролі *парламентських статутів* (парламентських законів, ухвалюваних щодо окремих сфер суспільних відносин). Нині статути разом із судовими прецедентами є основними джерелами права.

У Великій Британії діє положення, яке презюмує, що акти парламенту з часом не застарівають. У цій країні можна зустріти статути, ухвалені в XIV-XV ст., що досі використовуються в судовій практиці. Наприклад, досі питання незаконного зайняття приміщення або чужої землі вирішуються англійськими судами на підставі Акта про

насильницьке вторгнення 1429 р. Окремі цивільно-правові відносини Великої Британії багато в чому регулюються парламентським законодавством XIX століття (Закон про векселі 1882 р., Закон про торговельне мореплавство 1894 р. та ін.). Велику кількість «стародавніх» статутів можна знайти і в англійському кримінальному праві. Незважаючи на суттєві зміни, внесені до нього актами парламенту в 60-70-і роки XX століття, досі низка злочинів регулюється найдавнішими статутами (Глостерський статут 1278 р., що визначає межі необхідної оборони, Закон про зраду 1352 р., Закон про шахрайство 1671 р.). Стародавні акти існують і в конституційному праві (Білль про права 1689 р., Акт про престолонаслідування 1701 р.). Але більшість його джерел ухвалені парламентом переважно у XX ст. (Закони про парламент 1911 і 1948 рр., Закон про громадянство 1983 р., Закон про міністрів корони 1975 г.).

Найважливішою особливістю англосаксонської правової сім'ї є те, що право держав, які входять до цієї сім'ї, за своєю природою є «суддівським правом», оскільки його суть визначали та й визначають багато в чому рішення вищих судів. Наразі в Англії в основу загального права від самого початку були закладені і залишаються там досі рішення королівських (вестмінстерських) судів, у США – рішення Верховного суду з питань конституційності або неконституційності «поточних» законів, у Канаді, Австралії та інших англомовних країнах – вердикти вищих судових інстанцій з аналогічних питань.

Таким чином, у країнах англосаксонської правової сім'ї важливу роль відіграють і закони, ухвалювані парламентом, проте вони:

– враховують наявні судові рішення;
– їхню практичну значущість оцінюють у процесі застосування судді.

Інші особливості англосаксонського права є похідними від природи «суддівського права». Назвемо їх:

1) *високий рівень незалежності судової влади по відношенню до інших гілок державної влади*. Як зазначає Р. Давид, суди в країнах англосаксонської правової сім'ї й особливо в Англії володіють справжньою владою. «Саме їм, – підкреслює Р.Давид, – Англія зобов'язана створенням загального права і права справедливості; саме вони сформували чинне нині англійське право, оскільки законодавча і виконавча влади в цьому відношенні відігравали до XX століття другорядну роль»[2].

До того ж, суди наділяються прерогативою повсякденного

[2]René David, John E. C. Brierley. Major Legal Systems in the World Today: An Introduction to the Comparative Study of Law. Simon and Schuster, 1978. 584 p.

контролю за розглядом «юридичних» спорів, що виникають між різними суб'єктами правовідносин. Вони мають також повноваження, пов'язані з тлумаченням законодавчих актів і вирішенням питання про їхню конституційність. Незалежності судових органів у країнах англосаксонської правової сім'ї сприяють матеріальні чинники (висока технічна оснащеність, упорядковані будівлі, висока оплата праці суддів тощо) та історично сформовані традиції;

2) *низький рівень нормативних узагальнень*. Це проявляється, насамперед, у величезній кількості судових звітів (Отже, в Англії починаючи з кінця XIII ст. і аж до першої половини XVI ст. систематично збирали і видавали в спеціальних «Щорічниках» судові звіти. У XVI ст. вони були замінені приватними звітами, що переважно створювалися і публікувалися найбільш кваліфікованими англійськими юристами. З другої половини XIX ст. у Великій Британії видаються так звані «Судові звіти», де публікуються рішення вищих судових інстанцій, що виступають як судові прецеденти.

Разом із цим публікуються також «Щотижневі судові звіти», «Всеанглійські судові звіти», «Судові звіти щодо Північної Ірландії», які важко систематизувати.

До цього додамо, що в системі загального права англійське законодавство до початку XIX ст., перебуваючи на других ролях, являло собою постійно зростаюче зібрання невпорядкованих, погано узгоджених між собою і навіть таких, що прямо суперечать одні іншим статутів, які приймалися починаючи з XIII ст. за найрізноманітніших обставин і нерідко продовжували діяти в абсолютно змінених історичних умовах;

3) низький рівень нормативних узагальнень англосаксонського права передбачає ще одну його особливість – *низький рівень його систематизації*. А це, своєю чергою, передбачає ще одну особливість – відсутність офіційного поділу права на окремі галузі (наприклад, в одному статуті можуть міститися норми цивільного, кримінального та сімейного права). З кінця XIX століття починаються спроби систематизації законодавства. Однак у Великій Британії практично не набула поширення найважливіша форма систематизації – кодифікація. Зазначимо, що спроби її здійснення були. Отже, ще в 1866 р. парламентом було створено спеціальну комісію з кодифікації права, робота якої не мала жодних результатів.

Однак у США процес кодифікації певною мірою проводився. Там на рівні окремих штатів було розроблено та ухвалено «галузеві» кодекси. Кодифікаційна робота здійснювалася не лише на рівні окремих штатів

суб'єктів федерації, а й на рівні самої федерації. Зокрема, у 1909 р. було підготовлено й ухвалено федеральний Кримінальний кодекс, у 1926 р. – федеральний Звід законів, що складається з 50 «галузевих» розділів (таких як «Війна і національна оборона», «Патенти», «Сільське господарство» тощо) і періодично оновлюються кожні шість років. У повоєнний період з метою зближення та уніфікації законодавства окремих штатів у США було підготовлено і схвалено «Єдиний торговельний кодекс» (1952 р.), створено так звані звані типові кодекси з кримінального, кримінально-процесуального і деяких інших галузей права. Однак, як зазначає Рене Давид, американські кодекси не ідентичні європейським: їх тлумачать інакше. Окрім того, у цих кодексах вбачають плід консолідації, більш чи менш вдалої, а не основу для вироблення і розвитку нового права, як у країнах романо-германської правової сім'ї;

4) *підвищена увага до процесуальних аспектів*, оскільки, наприклад, у процесі судочинства відбувається право творення (суддя, ухвалюючи рішення в конкретній справі, створює прецедент як джерело права для інших правозастосовників). Відзначаючи цю особливість Р. Давид підкреслює: якщо, за традицією, юристів Європейського континенту найбільше цікавить матеріальне право, а на судову процедуру вони звертають менше уваги, то у юристів загального права все відбувається якраз навпаки. Вони не поділяють поглядів на право як на «щось подібне до моральної теології». Їм чуже уявлення про юриста як про людину, що «вивчає взірнць розуму – римське право» і тим тим самим принципово відрізняється від практика, який знає «правила судочинства, місцеві акти, але не має загальної правової культури»[3].

5) на відміну від континентального права, загальне право в процесі свого виникнення і розвитку не зазнавало значного впливу римського права. Ця особливість зумовлює ще одну ознаку англосаксонського права – *відсутність поділу на приватне і публічне право*. Замість цього ми знаходимо в англійському праві поділ на загальне право і право справедливості.

Таким чином, найважливішими джерелами англосаксонського права є судові прецеденти та закони. Розглянемо їх докладніше.

Одразу зауважимо, що прецеденти встановлюються лише вищими судовими інстанціями. У Великій Британії – це система високих судових інстанцій, об'єднаних єдиним Верховним судом Англії та Уельсу. У США на рівні федерації – це Верховний Суд США, а на рівні окремих штатів – це верховні суди штатів. У Канаді – це Верховний суд

[3] René David, John E. C. Brierley. Major Legal Systems in the World Today: An Introduction to the Comparative Study of Law. Simon and Schuster, 1978. 584 p.

Канади і Федеральний суд Канади тощо.

Судовий прецедент має відповідну структуру і складається з *трьох елементів*:

– Встановлення істотних фактів справи, прямих і похідних. Похідне встановлення фактів є висновком судді (або присяжних, якщо вони беруть участь у справі), який будується на підставі прямих фактів. Цей елемент отримав назву – постановляюча частина.

– Наступним елементом судового прецеденту є визначальна частина. Тут викладаються правові принципи, застосовні до правових питань, що виникають із конкретних обставин.

– Заключний елемент судового прецеденту – це власне рішення. Тобто висновок, що ґрунтується на поєднанні двох перших дій.

З точки зору доктрини прецеденту найбільш суттєвим елементом у рішенні є визначальна частина (сутність рішення). Сутність рішення (ratio decidendi) можна визначити як таке правоположення, що застосовується до правових питань, що виникають у зв'язку зі встановленими судом фактами, і на якому ґрунтується рішення. Це правоположення (принципи, основа) є, по-суті, загальною нормою права (прецедентною нормою), на підставі якої й ухвалюється судове рішення.

Загалом же до ознак судового прецеденту в класичному його вигляді належать:

– обов'язковість;

– прецеденти встановлюються лише вищими судовими інстанціями, а не всіма судами. До того ж, із усієї судової практики прецедентами можуть бути лише ті рішення відповідних судів, які ухвалені більшістю голосів членів суду;

– прецедентами можуть бути лише ті судові рішення, які містять у собі сутність рішення (положення або принципу, або основи, на якій ухвалюють рішення) – тієї частини рішення, що викладає прецедентну норму і має обов'язковий характер;

– сутність рішення (прецедентна норма) має ґрунтуватися на природних правах людини та відображати норми моралі й такі реалії, як звичаї та традиції народу.

З урахуванням цих ознак позначимо, що *судовий прецедент* – це судове рішення вищих судів, ухвалюване більшістю голосів його членів на підставі прецедентної норми в конкретній справі, яке має імперативний характер і застосовується як джерело права при розгляді аналогічних справ.

Як уже зазначалося, разом із судовими прецедентами в країнах

англосаксонського права важливими джерелами є закони. У деяких державах (у Великій Британії, Канаді) їх називають статутами, а в більшості інших – просто законами, під якими розуміють формальний, письмово оформлений акт, який походить від вищого законодавчого органу країни. У Великій Британії, Канаді Австралії – це парламент. У США на федеральному рівні – це конгрес, а на рівні окремих штатів – легіслатури.

Залежно від юридичної сили закони поділяють на *конституційні* та *звичайні*, або поточні. До конституційних належать насамперед конституції, а там, де немає єдиних текстів конституцій (Англія, Канада), – конституційні акти, що їх замінюють.

Отже, у Великій Британії Конституція складається, з одного боку, з низки законодавчих актів (писана частина Конституції), а з іншого – з звичаїв або конституційних угод (неписана частина Конституції), зокрема і з таких, які в жодному юридичному документі письмово не зафіксовані. До таких, наприклад, належать «угоди» про формування уряду лідерами партії більшості в Палаті громад, про парламентську відповідальність міністрів тощо. Зазначимо, що писана частина Конституції складається в Великій Британії як із порівняно нових конституційних актів (акт про Парламент 1911 р., Закон 1949 р. про зміну акту про парламент 1911 р., акт про Міністрів Корони 1937 р. і 1964 р., акт про народне представництво 1969 р., акт про місцеве самоврядування 1972 р., акт про Міністрів Корони 1975 р. та ін.), так і зі старих актів (таких як Велика Хартія вольностей 1215 р., Білль про права 1689 р. та ін.).

У багатьох країнах англосаксонської правової сім'ї конституція виступає у вигляді єдиного документа. До таких, наприклад, належать США. У ній до числа конституційних актів (крім конституції) відносять також акти, за допомогою яких вносять зміни або доповнення (поправки) до конституції. У федеративних державах (США, Австралія, Канада) закони підрозділяють на *федеральні закони*, які діють на всій території країни, і *закони, які ухвалюють на рівні окремих суб'єктів федерації*, що діють лише на території цих окремих суб'єктів федерації.

У низці країн англосаксонської сім'ї (США, Австралії, Канаді) закони класифікуються також залежно від способів їхньої систематизації на кодифіковані та консолідовані акти.

Зазначимо, що в англосаксонській правовій сім'ї під кодифікацією розуміють такі акти парламенту, які об'єднують на базі спільного предмета регулювання як чинні закони, так і прецеденти. Серед країн загального права кодифікація набула найбільшого поширення у США.

У Великій Британії процес кодифікації не набув поширення, незважаючи на те, що ідея кодифікації виникала на різних етапах розвитку англійського права та неодноразово робились кроки в цьому напрямі (створювались комісії, проводились обговорення тощо). Одна з причин цього полягає у складності та «множинності» (загальне право, право справедливості, статутне право) англійського права, а також у наявності величезної кількості в ньому судових рішень – прецедентів і статутів.

Тому у Великій Британії кодифікацію традиційно замінюють консолідацією законодавчих актів, за якої на основі єдиного предмета регулювання в одному загальному законодавчому акті об'єднуються без зміни тексту кілька подібних законодавчих актів.

Але у Великій Британії закони (як і в деяких інших країнах загального права) поділяються на *публічні та приватні*. Наразі слід мати на увазі, що ці поняття відрізняються від понять публічні та приватні в континентальній правовій сім'ї. У Великій Британії публічні закони (статути) містять у собі правила загального характеру, тобто розраховані на невизначене коло осіб і на неодноразове застосування. Вони діють, як правило, на території всієї країни.

На відміну від публічних, приватні статути містять у собі норми «приватного порядку», що стосуються певного кола юридичних або фізичних осіб. Також може йтися про встановлення або скасування різних привілеїв особам, про надання їм особливих повноважень, про зміну правового статусу окремих осіб тощо.

Зокрема, зазначимо, що в правовій системі Англії будь-яке правило поведінки, незалежно від того, чи носить воно загальний або індивідуальний характер, підпадає під правову норму.

В англійському праві фактично відсутній поділ на нормативні та індивідуальні акти. Індивідуальні акти розглядаються як нормативні. У силу цього в англійському праві певне місце посідають закони, які по суті, містять індивідуальні положення, але нарівні з законами, що містять правила загального характеру вважаються нормативними, так само як і величезна кількість різноманітних актів виконавчих органів.

Отже, статути (закони) і судові прецеденти є найважливішими, і водночас конкуруючими джерелами.

Історично першість, звісно ж, належить прецеденту. Однак закон з кожним роком відіграє дедалі більшу роль у країнах англосаксонської правової сім'ї.

Базою для *романо-германської* системи права стало так зване континентальне (романо-германське) право, класичну характеристику

якому дав відомий французький компаративіст (фахівець із порівняльного правознавства) Рене Давид. Він об'єднав правові системи, що виникли в континентальній Європі, в єдину романо-германську правову сім'ю (правову сім'ю розуміють як сукупність національних правових систем, виокремлену на основі спільності їхніх ознак).

Ця система права характеризується тим, що усі її основні інститути, концепції, прийоми, термінологія, структура засновані на римському праві. Вона вирізняється доктринальністю й логічністю; її найважливіші риси – кодифікованість, зокрема й галузева, впорядкованість, вищий рівень абстрактності норм права, порівняно з нормами англосаксонської правової сім'ї, переважання матеріального права над процесуальним, схожість юридичної термінології, методів роботи юристів, системи їхньої професійної підготовки.

До загальних ознак права всіх країн романо-германської сім'ї слід додати більш-менш єдині правозастосовчі принципи, зокрема ті, що визначають способи судової діяльності.

Романо-германська правова сім'я має досить довгу юридичну історію. Вона склалася на основі вивчення римського права в італійських, французьких і німецьких університетах ще в період Середньовіччя (XIV-XVI ст.). Відбулася рецепція римського права – його запозичення, переробка і засвоєння. Спочатку рецепція була лише доктринальною: римське право безпосередньо не застосовували, вивчали його понятійний апарат, структуру, внутрішню логіку, юридичну техніку.

Термін «романо-германська» обрано для того, щоб віддати належне спільним зусиллям, яких докладали одночасно університети латинських і німецьких країн.

Романо-германську правову сім'ю не можна аналізувати поза врахуванням впливу на неї складного процесу розвитку товарно-грошових відносин у надрах середньовічного і буржуазного суспільств, насамперед відносин власності, обміну, первісного нагромадження капіталу, переходу від позаекономічного до економічного примусу.

Буржуазні революції XVII-XIX ст. змінили соціальну природу права, скасували середньовічні правові інститути, перетворили закон на основне джерело романо-германського права. Закон розглядався як найбільш підходящий інструмент для створення єдиної національної правової системи, для забезпечення законності на противагу феодальному деспотизму і сваволі.

Зазначені обставини, що визначили важливу роль закону як основного джерела романо-германського права, зумовили можливість і необхідність його кодифікації. У Новий час шляхом кодифікації право

приводилося в систему, ніби пронизувалося певними принципами. Кодифікація завершувала формування романо-германської правової сім'ї як цілісного явища.

Це мало свої плюси і мінуси. З одного боку, кодифікація відігравала велику роль у правовій освіті народу; вона сприяла досягненню організованості, ясності, чіткості та логічності законодавства. Кодекси були своєрідними путівниками для суддів, підвищували їхню обов'язковість і відповідальність, спрощували пошук потрібних законів.

З іншого боку, кодифікація перешкоджала природному розвитку права, «заморожувала» його. У кодексах неможливо було передбачити всі можливі ситуації, що виникають на практиці; кодекси не давали змоги суддям підходити до вирішення питань творчо, робили з них (суддів) пасивних виконавців. Кодифікація сприяла проникненню держави в усі суспільні сфери, у ділове й особисте життя громадян.

Романо-германська правова сім'я спочатку сформувалася в континентальній Західній Європі. Найбільш значний внесок у створення цієї системи, про що свідчить її назва, зробили юридична думка і законодавство Франції та Німеччини. Отже, Цивільний кодекс Наполеона 1804 р. вплинув на процес утвердження принципів романо-германського права в багатьох державах Європейського континенту і за його межами. Рецепція римського права в Німеччині знайшла широке відображення в такій великій законодавчій пам'ятці, як Німецьке цивільне укладення 1896 р. До його основи було покладено норми німецького права, що вже асимілювало досягнення римського права.

Романо-германську систему характеризував поділ права на приватне і публічне. До приватного права належало цивільне, сімейне, торговельне право, до публічного – конституційне, адміністративне, фінансове, міжнародне, кримінальне. У ній також проявилося суворе розмежування матеріального і процесуального права.

На сьогодні спостерігається тенденція зближення обох правових систем. Для англосаксонської стає дедалі характернішим активне законодавче регулювання процесуальних форм роботи судів, розширення бази матеріального права, а країни континентальної системи стали застосовувати рішення суддів для заповнення прогалин у законодавстві. Роль прецедентів також отримала доволі стійке визнання.

Водночас існують й значні відмінності між системами. Отже, *принцип парламентського верховенства*, який діє у Великій Британії, слід відрізняти від *принципу верховенства закону*, який утвердився в романо-германській правовій сім'ї.

Відмінність цю можна простежити за такими параметрами.

1. У романо-германській сім'ї верховенство закону означає, по-перше, те, що закони мають відповідати основному закону – конституції; і, по-друге, те, що всі інші акти повинні відповідати законам. Як ми вже зазначали, у Великій Британії. внаслідок відсутності в ній писаної конституції, закони не можуть бути визнані неконституційними. Оскільки подібне становище може призвести до того, що одні статути суперечитимуть іншим, в англійському праві встановлено презумпцію пріоритету пізнішого закону над більш раннім. Таким чином, на відміну від романо-германської правової сім'ї у Великій Британії відсутня ієрархічна супідпорядкованість джерел на чолі із законом.

2. Наступна відмінність зумовлена специфікою взаємодії закону з прецедентом. Теоретично закон наділений значною юридичною силою (положення «закон може все», що випливає з принципу парламентського верховенства в законодавчій галузі реально існує). Однак на практиці відбувається інакше. Норма закону інкорпорується повністю в англійське право лише після того, як її буде неодноразово застосовано і витлумачено судами, і в тій формі, а також тією мірою, яку встановлять суди. У зв'язку з цим можна погодитися з твердженням про те, що «право... – це те, яким його зробили суди. У тому ж дусі можна сказати, що право, створене судами, стало тим, що від нього залишили статути»[4], оскільки статути можуть внести зміни в норми загального права. Закон може і скасувати судовий прецедент. До того ж, слід мати на увазі, що не завжди скасування законом прецеденту призводить до припинення дії останнього. На практиці зустрічаються такі «скасовані» прецеденти, які, тим не менш, продовжують застосовувати судді. Як доказ наведемо такий приклад. Закон 1898 року про докази закріпив, що право на мовчання звільняє на суді від дачі показань під присягою. Показання ж, дані без присяги, не є доказом. У процесі практики судді стали давати коментарі до подібних показань і останні стали виступати в якості доказів. Таким чином, на практиці відносини регулювалися прецедентом, який в даному випадку затвердив норму, що суперечить закону. І лише в 1982 р. Закон про кримінальне правосуддя (ст. 72) скасував право обвинуваченого давати свідчення, не підкріплені присягою. З цього прикладу видно, що судова практика в процесі тлумачення судом статусу стає прецедентом, який скасовує, по суті, закон. Наразі прецедент скасовує закон не прямо, а в процесі застосування права. Тобто на практиці встановлюється реальне «верховенство прецеденту» на противагу теоретичному «верховенству закону».

[4] Sauveplanne J. I. Codified and Judge Made Law. Amsterdam, 1982. P. 95.

1.2. Великобританія: від абсолютної до парламентської монархії

Англія стала першою європейською державою, у якій уже в Середні віки почав формуватися загальнодержавний, загальнонаціональний характер внутрішньої політики і державно-правового управління.

Поступово відбувалося капіталістичне переродження феодального землеволодіння. Розвиток товарно-грошових відносин і промисловості, збільшення попиту на англійську вовну спричинили перетворення маєтків феодалів на товарні господарства. Усе це сприяло нагромадженню капіталу і виникненню перших мануфактур, насамперед у портах і селах, де був відсутній цеховий лад, що став гальмом на шляху розвитку капіталістичного виробництва. Протягом Нового часу напівфеодальна аристократична державна система Великої Британії повільно й поступово перетворювалася на буржуазно-демократичну.

1.2.1. Революція XVII ст. і виникнення нової державності

Революцію готують генії, роблять романтики,
а її плодами користуються авантюристи

***О. фон Бісмарк**,*
німецький державний і політичний
діяч XIX ст.

На початку XVII ст. Англія зіткнулася з кризою попереднього державного устрою, яку було розв’язано під час буржуазної революції, що розпочалася 1649 р. Її ідеологічну оболонку становили вимоги реформувати панівну церкву і відновити «старовинні звичаї та вольності», характерні для соціальних рухів Середньовіччя.

Водночас в англійській буржуазній революції вперше чітко проявилися основні закономірності розвитку буржуазних революцій Нового часу. Вона стала першою революцією європейського масштабу. Її особливістю було те, що буржуазія в союзі з новим (обуржуазеним) дворянством боролася проти монархії і панівної церкви. Англійське дворянство не було єдиним класом і поділялося на нове дворянство (джентрі) і феодалів. У джентрі, які стали на шлях капіталізму, було більше спільних інтересів із буржуазією, ніж із феодалами. Цей союз

надав англійській революції незавершеного характеру, зумовив обмеженість соціально-економічних і політичних завоювань.

Напередодні і під час революції визначилися два табори, що представляли протилежні політичні та релігійні концепції, а також різні соціальні інтереси.

Представники «старого», феодального дворянства й англіканського духовенства були опорою абсолютизму й обстоювали збереження колишніх феодальних порядків. Монархію підтримували переважно економічно відсталі північні та західні графства. Її противниками стали представники найбільш розвинених південно-східних, а також окремих промислових і торгових районів центру і півночі Англії.

Противники абсолютизму виступали за буржуазні перетворення під прапором «очищення» англіканської церкви і створення нової церкви, незалежної від королівської влади. Релігійна оболонка вимог буржуазії, багато з яких мали суто світський характер, пояснювалася особливою роллю англіканської церкви в захисті основ абсолютизму і придушенні опозиції церковно-бюрократичним апаратом.

Англійська революція пройшла *чотири етапи*:

– конституційний (мирний) етап (листопад 1640 – серпень 1642 р.);
– першу громадянську війну (1642 –1646 рр.);
– період державних реформ (1646 –1649 рр.);
– індепендентську республіку (1649 – 1653 рр.).

Під час революції виникло три основні ідеологічні течії. Одна з них дістала назву *пресвітеріанства*. Вона об'єднувала велику буржуазію і земельну аристократію, проповідувала ідею конституційної монархії, хотіла обмежити королівську сваволю, очистити церкву.

Інша течія – *індепендентів* – знайшла прихильників у лавах середньої та дрібної буржуазії. Як і пресвітеріани, індепенденти домагалися встановлення обмеженої конституційної монархії. Але водночас вони вимагали визнання за людиною таких прав, як свобода совісті, слова. Індепенденти висували ідею скасування централізованої церкви. Ця течія була найбільш неоднорідною за складом.

Під час революції з індепендентської течії виділилися *левелери*. Їх підтримували ремісники і селяни. Левелери висували ідею народного суверенітету, загальної рівності, вимагали проголошення республіки, реформи складної і громіздкої системи «загального права». Ідеї левелерів посіли важливе місце в подальшій ідейно-політичній боротьбі з феодальним ладом. Водночас, виступаючи за недоторканність приватної власності, левелери обходили увагою основні вимоги

селянства.

Із течії левелерів виокремився рух *дигерів*, які представляли інтереси найбіднішого селянства і пролетарських елементів міста. Вони вимагали знищення приватної власності на землю і предмети споживання.

Англійська революція розвивалася як традиційне протистояння короля і парламенту. Істотна частина державно-правової програми революції була підготовлена парламентською опозицією ще у 20-х рр. XVII ст., у процесі загострення економічної та політичної кризи абсолютизму. У 1628 р. було ухвалено Петицію про право, було сформульовано низку вимог, вбраних у стару феодальну форму, але таких, що вже мали новий, буржуазний зміст. Перелічивши зловживання королівської адміністрації та посилаючись на Велику хартію вольностей, парламент просив короля, щоб ніхто надалі не примушувався платити податки і збори до королівської скарбниці без загальної згоди, даної актом парламенту; жодну людину не ув'язнювали за відмову платити незаконні податки; армію не розміщували на постій у будинках мешканців; щоб жодних осіб не наділяли особливими повноваженнями, які могли б служити приводом для притягнення підданих до смерті проти законів і вольностей країни.

Вимоги парламентської опозиції призвели до розпуску парламенту і тривалого безпарламентського правління Карла I (1600-1649 рр.). У цей період для поповнення скарбниці король одноосібно запроваджував дедалі нові побори і штрафи, присікаючи невдоволення в країні за допомогою надзвичайних судів.

Перший етап революції – конституційний – розпочався з діяльності Довгого парламенту, що засідав із 1640 до 1653 року. 1 грудня 1641 р. він прийняв Велику ремонстрацію, у якій було викладено програму подальших дій. Ремонстрація починалася із вказівки на небезпеку, що нависла над королівством, від «зловмисної партії», яка прагнула змінити релігію і державний лад Англії. Діями цієї партії пояснювався конституційний конфлікт між королем і парламентом. У Ремонстрації висувалися вимоги видалити єпископів із палати лордів і зменшити їх владу над підданими. Пропонувалося провести повну реформацію церкви. Низку статей було присвячено питанням недоторканності власності. Вказувалося на необхідність запобігання свавіллю у стягуванні податків.

Таким чином, у документі було відображено основне політичне питання революції – про права короля відносно до життя і майна підданих. Крім того, було порушено і найважливіше соціальне питання

– про недоторканність приватної власності. Охорона власності, як зазначалося в Петиції, є істинною метою закону і правосуддя.

Ремонстрацію приймали в напруженій атмосфері. Під час голосування члени палати громад хапалися за шпаги. Документ ухвалили більшістю із перевагою в 11 голосів.

Король Карл І, схваливши Ремонстрацію, не збирався виконувати її вимоги. Незабаром конфлікт між королем і парламентом переріс у збройний конфлікт. У країні відбулося різке розмежування класових сил.

Розпочався *другий етап революції* – перша громадянська війна – між роялістами (кавалерами) і прихильниками парламенту (круглоголовими). Було створено регулярні армії. Під час війни в країні встановилися дві ворогуючі й незалежні влади, що контролювали різні території англійського королівства і користувалися в них усією повнотою законодавчих та адміністративних повноважень.

У період першої громадянської війни було проведено і низку інших важливих перетворень, зокрема було скасовано єпископат. Землі єпископів і роялістів конфіскували у власність держави і пустили на розпродаж. У результаті цих заходів значна частина земельної власності перейшла до рук буржуазії і джентрі. Було скасовано систему феодальних лицарських володінь, що були перетворені на вільні володіння, тобто фактично на приватну власність власників. Таким чином, було здійснено одностороннє розв'язання аграрного питання, що було на користь лише буржуазії та новому дворянству.

Парламентська армія зазнавала поразок. Успіх був на боці королівських військ. Однією з причин цього стали протиріччя між індепендентами і пресвітеріанами. Незабаром керівництво армією перейшло в руки індепендентів на чолі з Олівером Кромвелем. Їх активно підтримали левелери.

Було створено нову парламентську армію. Її рядовий склад комплектувався з вільних селян і ремісників. Офіцерські посади заміщали за здібностями, незалежно від походження. Прийшли і перші перемоги. До кінця 1646 р. громадянська війна завершилася перемогою парламенту.

Третій етап настав після закінчення війни і полону короля. Він супроводжувався загостренням боротьби в парламенті між пресвітеріанами й основною масою індепендентів. Індепенденти і левелери прагнули радикальніших реформ. Боротьба між індепендентами і пресвітеріанами призвела в 1648 р. до другої громадянської війни, розв'язаної пресвітеріанським парламентом. Перемогу у ній здобула індепендентська армія.

У грудні 1648 р., враховуючи «левелерські» настрої основної частини армії, індепендентське керівництво провело чистку парламенту від активних пресвітеріан. Політична влада перейшла в руки індепендентів. 4 січня 1649 р. палата громад оголосила себе носієм верховної влади в Англії, постанови якої мають силу закону без згоди короля і палати лордів. Парламент провів радикальні реформи. Наприкінці березня 1649 р. короля було страчено. Королівське звання і верхня палата парламенту були скасовані. Англія була оголошена республікою. Її вищим виконавчим органом стала державна рада, до завдань якої входила протидія відновленню монархії, управління збройними силами країни, встановлення податків, управління торгівлею і зовнішньою політикою країни.

Зобов'язана своїм встановленням народним масам, республіка, проте, нічого для них не зробила. У цьому була основна причина її слабкості, і це зумовило її загибель.

Четвертий етап – час індепендентської республіки. До влади прийшов Кромвель, фактично встановивши режим особистої диктатури. Не домігшись підтримки парламенту, у 1653 р. Кромвель розігнав його. Було запроваджено конституцію, що отримала назву «Знаряддя управління» і закріпила диктатуру Кромвеля. Згідно з новою конституцією, вища законодавча влада була зосереджена в руках лорда-протектора і парламенту. Парламент був однопалатним. Участь у виборах обмежувалася досить високим імунним цензом. Вища виконавча влада вручалася лорду-протектору і державній раді. Призначення членів ради залежало від лорда-протектора. Він же командував збройними силами, здійснював дипломатичні зносини з іншими державами, призначав вищих посадових осіб. З цього часу почався рух назад – від республіки до монархії.

Кромвель розділив країну на військові округи, влада в яких перейшла до відповідальних перед ним генералів. Останні роки правління лорда-протектора були відкритою військовою диктатурою. Почався рух назад: від республіки до монархії.

Перед смертю у вересні 1658 р. Кромвель призначив наступником свого сина Річарда, який отримав прізвисько «Невдачливий Дік». Незабаром той був повалений. В армії і в суспільстві почався розкол. Оскільки головним супротивником буржуазії і джентрі стала тепер не королівська влада, а рух низів, смерть Кромвеля прискорила згоду цих верств із феодальною аристократією з метою повернення до законної влади. Парламент вирішив відновити королівську владу в країні і закликати на престол Карла II, сина страченого Карла I.

За задумом угруповання джентрі та буржуазії, що були правлячими, монархія мала стати конституційною і гарантувати непорушність основних завоювань революції. У так званій Бредській декларації 1660 р. новий король Карл II обіцяв, що питання про утримання армії, про землі роялістів, про прощення учасників революції та про віросповідання буде поставлено на вирішення парламенту. Однак нова розстановка політичних сил у країні сприяла посиленню феодальної реакції. Учасників революції переслідували, організації пресвітеріан та індепендентів було ліквідовано. Водночас відновлювали англіканську церкву, Таємну раду та інші дореволюційні державні органи, а також старий порядок їх формування.

Зберігалося велике землеволодіння англійських ленд-лордів. Вирішення аграрного питання без наділення землею селянства стало основним показником незавершеності англійської революції в економічній сфері.

У політичній царині буржуазії довелося розділити владу з новою земельною аристократією за визначальної ролі останньої.

Новий король пообіцяв зберегти за дворянами і буржуазією їх революційні завоювання і не переслідувати тих, хто в роки революції боровся проти короля. Але ці обіцянки було порушено. Трупи Кромвеля і його соратників були вийняті з трун, одягнені в савани і повішені. Після того як їх зняли, у трупів були відсічені голови.

Аґрарна і промислова реформації, що послідували згодом, зрештою забезпечили панівне становище капіталістичним виробничим відносинам і лідерство промислової буржуазії у здійсненні політичної влади.

1.2.2. Утвердження конституційної монархії

> Англійські реформатори не очікували, що знадобиться революція. Вони цінували закони, традиції, минулі надбання їхньої вітчизни; в них знаходили вони опору своїм потребам і санкцію своїм ідеям.
>
> ***Ф. Гізо**,*
> *французький історик і політик XIX ст.*

У 1685 р. на англійський престол вступив Яків II. За його правління вже існуючі протиріччя між парламентом і короною призвели до державного перевороту. Причиною перевороту стало небажання

підтримувати абсолютистську владу короля. Король вважав за краще обходитися без парламенту. Поштовхом до перевороту послугувала церковна політика Якова II, що зводилася до підтримки католиків.

У 1688 р. парламентська опозиція здійснила Славну революцію, без пролиття крові, унаслідок якої монарха змістили і він утік із країни, а його місце зайняв запрошений на престол принц Вільгельм Оранський (1650-1702 рр.).

Славна революція стала завершенням перетворення абсолютної монархії на конституційну, за якої прерогативи короля стали обмежені парламентом. Різні верстви суспільства дійшли компромісу, що виявився життєздатним і забезпечив рівний політичний розвиток країни протягом останніх років.

В Англії виникли дві політичні партії. Партія *торі* об'єднала прихильників короля, прихильників посилення його влади. Партія *вігів* представляла інтереси буржуазії та середнього дворянства, опозиційно налаштованих щодо корони. Тривалий час у парламенті панували представники торі, але згодом більшість у парламенті здобули віги.

Після Славної революції відбулося закріплення нового режиму правління двома актами парламенту, тісно взаємопов'язаними між собою: *Біллем про права 1689 р*. і *Актом про устрій 1701 р*.

Головним призначенням Білля про права було утвердження верховенства парламенту в галузі законодавства. Білль визначив становище парламенту в системі органів влади, наділив його широкими повноваженнями в галузі законодавства, чітко провів межу між виконавчою і законодавчою гілками влади. Проголошувалося незаконним призупинення дії законів або їх виконання, а також справляння податків і зборів на користь корони без згоди парламенту. Білль встановлював свободу слова і дебатів у парламенті, свободу виборів до парламенту, право звернення підданих із петицією до короля.

Акт про устрій, або закон про престолонаслідування, започаткував встановлення нових принципів буржуазного державного права. Він закріплював порядок престолонаслідування і містив подальші уточнення прерогатив законодавчої та виконавчої влади. Було запроваджено *принцип контрасигнатури*, згідно з яким недійсним вважався акт, виданий королем, якщо він не був скріплений підписом відповідного міністра. Затверджувався принцип незмінюваності суддів. Відсторонення їх від посади могло відбуватися лише за поданням обох палат парламенту.

Зміни в політичній сфері позначилися на еволюції державного ладу в бік зростання ролі парламенту. Зміцнилася форма правління у вигляді

парламентської монархії.

У Великій Британії не було єдиного законодавчого акта, який би визначав засади державного ладу і закріплював принципи взаємовідносин між різними гілками влади. Писаної конституції у звичайному розумінні не існувало. Те, що могло бути названо англійською конституцією, являло собою сукупність законів (Білль про права, Акт про устрій та ін.), що становили писану частину конституції, і усних (неписаних угод) – конституційних звичаїв.

Парламент залишався двопалатним. Верхня палата лордів складалася з осіб, які займали місця або у спадок, або за посадою, або за призначенням короля. Нижня палата общин формувалася на основі виборчого права. На початку XVIII ст. королівська влада перестала користуватися правом вето, тим самим передавши парламенту всю повноту законодавчої влади.

Власне уряду як адміністративного цілого юридично не існувало (не було й закону, яким би визначалися взаємовідносини уряду з короною і парламентом). Поточною урядовою діяльністю опікувався *кабінет міністрів*, діяльність якого було поставлено під контроль парламенту. Тим самим король був відтіснений від управління справами кабінету.

Взаємини кабінету з королем змінилися внаслідок визнання принципу невідповідальності монарха, що виражався у формулі: «Король може бути не правий». Жодної з численних прерогатив король не міг здійснити самостійно.

Водночас існували й так звані *сплячі* повноваження монарха, які він не використовує у звичайному житті, але які можуть бути застосовані в кризовій ситуації. Вони ніби «прокидаються» в необхідний момент. Класичним прикладом було право короля призначати прем'єр-міністра, якщо місця в парламенті після виборів розділилися навпіл і, таким чином, жодну з партій не можна було б назвати такою, що перемогла. Призначення в цій ситуації прем'єр-міністра королем, однак, могло здійснитися лише за вказівкою Королівської таємної ради, яка фактично і визначала кандидатуру майбутнього прем'єра.

Поступово змінювалася соціальна структура англійського суспільства. На політичну арену вийшли нові його верстви, які активно виступили за реалізацію своїх прав. Це проявилося в боротьбі за *нову виборчу систему.*

У 1832 р. було ухвалено *Білль про парламентську реформу*. Його суть зводилася до обмеження представництва в парламенті від «гнилих», «кишенькових» містечок. Водночас великі промислові міста, які не мали представництва в парламенті, отримали таке право. Збільшилася

кількість осіб, які мають активне виборче право.

У 1867 р. було проведено нову виборчу реформу. Головним її підсумком стало збільшення кількості виборців майже вдвічі, насамперед за рахунок дрібної буржуазії і найбільш забезпеченої частини робітничого класу.

В останній чверті XIX ст. було ухвалено низку законів, що передбачали подальшу демократизацію виборчого права. Серед них особливе місце посіли законодавчі акти 1884 і 1885 рр., що оформили третю виборчу реформу в Англії. Істотними нововведеннями стали зниження й упорядкування імунного виборчого цензу, запровадження виборчих округів із рівним представництвом від однакової кількості населення.

Збереження майнового і статевого виборчих цензів, складний порядок реєстрації виборців стали серйозними недоліками нової виборчої системи.

Разом із розширенням виборчих прав відбувалася демократизація політичного життя: домоглися легального існування профспілки, скасували кримінальне покарання за організацію страйків, визнали свободу слова і свободу преси.

Було проведено реформи *місцевого самоврядування*. За законом 1835 р. управління містами переходило до виборних міських рад. У виборах могли брати участь усі платники податків обох статей – домогосподарі та наймачі жител.

Міська рада обирала мера міста на один рік. Ця реформа місцевого управління змінила управління лише в містах, не торкнувшись графств. Означений недолік виправила реформа 1888 р., що заклала основи тієї системи місцевого управління, яка зберігалася в Англії протягом наступних років. Було створено однотипні представницькі органи – ради – для міст і графств. Усю колишню систему графств було переглянуто, у самостійні графства виокремлювали найбільші міста. Створена система органів самоврядування вирізнялася значною самостійністю і відсутністю адміністративної опіки з боку центральної влади, що стало характерною рисою англійської моделі місцевого управління.

Разом із еволюцією форми правління і політичного режиму відбулися зміни в *територіальному* устрої країни. Після оформлення так званих уній із Шотландією (1707 р.) та Ірландією (1801 р.) англійський парламент поширив свою владу на всю територію Британських островів. Зазначені регіони отримали певну кількість місць для своїх депутатів у британському парламенті. З 1801 р. нове державне утворення отримало назву Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії.

1.2.3. Британська колоніальна імперія

Велика імперія, як і великий пиріг, починає кришитися з країв.

***Б. Франклін**,*
один із батьків-засновників США,
політик, дипломат, науковець XVIII ст.

У Новий час відбувалося становлення Британської імперії, що стала згодом найбільшою і найпотужнішою, яка залишила свій слід на багатьох материках – від Північної Америки до Австралії, від Африки до Індії, де англійська мова і форми правління і сьогодні продовжують жити і розвиватися.

У середині XVII ст. азіатські товари та американські тютюн і цукор допомогли Англії стати могутньою державою. На сторожі заморської торгівлі стояли її збройні сили.

Однак імперію спіткали невдачі. Отже, після проголошення незалежності північноамериканських територій Англія втратила 13 колоній. Це стало для неї важким ударом. Однак у британців у цьому регіоні залишалася Канада, яку вони відвоювали у французів.

Велика Британія створила доволі гнучку систему управління, що дала їй змогу діяти за принципом «розділяй і володарюй» і в багатьох випадках підтримувати колоніальний режим без громіздкого апарату, спираючись на місцеву верхівку.

Вища законодавча влада в імперії належала парламенту, а також уряду, який міг видавати нормативні акти для колоній. Згодом було впорядковано систему центрального управління колоніями. Було запроваджено спеціальну посаду державного секретаря у справах колоній, згодом було створено міністерство колоній. Вищою апеляційною інстанцією для судів колоній був Судовий комітет Таємної ради Великої Британії.

Імперія розширювалася і на інших континентах. В Індії, почавши з торговельних поселень Ост-Індської компанії, британці встановили своє правління над Бенгалією. Потім були й інші завоювання. Наприкінці XVIII ст. виникло перше поселення європейців в Австралії, коли в Сідней доставили каторжників. Британці заволоділи і мисом Доброї Надії.

Склався загальний поділ усіх колоній на *завойовані* і *переселенські*, стосовно яких поступово виробилися два типи британського

колоніального управління. Завойовані колонії не мали політичної автономії й управлялися від імені корони через органи метрополії британським урядом. Законодавчі та виконавчі функції в таких колоніях зосереджувалися безпосередньо в руках вищого урядового чиновника – губернатора. Створювані представницькі органи в цих колоніях реально представляли інтереси лише незначного прошарку місцевих жителів, але й у цьому разі вони відігравали роль дорадчого органу при губернаторах.

Інший тип управління склався в колоніях, де більшість або значну частину населення становили білі переселенці з метрополії та інших європейських країн. Тривалий час ці території за формою управління мало чим відрізнялися від будь-яких інших колоній, проте поступово набули політичної автономії.

Згодом у переселенських колоніях створювалися представницькі органи самоврядування, проте колоніальні парламенти не мали реальної політичної влади, оскільки вища законодавча, виконавча і судова влада залишалася в руках британських генерал-губернаторів. Найважливіші поступки переселенським колоніям було зроблено в другій половині XIX – на початку XX ст., коли вони одна за одною домоглися подальшого розширення самоврядування та отримали в результаті особливий статус домініонів.

У 1867 р. британський парламент ухвалив *Акт про Британську Північну Америку* – конституцію Канади, що послугувала зразком для наступних конституцій британських домініонів. Відповідно до неї виконавча влада належала представнику британської корони – *генерал-губернатору*, наділеному дуже широкими правами, зокрема правом призначення і розпуску в будь-який час палати громад, скасування будь-якого закону, ухваленого парламентом окремої провінції. Генерал-губернатор міг здійснювати свої повноваження лише після консультацій зі своєю урядовою Радою. Усередині неї виокремився кабінет міністрів, який очолював і формував прем'єр-міністр. Створювалися провінційні законодавчі органи з досить широкою компетенцією.

У 1901 р. було створено Австралійський Союз – федеративну державу, що об'єднала кілька самоврядних колоній на території Австралії.

Двопалатний федеральний парламент обирався населенням кожного штату. Протягом більшої частини XIX ст. імперія розширювала свої кордони, не зустрічаючи значного опору з боку інших європейських країн. Велика Британія заволоділа басейном Індійського океану і встановила своє панування над усім субконтинентом. Величезна кількість британців переселялася на все нові території, отримуючи там

дедалі більшу незалежність. Британський флот під приводом захисту національних інтересів не раз вплутувався в конфлікти в регіонах, що не перебували під владою корони. Британська імперія досягла своєї максимальної могутності на початку XX ст., коли близько чверті населення земної кулі жило під її правлінням.

1.2.4. Еволюція англійського права

> Свобода полягає в тому, щоб не бути під владою іншої людини, а мати можливість діяти за власною волею.
>
> ***Дж. Локк***

У Новий час англійське право здебільшого розвивалося еволюційним шляхом. Революційні буревії XVII ст. лише злегка сколихнули глибини правової системи. Географічна відокремленість та особливості історії Англії дозволили їй протягом тривалого часу самотужки створювати своє право. Римське право незначною мірою позначилося на англійському праві.

Характерною особливістю англійського права був його архаїзм, що зберігся від старого феодального ладу, але з розвитком буржуазних відносин архаїчна форма наповнилася новим змістом.

Законодавство Англії залишалося не кодифікованим. Як відомо, право поділялося на *загальне право* і *право справедливості*. Згодом були з'єднані в єдину систему суди загального права і права справедливості. Відповідно, і норми загального права перестали вважатися особливою системою, відмінною від норм судів справедливості. Виникло єдине *прецедентне право*.

Прецедентне право не мало і не має обов'язкової сили. Надаючи судді можливість слідувати сформованому прецеденту, воно не обмежує свободу його розсуду. Закони так само залишалися одним із джерел права Англії. Вони не були зведені в систему і діяли самостійно.

Серед суб'єктів права виокремлювали громадян і юридичних осіб. Правоздатність деяких осіб була обмежена.

Одним з основних розділів буржуазного цивільного права стало *речове право.*

Речове право в Англії вважалося широким, оскільки до речей відносили частину абсолютних прав: права авторів, винахідників тощо. В англійському праві речі поділяли на *реальні та персональні*. До реальних

належали земля, рослини, будівлі, документи, пов'язані якимось чином із землею. Персональні речі становили інші предмети і права. Цей поділ був пов'язаний з історично сформованими в Англії формами захисту майнових інтересів – реальними і особистими позовами.

Речові права в Англії розглядалися як різновид права власності. Серед речових прав можна було виділити: речове право оренди нерухомості, сервітути, довірчу власність тощо.

Інститут довірчої власності (траст) – форма власності, за якої одна особа (довірчий власник) управляє, розпоряджається майном, переданим їй іншою особою (засновником) на користь третіх осіб (бенефіціантів). Цей інститут застосовували під час охорони майнових інтересів недієздатних і в багатьох інших випадках, він був специфічним для англійського права.

У праві Англії не було поняття зобов'язання. Серед різноманітних *договорів* необхідно виокремити договір оренди землі, в якому право захищало інтереси земельного власника і водночас не надавало орендареві гарантій захисту. Отже, якщо орендар не звільняв ділянку після закінчення строку, то орендна плата подвоювалася. Виокремлювалися деліктні зобов'язання, що виникали із заподіяння шкоди. Для англійського договірного права характерним було точне визначення прав і обов'язків сторін, вимога від боржника сумлінного виконання зобов'язань.

В англійському *сімейному праві* тривалий час зберігалася церковна форма шлюбу, цивільний шлюб став можливий із середини XIX ст. Особисті стосунки подружжя були засновані на верховенстві чоловіка.

До досягнення 21 року сини і дочки перебували під батьківською владою, мати здійснювала батьківську владу лише за відсутності батька. Визнання позашлюбних дітей допускалося у виняткових випадках і лише на підставі парламентського акта. У майнових відносинах тривалий час зберігалися феодальні пережитки. Дружина була обмежена в майнових правах. Спільним майном розпоряджався виключно чоловік. Лише в XIX ст. було встановлено деяку самостійність заміжньої жінки в розпорядженні майном, було також визнано право на розлучення.

Для англійського *спадкового* права була характерна повна свобода заповіту. Особа, яка досягла 21 року, мала право заповідати своє майно кому завгодно, незалежно від наявності найближчих родичів, які не отримували нічого за наявності заповіту. Спадкування за законом застосовувалося по-різному щодо земельної власності та решти майна.

У *кримінальному* праві Англії тривалий час проявлявся консерватизм, спричинений компромісним характером англійської

буржуазної революції. Особливо це позначилося в питанні про покарання. Навіть на початку XIX ст. у ньому було передбачено такі його види, як четвертування, колесування тощо.

У британських володіннях складалося колоніальне право. Воно випливало з актів британського парламенту, «загального права», «права справедливості», а також постанов і розпоряджень міністерства колоній і нормативних актів, ухвалених у самій колонії. Широке впровадження норм англійського права в колоніях почалося з другої половини XIX ст., коли колонії стали торговельними «партнерами» метрополії, і треба було забезпечити стійкість товарообміну, безпеку особистості та власності британських підданих.

Переплітаючись з інститутами місцевого права завойованих країн, колоніальне право було складним і суперечливим явищем. Воно вирізнялося еклектичним змішанням норм англійського, традиційного, релігійного права і судових тлумачень. Щодо англійських поселенців у будь-яких частинах світу діяло англійське право.

У Новий час оновилася модель *правосуддя*, хоча вона, як і раніше, вирізнялася такою самою заплутаністю підсудності та тривалим збереженням середньовічної системи судів. Відповідно до закону про судоустрій 1775 р. систему королівських судів було об'єднано із судом лорда-канцлера, тим самим було створено єдиний Високий суд. Він міг застосовувати у своїй практиці як норми загального права, так і права справедливості. Для розбору дрібних справ було створено суди графств. Під час реформи виникли суди про спадщину, про сімейні справи, розлучення, виведені з-під церковної юрисдикції.

Серією актів про Верховний суд та апеляційну юриспруденцію було визначено нову структуру вищих судів. Створений замість колишніх центральних судів Верховний суд складався з двох підрозділів: *Високого суду*, який, своєю чергою, підрозділявся на відділення (канцелярське, королівської лави та ін.), і *Апеляційного суду* у цивільних справах. Одночасно продовжували існувати суди асизів, що формувалися із суддів Високого суду, а також нижчі суди – мирові суди і суди графств.

Особливе місце займав Центральний кримінальний суд у Лондоні. Англійське правосуддя характеризувалося не лише використанням судових прецедентів як джерел права. Суд міг самостійно виробляти і процесуальні норми. Процес був змагальним (держава не виступала як обвинувач, а будь-яка справа розглядалася як боротьба сторін). Звичайною була апеляційна форма перегляду справ (оскарження).

Суддя був нейтральним суб'єктом у процесі. Він вислуховував сторони й ухвалював рішення, не втручаючись у дебати, у боротьбу

сторін. Суддя, будучи державним службовцем, проте не допомагав прокурору, не намагався добути додаткові докази на користь держави. Він лише оцінював докази, представлені в судовому процесі. Якщо прокурор не міг довести обвинувачення, суддя не повертав справи на дослідування, оголошуючи обвинуваченого виправданим.

У 1679 р. ухвалили *«Хабеас корпус акт»* або Акт для кращого забезпечення свободи підданих і для запобігання ув'язненням за морем. Відповідно до нього будь-який заарештований міг особисто або через родичів чи знайомих звернутися до суду з вимогою видати наказ Хабеас корпус. Згідно з цим наказом особа, у якої перебував заарештований, під страхом сплати великого штрафу на користь потерпілого, а то й звільнення з посади, мала в добовий термін доставити заарештованого до суду із зазначенням причини арешту.

Суд виносив рішення або випустити заарештованого до суду під заставу, або залишити його під арештом, або відпустити. Тут уперше встановлювали відповідальність осіб, винних у невиконанні передбачених в Акті приписів. Значення цього Акта полягало у створенні гарантії недоторканності для окремих осіб.

Разом із Великою хартією вольностей Хабеас корпус акт набув значення одного з основних конституційних документів Англії, що містили низку принципів справедливого і демократичного правосуддя: презумпції невинності, дотримання законності при затриманні, швидкого й оперативного суду, який здійснюється за належною судовою процедурою та за місцем вчинення проступку.

Водночас можна відзначити й історичну обмеженість цього закону. По-перше, для звільнення на поруки до суду вимагалося внесення грошової застави, сума якої могла бути дуже значною. По-друге, дія закону могла бути припинена парламентом, що згодом неодноразово відбувалося на практиці.

Англійське процесуальне право довгий час не знало інституту перегляду справ за нововиявленими обставинами. Судова помилка могла бути виправлена шляхом направлення відповідної кримінальної справи для укладення до апеляційного суду у кримінальних справах, передачею міністрові внутрішніх справ для її перегляду в апеляційному порядку або на основі помилування засудженого короною (на основі Акта про устрій 1701 р.).

Посилення державного втручання до юридичної сфери та централізація вищих органів юстиції стали основними мотивами перетворень у судово-правій галузі в Новий час. Ця тенденція здебільшого збереглася і в подальшому.

1.3. Франція: від монархії до республіки

Французькі реформи державно-правового розвитку в Новий час визрівали і протікали у вкрай своєрідних умовах. Конфронтація народних мас, очолюваних представниками буржуазії, з абсолютизмом, дворянством і католицькою церквою, що панувала, набула значно гостріших форм, ніж це мало місце півтора століття тому в Англії. Усвідомлюючи свою зростаючу силу, французька буржуазія болючіше реагувала на станову приниженість і політичну свавілля, не бажаючи миритися з феодально-абсолютистськими порядками, за яких її усували від участі в державних справах, вона не була захищеною від незаконних конфіскацій майна та не мала правового захисту у випадках свавілля королівських чиновників.

Готовність французької буржуазії до політичних дій мала під собою й певні ідеологічні підстави. Змінам у Франції передувала революція у суспільній свідомості. Видатні просвітителі (Вольтер, Монтеск'є, Руссо та ін.) у своїх творах піддавали вади старого режиму нищівній критиці. З позиції школи природного права вони переконливо довели його нерозумність.

Французькі реформатори могли спертися на досвід англійської та американської революцій. У їхньому розпорядженні була вже досить чітка програма організації конституційного порядку. Вони взяли на озброєння політичні гасла, здатні підняти широкі народні маси на безкомпромісну боротьбу з абсолютизмом: свободу, рівність, братерство.

1.3.1. Революція 1789-1794 рр. і становлення конституційного ладу

> Революція і революційні потрясіння, звісно, є для суспільства лихом, і тому воно може вдаватися до них лише для досягнення досить значного, міцного і тривалого спокою...
>
> ***П.-А. Гольбах**,*
> *французький просвітитель XVIII ст.*

У процесі утвердження конституційного порядку і нових демократичних принципів організації державної влади у Франції особливу роль відіграла революція 1789-1794 рр. Французька революція,

на відміну від усіх попередніх революцій, дощенту зруйнувала будівлю феодалізму, що створювалася століттями. Вона розтрощила економічні та політичні підвалини старого ладу, зокрема й абсолютну монархію, що була символом і результатом багатовікової еволюції середньовічної державності. Вона дала потужний імпульс соціальному прогресу в усьому світі.

Як і в Англії, перед революцією у Франції виникла гостра соціально-економічна і політична криза. Неврожайні роки, державне банкрутство поставили країну на межу економічної катастрофи: скарбниця була порожня, із селян нічого було взяти, зростали ціни, банківська система була нерозвиненою. Правлячий режим не міг запобігти катастрофі, що насувалася.

Поступово падав авторитет дворянства і королівської влади. Відбувалося виродження дворян. Вони дедалі менше обтяжували себе військовою і цивільною службою, намагалися жити при королівському дворі, дедалі більше перетворюючись на бездіяльний і безпорадний стан. Економічне відставання Франції від Англії внаслідок засилля феодальних порядків сприяло поразкам у війнах. Це викликало нарікання буржуазії, посилювало її нападки на правлячу династію.

Королівський двір у XVIII ст. став ще більш пишним, але зовнішній блиск прикривав глибокий розклад і кризу абсолютної монархії. Король Людовик XV проводив час на балах і полюванні. Правили міністри і королівські фаворити. Більшість дворян і аристократія вели паразитичне існування, вдаючись до розваг і неробства. Вищі посади, як правило, продавали і купували або роздавали на основі придворних зв'язків, часто абсолютно нездатним особам, що знижувало рівень управління країною. Людовику XV приписують слова: «Після нас – хоч потоп». Цим потопом і стала революція, що знищила абсолютну монархію і феодальні порядки.

Після смерті Людовика XV на престол вступив безхарактерний і неосвічений Людовик XVI. Недалекий і ледачий король уникав державних справ і не звертав уваги на їх обговорення в Королівській раді. Його улюбленими заняттями були полювання і столярне ремесло. До долі народу король був байдужий.

Однак помилково думати, що криза верхів, тобто неможливість правити, полягала лише у відсутності в скарбниці грошей, в утворенні дефіциту (нестачі доходів для покриття витрат) і в особистих якостях правителів. Таке бувало і раніше. Головним фактором стала неспроможність управляти по-старому – отримувати гроші, вводячи довільні податки або примусові позики.

Зважаючи на безвихідне фінансове становище, король вирішив

скликати Генеральні штати, які не збиралися вже 175 років (з 1614 р.). Від парламенту він сподівався отримати згоду на нові позики і податки. Король не врахував усієї глибини впливу на третій стан ідей просвітителів, які стверджували, що сучасна держава має ґрунтуватися на раціональних принципах, а не на пануванні спадкової еліти.

У цих умовах чергова спроба короля збільшити податки викликала протест з боку третього стану, який вимагав скасування старого порядку голосування в парламенті під час ухвалення рішень (один стан – один голос). Уряд не погодився з цим. Тоді представники третього стану заявили про утворення *Установчих зборів*. Народ Парижа підтримав збори. 4 липня 1789 р. було взято штурмом королівську фортецю-в'язницю – Бастилію. Коли герцог де Ліанкур повідомив цю новину королю, той сказав: «Це бунт». «Ні, ваша величність, це революція», – заперечив придворний.

Загострення боротьби викликало розмежування політичних сил у країні. Проявили себе три основні угруповання:

– *фейяни* – представники великої конституційно-монархічної буржуазії та ліберального дворянства;

– *жирондисти*, які в основному представляли торговельно-промислову провінційну середню буржуазію;

– *якобінці*, виразники інтересів дрібної та частини середньої буржуазії, ремісників і селянства.

Втрата королівською владою здатності контролювати політичні події, що розгорталися по всій країні поза її волею, призвела до перетворення французької держави з абсолютної монархії на своєрідну революційну монархію.

Революція охопила всю країну: повсталий народ зміщував королівську адміністрацію. На місцях формувалися нові органи місцевого самоврядування – муніципалітети. Було створено Національну гвардію – територіальне ополчення.

Влада почала переходити до політичного угруповання, що представляло інтереси великої буржуазії та ліберальної дворян (фейянам). Їхні представники в Установчих зборах – Лафайєт, Мірабо та ін. – виступали від імені французького народу та в ім'я революції.

Об'єктивно вони відображали інтереси великої буржуазії та ліберального дворянства, прагнули зберегти монархію, підвести під похитнуту будівлю старої державності міцний фундамент конституціоналізму, мали своєю основною метою досягнення компромісу з королівською владою. Основним змістом їхньої діяльності стала боротьба за конституцію, за скорочення традиційних королівських

прерогатив.

Під впливом народних мас, які дедалі сильніше втягувалися в революційний процес, фейяни здійснили через Установчі збори низку антифеодальних перетворень, розробили важливі демократичні документи.

26 серпня 1789 р. Установчі збори ухвалили найважливіший документ – *Декларацію прав людини і громадянина*, що складалася з 17 статей. Вона була сформульована в дусі загальнонаціонального маніфесту, який урочисто проголошував права вільних людей.

У ст. 1 йшлося: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах». Стаття 2 вказувала, що верховна влада належить народу. Стаття 3 проголошувала: «Все, що не заборонено законом, те дозволено». Стаття 4 закріплювала рівність громадян перед законом, рівну можливість доступу до державних посад. Статті 7 і 8 встановлювали найважливіший принцип кримінального права, відповідно до якого нікого не могло бути притягнуто до кримінальної відповідальності і піддано покаранню інакше, як у випадках, прямо передбачених законом. Стаття 9 формулювала презумпцію невинуватості. Стаття 16 проголошувала конституційним лише той лад, у якому проведено поділ гілок влади. Стаття 17 оголошувала власність священним і недоторканним правом.

В основу Декларації було покладено ідеї природно-правових теорій, які розробляли основні принципи демократичного державно-правового ладу.

Декларація 1789 р. мала велике значення не лише для Франції, а й для всього світу, оскільки закріплювала засади передового для своєї епохи суспільного і державного ладу, визначала підвалини нового правопорядку. Самі її творці вважали, що склали документ для всіх народів і на всі часи.

За всього свого ясно вираженого політико-юридичного змісту Декларація не мала нормативно-правової сили. Вона стала лише вихідним документом революційної влади, яка прагнула встановити конституційний лад. Тому багато її положень мали програмний характер і не могли бути негайно реалізовані на практиці в умовах Франції кінця XVIII ст., яка лише вступала на шлях створення громадянського суспільства і утвердження політичної демократії.

Установчі збори запровадили майнові та інші цензи. Усі громадяни поділялися на *активних і пасивних*. Активним надавалося право голосу, пасивні цього права були позбавлені.

Відповідно до закону, активні громадяни повинні були

задовольняти таким умовам:

1) бути французами;

2) досягти 25-річного віку;

3) проживати в певному кантоні не менше одного року;

4) сплачувати прямий податок у розмірі, не меншому за триденну заробітну плату для даної місцевості;

5) не бути слугою.

Переважна частина французів не задовольняла цим кваліфікаційним вимогам і потрапляла в розряд пасивних громадян. Із 26 млн. французів активними стали лише 4 млн.

Було скасовано підпорядкування французької католицької церкви Ватикану. Священиків обирали парафіяни. Із компетенції церкви вилучали право реєстрації актів цивільного стану. В аграрних відносинах збереглася сеньйоріальна власність на землю.

Одразу після ухвалення Декларації прав людини і громадянина було створено особливу комісію, яка добирала та систематизувала конституційні акти, що згодом лягли в основу проєкту Конституції. 3 вересня 1791 р. законопроєкт було ухвалено зборами і підписано королем, який склав присягу на вірність Конституції.

Конституція встановлювала державний лад, що ґрунтувався на принципах поділу гілок влади, утвердження національного суверенітету, представницького правління та обмеження влади монарха. Порівняно з Декларацією 1789 р. Конституція істотно розширила перелік особистих і політичних прав і свобод, зокрема вона передбачала свободу пересування, свободу зібрань, свободу звернення до державних органів влади з індивідуальними петиціями, свободу віросповідання та право вибору служителів культу.

У Конституції передбачалися й деякі соціальні права. Отже, декларували запровадження загальної та частково безоплатної народної освіти, піклування про виховання покинутих дітей, полегшення долі незаможних, убогих і безробітних.

У Конституції набула подальшого розвитку і концепція національного суверенітету, який проголошувався єдиним, неподільним, невідчужуваним і невід'ємним. Було введено нове правове поняття нації як єдиної спільноти формально рівноправних громадян, підкреслюючи, що нація є єдиним джерелом влади.

Конституція досить послідовно створювала можливість організаційно розмежувати участь у здійсненні державної влади двох основних політологічних груп, що виражали інтереси, з одного боку, більшості французького суспільства і, з іншого боку, дворянства, але з

переважанням першої, яке фактично сформувалося під час революції. Конституція на практиці реалізовувала передову для тієї епохи ідею створення системи представницьких органів влади.

Вищим законодавчим *органом* держави ставали *Національні збори*, які обирали на два роки. Його депутати мали право недоторканності. До компетенції зборів насамперед належало ухвалення законів. Король затверджував ухвалений ним закон, мав право вето. Національні збори також розв'язували питання оголошення війни, встановлення податків, заснування та скасування державних посад, ратифікації договорів з іноземними державами, щорічно складали та затверджували бюджет, контролювали витрачання державних коштів тощо.

Законодавчу діяльність вважали втіленням якоїсь загальної публічної волі, а обраного депутата уявляли виразником інтересів не лише його виборців, а всієї нації. Юридично депутати не несли відповідальності перед виборцями і були незалежні від них. Депутат не міг бути відкликаний. Єдиним способом впливу на нього була погроза його можливого невисування на наступний термін.

Компромісний характер Конституції, що відобразила тенденцію до політичного союзу нових буржуазних і і старих феодальних сил, виразився насамперед у закріпленні монархічної форми правління.

Виконавчу владу здійснював *король*. Він призначав міністрів, очолював збройні сили, здійснював загальне керівництво внутрішнім управлінням і зовнішніми відносинами. Було запроваджено контрасигнатуру: розпорядження короля набували законної сили після підписання їх відповідним міністром, який і відповідав за ухвалене рішення.

Водночас революція залишилася незавершеною. Селяни й городяни були незадоволені ухваленими законами й заходами уряду та вели боротьбу за свої права. Водночас посилило свою діяльність монархічно налаштоване дворянство. У цих умовах положення конституції не могли бути реалізовані.

Сили феодальної реакції, що згрупувалися навколо короля, заручившись підтримкою монархічної Європи, готували змову проти Конституції. Однак остаточний вирок королівській владі було винесено народними масами. У ніч на 10 серпня 1792 р. було взято штурмом королівський палац і правління фейянів закінчилося. Король Людовик XVI був заарештований і поміщений у в'язницю. Законодавчі збори оголосили його зречення від престолу. Режим конституційної монархії впав.

Найвпливовішим угрупованням виявилися *жирондисти*. Під

тиском народу Законодавчі збори оголосили про скликання нового органу державної влади – *Національного конвенту*. Було скасовано поділ громадян на активних і пасивних, ухвалено рішення про нові вибори до муніципалітетів і судів на основі нового виборчого права та засновано Надзвичайний кримінальний трибунал. Законодавчі збори утворили Тимчасову виконавчу раду. Більшість депутатів не належали до певних угруповань і ухвалювали рішення залежно від політичної кон'юнктури, що складалася. Однак жирондисти не вирішували ключових проблем французького суспільства, задовольнялися обговоренням своїх партійних проблем.

Уряд жирондистів було повалено озброєними громадянами 2 червня 1793 р. Влада в Конвенті перейшла до *якобінців*.

Французька революція вступила в завершальний етап. Участь різних верств населення в політичній боротьбі досягла своєї кульмінації. Завдяки цьому у Франції було викорінено залишки феодальної системи, проведено радикальні політичні перетворення, відведено загрозу інтервенції військ коаліції європейських держав і реставрації монархії.

Революційно-демократичний режим, що склався за якобінців, забезпечив остаточну перемогу нового суспільного і державного ладу у Франції.

1. Було дозволено продаж дрібними ділянками в розстрочку земель, конфіскованих у дворянських емігрантів. Селянським громадам повертали захоплені дворянством земельні угіддя, і передбачали можливість поділу общинних земель у тому разі, якщо за це висловиться 1/3 їхніх жителів. Поділена земля ставала власністю селян.

2. Визнавалося, що всі колишні сеньйоріальні платежі і феодальні права, як постійні, так і тимчасові, скасовуються без будь-якої винагороди. Феодальні документи, що підтверджували сеньйоріальні права на землю, підлягали спаленню.

3. Було запроваджено смертну кару за спекуляцію предметами першої необхідності, встановлювали тверді ціни на продовольство.

4. Передбачався безоплатний розподіл власності, конфіскованої у ворогів революції, серед незаможних патріотів, запровадження системи державних допомог для жебраків, інвалідів, сиріт, людей похилого віку.

5. Було скасовано рабство в колоніях.

6. Основним завданням уряду (держави) стало забезпечення користування людиною її природними і невід'ємними правами. До числа цих прав було віднесено рівність, свободу, безпеку, власність.

7. Право власності визначали в його традиційно широкому й індивідуалістичному розумінні як можливість користуватися і

розпоряджатися на власний розсуд своїм майном, своїми доходами, плодами своєї праці та промислу.

8. Кожному французу гарантували загальну освіту, державне забезпечення, необмежену свободу друку, право петицій, право вільного відправлення релігійних обрядів.

9. Було підтверджено скасування поділу громадян на активних і пасивних як несумісного з ідеєю рівності, було узаконено загальне виборче право для чоловіків (з 21 року).

10. Було конкретизовано риси державного устрою країни. Підтверджувалося створення республіки. Законодавчою владою наділявся Законодавчий корпус (Національні збори), що складався з однієї палати і обирався строком на один рік.

11. Було запроваджено нову систему, згідно з якою частину проєктів законів спрямовували на затвердження первинних зборів громадян, які мали право голосу. Ухвалений Національними зборами законопроєкт набував чинності закону лише в тому разі, якщо через 40 днів після його розсилки в департаменти в більшості з них 1/10 частина первинних зборів не відхиляла його. Така процедура була спробою втілити в життя ідею народного суверенітету, що виявлявся в цьому разі в тому, що лише народ обговорює і постановляє закони.

12. Здійснювався перехід до створення масової народної армії, заснованої на обов'язковому наборі військовозобов'язаних.

13. Проголошували принцип законності та верховенство закону. Якобінці приділяли особливу увагу гарантіям від деспотизму і свавілля з боку державної влади. Закон покликаний був охороняти суспільну та індивідуальну свободу проти гноблення з боку правлячих. Усяка особа, проти якої вчинявся незаконний, тобто свавільний і тиранічний акт, мала право чинити опір.

Історична особливість цього періоду історії французької революції та держави полягала також і в тому, що якобінці не виявляли великої педантичності у виборі засобів боротьби зі своїми політичними супротивниками й не зупинялися перед використанням насильницьких методів розправи з прихильниками старого режиму, а заодно й зі своїми ворогами.

У червні 1793 р. Конвент ухвалив нову конституцію. У ній знайшли своє втілення державно-правові погляди якобінців Робесп'єра, Сен-Жюста та ін., що сформувалися під впливом вчення Руссо. Було ухвалено Декларацію прав людини і громадянина, яка відтворювала основні положення Декларації 1789 р., але вирізнялася більшим демократизмом, революційністю.Вищим органом державної влади був *Конвент.*

Для безпосереднього управління країною було створено комітети і комісії Конвенту, серед яких виокремлювалися *Комітет громадського порятунку і Комітет громадської безпеки.* Комітет громадського порятунку керував обороною країни, здійснював поточне управління. Йому підпорядковувалися виконавча рада, всі міністерства і відомства. Обов'язок боротьби з внутрішньою контрреволюцією було покладено на Комітет громадської безпеки. Він також спостерігав за в'язницями. У системі органів якобінської диктатури надзвичайно активну роль відігравав також *Революційний трибунал*. Він був створений на вимогу якобінців ще жирондистським Конвентом, але перетворився на постійно діюче знаряддя революційного терору.

Надзвичайними повноваженнями наділялися комісари Конвенту, яких направляли в армію, відомства, департаменти.

Але поступово режим якобінців став перетворюватися на авторитарний, оскільки свої ідеї вони здійснювали всупереч настроям та інтересам більшості населення країни. Революційне насильство, звільнене від рамок закону, перетворилося на свавілля. Соціальна опора якобінців була звужена, що стало причиною їхнього усунення від влади. 27 липня 1794 р. якобінська республіка була повалена.

1.3.2. Державний устрій: від Першої республіки до Першої імперії

> Франція не повинна бути об'єднанням в умовах демократії малих народів; вона не є переліком держав; вона є єдиним цілим, що складається з неподільних частин... Вона в жодному разі не повинна бути федеративною державою, що складається з безлічі республік, сполучених жодними політичними зв'язками...
>
> ***Е.-Ж. Сієс**,*
> *діяч Французької революції 1789-1799 рр.*

Після усунення якобінців до влади прийшла велика буржуазія. Найвизначніших революціонерів було страчено, тисячі – заарештовано. Щоб зміцнити своє становище, переможці розробили нову конституцію, згідно з якою основними принципами державного ладу проголошували представницьке правління і поділ гілок влади. У конституції не було згадки про свободу зібрань, преси, але стверджувався обов'язок кожного

захищати державу і власність. Виборчим правом наділялися лише чоловіки, які досягли віку 21 року і сплачують податки. Для виборників встановлювали ще вищий віковий (з 25 років) і майновий цензи.

За новою конституцією *законодавчу владу* здійснював Законодавчий корпус, що складався з двох палат: *верхньої* (рада старійшин) і *нижньої* (рада п'ятисот). Нижня палата розробляла закони, а рада старійшин затверджувала або відхиляла законопроекти.

Виконавчу владу отримала Директорія у складі п'яти членів.

Правлячі кола вбачали свій політичний порятунок у створенні режиму військової диктатури, яка силою зброї могла захистити їхні інтереси. У поле зору можновладців потрапив генерал Наполеон Бонапарт. Він отримав найбільшу підтримку, оскільки був популярний у народі завдяки перемогам французької армії в Італії та Єгипті. Коли в листопаді 1799 р. Наполеон повернувся з Єгипту, побачене роздратувало його. Директорія розорювала країну. Життя в країні нагадувало бенкет під час чуми. Банкіри та особи, наближені до влади, жили в палацах. Торговці купалися в розкоші. Народ же вкінець зубожів.

За допомогою військ Бонапарт розігнав Законодавчий корпус і скасував Директорію. Країною стали керувати три консули, але реальна влада перейшла в руки першого консула (Бонапарта). Фактично стався державний переворот, унаслідок якого Наполеон став правителем Франції.

Прийшовши до влади, Наполеон запропонував нуворишам (свого роду «новим французам», які нажилися в революційній плутанині) вибір: розслідування їхньої діяльності або «патріотичний внесок» на користь держави.

За методами здійснення влади і за своєю соціальною базою диктатура Наполеона істотно відрізнялася від правління Директорії. Вона стала формою політичної консолідації французького суспільства. Бонапарт, який прагнув встановити особисту владу, віддзеркалив готовність консервативно налаштованих кіл французького суспільства до знищення залишків революційних ідей і здобутків. Він прагнув створити стабільну державну систему, що забезпечує простір для розвитку підприємницької діяльності. Саме тому його політика здобула підтримку не лише буржуазних кіл, а й французьких селян-власників, які однаково побоювалися монархічної реставрації та нових революційних потрясінь.

До компетенції першого консула Наполеона входило здійснення виконавчої влади, призначення та усунення з посади міністрів, членів державної ради, генералів, послів, вищих чиновників, суддів. Він мав

право законодавчої ініціативи. Другий і третій консули мали лише дорадчі повноваження.

До органів законодавчої влади належали Законодавчий корпус, Сенат і Державна рада. Місцеве самоврядування було скасовано. Уряд став призначати мерів комун і міст. Республіканський лад пішов у минуле, мінімум демократичних свобод було знищено.

У 1802 р. Бонапарт був оголошений довічним консулом. Його влада набувала монархічного характеру. У 1804 р. він організував свою коронацію в соборі Паризької Богоматері, кульмінацією якої мало стати покладання корони папою римським. Однак Наполеон сам узяв лавровий вінець і поклав собі на голову. Тим самим він був проголошений імператором французів. Було ухвалено нову конституцію. У ній основну увагу приділяли вже не організації державної влади, а з великою ретельністю розробляли питання престолонаслідування, статусу імператорської сім'ї, присяги, а також питання престолонаслідування, статусу імператорської сім'ї, регентства тощо.

Поступовий розвиток особистої влади Бонапарта з неминучістю призвів до якісних змін у формі державного ладу Франції, яка тепер не лише фактично, а й юридично перетворилася на своєрідну монархію (у вигляді імперії). Зі встановленням імператорського титулу спочатку термін «республіка» продовжував використовуватися, але поступово виходив з ужитку.

Персоніфікація державної влади досягла свого апогею. Особистість Наполеона асоціювалася в очах французів з урядом, з армією, з державою загалом. Від його волі залежали політичний курс і сама доля французької держави. Встановлення монархічного за своєю суттю ладу супроводжувалося створенням імператорського двору. Родичі Наполеона і його найближчі соратники спеціальними актами сенату або імператора отримували титули принців, князів, графів тощо.

У своїх руках Бонапарт зосередив виконавчу і законодавчу владу. За Наполеона склався централізований державний апарат. Законодавчу влада представляли Сенат, Державна рада, Законодавчий корпус. При імператорі діяли Висока і Таємна ради, уряд

Під час Першої імперії процес становлення у Франції держави, побудованої на раціоналістичних засадах, яка звільнилася від теологічної та станової спадщини, здебільшого завершився. Цю державу Наполеон створював на основі бюрократичної централізації, цивільної служби та відданості чиновників імператора. В умовах авторитарного режиму вона дедалі більше відчужувалася від суспільства, перетворювалася на здатний до саморозвитку всесильний механізм, який

контролював багато сторін не лише публічного, а й приватного життя французів.

З ім'ям Наполеона, а також його племінника Луї Наполеона, який правив пізніше, пов'язане походження терміна «бонапартизм», уживаного для позначення режиму особистої влади, що виникає в обстановці суспільної кризи. З політико-організаційного погляду бонапартизм є режимом особистої влади в суспільстві з ворогуючими політичними угрупованнями і класами, що спирається у своєму утвердженні на підтримку армії та особистий авторитет правителя, що претендує на роль арбітра і посередника у взаємовідносинах між ворогуючими політичними силами.

Історія Першої французької імперії – це історія безперервних загарбницьких війн. Популярний у Франції Наполеон не користувався довірою європейських монархів. Уже перебуваючи в стані війни з Англією, Франція зіткнулася із загрозою вторгнення військ Росії, Австрії та Пруссії. Реакція Наполеона була миттєвою: за два роки він розгромив три континентальні армії, покоривши всю Європу.

Однак удача зрадила Наполеону – спочатку на Піренейському півострові, а потім у Росії в 1812 р. У 1814 р. російські, австрійські, австрійські, прусські та англійські війська вступили до Франції, і імперія Наполеона припинила своє існування.

1.3.3. Еволюція державного ладу від режиму реставрації до Другої імперії

> Інтерес народу – загальний інтерес, інтерес багатих – приватний інтерес.
>
> ***М. Робесп'єр,***
> *лідер Французької революції*

Після поразки імперії було реставровано монархію Бурбонів. Однак повне відновлення старого ладу було вже неможливим. У 1814 р. було ухвалено Хартію. Вона проголошувала деякі політичні свободи.

У країні запроваджували конституційну монархію. *Король* отримував усю повноту виконавчої влади і мав право законодавчої ініціативи. Парламент країни був утворений у складі двох палат*: палати перів і палати депутатів*. Високі вікові та майнові цензи усували від виборів значну частину населення. Було запроваджено додаткову цензуру преси; заборонено збори і маніфестації. Це викликало загальне

невдоволення режимом, і в липні 1830 р. повсталі городяни зайняли столицю. Велика буржуазія сформувала *Тимчасовий уряд*, який проголосив королем Луї-Філіпа Орлеанського.

Новий режим був юридично оформлений Хартією 1830 р. Роль парламенту розширилася. Було зменшено віковий і майновий цензи, унаслідок чого збільшилася кількість виборців.

У лютому 1848 р. у Парижі було розстріляно мирну демонстрацію парижан, які вимагали демократизації політичного ладу і поліпшення економічного становища народу. Це стало поштовхом до збройного повстання. Повсталі оволоділи Парижем. Луї-Філіп зрікся престолу. Було проголошено республіку. Навесні 1848 р. відбулися вибори до Установчих зборів, склад яких цього ж року ухвалив нову Конституцію. Відповідно до неї було встановлено республіканську форму правління, проголошено поділ гілок влади, представницьке правління.

Національні збори оголошувалися вищим органом законодавчої влади. До їхньої компетенції входило виключне право ухвалення законів, розв'язання питань війни і миру тощо.

Президент ставав главою виконавчої влади. Було збережено колишній адміністративно-територіальний поділ на *департаменти, дистрикти і комуни*.

Запроваджували загальне і пряме виборче право. Голосування було таємним. Виборчі права отримали всі французи віком від 21 року, а обраними могли бути особи, які досягли 25 років.

Першим обраним президентом республіки став Луї Бонапарт, племінник Наполеона. Незабаром він здійснив державний переворот, розігнав Національні збори. Нова конституція 1852 р. законодавчо закріпила його владу. Відповідно до неї вся повнота влади переходила до президента, якому були підпорядковані всі основні ланки державного апарату, зокрема армія, поліція, жандармерія. Лише президент мав право законодавчої ініціативи. Його обирали строком на 10 років, і лише це відрізняло його від спадкового монарха.

Незабаром Луї-Бонапарт був проголошений імператором французів під ім'ям Наполеона III. Установилася військово-поліцейська диктатура.

Офіційне проголошення Другої імперії означало торжество відвертої реакції, остаточне утвердження нового різновиду бонапартистського режиму. Бонапартизм Луї-Бонапарта разом із загальними ознаками, характерними і для правління Наполеона I, мав свої специфічні риси. У нових історичних умовах, що характеризувалися зростанням політичної свідомості й активності трудящих мас, уряд

Наполеона III був змушений постійно лавірувати, вдавати із себе якусь надкласову і надпартійну силу.

Вихід із скрутних ситуацій у країні імперія вбачала в переможній війні, яку вона розпочала влітку 1870 р. проти Пруссії. Однак Франція зазнала поразки, що поставила її на межу національної катастрофи. Пруссаки зайняли більшу частину її території. На захист країни піднялися робітники, передова інтелігенція, дрібна буржуазія. Було сформовано національну гвардію. Велика буржуазія більше побоювалася робітників, ніж пруссаків.

1.3.4. Паризька комуна

Ідеї мають силу змінювати світ.

Дж. Локк

У ніч на 18 березня 1871 р. урядові війська намагалися захопити гармати паризької Національної гвардії і роззброїти робітників. Але солдати відмовилися стріляти в народ і стали брататися з ним. Уряд втік із міста, і влада в столиці перейшла до рук *Центрального комітету Національної гвардії*. Керівники міністерств і відомств покинули місто, а чиновники, які залишилися в ньому, не бажали працювати. У цих умовах було ухвалено рішення про звільнення всіх чиновників, які не вийшли на роботу.

Було порівняно швидко організовано нормальне життя столиці, забезпечено в ній порядок. Було проведено низку невідкладних заходів: оголошено амністію в політичних справах, запроваджено відтермінування заборгованості за комерційними векселями, видано допомогу нужденним, повернуто безоплатно частину речей із ломбарду тощо.

Центральний комітет як особлива форма влади, створеної в повсталому місті, був пристосований до того, щоб максимально повно реалізувати поставлені революційні цілі.

За рішенням Центрального комітету Національної гвардії було проведено загальні прямі вибори до керівного органу влади – *Ради Паризької комуни.*

26 березня 1871 р. відбулися вибори, у результаті яких до Ради увійшли робітники або їхні представники. Члени Ради Комуни не лише ухвалювали рішення, а й брали участь у всій практичній роботі з їх виконання. Таким чином, усувалися інститути парламентської

демократії, принцип поділу влади.

Комунари на основі ідеї загальної рівності встановлювали максимальне утримання в 6 тис. франків на рік для всіх службовців різних установ незалежно від рангу. Винагороду членам Комуни було визначено в 15 франків на день. Вона була еквівалентна розміру заробітної плати кваліфікованого робітника. Комуна керувалася зокрема принципом неухильної ліквідації всіх привілеїв і пільг.

Рада організувала у своєму складі 10 спеціальних комісій. *Комісія праці, промисловості та обміну* мала сприяти піднесенню промисловості та комерції, піклуватися про громадські роботи і торгівлю.

Комісія громадських служб відала поштою, телеграфом, шляхами сполучення.

Комісія зовнішніх зносин мала налагодити зв'язки Парижа з іншими громадами Франції, підготувати умови для створення федерації.

Комісія продовольства була відповідальна за постачання Парижа продовольством, за контроль і облік продуктових запасів міста.

На *Комісію юстиції* покладено обов'язок підняти наявне судочинство на висоту демократичних установ, забезпечити поточне судочинство до ухвалення особливого декрету. Вона реалізовувала демократичні принципи організації суду і процесу: виборність, рівність усіх перед законом, гласність суду.

Комісія освіти мала підготувати реформу шкільної справи. Їй було доручено розробити декрет про введення безкоштовного, обов'язкового і виключно світського навчання.

Комісії фінансів було доручено складання бюджету. До неї переходили всі повноваження колишнього міністерства фінансів, французького банку.

На *виконавчу комісію* покладалося проведення в життя всіх декретів Комуни і постанов інших комісій. *Комісія громадської безпеки* відповідала за забезпечення порядку всередині країни. *Військова комісія* мала займатися питаннями дисципліни, озброєння, обмундирування і спорядження Національної гвардії. Вона зобов'язана була разом із комісією громадської безпеки забезпечувати безпеку Комуни.

Соціальний склад Комуни був неоднорідним. До нього входили представники робітників та інтелігенції, дрібної буржуазії та колишніх органів влади Парижа. Нова влада намагалася поліпшити життя простих громадян.

Ще до офіційного проголошення Паризької комуни в інтересах найбіднішого населення скасували заборгованість із квартирної плати,

що врятувало тисячі сімей від виселення на вулицю. 29 березня 1871 р. було видано декрети: про скасування рекрутського набору і заміну постійної армії озброєним народом, про скасування поліції, про скасування всіх указів колишнього уряду.

Комуна ввела принцип загальної обов'язкової і безплатної освіти. Вона зробила перший крок до ліквідації приватної власності на засоби виробництва: конфіскувала бездіяльність підприємств, покинутих господарями, і передала їх асоціаціям робітників. Церкву було відокремлено від держави. Проголошувалися невід'ємні права громадян на працю, свободу особистості, свободу совісті тощо.

Франція залишалася демократичною республікою. Громадяни мали право створювати автономні комуни за зразком Паризької. Усі посадові особи перебували під контролем суспільства.

Таким чином, Комуна заявила про свій намір здійснити глибокі реформи, за які боролося не одне покоління французьких демократів-республіканців і соціалістів. Але основною її проблемою була війна. Накопичивши сили, вороги Комуни почали наступ на Париж. До середини травня комунарам вдавалося стримувати натиск.

У другій половині травня 1871 р. урядові війська зайняли Париж і Комуна припинила своє існування. Однак жорстокі бої на вулицях міста тривали ще тиждень.

В історіографії немає єдиної оцінки значення Паризької комуни. Марксистська історіографія виходила з того, що Комуна була першим урядом робітничого класу, досвід якої на ділі показав відмінності між буржуазною демократією – демократією для обраних і справжньою демократією – робітничою. Причини поразки полягають, з цих позицій, у недостатній зрілості французького капіталізму того часу, у відсутності зв'язку революціонерів із селянством тощо.

Сучасні історики частіше загострюють увагу на конкретних соціально-економічних передумовах повстання 18 березня: криза, спричинена війною, безвихідне становище населення Парижа. Не підлягає сумніву, що від колишніх революційних виступів Паризьку комуну відрізняє більша обумовленість суперечностями капіталізму. Історична заслуга Комуни полягає в тому, що вона намагалася дати робітникам реальні можливості здійснення їхніх прав і свобод.

Вона вплинула на розвиток соціалістичного руху в Західній Європі, зробила свій внесок в історичний досвід розвитку демократії, збагативши його новими державними і правовими інститутами.

1.3.5. Утворення Третьої республіки

Мета уряду – забезпечити щастя для людей,
а не обмежувати їхні права.

Дж. Локк

Політична обстановка у Франції після падіння Комуни характеризувалася не лише жорстоким терором щодо комунарів, а й посиленням реакції в усіх напрямках. Революційний рух пішов на спад. Країна опинилася у владі озлоблених реакціонерів і монархістів. Однак на той час достатньої соціальної опори для монархії не склалося.

Почався розпуск Національної гвардії, було ухвалено закон, який відновлював постійну армію, засновану на загальній військовій повинності. Здебільшого в старому вигляді відтворювалася і поліцейська система. Знову стали заявляти про свої претензії на престол члени монархічних династій. Завдяки прямій підтримці уряду посилився вплив католицької церкви.

Політична реакція взяла у свої руки й вирішення конституційних питань. Більшість голосів у Національних зборах належала монархістам і відвертим консерваторам. Усі основні міністерства перебували в руках противників республіки. Сам термін «республіка» майже перестав вживатися в офіційних державних документах.

У 1875 р. було ухвалено *Конституцію Третьої республіки*. Вона помітно відступала від сформованих раніше загальних стереотипів французького конституціоналізму. У ній не було Декларації або вступної частини, що містила виклад принципів державної влади, переліку прав і свобод громадян. Конституція була повністю присвячена організації вищих державних установ.

Було ухвалено три конституційні закони: *Конституційний закон про організацію державної влади, Закон про організацію сенату і Закон про відносини між гілками державної влади*. Ці закони вирізнялися надзвичайною стислістю (налічували лише 34 статті), а тому багато питань конституційного устрою республіки залишалися неопрацьованими й вирішували їх надалі за допомогою ухвалення поточного законодавства.

Закони встановлювали республіканський лад, засновували посаду *президента,* парламент і уряд. Національні збори (сенат і палата депутатів) обирали президента абсолютною більшістю голосів строком на сім років. Президент мав право законодавчої ініціативи, промульгував

закони і стежив за їх виконанням. Він міг відстрочити засідання парламенту, розпустити нижню палату (за згодою верхньої). Президент керував збройними силами, призначав на всі цивільні та військові посади, мав право помилування.

Палата депутатів і сенат здійснювали законодавчу владу. Без згоди сенату жоден законопроєкт не міг набути чинності закону. Засідання палат відбувалися одночасно, але кожна з них працювала самостійно.

Конституція передбачила створення *Ради міністрів*, правовий статус якої не був детально розроблений. Але принципове значення мало положення про те, що міністри солідарно відповідальні перед палатами за загальну політику уряду та індивідуально – за їхні особисті дії.

Таким чином закріплювався інститут парламентської відповідальності уряду. Президент не був главою уряду, а лише призначав голову ради міністрів з-поміж осіб, які користувалися підтримкою більшості депутатів. Якщо пост президента Республіки був вакантним, рада міністрів здійснювала всю повноту виконавчої влади.

Після 1875 р. боротьба між республіканцями і монархістами тривала, і поступово у Франції остаточно утвердилася Третя республіка.

Основні зміни в державному устрої Третьої республіки наприкінці XIX ст. відбувалися не шляхом ухвалення конституційних законів, а в самій практиці діяльності державних органів. Суть цих змін полягала в певній демократизації системи парламентаризму, з метою надання їй соціальної маневреності та гнучкості, пристосованості до складніших і завуальованіших механізмів політичного владарювання.

Істотно скорочувалася влада президента. Президент перестав використовувати свої найбільш значущі конституційні повноваження на практиці (право розпуску палати, відстрочки сесій тощо).

Еволюція Третьої республіки знайшла своє відображення в діяльності парламенту. Поступово, у процесі посилення внутрішньопарламентської партійної боротьби, регламент палати депутатів передбачав дедалі більші обмеження свободи дебатів. Створювалася система комісій палат, куди нерідко переносилося обговорення найважливіших або політично гострих питань. Рада міністрів щоразу утворювалася в результаті складних парламентських комбінацій, внаслідок чого її положення не могло бути стабільним і міцним. Були випадки, коли уряд міг утриматися при владі лише кілька тижнів або навіть один день.

Відбувалася централізація управління. Вона знайшла своє вираження і в посиленому підпорядкуванні місцевих органів

центральній владі. На чолі адміністрації департаментів стояли префекти, яких практично підбирали міністри внутрішніх справ і які були підпорядковані останньому. Виборні генеральні ради в департаментах, фактично перебували в залежності від префекта, а через нього – і від центральної влади.

Було встановлено особливу систему муніципального управління для Парижа, а також для найбільших робітничих центрів – Ліона і Марселя. Отже, столиця була позбавлена права мати свого мера. Виконавча влада була зосереджена в основному в руках префекта поліції.

1.3.6. Докорінна реформа феодального права. Кодекс Наполеона

> Моя слава не в тому, що я виграв сорок битв... Те, що житиме завжди, – це мій Цивільний кодекс.
>
> ***Наполеон Бонапарт**,*
> *видатний французький державний діяч, полководець, реформатор і законодавець Європи XVIII-XIX ст.*

Феодальна система права під час французької революції зазнала докорінної реформи. Скасування колишніх інститутів і середньовічних норм проводили сміливо і рішуче. Гасла революції – свобода і рівність – стали фундаментом буржуазного права і законності.

Свободу розуміли насамперед як право громадянина займатися підприємницькою діяльністю. На практиці вона означала свободу договору, повну можливість для власника використовувати капітал для збагачення, отримувати прибуток будь-якими законними способами тощо. Скасовувалися вічна оренда, майоратна власність на землю. Велике значення мало скасування феодальних повинностей селян.

Декрети, ухвалені в період революції, повторювали в різних варіантах положення про захист, охорону приватної власності – основного інституту буржуазного цивільного права. «Ніхто не може бути позбавлений її, – було записано в Декларації 1789 р., – інакше як у разі встановленої законом суспільної необхідності та за умови справедливого і попереднього відшкодування».

Найзнаменитішим пам’ятником права Франції нового часу став

Цивільний кодекс Наполеона. Робота із систематизації норм цивільного права за вказівкою першого консула розпочалася ще влітку 1800 р. У роботі над Кодексом Наполеон взяв особисту участь. Кодекс набув чинності 6 березня 1804 р. У 1807 р. його назвали Кодексом Наполеона, у 1816 р. – Цивільним кодексом, а в 1852 р. він відновив колишню назву.

Кодекс складався зі вступного титулу та трьох книг і налічував 2281 статтю. Структура розташування правових норм була запозичена у римлян і побудована за системою: «особи – речі – правочини».

Перша книга була присвячена правовому становищу фізичних осіб, шлюбно-сімейним відносинам. Друга – містила норми майнового права, трактувала положення про приватну власність. До третьої книги було включено приписи про способи набуття і розпорядження власністю (договірне, спадкове право, майнові відносини подружжя тощо).

Кодекс виходив із поділу приватного права на цивільне і торговельне. Він надав власникові повне і необмежене право розпорядження *власністю*. Його положення встановлювали: «Власність є право користуватися і розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином. Обмеження цьому може зробити лише закон»; «Власність на землю включає в себе власність на те, що знаходиться зверху, і на те, що знаходиться знизу». Кодекс, однак, обмежив права спадкодавця: частина спадщини, зокрема земля, належала законним дітям. Повна свобода заповіту не визнавалася.

Правових гарантій набули *зобов'язальні*, насамперед договірні, відносини. Офіційно визнавалася рівність учасників договору. Важливе значення мали статті Кодексу про непорушність договору, про його зобов'язальну силу для сторін. У ньому було зафіксовано правило, згідно з яким договір мав силу закону для учасників угоди або правочину. Боржник відповідав перед кредиторами лише своїм майном, його не можна було ув'язнити в боргову в'язницю, як це практикувалося в деяких країнах.

У сфері *сімейного права* Кодекс визнавав панування чоловіка над дружиною і сильну батьківську владу. Лише шлюб, оформлений цивільною владою, породжував права та обов'язки подружжя, дітей тощо. Чоловік зобов'язаний був надавати заступництво дружині, дружина – слухатися чоловіка. Дружина не могла без згоди чоловіка розпоряджатися майном, виступати в суді, її майнові права були обмежені. Дитина, народжена поза шлюбом, не мала права відшукувати свого батька.

Статті Кодексу були написані коротко і дуже ємко. У цьому зводі законів знайшли відображення передові для того часу принципи і норми

права. Кодекс справив величезний вплив на цивільне законодавство багатьох країн. За більш ніж вікову історію існування Кодексу Наполеона до його основних положень було внесено не так вже й багато поправок. Основні його положення діють і в даний час.

У 1810 р. було ухвалено *Кримінальний кодекс*. Цей кодекс є найбільш значним після цивільного. Він був створений на основі прогресивних ідей, які були запозичені з Декларації прав людини і громадянина 1789 р.

У Декларації було зазначено: «Закон вправі забороняти лише вчинки, шкідливі для суспільства, все, що не заборонено законом, дозволено». Також у ній ішлося: «Закон є вираженням спільної волі. Він має бути однаковий для всіх і тоді, коли надає заступництво, і тоді, коли карає». Статті Декларації мали прямий стосунок до кримінального права і встановлювали принципи законності, рівності всіх перед кримінальним законом, пропорційність покарань вчиненим злочинам і неприпустимість зворотної дії закону.

Кодекс складався з чотирьох книг. Перші дві з них можна назвати загальною частиною кодексу, оскільки вони розглядали загальні питання призначення покарань, їхні види, кримінальну відповідальність.

Третя і четверта книги фактично були його особливою частиною і містили перелік злочинних діянь. У Кодексі встановлювали традиційну тричленну класифікацію злочинних діянь: злочини (найтяжчі злочинні діяння), проступки, поліцейські порушення.

У Кодексі встановлювали підстави відповідальності та звільнення від неї. Мінімального віку притягнення до кримінальної відповідальності не було встановлено, але до осіб, які не досягли 16 років, застосовували м’якші покарання. Злочини і проступки поділялися на публічні та приватні.

Кримінальний кодекс забезпечував охорону приватної власності: більше половини статей були присвячені цим правовідносинам. За різні види майнових злочинів встановлювали суворі покарання. У наступні роки Кодекс неодноразово зазнавав змін. Однією з вимог нового цивільного порядку, що формувався революцією, було створення незалежної та самостійної юстиції, а також забезпечення рівності громадян у судах.

Реорганізація старої *судової системи* полягала в ліквідації приватної та сеньйоріальної юстиції, у підпорядкуванні одна одній судових установ, у запереченні системи довічної купівлі суддівських посад.

Цивільні суди відокремлювалися від кримінальних, спрощувалася

судова система, проголошувалися гласність і відкритість судочинства. Суди проголошували незалежними від корони, їхню організацію ґрунтували на виборності суддів на місцях, судові функції було повністю відокремлено від адміністративних.

За Конституцією 1791 р. судова влада на будь-яких її рівнях здійснювалася виборними суддями. Наразі судді не могли втручатися у справи законодавства та управління. Зміщення судді в разі вчинення ним посадового злочину здійснювалося в судовому порядку. Для розгляду кримінальних справ було засновано суд присяжних.

У період якобінської диктатури діяв, як ішлося вище, Надзвичайний кримінальний трибунал, у складі якого були постійні судді, тимчасові судді (присяжні засідателі), громадські обвинувачі та два помічники. Було запроваджено прискорене судочинство. Винним особам призначали єдину міру покарання – смертну кару.

Під час Директорії судова гілка влади складалася з касаційного трибуналу, департаментських трибуналів, мирових суддів. У період Консульства разом із касаційним судом діяли апеляційні суди, вищі суди та нижчі суди.

За правління Наполеона діяли суди виключної юрисдикції, окружні та мирові суди. Існували касаційний та апеляційний суди.

У період реставрації монархії Бурбонів було засновано суди виключної юрисдикції, касаційний, апеляційний, окружні суди та мирові судді. Аналогічні суди діяли за часів Другої імперії.

Паризька комуна скасувала стару систему судоустрою і судочинства. Судова система Паризької комуни складалася із загальноцивільних і військових судів. Рада Паризької комуни була для всіх судів касаційною інстанцією і судом першої інстанції у справах, що становлять особливу важливість. Суддів обирали.

Однією з найважливіших історичних особливостей судово-правової системи стало раннє виникнення в ній окремої адміністративної юстиції – зі своєю юрисдикцією і процедурою. Можливість проконтролювати в судовому порядку і тим паче оскаржити рішення органів виконавчої влади (не верховної), чиновників і посадових осіб уже з XVIII ст. розглядали як одну з гарантій успішної діяльності інститутів управління. Особливо така можливість була важлива для забезпечення гарантій цивільних прав.

У 1800 р. було створено ради префектур. Вони складалися з осіб, яких призначав глава держави. Тут можна було оскаржити рішення про націоналізацію майна, розібрати скарги приватних осіб щодо оподаткування, суперечки державної адміністрації та підприємств

громадських робіт. Вищою інстанцією адміністративної юстиції була Державна рада.

Згодом виник ще один орган, включений до системи адміністративної юстиції, – трибунал конфліктів. Особливого значення йому надавали в період Другої республіки: до складу трибуналу входили вищі судді республіки, у ньому головував міністр юстиції. Трибунал займався вирішенням спорів про підсудність і про протиріччя в юрисдикції різних установ та інститутів виконавчої влади. У 1852 р. трибунал було знищено, але в 1875 р. відновлено знову.

Таким чином, у Новий час у Франції діяли різні судові системи. Крім того, існувала прокуратура, до функцій якої входили підтримання обвинувачення і контроль за діями посадових осіб суду.

1.4. Еволюція державності і права Німеччини

Німеччина пізніше за інші європейські країни вступила на шлях капіталізму. Реформи в Пруссії та інших німецьких державах мали обмежений характер.

До початку XVIII ст. Німеччина складалася з безлічі держав (понад 300), кожна з яких мала свою митницю, державну систему, органи управління та законодавство. Серед німецьких князівств можна виділити Пруссію, Саксонію, Баварію й особливо Австрію.

1.4.1. Становлення німецької державності

> Світ уже поділено! Ми не хочемо нікому заважати, але ми й не дозволимо нікому стати нам на заваді в наступаючому столітті... німецький народ буде молотом або ковадлом.
>
> ***князь Б. фон Бюлов**,*
> *німецький державний і політичний діяч XVIII-XIX ст.*

Унаслідок наполеонівських воєн карта Німеччини була перекроєна. Священна Римська імперія, яка вбирала у себе німецькі землі, занепала. У 1806 р. було створено *Рейнський союз*, який об'єднав 16 монархій під

протекторатом Франції.

Після поразки Франції, згідно з Паризьким трактатом 1814 р., було утворено *Німецький союз*, що складався з 34 держав і чотирьох вільних міст. У новому об'єднанні були відсутні центральні органи влади, окрім єдиного – Союзного сейму, що складався з представників урядів держав, які ввійшли до Німецького союзу. Рішення Сейму вимагали одностайної згоди всіх його членів, що фактично паралізовувало його діяльність.

Домінантна роль у Німецькому союзі належала Австрії. Цей Союз не був ні унітарною державою, ні федерацією, оскільки кожна держава в ньому залишалася незалежною.

Незабаром чільну роль стала відігравати Пруссія, економічна міць якої постійно збільшувалася. У другій половині XVIII ст. вона досягла рівня великої європейської держави. Цьому багато в чому сприяла проведена за прусського короля Фрідріха II (1740-1786 рр.) прогресивна за своєю суттю політика «освіченого абсолютизму», що супроводжувалася впорядкуванням державних фінансів і судочинства, послабленням внутрішньодержавних митних, цехових та інших феодально-бюрократичних обмежень, деяким поліпшенням становища кріпосних селян.

Проведені реформи сприяли початку буржуазного за своїм характером процесу модернізації країни. Розвиток капіталістичного підприємництва стимулювався і підвищенням боєздатності державної армії (на той час Пруссія мала четверту за величиною армію в Європі).

Однак, незважаючи на це, Німецький союз був крихкою структурою: питання про його єдність залишалося відкритим. У Пруссії та інших німецьких державах під впливом французької революції виник буржуазно-демократичний рух, що переріс у збройну боротьбу. У 1830 р. спалахнула революція, яку незабаром було придушено.

Союзний акт 1815 р. визначав не лише форму відносин між німецькими державами, а й майбутній внутрішній устрій цих держав на основі станово-представницьких конституцій.

У 1834 р. 18 німецьких держав утворили *Митний союз*. Австрія та її сателіти до нього не приєдналися. Найбільше від участі в союзі виграла Пруссія.

Еволюція німецької державності тривала і в наступні роки: у 1866 р. було утворено *Північно-німецький Союз*, у 1871 р. – *Німецьку імперію* у вигляді федерації.

1.4.2. Конституції німецьких держав

> Конституція – це не інструмент влади для стримування народу, це інструмент для народу стримувати владу.
>
> ***П. Генрі**,*
> *американський політичний лідер XVIII ст.*

З 1816 до 1847 р. у більшості німецьких держав було ухвалено перші конституції, здебільшого у формі *октройованих* (дарованих монархами) хартій.

Форми правління, що передбачалися цими конституціями, мало відрізнялися одна від одної. Отже, згідно з конституційним актом Великого герцогства Баденського, ухваленим 1818 р., спадкоємний великий герцог об'єднував у своїй особі практично всю верховну владу. Він здійснював виконавчу владу, йому також довіряли контроль над законодавчою владою. Великий герцог міг скликати, розпускати *ландтаг* (парламент), відтерміновувати його засідання, розширювати або звужувати коло питань, що підлягають обговоренню. Йому ж надавалося право законодавчої ініціативи, право затвердження та оприлюднення законів. Крім того, Конституція передбачала і пряму законотворчість герцога у формі указів.

Вища палата ландтагу була суто феодальною установою, до якої входили принци, голови колишніх можновладних сімей, кілька депутатів земського дворянства, особи, призначені герцогом.

Нижню палату обирали з депутатів міських і сільських округів на основі двоступеневих виборів особами, які досягли 25-річного віку, з урахуванням цензу осілості. Віковий ценз для самих депутатів підвищувався до 30 років.

Згідно з Конституцією, за результати своєї діяльності уряд відповідав лише перед монархом. Він звітував перед ландтагом про витрати при внесенні до нього проєкту чергового бюджету. Відставка і призначення членів уряду здійснювалися лише монархом.

Усі німецькі конституції містили обмежений перелік демократичних прав і свобод, які, однак, не передбачали закріплених законом гарантій їхнього здійснення та містили застереження, що фактично зводили їхню дію нанівець. Отже, проголошене в баденській Конституції положення про рівноправність усіх мешканців не виключало надання численних привілеїв, передбачених для дворянства

(наприклад, положення про непоширення військової повинності на членів колишніх впливових прізвищ). До декларованого переліку прав і свобод входили свобода совісті, преси, пересування, вибору професії, недоторканність приватної власності та особистості, незалежність суддів і право баденців на ведення їхніх кримінальних справ у звичайних судах, заборона свавільних арештів.

У 1848-1849 рр. у Німеччині відбулася незавершена буржуазно-демократична революція. Основною її рушійною силою були робітники, ремісники, дрібні селяни. Революція зазнала поразки. Робітничий клас був неорганізованим і недостатньо зрілим, селянство в основній своїй масі не піднялося на боротьбу з поміщиками, а ліберальна буржуазія залишалася політично нерішучою. Якщо у Франції XVIII ст. під час революції було знищено майже всі пережитки феодалізму, то в Німеччині збереглося панування поміщиків, а країна залишилася політично роздробленою. Буржуазії вдалося домогтися лише деяких реформ.

У 1850 р. у Пруссії було ухвалено Конституцію. Вона закріпила представницьке правління і включила в систему вищих державних органів *двопалатний парламент*. Одна його палата (палата депутатів) була виборною, інша (палата панів) складалася з призначених королівським указом принців крові, князів та інших осіб.

Виборці нижньої палати ділилися на три курії (розряди) залежно від розміру сплачуваних ними прямих державних податків. Кожен розряд загалом сплачував 1/3 частину загальної суми податків і вибирав 1/3 частину виборників, які, у свою чергу, й обирали депутатів.

Король мав право законодавчої ініціативи, право вето. Він залишався главою виконавчої влади. Особистість короля проголошували недоторканною, у його руках зосереджувалися командування армією, призначення уряду, і насамперед *міністра-президента*, відповідального перед ним, а також усіх вищих цивільних і військових посадових осіб. Королю довіряли контроль над ландтагом, зокрема він мав право його дострокового розпуску.

Конституція декларувала певний набір демократичних прав і свобод: свободу зібрань і спілок, свободу слова та недоторканність особи. Детальна регламентація всіх цих прав і свобод мала бути здійснена поточним законодавством, яке так і залишилося нерозробленим. Перелік демократичних прав і свобод супроводжувався певним застереженням, яке, по суті, зводило його нанівець. Свобода зібрань, наприклад, обмежувалася однією важливою умовою, що стосувалася лише найнижчих верств суспільства: збори дозволялося

проводити лише в приміщенні – під дахом. Люди, які не мали коштів на оплату оренди відповідних приміщень, позбавлялися права на збори.

Державні органи отримали право забороняти газети і журнали після двох попереджень, якщо їхня спрямованість наражала на небезпеку суспільне благополуччя. Таку спрямованість вбачали, наприклад, у засудженні військової політики уряду.

Проголошувалося право на безкоштовне навчання в публічних початкових школах. Держава також гарантувала виділення необхідних коштів для їх утримання. Надавалося також право засновувати приватні школи і керувати ними всім особам, здатним довести моральну, наукову і технічну здатність до цього. Водночас Конституція встановлювала суворий державний нагляд за школами з метою припинення всякого вільнодумства. Вчителі публічних шкіл наділялися правами й обов'язками державних чиновників з усіма наслідками, що випливають із цього.

Особливу увагу приділяли армії. Вище командування нею належало королю. Закріплювалися загальна військова повинність і право короля в разі війни скликати народне ополчення, використовувати армію для придушення внутрішніх заворушень, видавати постанови про військову дисципліну. Говорячи про обмежений характер демократичних положень перших німецьких конституцій, не можна не відзначити і їхнього історичного значення. Вони відкривали можливості для формування політичної опозиції, що стало серйозним досягненням німецької буржуазії в боротьбі за політичну владу.

1.4.3. Народження Німецької імперії. Німецька невизначеність

> Народжена у війнах, нечестива Німецька імперія прусської нації могла бути лише мілітаристською державою. Такою вона і була, ніби уламок в тілі людства.
>
> ***Т. Манн**,*
> *німецький письменник XIX-XX ст.*

Успіхи Німеччини в здійсненні промислового перевороту створювали умови для консолідації країни. У 1862 р. прем'єр-міністром Пруссії став Отто фон Бісмарк, який залишався на своїй посаді до 1890 р. Виходець із прусської аристократії, Бісмарк вирізнявся зовнішньою

імпозантністю, залізною волею, величезною працездатністю, особистою відвагою.

Своєю репутацією «залізного канцлера» він був зобов'язаний політичним успіхам і курсу на силові методи закріплення прусського панування в німецькомовній Центральній Європі.

Цілеспрямована політика Бісмарка з возвеличення Пруссії надала процесам реформування необхідного динамізму. Він показав себе політиком твердої волі й великого практичного розуму. Його відрізняла повна безцеремонність у виборі засобів для захисту інтересів прусської монархії. Бісмарк витрачав великі кошти на збільшення армії і відхиляв вимоги буржуазії про проведення ліберальних реформ. В одному з виступів Бісмарк заявив: великі питання епохи вирішуються не парламентськими промовами і голосуванням, а залізом і кров'ю.

Прусській монархії потрібна була сильна армія для утримання в покорі народу і проведення воєн з метою насильницького об'єднання Німеччини під своїм верховенством. Основною перешкодою на цьому шляху стала Австрія. Вона також претендувала на лідерство і опиралася планам Бісмарка. Правителі низки малих держав боялися поглинання їхніх володінь Пруссією і були на боці Австрії. Незабаром Бісмарк оголосив війну Данії і зажадав, щоб вона відмовилася від німецьких територій, що входили до неї. Прусські війська легко розбили слабку датську армію, але Австрія не погодилася з діями Пруссії. Тоді Бісмарк вирішив завдати удару Австрії. У 1866 р. прусська армія вторглася у володіння Австрії і 3 липня розгромила її війська при чеському селищі Садова. Битва ця вирішила результат боротьби за верховенство Пруссії в Німеччині. Пруссія остаточно приєднала малі німецькі держави, розташовані в центрі Німеччини.

У 1866 р. було створено *Північнонімецький союз* під проводом Пруссії, що складався з 22 німецьких держав. Усі вони зберегли монархічний устрій, свої династії та уряди, окремі армії, закони і судові порядки. У 1867 р. було ухвалено конституцію Північнонімецького союзу, згідно з якою вся влада переходила до президента союзу – прусського короля, канцлера і загальносоюзного рейхстагу.

Після розгрому Австрії основною перешкодою на шляху подальшого об'єднання Німеччини на чолі з Пруссією стала імперія Наполеона III. Її уряд вимагав, щоб південні німецькі держави залишалися поза об'єднаною Німеччиною, і будував плани захоплення низки німецьких земель на лівому березі Рейну. Бісмарк вирішив розгромити Францію, щоб завершити об'єднання Німеччини «згори», що йому й вдалося у результаті перемоги у франко-пруській війні (1870-

1871 рр.). Краще озброєна і більш чисельна армія Пруссії завдала французьким військам нищівної поразки й окупувала значну частину Франції.

У 1871 р. у Версалі було оголошено про створення *Німецької імперії* на чолі з імператором, яким став прусський король Вільгельм І. Він отримав звання германського імператора (кайзера). До складу Німецької імперії увійшли учасники Північнонімецького союзу і південнонімецькі держави зі своїми династіями та урядами. Ельзас і частина Лотарингії були відторгнуті від Франції і приєднані до Німецької імперії.

У 1871 р. було ухвалено Конституцію Німеччини. Конституція навіть формально не проголошувала принципу народного суверенітету, який суперечив консервативним уявленням правлячих кіл (і значною мірою народних мас) про державну владу монарха, волю якого вважали найвищою.

Від імені кайзера здійснювали і виконавчу, і законодавчу владу, визначали компетенцію державних установ і посадових осіб. Його величезні повноваження були закріплені в Конституції. Будучи главою виконавчої влади, він призначав посадових осіб імперії, і насамперед канцлера. Йому належало право скликати, закривати і розпускати палати парламенту, а також право розроблення і публікації імперських законів і нагляду за їх виконанням.

Згідно з конституцією було утворено дві палати: *Союзну раду* (бундесрат) і *рейхстаг*. Частину депутатів Союзної ради призначав імператор, а частину призначали уряди союзних держав. До рейхстагу депутати обиралися. Союзна рада наділялася правом видання указів, що мали силу закону, мала законодавчу владу, на відміну рейхстагу. Низку найважливіших своїх повноважень король здійснював за згодою Союзної ради: оголошення війни і миру, укладення міжнародних договорів, проведення воєнних та інших операцій щодо держав, які не виконують своїх союзних обов'язків, тощо. Рейхстаг робив неодноразові спроби встановити контроль за виконавчою владою, але на практиці системи поділу влади не існувало, а система стримувань і противаг не діяла.

Імперський *уряд* представляв канцлер, функції і повноваження якого були дуже широкими. Місцеві уряди, головним чином, виконували імперські закони. Конституція 1871 р. не знала принципу «відповідального уряду», що став гаслом ліберальної буржуазії. На виконавчу владу за Конституцією фактично не покладалося жодної відповідальності. Майже самодержавна влада німецького імператора

мала стримуватися лише правом канцлера на *контрасигнатуру*. Канцлер також повинен був щорічно представляти Союзній раді та рейхстагу звіт про витрати, але змістити його з посади міг лише імператор, що перетворювало його відповідальність на фікцію. Конституція законодавчо закріпила жорстку модель державного устрою. До неї було включено положення, що закріплювали організаційну структуру вельми своєрідної форми німецької федерації, яка дістала назву «Союз нерівних». Панівне становище у федерації посідала Пруссія, без її згоди не могло бути змінено жодне з положень Конституції. Таким чином, конституція 1871 р. була вираженням компромісу між феодально-юнкерським землеволодінням і прусько-німецьким капіталом. Вона відобразила відсутність чіткої визначеності та стратегії розвитку Німеччини.

1.4.4. Державний режим кайзерівської Німеччини

> Уряд не повинен вагатися. Раз обравши дорогу, він має, не озираючись направо і наліво, йти до кінця.
>
> ***О. фон Бісмарк***

Шлях об'єднання Німеччини був сповнений суперечностей, на що безпосередньо впливали часті зміни політичного режиму в країні. Однак вирішення основного завдання – об'єднання країни – сприяло її бурхливому економічному прогресу, розвитку капіталістичного підприємництва, створенню безлічі акціонерних компаній, банків, нових галузей промисловості. У країні було створено центральний імперський банк, що став потужним важелем здійснення економічної політики уряду. Було запроваджено єдину систему міри і ваги, митні тарифи, патентне законодавство тощо. Було засновано загальнонімецьку валюту. Збільшилася кількість робітників, що зробило робітничий клас новою політичною силою.

Політична вага німецької буржуазії в країні і за кордоном значно зросла, хоча, як і раніше, в державному апараті, в дипломатії, в армії тон задавала консервативна аристократія, яскравим представником якої був і сам канцлер.

Історичні сили, які вступили в дію завдяки об'єднанню країни, були сильнішими за реакційні устремління її правлячих кіл. Зростання впливу робітничого класу, успіхи опозиційних партій на виборах до рейхстагу –

все це визначило різкий поворот уряду у бік правих політичних сил. Уряд Бісмарка посилив втручання не лише в економіку, а й в інші сфери суспільного життя, зокрема присікаючи за допомогою репресивного законодавства діяльність робітничих організацій. У цей період фактично вирішувалося питання про встановлення у сфері економіки та політики жорсткого управління канцлера. Усіх, хто виступав проти нового курсу, оголошували противниками підйому економіки, зростання зайнятості в промисловості, прихильниками «божевільних» ідей соціал-демократів, що ведуть народ до насильства.

Було ухвалено закон, спрямований проти суспільно небезпечних прагнень соціал-демократів, названий згодом «винятковим законом проти соціалістів». Закон забороняв усі організації, що мають на меті за допомогою соціал-демократичних, соціалістичних і комуністичних прагнень повалити існуючий державний лад. Заборонялися збори і друковані видання, які пропагували подібні прагнення, збір коштів із цією метою тощо.

Марність репресивних заходів проти соціалістів виявилася відразу ж після ухвалення цього закону. Щоб позбавити соціал-демократів опори в масах, Бісмарк провів безпрецедентну на ті часи акцію – запровадив комплекс ретельно розроблених законів про соціальне страхування: на випадок хвороби, у зв'язку зі старістю, інвалідністю, у разі нещасних випадків. Це стало одним із найяскравіших прикладів політики соціального маневрування, яку він незмінно проводив. Дія закону поширювалася, однак, лише на частину робітників, за рахунок яких і проводилося саме страхування. Водночас значущим є те, що вперше в історії Європи було запроваджено державне соціальне забезпечення.

Однак наприкінці 1880-х рр. безперспективність управління суспільним і політичним життям Німеччини за допомогою репресивних законів і непослідовних поступок робітничому рухові проявилася з усією очевидністю. У 1889-1890 рр. відбулося понад 1100 робітничих страйків, що набували дедалі масовішого характеру. Політика Бісмарка зайшла в глухий кут. Винятковий закон проти соціалістів було скасовано, що й стало безпосередньою причиною відставки Бісмарка, а також подальшої чергової демократизації політичного режиму.

За всіх змін методів і засобів здійснення внутрішньодержавної політики незмінним, однак, залишався агресивний зовнішньополітичний курс Німеччини, що став прямим наслідком об'єднання країни «залізом і кров'ю» під гегемонією Пруссії. Німецький мілітаризм створив у Європі той тип міжнародних відносин, який увійшов в історію XIX – початку XX ст. під назвою «озброєний мир». Його сутністю стала

систематична підготовка до локальних війн, а потім і до світової війни. Німецький уряд неухильно готувався до неї, створюючи найбільшу агресивну армію за рахунок збільшення військових асигнувань, що призводило до прямих порушень Конституції.

Різка активізація агресивної мілітаристської політики перед Першою світовою війною призвела до чергової зміни політичного режиму в країні, до введення нових репресивних законів. У 1908 р. було ухвалено закон про спілки і збори, що забороняв особам, які не досягли 18-річного віку, брати участь у політичних спілках і в антивоєнній діяльності.

Посилилися норми кримінального права проти військовозобов'язаних і військовослужбовців, було запроваджено військово-польові суди, сферу дії яких розширено за рахунок передання їм значного кола справ: про опір владі, про державну зраду та інші тяжкі кримінально-виконавчі злочини. Установилася жорстка військова цензура над пресою.

За короткий термін Німеччина стала найпотужнішою військовою європейською державою, яка кинула виклик Англії, Франції та Росії, що призвело до Першої світової війни, в якій Німеччина зазнала поразки. Монархію було скасовано. Після закінчення Першої світової війни в Німеччині почався процес становлення республіканського конституційного ладу.

1.4.5. Право. Німецьке цивільне укладення 1896 р.

> Кожній німецькій державі були необхідні свої державні національні кодекси.
>
> ***Н. Т. Геннер**,*
> *німецький юрист*

Тоді як у праві Франції та Англії інтереси буржуазії знайшли широке відображення, німецьке законодавство Нового часу, по суті, не відмовилося від використання норм феодального права. Жителі продовжували поділятися на панів і слуг, зберігався становий лад.

У 1794 р. було ухвалено Прусське земське укладення, що складалося з двох частин. У першій містилися норми цивільного права, у другій йшлося про правове становище станів, статус державних установ, шкіл, церкви. До неї ж було включено статті кримінально-правового характеру.

Король Фрідріх II, віддаючи данину часу і, ймовірно, розуміючи небезпеку ідей Французької революції 1789 р., наполіг на дотриманні укладачами Укладення принципів природного права. Укладення проголошувало захист прав особистості, власності підданих. Це стало певним прогресом, хоча й після ухвалення Укладення обмежувалося право зібрань. Без дозволу не дозволялося проводити навіть банкети і маскаради, переслідувалися автори і видавці «небезпечних книг», ті, хто критикував уряд тощо. Водночас розширювалися права церкви. Особливе місце відводилося королю. Міркування про захист прав підданих, їхньої власності в умовах поліцейського режиму мали символічний характер. Проте сам факт часткового визнання прав особистості, інституту буржуазної власності як основи цивільних відносин, будучи даниною часу, став кроком уперед на шляху становлення нової системи права.

Укладення рясніло повчальними міркуваннями і водночас дозволяло застосовувати тортури, паличні удари. Зміст і форма Укладення переважно відображали інтереси поміщиків, а не буржуазії.

Німецьке право набуло розвитку в процесі об'єднання німецьких держав. Отже, у 1847 р. на конференції Митного союзу було ухвалено Загальнонімецький вексельний статут, який уперше застосував однакове регулювання вексельного обороту. Його ухвалення зміцнило позиції Пруссії в правовій сфері. У 1857 р. на обговорення Союзного сейму було представлено два проєкти Торгового кодексу: прусський і австрійський. Законодавці обрали як основу для майбутньої загальнонімецької кодифікації торгового права прусський проект. Ухвалення в 1861 р. Загальнонімецького торгового укладення остаточно закріпило провідну роль Пруссії у створенні єдиного економічного і правового простору.

У 1896 р. було закінчено розроблення Німецького цивільного укладення. У 1900 р. воно набуло чинності. Укладення було засноване на нормах римського права, а також враховувало положення німецького права. Особливий вплив на Укладення справили Саксонський цивільний кодекс 1863 р., міське і канонічне право.

Цивільне укладення складалося з п'яти книг. Перша книга містила загальну частину, інші були присвячені відповідно зобов'язальному, речовому, сімейному та спадковому праву.

Укладення визнавало юридичну особу як суб'єкта цивільного права. Юридичні особи поділялися на два види: *ферейни* (товариства, спілки) і *установи*. Ферейни, зі свого боку, могли бути господарськими

і негосподарськими, але особи, що входили до них, були пов'язані один з одним членськими правами та обов'язками. Приватні особи утворювали установи і виділяли для цього певне майно. За юридичними особами визнавалася широка правоздатність.

Усі речі підрозділялися на земельні ділянки та рухомі речі. Рухомістю вважалося все, що не було земельними ділянками та їхнім приладдям, міцно пов'язаним із землею.

Встановлювалися такі *речові права*: право власності, володіння, користування чужими речами (земельні та особисті сервітути, узуфрукт), отримання прибутку з чужої речі (застава рухомості, іпотека нерухомості), право на придбання будь-якої речі (право переважної купівлі, право полювання, рибної ловлі).

Право *власності* було основним речовим правом. Підкреслювалася свобода приватної власності. Були передбачені обмеження для власника земельної ділянки.

Укладення давало визначення *зобов'язання*. Найпоширенішим способом виникнення зобов'язальних правовідносин були договори. Вони ґрунтувалися на принципі свободи. Обов'язковою умовою дійсності договорів було волевиявлення сторін, тобто зовнішнє вираження волі. Оскаржити угоду, укладену під впливом помилки, дозволялося негайно, а під впливом насильства, обману – протягом року. Тим самим законодавець прагнув надати договірним відносинам стабільного характеру. Як факт виникнення зобов'язань визнавалися і делікти.

Єдиною формою *шлюбу* був цивільний шлюб. Жінки могли вступати в шлюб після досягнення 16 років, чоловіки – 21 року. Для укладення шлюбу також необхідна була обопільна згода. Необхідною умовою для подальшого укладення шлюбу було заручення. У разі порушення цього договору наставала майнова відповідальність. Закріплювалося чільне становище чоловіка. Йому надавалося право вирішувати всі питання, що стосувалися спільного подружнього життя. Шлюбний договір визначав майнові відносини подружжя. Право власності на майно подружжя вважалося роздільним, якщо договором не встановлювався інший порядок. Батько був наділений повною владою над дітьми.

Укладення розрізняло *спадкування* за законом і за заповітом. Свободу заповітів дещо обмежували. Отже, для деяких осіб встановлювалася заповідальна частка. Заповідати можна було з 16 років.

Доповненням до Цивільного укладення став *Торговий кодекс*, який регулював торговельні угоди (вчинені комерсантами, що відображали інтереси їхніх сторін).

У 1871 р. було ухвалено *Кримінальне укладення*. На першому місці серед злочинів стояли державні злочини (образа імператора і місцевих государів, фальшивомонетництво, заснування таємних організацій тощо). Багато уваги приділяли злочинам проти власності та особистості. Укладення передбачало такі покарання, як смертна кара, ув'язнення в робітничому домі, тюремне ув'язнення, поміщення у фортецю, арешт, обмеження в правах, штраф. Основною метою покарання було залякування.

Імперський закон 1877 р. встановив таку систему *судоустрою:* нижчі або дільничні, земські або окружні суди, вищі земські або обласні суди, імперський (Верховний) суд.

Дрібні правопорушення розбирали дільничні судді одноосібно або за участю двох шеффенів (засідателів). Окружні суди були апеляційною інстанцією для дільничних судів і розглядали тяжкі кримінальні злочини за участю 12 присяжних.

Обласні суди приймали апеляції на вироки окружних судів і виконували ревізійні функції. Верховний (імперський) суд був вищим ревізійним органом у всіх справах, а також судом першої інстанції у справах про державну зраду і шпигунство.

У разі особливої обстановки засновувалися військові та польові суди.

У суді сторонам надавалися широкі процесуальні права для надання доказів. Суд давав оцінку доказам. У кримінальному процесі були сильні обвинувальні засади, значною, особливо на стадії попереднього розслідування, була роль поліції.

Формально порушення кримінального переслідування і складання обвинувального висновку покладалися на прокурора. Фактично основою цих актів ставали матеріали, отримані поліцією. Адвокат міг повністю ознайомитися зі справою лише після закінчення попереднього слідства. Крім того, допускалося посилення обвинувачення на стадії судового розгляду. Спільно з прокурором додатковим обвинувачем міг виступати потерпілий. Такої особливості не знало кримінально-процесуальне право інших країн. Допускався перегляд не лише обвинувальних, а й виправдувальних вироків.

1.5. Держава і право Сполучених Штатів Америки

Утворення і становлення держави США в Новий час стало результатом формування американської етнічної спільноти з колоністів, вихідців з Європи, більша частина яких переселилася в Америку в пошуках свободи.

Визначальним чинником створення тут держави і права були національно-визвольна боротьба, а також наявність вільних територій, на яких у процесі їх освоєння встановлювалися буржуазні відносини. Тому під час соціально-економічних перетворень у США не спостерігалося тієї послідовності подій (етапів розвитку), яка чітко проглядалася під час англійської та французької буржуазних революцій.

1.5.1. Організація управління в північноамериканських колоніях Англії

> Європеєць, який вперше прибув до Америки, здається обмеженим у своїх намірах, так само як і в своїх поглядах; але дуже скоро він змінює свій масштаб. Ледве вдихнувши наше повітря, він будує нові плани і розпочинає справи, про які і не думав у своїй країні...
>
> ***С.-Ж. Кревкер**,*
> *французький аристократ, який приїхав у північноамериканську колонію в 1753 р.*

Перші англійські колонії на Атлантичному узбережжі Північної Америки були засновані на початку XVII ст. Вони були суто економічними проектами, і їхній правовий статус визначався колоніальними хартіями, що були своєрідними договорами між Британською короною й тією чи іншою компанією. Понад півтора століття після заснування англомовних поселень у Північній Америці обстановка в них залишалася відносно спокійною. Надане самому собі, населення британських колоній мало один із найвищих у світі рівнів життя.

У подальшому своєму розвитку відносини між короною і колоніями дедалі переважно набували політичного характеру.

Населення перших британських колоній складалося із законтрактованих осіб, зобов'язаних упродовж трьох-чотирьох років виплатити компанії вартість їхньої дороги до Нового Світу, значної кількості ув'язнених, рабів-негрів. Згодом посилився наплив у країну політичних і релігійних опозиціонерів з Європи та інших вільних переселенців.

Колоніальна спільнота не була однорідною з моменту свого виникнення. До неї входили плантатори, буржуа, вільні дрібні фермери, купці, судновласники. На соціальні протиріччя накладалися релігійні протиріччя, що існували між різними напрямами протестантизму, католиками, іншими віруваннями.

Гострі протиріччя існували між плантаторським Півднем, економіка якого була заснована на рабовласництві, і промислово-аграрною Північчю, де розвивалися капіталістичні відносини. У південних колоніях землевласники заводили великі плантації, де вирощували рис і тютюн. Для їхнього обробітку використовувалася праця чорних рабів-африканців, оскільки навернути в рабство північноамериканських індіанців не вдавалося.

У північних колоніях рабську працю застосовували мало. Основну масу населення становили фермери-селяни, які володіли відносно невеликими ділянками землі. Створювалися лляні, шкіряні та вовняні мануфактури. Кілька колоній, що опинилися між Північчю і Півднем, у соціально-економічному плані зайняли проміжне становище.

Система британського колоніального управління у своїх основних рисах склалася до кінця XVII ст. До цього часу існувало 13 колоній, що розтягнулися вздовж середньої частини узбережжя. До кінця 70-х рр. XVIII ст. населення колоній досягло 3,5 млн осіб, включно з 500 тис. рабів.

За своїм правовим становищем колонії поділялися на три групи. До першої групи входили дві колонії, що мали хартії самоврядних територій, усі їхні органи управління були виборними. Колонії другої групи (три колонії) належали приватним власникам.

До третьої групи належали колонії, що були володіннями Британської корони (вісім колоній). Жалувані королівські хартії надавали колоністам ті права, свободи і гарантії, які діяли в самій метрополії. До них належали рівність усіх перед законом, право на справедливий розгляд справ судом присяжних, принцип змагальності в кримінальному процесі, свобода пересування, віросповідання, гарантії від жорстоких і варварських покарань тощо. Однак у реальному житті

спостерігалося дещо інше. Управління у цих колоніях здійснювали губернатори, але створювали також і двопалатні законодавчі збори. Рішення колоніальних законодавчих зборів могли бути скасовані губернаторами, яких призначала корона і які були наділені правом абсолютного вето.

Англійський уряд розглядав колонії як сировинний придаток метрополії та ринок збуту англійських товарів і проводив політику стримування розвитку колоній.

Англійський парламент і король забороняли в колоніях виробництво залізних виробів і тканин. Було наказано вивозити їх готовими з Англії. Торгівля з іншими державами також заборонялася для того, щоб англійські купці могли вільно піднімати ціни на свої товари. Англія посилювала утиск колоній, обмежувала економічну активність буржуазії колоній. Одночасно наростав військовий та адміністративний гніт метрополії.

Англійський парламент ухвалював закони, що душили промисловість і торгівлю в колоніях. Було видано серію законодавчих актів, що увінчалися *Актом 1756 р. про гербовий збір* з усіх комерційних угод, ліцензій та оголошень у газетах, кошти від якого мали піти на покриття витрат на оборону колоній і управління ними. Акт про гербовий збір і спроби британської влади запровадити інші мита, що послідували за ним, поставили автономію колоній під загрозу, і американці відповіли на це рішучими діями. З'явилося гасло: «Ніякого оподаткування без представництва». Групи патріотів припиняли дії імперських збирачів податків і організовували бойкот британського імпорту. Зміцнювалися тенденції до об'єднання колоній, що виразилися у фактичному встановленні конфедеративних відносин між ними.

1.5.2. Американська революція. Декларація незалежності

США – дитя світової історії.

***Ш. Перес**,*
державний діяч Ізраїлю XX-XXI ст.

Наприкінці XVIII ст. в Америці почалися відкриті масові антиурядові виступи. У колонії було послано англійські війська.

Одного разу англійські купці привезли до Бостона велику партію чаю, який був обкладений парламентом особливим податком. Не бажаючи визнавати право англійського парламенту обкладати їх податками, місцеві жителі, переодягнені індіанцями, напали на корабель

і викинули ящики з чаєм у море. Ця подія увійшла в історію під назвою «бостонського чаювання». Англійська влада закрила бостонський порт для торгівлі. У всіх 13 колоніях почалися революційні виступи. Одна за одною колонії почали оголошувати про своє відокремлення від Англії.

Американська революція характеризується деякими особливостями, що відрізняють її як від англійської буржуазної революції, що їй передувала, так і від Великої французької буржуазної революції, що вибухнула незабаром після її завершення.

Перша особливість американської революції полягала в тому, що вона відбулася на території, яка фактично не знала феодалізму. Американське суспільство революційного періоду не знало спадкової аристократії, поміщиків і кріпаків, цехів, гільдій. Воно було в масі своїй демократичне за духом, настроями і переконаннями. Соціальні протиріччя в ньому були менш гострими, ніж у Європі.

Друга особливість американської революції полягала в тому, що вона почалася як національно-визвольний рух, який переріс потім у війну за незалежність. Вона стала одночасно національно-визвольним і національно-об'єднавчим рухом.

Американська революція зберегла в недоторканності рабовласницьку систему Півдня, яка протягом довгих років стримувала розвиток капіталізму. Вона слабо зачепила і відносини власності, що склалися в колоніальний період, ліквідувавши лише пережитки феодалізму в поземельних відносинах.

У 1774 р. у Філадельфії зібрався Перший Континентальний конгрес представників усіх колоній. Він закликав до бойкоту англійських товарів і водночас спробував домогтися компромісу з метрополією, склавши петицію до короля, у якій колоністи просили припинити утиски і не давати приводу до розриву з короною. У відповідь англійський уряд почав військові дії.

У травні 1775 р. відкрився Другий Континентальний конгрес. Під впливом революційних настроїв більшість його учасників схилилася до розриву з Англією. Конгрес визнав своєю армію з партизанських загонів і призначив головнокомандувачем Джорджа Вашингтона, рішучого прихильника незалежності, здібного воєначальника. Надалі Вашингтон показав себе видатним політичним діячем свого часу.

Британські війська і «мінітмени» (добровольці з місцевих жителів) зіткнулися в колонії Массачусетс. Перші військові дії не дали жодній зі сторін значної переваги. У червні 1775 р. приблизно тисяча британських солдатів і офіцерів загинула під час штурму висоти Банкер-Гілл під Бостоном, і до березня 1776 р. війська залишили місто. Американці, зі

свого боку, зазнали поразки в Лонг-Айлендській битві і були змушені залишити Нью-Йорк. Вони звернулися до Франції по допомогу й отримали значну підтримку.

4 липня 1776 р. скликаним знову Третім Континентальним конгресом було ухвалено Декларацію незалежності – заяву про відокремлення від Англії і повну самостійність колишніх колоній. У ній стверджувалося, що «всі люди створені рівними, і всі вони обдаровані своїм творцем невідчужуваними правами, до числа яких належать: життя, свобода і прагнення до щастя», що для забезпечення цих прав серед людей засновано уряди, які мають свою справедливу владу за згодою тих, ким керують. Якщо ж дана форма уряду не забезпечує основних прав, то народ має право змінити або знищити її і заснувати новий уряд. По суті, Декларація проголосила принцип національного суверенітету і визнала за народом право на революцію.

Декларація незалежності ніколи не була юридичним документом у строгому розумінні слова і не ввійшла до складу чинного американського права, але її приписи дуже вплинули на весь хід розвитку американського конституціоналізму, на політичну і правову свідомість американського народу.

Проголошення Декларацією незалежності колишніх англійських колоній «вільними і незалежними штатами» означало появу на Атлантичному узбережжі Північної Америки 13 незалежних суверенних держав. Хоча в Декларації й містилися слова "Сполучені Штати Америки", це не означало, що США були створені як єдина федеративна республіка.

Сам акт оголошення колишніх британських колоній незалежними суверенними державами був подією виняткової важливості не лише для самих американців, а й для всього іншого світу.

У 1778 р. британські сили капітулювали під Саратою. Переконавшись у можливості американців вистояти, Франція послала їм сухопутні та військово-морські підкріплення. Французька допомога виявилася вирішальною. У 1781 р. об’єднана американо-французька армія оточила британські війська на півострові Йорктаун у Вірджинії. Їм довелося капітулювати, що практично означало кінець військових дій. Однак мирні переговори в Парижі завершилися лише в 1783 р. За умовами Паризького миру, Англія визнала незалежність Сполучених Штатів. Війна не лише утвердила американську незалежність, а й сприяла лібералізації життя в Америці. Було скасовано дворянські титули, інституціоналізовано буржуазно-демократичні права і свободи, англіканська церква втратила статус офіційної.

1.5.3. Конституційний розвиток США. Конституція 1787 р. Білль про права 1791 р.

> Америка – це країна, «де виникла вперше... ідея великої демократичної республіки, де було проголошено першу декларацію прав людини і було дано перший поштовх європейській революції XVIII століття...».
>
> ***К. Маркс**,*
> *німецький філософ, економіст, історик та громадський діяч XIX ст.*

Процес ухвалення колоніями власних конституцій розпочався 6 січня 1776 р., коли Нью-Гемпшир ухвалив першу Конституцію. Моделлю для багатьох штатів послугувала Конституція Вірджинії, ухвалена 29 червня 1776 р.

Конституції штатів починалися з Декларації прав або з Білля про права, в яких містилися традиційні для англійських підданих права і свободи – звільнення з-під варти під заставу, заборона жорстоких покарань, свобода преси та вибору, право більшості на заміну і зміну уряду, свобода слова, зібрань, петицій, носіння зброї, недоторканність житла, право не давати свідчення проти самого себе і т. д.

Усі конституції виходили з принципу поділу влади, схиляючись до ідеї верховенства парламенту. Унаслідок цього в усіх штатах, за винятком трьох, позиції виконавчої влади були слабшими за владу законодавчу. Лише у двох штатах губернатори були наділені правом відкладального вето, у більшості штатів судді призначалися не виконавчою, а представницькою і законодавчою владою.

Проголошення всіма конституціями принципу народного суверенітету не завадило засновникам наділити політичними правами, насамперед виборчими, лише власників. Для обіймання виборних посад у більшості штатів запроваджували не лише високий майновий ценз (для обіймання сенаторської посади потрібно було володіти 1-2 тис. фунтів стерлінгів), а й обмеження за релігійною ознакою.

Конституції штатів ухвалювали установчі збори. Для їх зміни лише деякі конституції передбачали особливу процедуру. В інших штатах поправки ухвалювали в тому самому порядку, що й самі конституції, тобто спеціально скликаними зборами.

У 1781 р. конгрес із представників штатів ухвалив перший

конституційний документ, що отримав назву «Статті конфедерації». Згідно з ним, штати об'єднувалися в конфедерацію (Сполучені Штати Америки). Кожен штат зберігав свою незалежність і всі права, крім тих, які передавалися конфедерації. Представники штатів заснували конгрес, призначений для ведення спільних справ. Кожен штат при вирішенні питань у конгресі мав один голос. Таким чином було створено союз держав – конфедерацію, а не єдину державу.

У 1787 р. у Філадельфії 55 делегатів із 12 штатів упродовж чотирьох місяців розробили й ухвалили Конституцію. Вона складалася з преамбули і семи статей, з яких чотири розбивалися на розділи. У ній містилося приблизно 7000 слів.

В основу організації, компетенції та взаємодії вищих органів влади республіки було покладено принцип поділу влади, створений не слише відповідно до теорій великих європейських просвітителів, скільки з урахуванням власного досвіду. Засновники конституції ніколи не думали про створення трьох незалежних одна від одної влад. Згідно з їхніми поглядами, влада була єдиною, але мала три гілки: *законодавчу, виконавчу та судову*. До законодавчої гілки влади належав конгрес США, що складався з двох палат – сенату і палати представників, виконавчу владу очолював президент, а судова влада належала судам.

Основні положення Конституції діють і в теперішній час. Чим пояснити таке довге життя американської Конституції? Багато в чому воно пов'язане з чітко налагодженою системою стримувань і противаг у поділі гілок влади, що ґрунтується на таких принципах.

1. Гілки влади мали спочатку по-різному формуватися. Отже, палату представників конгресу обирали громадяни, сенат – законодавчі збори штатів. Нині практично у всіх країнах, де існують двопалатні парламенти, верхня і нижня палати формуються по-різному. Інакше формувалися виконавча і судова гілки влади.

2. Закріплювалися різні терміни повноважень гілок влади. Отже, членів палати представників обирали на два роки, сенаторів – на шість років, президента обирали на чотири роки, а суддів Верховного суду призначали довічно.

3. Автори американської Конституції намагалися сконструювати такий механізм, який би автоматично перешкоджав одній із гілок влади сконцентрувати у своїх руках більше влади, ніж їй відводиться, тобто узурпувати владу. Отже, парламент міг усунути президента у порядку імпічменту за вчинення правопорушення, а засобом впливу президента на парламент було президентське право вето.

За Конституцією встановлювали федеративний устрій і

проголошували верховенство федерального права стосовно права окремих штатів. Було створено департаменти (міністерства): військовий, фінансовий, іноземних справ. У кожному штаті були свої законодавчі збори і губернатор.

Конституція 1787 р. визнала Сполучені Штати державою, що розвивається в територіально-державному відношенні, передбачивши можливість вступу до неї нових штатів.

У Конституції не йшлося про права людини. Це «виправив» Білль про права. До Конституції було внесено перші 10 поправок. Визнавали неприпустимість дій, що порушують свободи громадян і преси, віросповідання, мирних зібрань, права звернення до уряду, неприпустимість притягнення до кримінальної відповідальності та призначення кримінального покарання без рішення суду. Було запроваджено суд присяжних, підсудному надавалися широкі процесуальні права на захист від обвинувачення.

Ухвалення Білля про права стало безсумнівною перемогою американської демократії. Водночас слід мати на увазі, що цей документ, як і сама Конституція, нічого не говорив про соціально-економічні права і свободи. Короткі приписи, що містилися в Біллі про права, набули докладного тлумачення в численних рішеннях Верховного суду і були деталізовані в сотнях актів конгресу.

У Конституції були відсутні деякі важливі політико-правові принципи, що містилися в Декларації незалежності, конституціях штатів і Статтях конфедерації. У ній не було згадок про суверенітет штатів, про право народу на повстання, про суспільний договір. У цьому відношенні вона зробила крок назад порівняно з практикою та ідеологією попереднього революційного періоду. Проте для свого часу вона була, безумовно, революційним документом і справила величезний вплив на розвиток конституціоналізму в багатьох інших країнах світу.

1.5.4. Громадянська війна Півночі та Півдня. Державно-правові наслідки

Навіть переможна війна – це зло, якому має запобігти мудрість народів.

***Марк Твен (С. Л. Клеменс)**,*
американський письменник XIX-XX ст.

З кінця Війни за незалежність почався процес розширення території США. Під час воєн з індіанцями відбувалося захоплення земель корінного населення. З кінця XVIII ст. створювалися резервації, куди індіанців переселяли насильницьким шляхом. Зокрема, йшлося про області, у яких білі поселенці не були економічно зацікавлені. Із 75 млн. га землі, наданої індіанцям у 1896 р., лише сім були придатні в господарському відношенні. Часто індіанців заново з особливою жорстокістю виганяли з відведених їм земель. Убивство американськими солдатами близько 200 індіанців, серед яких 2/3 становили жінки та діти, у резервації Пайн-Рідж у штаті Південна Дакота поклало початок винищенню індіанських племен білими. Племена вирушали в заражені малярією резервації. Отже, у резервації в Оклахомі лише деякі з індіанців вижили після зараження цією хворобою. До початку XX ст. 22 індіанські племена втратили обіцяні їм «навіки» області проживання.

У період від ухвалення Конституції до початку Громадянської війни 1861 р. територія США збільшилася в кілька разів за рахунок покупок і прямої агресії. На початку XIX ст. (1803 р.) у Франції було придбано Луїзіану – територію на захід від річки Міссісіпі. Ця угода, укладена всупереч Конституції і всупереч конгресу, подвоїла початкову територію США. Трохи пізніше (1819 р.) Іспанія поступилася Флоридою. У результаті американо-мексиканської війни (1846-1848 рр.) США захопили Техас, Каліфорнію, Аризону, Нью-Мехіко, Неваду, Юту, частину Колорадо.

У наступні десятиліття США здійснювали територіальну експансію тими самими методами. У 1867 р. цар Олександр II за мізерну суму (7,2 млн. дол.) продав американцям величезну Аляску (її площа майже втричі перевищувала площу Франції). Унаслідок іспано-американської війни 1898 р. США захопили Пуерто-Ріко, о. Гуам, Філіппіни, Філіппіни. Гуам, Філіппіни, окупували формально оголошену незалежною Кубу. Тим самим було покладено початок імперської геополітики світового панування.

Було затверджено порядок створення нових штатів. Коли населення новоосвоюваної території досягало певної чисельності, конгрес оголошував її автономією, потім, коли минав певний час, автономія реорганізовувалася в штат. До початку XX ст. кількість штатів сягнула 48.

У 1820 р. між промисловими північними штатами і рабовласницькими південними була досягнута угода – так званий Міссурійський компроміс, сутність якого зводилася до того, що рабовласницькі штати не могли створюватися на певних територіях. Географічне обмеження рабства не усунуло протиріч, а лише відстрочило зіткнення Півночі і Півдня.

У процесі гострої боротьби в США утворилися партії. У 1828 р. було створено *демократичну партію*. Вона спиралася на різнорідні соціальні сили, переважно представників Півдня. Через 25 років виникла *республіканська партія*, також неоднорідна в соціальному плані, але ближча за інтересами до жителів півночі. У республіканській партії утворилося два напрямки: *правий* (велика міська і сільська буржуазія) і *ліберально-демократичний* (дрібні підприємці, фермери і радикальна частина промислової буржуазії).

До середини XIX ст. відносини між північними і південним штатами загострилися. У 1860 р. президентом США став представник ліберально-демократичного крила республіканської партії *Авраам Лінкольн* (1809-1865 рр.), який виступав за скасування рабства. У відповідь рабовласники південних штатів оголосили про відокремлення південних штатів і утворення незалежної держави – Конфедерації південних штатів.

Почалися військові дії. Спочатку успіх супроводжував мешканців півдня. Сіверяни зазнали низки важких поразок через погану озброєність і навченість армії. Перелом настав влітку 1863 р. Бойові дії сіверян стали носити рішучий характер. Велику роль відіграла продумана законодавча політика президента. Лінкольн підписав закон (*гомстед-акт*), згідно з яким кожен охочий міг одержати земельну ділянку в 160 акрів (65 га) з фонду громадських земель, розташованих на Заході країни. У лютому 1865 р. конгрес ухвалив XIII поправку до Конституції, що скасовувала рабство по всій країні. Ці заходи, особисті зусилля президента, успіхи на військовому театрі дій призвели зрештою до успіху армії сіверян.

9 квітня 1865 р. генерал Лі, головнокомандувач армії південців, прийняв умови капітуляції. Звістка про це викликала радість сіверян. 14 квітня під час вистави в театрі Вашингтона Лінкольн був убитий одним з акторів, який вирішив помститися за поразку південців.

У цій війні населення США зазнало величезних втрат. За чотири роки воєнних дій у бою і від хвороб загинуло близько 618 тис. осіб. Війна поглинула мільярди доларів, а армії, що просувалися країною, залишали після себе смуги руйнувань.

Водночас наслідком Громадянської війни стало посилення президентської влади, що вплинуло на розвиток цього інституту протягом усієї подальшої історії США.

Важливе значення мала XIV поправка до Конституції, яка заборонила штатам ухвалювати закони, що обмежують пільги та привілеї громадян, а також позбавляти будь-кого свободи та власності без належної процедури. У 1870 р., згідно з XV поправкою до Конституції, надавалися виборчі права всім особам чоловічої статі незалежно від кольору шкіри.

Становище чорношкірих було значно поліпшено. Їх було оголошено особисто вільними, але вони не одержували землі та політичних прав. Колишні рабовласники, які втратили державну владу, зберегли більшу частину землі, а отже, й економічну владу, широко використовували позасудову розправу з неграми. Більшість із них змушені були перетворитися на орендарів-здольників. Надалі в південних штатах було ухвалено закони про расову сегрегацію. Вводилося роздільне навчання білих і чорних. Верховний суд США визнав ці закони такими, що відповідають Конституції.

Громадянська війна і період реформування Півдня, що послідував за нею, привели до завершення буржуазно-демократичних перетворень у країні. Війна підкорила Південь – частину країни, яка стримувала підприємницьку енергію Півночі. На більшій частині території США остаточно переміг фермерський шлях розвитку капіталізму, вся влада перейшла в руки буржуазії. Швидкими темпами зростали великі промислові міста: Нью-Йорк, Чикаго, Пітсбург, Детройт. До складу держави було прийнято 12 нових штатів.

До початку XX ст. США стали найбільшою індустріально-аграрною державою світу, вони обігнали інші країни світу за темпами економічного розвитку. Цьому дуже активно сприяла наявність як передової економіки, так і розвиненої державно-політичної системи. Давалася взнаки і наявність сприятливих природних умов, найбагатших джерел сировини.

1.5.5. Створення правової системи США, її відмінні риси

> США судилося залишитися в системі загального права. Всюди утвердилися концепції, які раніше застосовувалися в колишніх англійських колоніях.
>
> ***Р. Давид***

Формування правової системи США почалося ще в колоніальний період. У результаті американська система визнавала багато доктрин і положень англійського прецедентного права. Однак його вплив не був абсолютним і безпосереднім.

Своєрідність американського права була пов'язана з особливими умовами життя колонізованої місцевості, освоєння територій, зайнятих племенами індіанців. При формуванні власного права важливим мотивом стали релігійні прагнення колоністів. Тривалий час зберігалися репресії за проступки суто морального характеру.

Цивільне та кримінальне право в масштабі всієї країни не було кодифіковано. У період становлення американської державності діяло понад 10 правових актів, або, інакше кажучи, систем. Це було або спрощене англійське право, або ж просто звичаї поселенців, релігійні настанови. Однією з перших була складена збірка правових актів Массачусетса, яка вплинула на інші кодифікації.

Формування права в американських штатах здебільшого було самостійним. Цивільне, кримінальне і процесуальне право кожним штатом визначалося по-своєму. До того ж, загальна основа (англійське звичаєве право) могла на практиці розвиватися по-різному. Кожен штат набув свого специфічного комплексу прецедентів. Окремі випадки, прецеденти, були нормотворчими для аналогічних або схожих ситуацій, що вимагало від юристів їх глибокого практичного знання.

У конституціях деяких штатів англійське право як таке не згадувалося. У першій половині XIX ст. зв'язок із ним права США став слабшати. Посилився вплив французького права. Водночас прецедентне право зберігало сильні позиції аж до XX ст.

У сфері *цивільного права* найважливішими були інститут приватної власності, принципи свободи і непорушності договору. Суди штатів при розгляді цивільних справ мали широку самостійність. Вони могли використовувати як місцеві, так і англійські закони та судові прецеденти.

Деякі штати пішли шляхом кодифікації цивільного права,

запозичення його норм в інших країн. Звід таких законів штату Луїзіана 1825 р., наприклад, став копією французького кодексу Наполеона. Наприкінці XIX ст. почали складатися приватні кодифікації прецедентного права, що стосувалися основних інститутів цивільного і торгового права. Ці кодифікації не мали нормативної сили, але суди зверталися до них під час розгляду цивільно-правових казусів.

У галузі *кримінального права* американська судова теорія і практика визнавала англійську систему класифікації злочинів. Злочин і покарання визначалися за законами штатів. Конституція віднесла до відання федеральної юстиції переслідування за фальшивомонетництво, піратство, зраду. Було ухвалено закон про підбурювання до заколоту.

Кримінальні кодекси США не мали загальної частини, що давало можливість суддям тлумачити закони на свій розсуд. Отже, після Громадянської війни в південних штатах було ухвалено так звані чорні кодекси. Під приводом підготовки негрів до вільного життя господар отримував право на їхню працю. Фактично негр залишався в безроздільній владі господаря до досягнення 18 років.

Кримінальні закони багатьох штатів використовували давно відоме англійське визначення змови, яке використовували проти незадоволених, представників опозиційних владі організацій і рухів.

У Конституції містилися гарантії від свавілля державних структур. Стверджувалося право народу на недоторканність особи, житла, паперів та майна. Ці права не могли порушуватися необґрунтованими обшуками або арештами. Ордери на обшук і арешт не могли видаватися без достатніх підстав, підтверджених присягою або урочистою заявою. Такі ордери мали містити докладний опис місця обшуку, а також осіб, які підлягають арешту, та їхнього майна.

У колоніальний період *юстиція* обмежувалася переважно місцевими судами загального права. Діяли спеціальні апеляційні суди для повторного розбору справ, вирішених місцевими суддями. Як апеляційна інстанція виступали і законодавчі збори колоній. Загального судового органу в ті роки не існувало. Роль вищого апеляційного суду для колоній відігравала Таємна рада англійського короля.

З кінця XVIII до початку XX ст. серед громадян США був поширений звичай самим вершити суд у формі позаправого правосуддя, так званого лінчування, тобто покарання, яке приводив у виконання збуджений натовп. Лінчування отримало свою назву від прізвища полковника Ч. Лінча, який запровадив подібні страти в революційній Вірджинії.

Конституція 1787 р. поклала початок формуванню *нової судової*

системи, поставивши на чолі її Верховний суд. У 1789 р. було ухвалено закон про судоустрій, який заклав принципи федеральної судової системи, що складалася із супідрядних судових органів трьох рівнів.

Нижчий рівень федеральної юстиції становили районні суди. У країні засновували 13 особливих судових районів. У кожному з них був один федеральний суддя. Районні суди спочатку розглядали лише цивільні справи, але пізніше під їхню юрисдикцію потрапили і кримінальні. Винятковій підсудності районних судів підлягали справи, пов'язані з мореплавством, банкрутством, авторським і патентним правом, захопленням земель. Спірні справи вирішувалися за участю суду присяжних.

Другий рівень федеральної юстиції складався з окружних судів. Відповідно до закону 1789 р., районні федеральні суди об'єднувалися в три округи, у кожному з яких засновувався суд із трьох суддів. Судді були не постійними, а роз'їзними: приїжджали у свій округ для розгляду справ на одну-дві сесії на рік. Згодом роз'їзди стали необов'язковими. У 1869 р. окружні федеральні суди було реорганізовано в особливу категорію судів із самостійним персоналом і підсудністю. Наприкінці XIX ст. їх було перетворено на окружні апеляційні суди. Було засновано 11 округів, у які об'єднувалися районні суди. У кожному окрузі діяв суд у складі від трьох до 15 суддів. Вони могли розглядати справи як одноосібно, так і в повному складі.

Вищий рівень федеральної юстиції представляв Верховний суд. Розгляду в ньому підлягали справи виключної компетенції, в яких однією зі сторін був штат, або позови до представників іноземних держав, суперечки між штатами. У порядку апеляції розглядали лише суттєві питання. Їх визначав сам Верховний суд, саме він вирішував, яку справу брати до свого розгляду.

Величезне значення для судової влади США мало рішення Верховного суду у справі «Мербері проти Медісона», ухвалене в 1803 р. Суть справи полягала в такому. Якийсь В. Мербері попросив суд видати судовий наказ, який зобов'язував державного секретаря Дж. Медісона видати йому патент на обіймання посади мирового судді у федеральному окрузі Колумбія, на яку він був належним чином призначений. Розглядаючи цю справу, верховний суддя Дж. Маршал дійшов висновку, що ст. 13 Закону про судоустрій 1789 р., яка уповноважувала суд видавати такого роду накази, суперечить приписам Конституції США. Таким чином, було сформульовано принцип «будь-який закон, що суперечить конституції, нікчемний». Він був покладений в основу доктрини і практики конституційного нагляду.

Закладалися основи права федерації. Наприкінці XVIII ст. конгрес ухвалив низку законів: Закон про натуралізацію, Закон про іноземців, Закон про ворожих іноземців, Закон про заколот. Останній передбачав покарання за судом за злочинну змову з метою повалення уряду, за поширення ганьблячих відомостей про уряд США, конгрес і президента.

Судовий процес продовжував регулюватися Біллем про права, який затверджував процесуальні гарантії. Зазначалося, що ніхто не міг бути примушений свідчити проти самого себе, кримінальне покарання не могло бути застосоване інакше, ніж на основі належної правової процедури. Гарантувалося право обвинуваченого на захист. Суд міг виділити йому безоплатного адвоката. Захисник і обвинувач могли дати відвід будь-якому кандидату в присяжні. Підсудний не ніс тягаря доведення своєї невинуватості. Судові гарантії прав особистості виходили з відомого постулату: кожна особа, обвинувачена у вчиненні злочину, має право на судовий розгляд відповідно до закону.

У 1873 р. було складено спеціальний Звід законів про судоустрій, замінений у 1911 р. Судовим кодексом. Крім федеральних судів сформувалися спеціальні суди: митні, податкові, військові тощо.

Судова система США складалася з двох паралельно функціонуючих структур*: федеральної та судової системи окремих штатів*. Кожен штат мав право встановлювати свою судову систему, що складалася з місцевих судів, до компетенції яких належав розгляд дрібних цивільних і кримінальних справ, а також судів першої інстанції, які розглядали серйозніші кримінальні та цивільні справи в межах законів штату. В якості апеляційної інстанції виступав Верховний суд штату.

Загальнофедеральна судова система складалася з окружного суду в цивільних і кримінальних справах, розгляд яких відбувався на основі федеральних законів; апеляційного суду за рішеннями та вироками окружних судів; Верховного суду США – вищого судового органу країни, що водночас виступав як суд першої інстанції щодо особливо важливих справ та був найвищою апеляційною інстанцією по відношенню до інших федеральних судів.

Верховний суд США не мав повноважень переглядати справи, розглянуті судами штатів, за винятком справ, що зачіпали принципові питання федерального законодавства. На початку XIX ст. Верховний суд набув права перевірки законів і указів на їх відповідність Конституції, що, по суті, означало наділення цього органу правом конституційного нагляду і тлумачення законів.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1.1

1. Що вважати хронологічним рубежем, який відокремлює середньовічну історію держави від історії держави Нового часу?
2. Які відмінні риси буржуазної держави?
3. Як вплинули європейські буржуазні революції XVII-XVIII ст. на становлення національних правових систем?
4. Які принципи та відмінні риси буржуазного права?
5. Які зміни відбулися в судоустрої та судочинстві в період Нового часу?
6. Охарактеризуйте шляхи еволюції буржуазного права?
7. Яке історичне коріння англосаксонської правової системи?
8. Як виникла романо-германська (континентальна) правова система і які її основні джерела?
9. Які країни зробили найбільший внесок у розвиток романо-германської правової системи?
10. У чому відмінності англосаксонської та романо-германської правових систем?
11. Які основні тенденції розвитку англосаксонської та романо-германської правових систем?

1.2

12. Назвіть основні етапи розгортання англійської революції. Наведіть приклади з історії кожного етапу.
13. Перелічіть основні події та законодавчі акти періоду англійської революції.
14. Які політичні зміни супроводжували англійську революцію в період правління індепендентів?
15. Охарактеризуйте політичну фігуру Кромвеля.
16. Якими законодавчими актами було оформлено конституційну монархію в Англії?
17. Як відбувалася еволюція двопартійної політичної системи у Великій

Британії?

18. Яке значення у становленні англійської державності мала Славна революція?

19. Охарактеризуйте державний апарат Англії в період формування конституційної монархії.

20. Дайте характеристику виборчої системи, що сформувалася в результаті реформування.

21. Що таке делеговане законодавство у Великій Британії?

22. Розкрийте зміст Білля про права, Акта про устрій.

23. Розкажіть про еволюцію прецедентного права.

24. У чому своєрідність речового, зобов'язального та сімейного права Англії періоду, що розглядається?

25. Які зміни торкнулися англійського кримінального права?

26. Які особливості судово-правової системи Англії в Новий час?

27. Розкрийте роль «Хабеас корпус акту» в розвитку англійського судочинства.

1.3

28. Що відрізняло розвиток буржуазної моделі держави у Франції від англійської моделі?

29. Яку форму правління було встановлено першою революційною Конституцією Франції?

30. Яку форму державного управління було встановлено якобінською Конституцією?

31. Охарактеризуйте політичну фігуру Наполеона Бонапарта.

32. Яким був державний апарат Першої французької імперії?

33. Які причини реставрації монархії Бурбонів?

34. Що таке бонапартизм, які його ознаки сформувалися у Франції?

35. У чиїх руках концентрувалася вся повнота влади за Конституцією Франції 1852 р.?

36. Який практичний досвід Паризької комуни?

37. Охарактеризуйте державний апарат Паризької комуни.

38. Які конституційні закони затвердили державний устрій Третьої республіки?

39. Як вплинула Французька буржуазна революція на становлення національної правової системи?

40. Розкрийте особливості буржуазного права Франції.

41. Які традиції старої французької цивілістики лежать в основі Кодексу Наполеона?

42. Охарактеризуйте законодавство Паризької комуни.

§1.4

43. Яку роль в історії Німеччини відіграли наполеонівські війни?
44. Розкрийте еволюцію німецької державності у XVIII-XIX ст.
45. Чому Німеччину XIX ст. не можна назвати в істинному сенсі модернізованою країною?
46. Назвіть відмінні риси буржуазної держави в Німеччині.
47. Хто здійснював законодавчу владу в Пруссії згідно з Конституцією 1850 р.?
48. Дайте характеристику політичної фігури О. Бісмарка.
49. У якій формі об'єднала німецькі землі Конституція Німеччини 1871 р.?
50. Яким був титул глави німецької держави за Консти- туцією 1871 р.?
51. Назвіть відмінні риси німецького права.
52. Які основні положення Німецького цивільного укладення?
53. Назвіть основні риси німецького кримінального права. Чим воно відрізнялося від французького?
54. Які особливості судової системи та судочинства Німеччини?

§1.5

65. Поясніть, які умови полегшували і які ускладнювали розвиток північноамериканських колоній.
66. Які західноєвропейські традиції принесли із собою колоністи?
67. Охарактеризуйте значення Декларації незалежності та Статей конфедерації у становленні американської державності.
68. Яку форму державного устрою було закріплено в конституції США?
69. Розкрийте систему стримувань і противаг, що міститься в американській Конституції.
70. Який зміст Білля про права?
71. Виокремте основні перетворення у США в XVIII-XIX ст.
72. Назвіть основну причину Громадянської війни у США в 1861-1865 рр. Яке значення війна мала для процесу модернізації США?
73. Яку роль у швидкому успіху США відіграла американська демократія? Чи були в неї переваги порівняно з європейською демократією?
74. Поясніть, що відрізняло США від інших країн Нового часу.
75. У чому своєрідність судово-правової системи США?
76. Розкрийте особливості праворозуміння в царині цивільного і кримінального права.
77. Як була влаштована судова система США в Новий час?
78. Які принципи закладено в систему судочинства США?

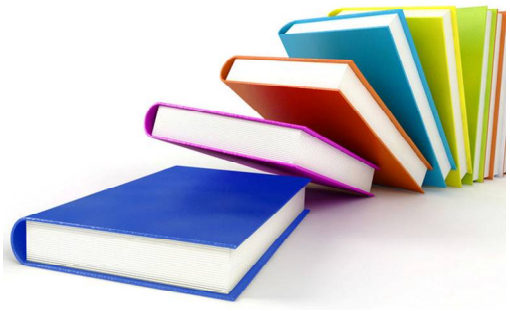

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бандурка О. М., Головко О. М., Логвиненко І. А. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. 2-ге вид., допов. та змін. Харків : ХНУВС, 2021. 596 с.

2. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2020. 618 с.

3. Історія держави і права зарубіжних країн. Довідник / за ред. Ю. В. Цвєткової. Київ : Інтерсервіс, 2018. 98 с.

4. Історія держави і права зарубіжних країн. Новітній час (1918 р. – початок XXI ст.) : навч. посіб. / Б. Й. Тищик та ін. Львів : Світ, 2016. 718 с.

5. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2019. 716 с.

6. Марченко О.В. Філософія права: навч. посібник. Дніпропетровськ : ДДУВС. 2015. 304 с.

7. Талдикін О.В. Історія держави і права зарубіжних країн: метод. рек. для підготовки до самост. та індивід. роботи / уклад. О. В. Талдикін. Дніпро : ДДУВС, 2023. 82 с.

8. Теорія держави і права: навч. посібник. для підгот. до держ. іспиту. Кол. авт; кер. авт. кол. канд. юрид. наук І.А. Сердюк. 2-ге вид., доп. і перероб. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 203 с.

9. Теорія держави і права: підручник. О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. 368 с.

10. Блек Дж. Історія світу від найдавніших часів до сьогодення; пер з англ. О. Буйвола. Харків : Віват, 2022. 256 с

11. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людської спільноти; пер. з англ. Київ : Ніка-Центр, 2020. 960 с.

12. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії; пер. з англ. Т. 1–2. Київ : Основи, 1995. 610 с.

Розділ 2
ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН ПОЗАЄВРОПЕЙСЬКОГО СВІТУ В НОВИЙ ЧАС

2.1. Становлення буржуазної держави в Японії

Протягом більш ніж двох століть Японія була країною, закритою для іноземців. Але 8 липня 1853 р., коли командор військово-морського флоту США М. Перрі приїхав до затоки Едо (біля Токіо) на чолі ескадри з шести кораблів із дорученням президента відкрити Японію для взаємної торгівлі, ця епоха закінчилася. Перрі вручив пропозиції американської сторони, пообіцявши повернутися через рік. Він дотримав своєї обіцянки і повернувся в лютому 1854 р., але цього разу з дев'ятьма кораблями. Протягом кількох тижнів відбувалися церемоніальні маневри. Американці роздавали щедрі подарунки офіційним особам. У відповідь японці продемонстрували американцям свою національну боротьбу сумо, а Перрі – мистецтво своїх моряків у стрільбі. Зрештою господарі неохоче підписали договір про дружбу і співпрацю, відкривши два порти для прийому іноземних суден. З цього моменту почалася нова історія Японії.

2.1.1. «Реставрація Мейдзі» та її державні наслідки

> Японцям більше, ніж іншим народам, властиво щось робити лише тому, що так прийнято.
>
> ***А. Нотомб**,*
> *сучасна бульгійська письменниця*

Аж до середини XIX ст. в Японії панували феодальні відносини. Земля здебільшого перебувала у власності великих феодалів. Більшість селян розорялася, оскільки віддавала своїм панам більше половини врожаю. У країні виникали селянські заворушення і повстання. Погіршувало ситуацію безцеремонне втручання у справи Японії західних держав.

Японію змусили укласти зі США нерівноправний договір, що позбавляв її митної автономії. Подібні договори були підписані Японією і з іншими європейськими державами. Існувала реальна загроза перетворення країни на напівколонію. Таке становище не влаштовувало основні соціальні верстви японського суспільства: селянство, торгово-промислову буржуазію, самураїв (військовий стан дрібних дворян).

Назріла нагальна необхідність зміни суспільного і державного ладу країни.

До середини XIX ст. Японія являла собою централізовану феодально-абсолютистську державу, на чолі якої стояв імператор. Однак фактично влада перебувала в руках сьогуна (полководця), який був вищою посадовою особою, головнокомандувачем і начальником усього апарату управління. Посада сьогуна була спадковою і традиційно її заміщали представники найбільших феодальних домів. Опору сьогунату становив стан бусі, що складався з воїнів-феодалів. Вищою його верствою були особисті васали сьогуна, нижчою – дрібне військове дворянство, самураї.

У жовтні 1867 р. представники опозиції зажадали від сьогуна передання влади 15-річному імператору Муцухіто. У відповідь сьогун спробував придушити рух військовою силою, але в січні 1868 р. зазнав поразки. Було оголошено про відновлення влади імператора.

Важливу роль відігравали самураї. Далекоглядні самурайські кола вбачали в імператорському престолі, в культі імператора єдину надійну опору в справі консолідації японців перед зовнішньою загрозою. Не випадково саме в цей час у Японії формується «імператорський шлях», «тенноїзм» (від слова «тенно» – «син Неба» – стародавньої назви японського імператора) – ідеологія, що несла політичний, релігійний і світоглядний сенс і стала об'єднавчим началом. Використовуваний правлячими колами як інструмент ідеологічного завоювання мас, тенноїзм слугував не лише розв'язанню національних завдань Японії, а й через свою націоналістичну спрямованість подальшій агресивній зовнішній політиці Японії.

З відновленням влади імператора країна вступила на буржуазний шлях розвитку. Правління юного імператора було названо Мейдзі (освічене правління) або реставрація Мейдзі. Це була антифеодальна, а не буржуазна революція в прямому сенсі цього слова. У Японії означеного періоду не було ні буржуазії, ні іншої політичної сили, здатної обстоювати цілі буржуазної революції, зокрема ліквідацію феодалізму й абсолютистського режиму.

При здійсненні перетворень Мейдзі було використано досвід

європейців. Виділимо основні напрямки реформ.

1. Було запроваджено формальну рівність усіх перед законом і усунуто все, що обмежувало особисту свободу людини. Проголошувалися буржуазні свободи.

2. По-новому вирішувалися поземельні відносини. Встановлювалося право приватної власності на землю. Найважливішим кроком до здійснення цієї політики стала аграрна реформа, яка мала далекосяжні соціальні наслідки. Реформа, що закріпила нові, сформовані вже на той час поземельні відносини, призвела до ліквідації феодальних прав на землю. Земля перетворилася на відчужувану капіталістичну власність, оподатковувану єдиним поземельним податком на користь державної скарбниці. Реформа сприяла розширенню землеволодіння так званих нових поміщиків, які скупили згодом і більшу частину общинної землі, оголошеної за реформою державною власністю.

3. Було змінено територіальний устрій країни.

Князівства були реорганізовані в префектури, безпосередньо підпорядковані центральній владі. Цьому сприяла й адміністративна реформа, на основі якої в Японії було створено 50 великих префектур на чолі з призначеними з центру префектами, які суворо відповідали за свою діяльність перед урядом. Таким чином, завершувалося державне об'єднання країни, що було однією з основних умов розвитку внутрішнього капіталістичного ринку.

4. Здійснювалися заходи щодо вдосконалення державного апарату. Було засновано міністерства за окремими галузями управління, а як вищий орган виконавчо-розпорядчої влади було створено кабінет міністрів при імператорі. До того ж, призначення на посади проводили на конкурсній основі.

5. Відбулася військова реформа. Було введено закон про загальну військову повинність. Від несення служби звільнялися чиновники, студенти (здебільшого діти із заможних сімей), великі платники податків. Ухвалення закону стало прямим наслідком розпуску самурайських формувань, проголошення «рівності всіх станів». Старий принцип усунення нижчих станів від військової служби було скасовано. Армію Японії створювали за європейським зразком, її ідеологічну основу становила самурайська мораль із культом імператора, патерналізмом («офіцер – батько солдатів»).

6. Капіталістичному розвитку країни сприяли ліквідація всіх обмежень на розвиток торгівлі, скасування тарифних бар'єрів між територіальними одиницями – провінціями, впорядкування грошової системи. Було запроваджено вільне пересування країною.

7. Відбулася реформа системи освіти, що відкрила двері для ознайомлення з досягненнями інших країн, насамперед західних.

8. Анулювали нерівноправні міжнародні договори.

Загалом реставрація Мейдзі відповідала раннім етапам буржуазної за своєю суттю революції, стала формою прояву націоналізму, що посилився під прямою дією проникнення в Японію західного капіталу.

2.1.2. Перша Конституція Японії 1889 р.

Конституція є свідченням сили компромісу та здатності різних голосів об'єднатися заради спільної мети.

***Дж. Медісон молодший**,*
4-й президент США (1809–1817 рр.),
один із головних авторів Конституції США
та Білля про права

У 1889 р. було ухвалено Конституцію, складену за прусським зразком, яка юридично закріпила союз між монархією, вищою бюрократією, поміщиками і великою буржуазією.

Згідно з Конституцією, главою держави був *імператор*, особу якого оголошували священною і недоторканною. Він наділявся всією повнотою виконавчої влади: оголошував війну і мир, укладав міжнародні договори, здійснював керівництво збройними силами, а також міг видавати укази, що мають силу закону. Імператор призначав главу виконавчої влади – *міністра-президента*, а за його поданням – інших міністрів. Законодавчу владу імператор здійснював спільно з парламентом.

Парламент формувався з двох палат – палати перів і палати депутатів. До палати перів входили особи, призначені імператором, титулована знать і члени імператорського прізвища. Палату депутатів обирало населення країни. Право брати участь у виборах депутатів отримали лише чоловіки, які досягли віку 25 років.

Імператор скликав парламент, відстрочував засідання, розпускав нижню палату парламенту. Закони, ухвалені парламентом, не могли бути оприлюднені та прийняті до виконання без його затвердження і підпису.

Парламент щорічно затверджував бюджет. У разі його незатвердження уряд міг застосувати бюджет попереднього року.

Були також проголошені свободи слова, друку, зборів і спілок,

рівний доступ до цивільних і військових посад. Однак конституція містила різні підстави їх обмеження, що зводило дію цих прав нанівець.

Нова Конституція являла собою вміле перекладення принципів, запозичених із західних конституцій (і передусім прусської Конституції 1850 р.), на засадничі засади тенноїстської ідеології. У цьому полягала суть політичного компромісу між теоріями традиціоналістів і прихильників західного конституціоналізму, покликаного припинити суспільне бродіння в країні.

Формальне закріплення буржуазно-демократичних прав і свобод не могло змінити суто консервативного характеру Конституції 1889 р., але Конституція стала певним кроком уперед на шляху вкрай обмеженої демократизації японського суспільства. Разом з утвердженням представницького органу, проголошенням буржуазно-демократичних прав і свобод вона сприяла становленню фактично нової перехідної форми японської держави від абсолютної до дуалістичної монархії.

2.1.3. Еволюція судово-правової системи. Рецепція західноєвропейського досвіду

> В епоху Мейдзі відбулася вестернізація японського права.
>
> ***Р. Давид***

Майже всяка революція оновлює правову систему. Однією з найважливіших реформ Мейдзі було запровадження єдиного законодавства. Еволюція права пішла шляхом створення нової правової системи, заснованої на запозиченні західноєвропейського досвіду. Наразі переслідувалися дві основні цілі: створити правову основу для розвитку капіталізму і забезпечити юридичні передумови для перегляду нерівноправних договорів, укладених між Японією і великими державами.

Спочатку за зразок було взято французьке право. Такий вибір відповідав характеру перетворень, що проводилися в державі та суспільстві, де буржуазія розгорнула боротьбу за безпосередній доступ до влади, взявши на озброєння ліберальні ідеологічні погляди західного походження.

Судові засідання стали відкритими. З 1872 р. до судів почали допускати представників преси, під час вирішення цивільних справ було заборонено тортури, формально знищено станові відмінності,

заборонено кровну помсту. У 1874 р. було обмежено, а потім і повністю заборонено тортури і в кримінальному судочинстві, у 1876 р. скасували обов'язковість зізнання обвинуваченого для призначення покарання та ін., суди були відокремлені від прокуратури.

У 1880 р. було ухвалено Кримінальне укладення і Закон про кримінальну процедуру. Їх характеризувало широке сприйняття французького кримінального кодексу. Кримінальне укладення, що складалося з 430 статей, було, подібно до французького кодексу, поділене на чотири книги. Система покарання зберегла дух залякування і відплати, передбачалося 19 видів покарання – основних і додаткових.

Були запозичені й деякі положення давньояпонського права, наприклад про обов'язкове пом'якшення покарання в разі явки з повинною. Це положення було поширене майже на всі склади злочинів.

Оцінюючи Кримінальне укладення Японії, можна сказати, що його вирізняли, з одного боку, загалом суворий характер, а з іншого – доволі вичерпні положення Загальної частини, точні формулювання складів злочинів в Особливій частині, наявність численних постанов, які обмежують суддівський розсуд.

Наприкінці XIX ст. система японського буржуазного права була майже сформована, хоча в ній частково і збереглися феодально-правові елементи. На етапі зміцнення нової правової системи в офіційній державно-правовій ідеології посилився вплив німецьких правових шкіл.

Нове Цивільне укладення, введене в дію в 1898 р., враховувало і німецьке, і французьке, і традиційне японське право. Його найбільш реакційними за змістом нормами були статті, присвячені сімейному та спадковому праву. У них передбачалося, що все майно глави сім'ї успадковував старший син. Рамки патріархальної сім'ї непомірно розширювалися за рахунок далеких родичів. У цій великій сім'ї воістину колосальні права мав її глава: він вказував членам сім'ї місце проживання, давав їм дозвіл на вступ до шлюбу і на відокремлення в самостійну сім'ю.

Регулювання питань цивільного права, речового і боргового права мало багато характерних ознак буржуазного цивільного права.

У Новий час було ухвалено закони, відповідно до яких засновувалася єдина *судова система*.

Конституція 1889 р. встановила загальні засади системи судоустрою. Проголошувалися незалежність судової влади, її

підпорядкованість закону. Головою судової системи вважався імператор, суди діяли від його імені. Існували спеціальні та апеляційні суди. У кожному з округів, утворених по всій країні, створювався місцевий суд. Діяли губернські суди, сім апеляційних і Високий імператорський суд.

Формально встановлювалася незмінюваність і незалежність суддів, діяльність яких здійснювалася «від імені імператора і відповідно до законів». Компетенція загальних судів була обмежена, вони не могли розглядати скарги на дії адміністрації. Створювалися особливі адміністративні суди.

Запроваджувалася ієрархічна система судів кількох інстанцій, сувора територіальна підсудність. Було передбачено можливість зміщення, пониження судді на посаді лише у випадках притягнення його до кримінальної відповідальності або покарання в дисциплінарному порядку.

Для заміщення посади судді, згідно із Законом про організацію судів 1890 р., були потрібні юридичні знання та професійний досвід. Суддями ставали особи, які склали відповідні іспити й успішно пройшли трирічний випробувальний термін служби в органах суду і прокуратури.

Цим Законом передбачалося також створення Вищого публічного департаменту прокуратури зі штатом місцевих прокурорів, які підпорядковувалися суворій субординації. До прокурорів висували ті самі кваліфікаційні вимоги, що й до суддів, на них поширювався контроль міністра юстиції, якому належало право давати вказівки прокурорам у тих чи інших судових справах.

У 1893 р. було ухвалено Закон про адвокатуру. Адвокати стали брати участь у роботі суду. Адвокатський корпус перебував під жорстким контролем як міністра юстиції, так і прокуратури. Адвокати також підпадали під юрисдикцію дисциплінарних судів. Право притягати їх до дисциплінарної відповідальності належало прокурорам. Незважаючи на всі ці нововведення, правоохоронна система Японії ще довго залишалася репресивним придатком імперської влади.

2.2. Китай: виклики Нового часу

На початок XIX ст. у Китаї, як і раніше, продовжувало існувати традиційне суспільство, в якому розвитку набули дрібне селянське ремесло і кустарна промисловість. Водночас у деяких районах країни почалося досить широке поширення товарно-грошових відносин. Тривав процес концентрації земельної власності та обезземелення селянства. Жорстока експлуатація селян і міської бідноти феодалами, лихварями й торговцями доповнювалася національним гнітом.

2.2.1. Імперія Цін. Укладення нерівноправних договорів із країнами Заходу

> Китай вважає їх (іноземців – *прим. авт.*) варварами, яких бог засуджує і посилає на землю духів і геніїв для їхнього винищення...
>
> *(з листівок, які поширювали під час повстання іхітуаней (загонів справедливості та миру) 1300 р.)*

З XVII ст. Китаєм правила маньчжурська династія Цин. Влада маньчжурів над багатомільйонним Китаєм трималася три століття. Утвердившись на троні китайських імператорів, маньчжури здебільшого дотримувалися китайських державних традицій. Урядовий апарат було відновлено за зразком колишньої китайської феодальної держави, але з маньчжурами на ключових постах. Маньчжури обіймали головні посади у збройних силах і цивільній адміністрації. Влада верхівки нечисленних маньчжурських племен над багатомільйонним китайським народом трималася на союзі завойовників з китайськими феодалами. Закони ставили маньчжурських завойовників у привілейоване становище стосовно решти населення. Вони вимагали від усього чоловічого населення Китаю на знак покірності виголювати частину голови і носити косу.

На чолі держави стояв маньчжурський *богдихан* (імператор), наділений необмеженою владою. Він був необмеженим монархом, верховним законодавцем і жерцем. Йому належало виключне право принесення жертв і молінь «Верховному небу», а також необмежене

право карати і милувати своїх підданих.

Трон передавався у спадок і за принципом першородства. Але цей порядок не дотримувався суворо. Перед смертю імператор міг обрати своїм наступником будь-кого зі своїх синів, а якщо таких не було, то будь-кого з принців імператорської крові.

Незважаючи на те що віруванням маньчжурів продовжував залишатися шаманізм, богдихан привласнив собі функції верховного глави конфуціанської релігії. Йому також був підпорядкований складний бюрократичний апарат. Основними державними установами були *Державна рада, Імператорський секретаріат, Військова рада*.

Вища виконавча влада здійснювалася імператором через шість центральних *міністерств* (наказів): чинів, податків, церемоній, військового, кримінальних покарань, громадських робіт. Існували й інші центральні установи. Отже, контроль за діяльністю столичних і місцевих чиновників здійснювала палата цензорів, яка веде свою історію з II ст. до н.е., а розбором касаційних скарг займався Верховний суд.

Чиновництво ділилося на дев'ять класів, були певні відзнаки. Майже всі вищі посади були заміщені маньчжурами, китайці в основному обіймали посади середніх і молодших чиновників. Державний апарат китайської імперії був сильно ослаблений через корупцію і хабарництво.

Доступ на державну службу був відкритий усім, хто склав спеціальні іспити на один із трьох ступенів, третій (вищий) ступінь присвоювали після складання іспитів у повіті, у провінції та в столиці.

Основною військовою опорою цинських богдиханів була армія, що складалася переважно з маньчжурів. Крім того, цини мали монгольську кінноту.

Армія була слабко оснащеною, погано підготовленою, не була спроможна обороняти державу, протистояти армії та флоту іноземних держав.

Китай часів правління цинської династії характеризувався наявністю сильної влади на місцях. Країна була поділена на *провінції*, об'єднані в 10 намісництв. На чолі кожної провінції стояли військовий і цивільний губернатори. Провінції ділилися на *області, округи, повіти, волості*. Округи і повіти очолювали управителі. Найнижчою адміністративною одиницею було об'єднання 10 дворів на чолі зі старостою.

За перших маньчжурських богдиханів було закріплено правове становище різних верств населення. Вищий щабель феодальної ієрархії посідали маньчжурська знать і дворянство; далі йшли великі китайські

феодали і багаті купці. Селяни і ремісники не мали жодних прав. Маньчжури перетворили значну частину підкореного китайського населення на рабів. Було встановлено режим феодальної реакції, поєднаний із національним поневоленням.

Китай проводив політику ізоляції країни від зовнішнього світу. З кінця XVIII ст. держави Європи посилили тиск на Китай, прагнучи здобути нові ринки збуту та джерела сировини. З 1839 р. англійці розгорнули проти Китаю військові дії, які поклали початок «опіумним війнам» (1840-1842 рр.).

Феодальна армія не могла протистояти першокласно озброєним сухопутним військам і флоту Англії, а цинська влада продемонструвала повну нездатність організувати оборону країни. У серпні 1842 р. у Нанкіні Китай підписав нерівноправний договір з Англією. У 1843 р. його доповнили протоколом, згідно з яким іноземцям надавали право екстериторіальності, встановлювали не підпорядковану китайській владі систему управління. Місцева китайська влада мала не лише дозволяти систему іноземних поселень у відкритих портах, а й виділяти для них землі та будинки за справедливу орендну плату. Іноземці повністю вилучалися з-під юрисдикції китайських судів, для них встановлювалася консульська юрисдикція.

Китай зобов'язувався відкрити для англійської торгівлі п'ять портів, сплатити величезну контрибуцію, встановити пільгові митні тарифи, принцип найбільшого сприяння, надати іноземцям право на концесії.

У 1844 р. аналогічні договори з Китаєм уклали США і Франція.

Ці договори ознаменували початок перетворення Китаю на напівколоніальну країну. Іноземні товари підривали економіку, збільшували податковий тягар.

2.2.2. «Небесна держава» тайпінів

> Абсолютизм вимагає від правителя насамперед неупередженості, чесності, вірності своєму обов'язку, працездатності та скромності
>
> ***Платон**,*
> *давньогрецький філософ*

Важливим наслідком укладення нерівноправних договорів стало виникнення в країні революційної ситуації, розвиток якої призвів до селянського повстання, яке вразило Цинську імперію. Його очолили

керівники таємного антиманьчжурського «Товариства поклоніння верховному владиці», яке проповідувало рівність і братерство. Кінцеву мету боротьби вони вбачали у створенні Тайпін тяньго (Небесної держави всезагального благополуччя), тому його послідовники і стали іменуватися тайпінами.

Повстання розвивалося успішно. У 1851 р. тайпіни оволоділи окружним центром Юнань, де й заклали основи своєї державності. Керівник руху Хун Сюцюань отримав титул небесного царя, царями (ванами) стали іменуватися і п'ять інших керівників руху. Як і в інших селянських рухах, китайські селяни не пішли далі встановлення «справедливої» монархії.

Тайпіни здійснювали на практиці ідеї зрівняльного розподілу. Було ухвалено програму перетворення суспільства і держави. В її основі лежали перерозподіл землі на зрівняльних засадах, боротьба з корупцією, надання рівноправності жінкам.

Це приваблювало до їхніх лав знедолених людей. Оскільки рух був спрямований проти засилля маньчжурської династії Цин, тайпінів підтримувала також частина буржуазії та поміщиків.

Тайпінська держава проіснувала до 1864 р. Столиця тайпінів Нанкін була штурмом узята цинськими військами. Основними причинами їхньої поразки були непослідовність у проведенні реформ, втрата підтримки в народі та іноземна інтервенція. Рух тайпінів став передвісником національно-визвольної боротьби народів Китаю за свої права.

2.2.3. Політика «самопосилення». Сто днів реформ

На чолі реформ завжди стоїть безумець.

Т. Рузвельт,
26-й президент США (1901-1909)

Правлячі кола Цинської імперії змушені були піти на низку реформ. Було проголошено курс на сприйняття зарубіжних досягнень. У 60-80-х роках XIX ст. імперія проводила політику «само посилення», основне призначення якої зводилося до зміцнення наявного режиму. Прихильники цієї політики виступали за тіснішу співпрацю з іноземними державами, запозичення іноземного досвіду в модернізації збройних сил.

У результаті іноземці, використовуючи привілеї, посилили

політичний тиск на Китай. Це призвело до антиурядових та антиіноземних виступів народних мас.

У той самий час почали створюватися перші китайські капіталістичні підприємства (спочатку казенні або казенно-приватні заводи, арсенали і майстерні, а потім і приватні підприємства, що діяли також під контролем держави). Провідною силою національної буржуазії, що формувалася, стали великі чиновники і поміщики.

Раніше за національну утворилася в Китаї компрадорська (посередницька) буржуазія, яка виступала як сила, що прагнула зберегти антинародний і антинаціональний маньчжурський режим. Вторгнення в країну іноземного капіталу покінчило з відносною замкнутістю китайського села, долучило сільське господарство Китаю до світового ринку.

У 1894-1895 рр. імперія Цин зазнала поразки у війні з Японією. Централізоване управління країною ослабло. Цим скористалися іноземні держави, які зміцнили свій вплив у Китаї. У відповідь китайська національна буржуазія очолила новий рух за проведення реформ, перед якими ставилося завдання захистити китайських підприємців від іноземних конкурентів, змінити методи державного управління, скасувати закони, які стримували розвиток країни. Пропонувалося запровадити конституційну монархію і заснувати парламент.

Наприкінці XIX ст. великий вплив на суспільне життя Китаю справила група інтелігентів на чолі з публіцистом і філософом Кан Ювеєм, що представляла інтереси національної буржуазії та поміщиків, які обуржуазилися. Ця група виступала за модернізацію країни, за проведення реформ за допомогою імператорської влади.

Бажання китайської буржуазії поділяв молодий імператор Гуансюй. Він сприяв реорганізації центрального управління, вжиттю заходів, спрямованих на розвиток промисловості та її зв’язку з наукою. За його правління заохочували вивчення європейських мов, переклади іноземних книжок з науки і техніки. Цей період увійшов в історію Китаю під назвою «сто днів реформ».

Однак у реформаторів не вистачило сил, щоб домогтися вагомих результатів і закріпитися при владі. Їхні противники здійснили державний переворот, який повернув країну на колишні рейки розвитку. Згодом це призвело її до ще більшого занепаду. Політика правлячої династії викликала обурення народу. Відбулася низка виступів і повстань, але вони не принесли успіху.

У 1899 р. Китай знову був вражений народним повстанням – виступом сільської та міської бідноти в лавах іхетуанів (загонів

справедливості та злагоди), що виникли на базі таємного товариства – «кулак в ім'я справедливості та злагоди». Повстання було спрямоване головним чином проти іноземців і тривало до 1901 р., будучи посиленим представниками правлячих кіл, які загравали з широким народним рухом. Облога повсталими посольського кварталу в Пекіні послужила приводом для втручання у внутрішні справи Китаю низки європейських держав, царської Росії та США. У 1900 р. війська інтервентів зайняли Пекін. Цінський двір капітулював.

Представники імперії підписали протокол, за яким Китай зобов'язувався виплатити державам, що вторглися в країну, величезну контрибуцію, і ухвалив низку принизливих умов, що закріплювали остаточне перетворення Китаю на напівколонію. Це посилило ненависть народу до маньчжурської династії, і щоб пригасити її, цини змушені були здійснити низку реформ.

Замість міністерства громадських робіт було створено міністерство землеробства, промисловості і торгівлі, перед яким було поставлено завдання виробити статути, що регламентують діяльність торгово-промислових підприємств, всіляко сприяти притоку капіталів у промисловість і торгівлю. Було засновано міністерство поліції, потім перетворене на міністерство внутрішніх справ.

За європейським зразком було створено міністерство закордонних справ. Водночас створювалися міністерства освіти, пошти і шляхів сполучення, фінансів, армії. З'явилося Головне митне управління. Судові органи були відокремлені від адміністрації. Судову систему склали Верховна судова палата, суди вищого ступеня, окружні суди і суди першої інстанції. Одночасно було засновано прокуратуру.

Здійснювалася підготовка до переходу до конституційного правління. Було опубліковано «Основну програму конституції». Цей документ містив положення про майбутнє створення представницької установи – парламенту, щоправда, з вельми обмеженими дорадчими функціями.

2.2.4. Право. Цинський звід законів Дацин люйлі

> З поганими законами і хорошими чиновниками цілком можна правити країною. Але якщо чиновники погані, не допоможуть і найкращі закони.
>
> ***Сунь-цзи**,*
> *давньокитайський стратег і мислитель*

Китай мав систематизовані зводи законів, у яких зачіпалися державне, кримінальне, адміністративне, цивільне та сімейне право. Із приходом до влади тієї чи іншої династії в чинне законодавство вносили зміни.

У 1644 р. цинський імператор доручив особливій комісії розглянути звід законів попередньої династії Мін – Дамін люй. Більшість мінських законів увійшла до циньского зводу законів як основний. Він дістав назву «Дацин люйлі». Нове Укладення затвердив імператор і оприлюднив у 1646 році Надалі до нього вносили зміни: воно переглядалося через кожні 5-10 років. Однак скасований або змінений розділ, як і раніше, зберігався в кодексі, а слідом за ним містився новий закон.

Укладення (звід законів) складалося із семи розділів. У першому зазначалися види покарань та обставини, за яких покарання могли бути пом'якшені, в решті містилися склади злочинів і способи вирішення цивільних спорів, причому кожен розділ був пов'язаний із діяльністю одного з міністерств. Отже, наприклад, розділ військового міністерства перераховував покарання за порушення безпеки шляхів проходження імператора, пошкодження міських стін, військові злочини.

Найбільша кількість складів злочинів містилася в розділі міністерства кримінальних покарань. Туди входили вбивство, насильство, крадіжка, підпал, словесні образи тощо, зокрема й злочини, пов'язані зі здійсненням правосуддя. Особливого значення надавали злочинам проти держави. Отже, підлягали знищенню «непотрібні» книги, малюнки. Покаранню піддавалися не лише автори, а й усі, хто друкував, зберігав або читав їх. У 1663 р., наприклад, був страчений Чжуан Тін-лун, який написав «Історію Мінської династії». Крім того, було страчено всіх членів його роду, старших за 16 років, укладачів

передмови, звіряльників, книготорговців, граверів, місцевих чиновників.

Загалом Укладення згадує приблизно про 3 тис. злочинів.

У поясненнях до цинського зводу законів дію, вчинену без згоди іншої сторони, вважали насильством, заволодіння чужою власністю – крадіжкою, порушення відданості й образу вищих – обманом. Таємне обговорення двома особами плану дії вважалося замислом, злочин, скоєний свідомо, називали навмисним тощо.

Згідно з Укладенням цинської династії, існувало п'ять родів покарання, розділених на 20 ступенів: 1) мала бамбукова палиця (10, 20, 30, 40, 50 ударів); 2) велика бамбукова палиця (60, 70, 80, 90, 100 ударів); 3) заслання, поєднане з примусовими роботами на строк у рік, півтора, два і три роки; 4) заслання у віддалені місцевості за 2000, 2500 і 3000 років; 5) смертна кара за допомогою задушення і відсікання голови.

Крім того, передбачалися й виняткові покарання. До них, насамперед, належало розсічення тіла живого злочинця на дрібні частини та обезголовлення з вивішуванням відрубаної голови, що застосовувалося до розбійників, паліїв будинків тощо. Злочинців віддавали в рабство, таврували.

Була можливість відкупитися від покарання. Подекуди разом зі злочинцем несли відповідальність і всі його близькі родичі по чоловічій лінії. Застосовувалися тортури. Усе це свідчило про збереження в Китаї багатьох норм середньовічного права. Зустрічалися також розжалування в прості воїни і заслання на кордон, носіння дерев'яної колодки на шиї, віддача жінок – членів сім'ї зрадника або бунтівника в рабство приватним особам. Як додаткове покарання застосовували конфіскацію.

Вчинення деяких злочинів тягло за собою нетрадиційно серйозні наслідки не лише для злочинця, а й для оточуючих. Наприклад, якщо хто-небудь змусить майстра відлити йому гармату, то замовнику і майстру слід було відрубати голову, а їхніх дружин і дітей передати в казну. Староста і сусіди того місця, де було виготовлено гармату, каралися удавленням. Начальник місцевості позбавлявся всіх чинів, а інші чиновники і начальник області піддавалися суду.

Своєрідно було вирішено питання про приховування і неінформування. Умисне приховування злочинця було караним. Причому за приховування бунтівника, зрадника винного піддавали обезголовленню. Суворі покарання передбачалися за неінформування про подібні злочини.

Водночас Укладення прямо говорило про право ближніх родичів на

взаємне приховування, а щодо рабів – на приховування злочинів своїх панів. Донос же на своїх старших родичів, особливо батьків, вважався злочином.

У низці випадків у праві зустрічалася відмінність між умисними і ненавмисними злочинами. Поняття вини не було розроблено. Отже, чоловік відповідав за злочин, скоєний дружиною, син – за проступки матері, широко практикувалося покарання членів сім'ї злочинця та його родичів, а іноді й інших осіб, які жили разом зі злочинцями.

Перед самим падінням імперії Цин було виконано велику роботу з приведення китайського законодавства у відповідність до вимог часу. Було скасовано кримінальні покарання ударами палицями, а заходи фізичного впливу в цивільних справах замінили системою штрафів. До норм Дацин люйлі зверталися ще довгі роки, аж до початку XX ст.

У Новий час у Китаї активно впроваджувалося західне право. Законодавство цинської династії пристосовувалося до потреб буржуазного суспільства, що зароджувалося, і тим самим заповнювали численні прогалини в праві та судочинстві. Наразі як принципи права і судочинства застосовували європейську доктрину, яка знайшла благодатний ґрунт у розвинених районах Китаю.

Цинська династія мала у своєму розпорядженні досить значний *судовий* апарат. До числа центральних установ належали відомство покарань, якому підпорядковувалися кримінальна палата, касаційна палата. Вища судова влада належала імператору. Крім того, право суду належало також Державній раді, центральним відомствам тощо.

На місцях *правосуддя* вершили судові чиновники провінцій, обласні, окружні, повітові судді. У селах земельні суперечки селян, справи про шлюби, образи розглядали старости і старійшини.

Справу зазвичай порушували з письмової або усної скарги потерпілого, складеної за певною формою. У ній слід було повідомити, хто є відповідачем, точно вказати час скоєння злочину, перерахувати свідків тощо. Подання вторинної заяви не допускалося. Не дозволялося подавати скаргу на батьків, старших кровних родичів, не приймалися заяви слуг на своїх панів. Позивач, який не з'явився до суду, зазнавав покарання. Розслідування обмежувалося фактами, що містяться у скарзі. Заборонялося звертатися зі скаргою, минаючи нижчу інстанцію.

Якщо позивач і відповідач жили в різних повітах, то суд відбувався за місцем проживання відповідача.

В областях і провінціях діяли особливі органи, які розглядали

справи, пов'язані з такими злочинами, як убивства, великі розкрадання. Якщо вони не могли вирішити справу самостійно, то її скеровували до столичного судово-слідчого органу, де рішення виносили від імені імператора.

Багато уваги приділяли виявленню і затриманню злочинців. На приватних осіб покладався обов'язок надавати допомогу в арешті небезпечних злочинців. Виявлення злочинців входило у функції сільських старост, старост п'ятидворок тощо. Крім того, існував розгалужений поліцейський апарат. Наприклад, у Цинській імперії в усі кінці країни посилали таємних агентів, покликаних шпигувати за населенням. Обов'язок ловити небезпечних злочинців покладався і на міську владу, і на місцевих чиновників.

Для боротьби з розбійниками в окремі місцевості посилали інспекторів. Для розшуку та арешту злочинців практикувалися різні засоби: обшуки, складання списків злочинців тощо. Малювали портрети розбійників, щоб полегшити їх упіймання.

Суворого розмежування між попереднім і судовим слідством не існувало. Суддя, прийнявши заяву позивача або донос, сам починав розслідування справи. У процесі допиту застосовували тортури. Звільнялися від допиту під тортурами люди похилого віку та малолітні, а також особи, які мають право на пом'якшення покарання.

Сторона, незадоволена рішенням або вироком, мала право на апеляцію. Якщо засуджений не подавав апеляційної скарги, то вирок про тілесне покарання приводили у виконання через три дні, про заслання – через 10 днів після винесення суддею рішення. Щодо засуджених до смертної кари негайне виконання покарання допускалося лише у виняткових випадках. Як правило, було потрібне затвердження вироку імператором.

Страти відбувалися в осінній час, публічно (на площі, міському ринку). Щодо родичів імператора і титулованої знаті їх здійснювали таємно. Іноді в Китаї страчували труп померлого злочинця. Представники вищої аристократії могли отримати від імператора наказ накласти на себе руки.

2.3. Розвиток державності і права у країнах Латинської Америки

У новій історії держави і права країн Латинської Америки та Африки відбилася колоніальна політика західних держав: колонізація ними територій, населених народами з менш розвиненими соціальними та економічними структурами, утворення колоніальних імперій.

У Новий час європейські держави перенесли свою державну правову систему в колоніальні володіння в Америці та Африці. Деякі держави добровільно сприйняли поняття, конструкції і навіть цілі європейські інститути держави і права.

2.3.1. Держави Латинської Америки: риси минулої епохи

> З могутнім царством ацтеків у Мексиці сталося те саме, що з величезною імперією інків у Південній Америці. Жменька бородатих, білошкірих іспанців захопила великі держави, що називається, без жодного пострілу.
>
> ***Т. Хейєрдал****,*
> *норвезький етнолог та мандрівник XX ст.*

У Новий час Латинська Америка являла собою регіон, де збереглися риси минулої середньовічної епохи. Традиційна індіанська державність (майя, інки, ацтеки) було знищено, а влада фактично перейшла в руки колонізаторів і церкви.

Дві держави – Іспанія і Португалія – здійснювали територіальну експансію по всьому континенту. Іспанська та португальська мови, що виникли на основі стародавньої латині, стали домінувати на цій території, що й дало підставу називати її Латинською Америкою, на відміну від англомовної Північної Америки. Та й сам характер колонізації Латинської Америки був іншим. Еміграція з Європи до США була народною: туди переважно їхали прості люди, готові працювати на новій землі.

З Іспанії та Португалії в Америку переселялися переважно дворяни,

які отримували там величезні земельні пожалування, але зневажали працю. Працювати повинні були місцеві жителі – індіанці або привезені з Африки негри-раби. Так склався своєрідний уклад життя в Латинській Америці, коли спочатку соціальні кордони збігалися з расовими.

Керівництво політикою Іспанії в колоніях здійснювала Рада у справах Індій, створена при королі Іспанії. Вона видавала закони для колоній, призначала адміністрацію і була вищою апеляційною інстанцією для всіх колоніальних судів. Віце-королі в Америці здійснювали вищу владу й уособлювали собою іспанську корону. В інших, менш значних колоніях, призначали генерал-капітанів. Вони номінально підпорядковувалися віце-королям, але фактично користувалися всією повнотою влади. На всі вищі посади в колоніальній адміністрації призначалися вихідці з числа іспанської феодальної знаті, яких направляли в колонію.

У містах збереглися деякі традиційні для Іспанії форми муніципального управління. Величезну роль в управлінні колоніями відігравала католицька церква. Згодом склався багатоступеневий бюрократичний апарат, що сприяв експлуатації корінного населення.

Політика метрополії викликала широке невдоволення різних верств населення: індіанців, метисів, мулатів. Невдоволення виявляла і буржуазія. На початку XIX ст. між Іспанією і Португалією, з одного боку, та їхньою владною верхівкою – з іншого, виник конфлікт. Метрополії виявилися не в змозі примусити їх до підпорядкування. Так утворилися незалежні латиноамериканські держави: Аргентина, Болівія, Бразилія, Мексика, Парагвай, Перу, Чилі, Уругвай. Більшість із них за прикладом США проголосили себе республіками, але, з огляду на їхню соціальну структуру, демократіями вони не були і бути не могли.

Будь-яке реальне розширення прав і свобод простих громадян загрожувало існуванню латифундій. Влада в цих республіках належала різним кланам латифундистів, фактично набувала форми особистої влади вождя, який безпосередньо спирався на армію. До того ж, формально зберігалися представницькі органи, проводилися імітації виборів.

Республіканські ідеї лягли в основу перших конституцій латиноамериканських держав. За Конституцією 1826 р. в Аргентині та за Конституцією 1824 р. у Мексиці було проголошено республіканську форму правління. Монархія утвердилася лише в Бразилії. У процесі становлення і розвитку державності в Латинській Америці утвердилися ідеї федералізму. Існували прихильники як унітарних держав, так і конфедеративного державного устрою.

У своєрідних умовах Латинської Америки проголошені Конституцією передові ідеї зазнали суттєвих змін, що відображали особливості латиноамериканського суспільства в той період. А саме: відсутність політичної стабільності, сепаратизм окремих провінцій, постійна боротьба за владу. У більшості латиноамериканських республік зберігалися великі латифундії та напівфеодальні, а в деяких випадках рабовласницькі, форми експлуатації. Колишні монархісти і прихильники бюрократичного управління об'єднувалися в консервативні партії, що захищали інтереси великих землевласників і церкви. Інші кола латифундистів, зацікавлені в торгово-промисловому розвитку своїх країн, об'єдналися в ліберальну партію.

Протягом XIX ст. консерватори частіше перебували при владі. Ці партії ставили перед собою завдання захоплення влади і створення авторитарного режиму. Вони робили ставку на одного сильного лідера (каудільо). Останні часто приходили до влади не в результаті виборів, а за допомогою насильницького захоплення влади, зокрема шляхом державного перевороту.

Каудилізм як система будувався не на конституційно-правовій основі, а на грубій силі та харизматичному авторитеті ватажка. Він гальмував становлення демократичних форм суспільного життя. Диктаторські режими базувалися на мілітаризмі. Як правило, владу захоплювали каудільо, які були вихідцями з армійської верхівки. Армія була поставлена у виняткове становище і часто ставала арбітром у політичних конфліктах. У XIX ст. державні перевороти стали частим явищем.

2.3.2. Право країн Латинської Америки. Правова експансія Заходу

> Для мене не важливо, на чиєму боці сила; важливо те, на чиєму боці право.
>
> ***В. Гюго***
> *французький письменник, політичний і громадський діяч XIX ст.*

Домінуюче становище в країнах Латинської Америки посідало право колоніальних держав. Зазвичай держави-метрополії не знищували повністю традиційні місцеві судово-правові системи в колоніях. Вони продовжували діяти в межах, встановлених колоніальною владою. За

таких умов виникали своєрідні змішані судово-правові системи, що складалися з елементів права метрополій і місцевого права.

Традиційне право регулювало головним чином особисті права і зберігало своє підлегле становище стосовно права метрополії.

У XIX ст. право практично всіх латиноамериканських держав спиралося на римсько-іспанські традиції. Коли у молодих незалежних латиноамериканських держав виникла потреба в проведенні кодифікації цивільного законодавства, вибір припав на французьке право. Стимулом сприйняття французької моделі став величезний вплив, який справили політико-правові вчення епохи Просвітництва на революційні сили Американського континенту, що домоглися національної незалежності.

Рецепція французького права була значною. Отже, наприклад, у 1817 р. було ухвалено Аргентинський цивільний кодекс. У розпорядженні його укладачів опинилися практично всі кодекси, опубліковані в Європі та Америці. За деякими підрахунками, з Цивільного кодексу Наполеона 1804 р. було повністю запозичено 145 статей. Половину з 2282 статей Кодексу було рецепійовано частково. Обсяг цієї законодавчої збірки виявився досить значним. Кодекс складався з двох вступних титулів і чотирьох книг. Перша книга була присвячена правовому статусу осіб і сімейному праву, друга – зобов'язальному праву, третя – речовому праву, четверта містила загальні положення про зобов'язання і речові права і поділялася на три частини, які стосувалися спадкування і спадкового права, набуття і втрати зобов'язальних прав.

Значну рецепцію західноєвропейського права здійснювали й інші держави Латинської Америки. Цивільний кодекс Чилі 1855 р. вдало поєднав французькі джерела і традиційні інститути римського права, зокрема були використані й деякі інститути іспанського права. Чилійський цивільний кодекс став зразком для розроблених в подальшому цивільних кодексів Еквадору (1860 р.) і Уругваю (1868 р.). Услід за цивільним правом відбулася кодифікація інших основних галузей права.

До сприйняття саме європейської моделі кодифікації латиноамериканські країни були підготовлені характером колоніального права, тобто права іспанського та португальського, перенесеного на Американський континент завойовниками.

Латиноамериканські країни запозичили у США принципи побудови та функціонування судової системи. Однак судова практика, на відміну від США, у більшості латиноамериканських країн не розглядалася як джерело права.

Кодифікація, що відбувалася протягом наступного за завоюванням державної незалежності періоду, заклала основу для формування національних правових систем.

Якщо кодифікація законодавства, проведена в європейських країнах після революцій, була своєрідним підбиттям їхніх підсумків, то кодифікація законодавства в латиноамериканських країнах, з одного боку, відобразила компроміс елементів доколоніального та колоніального права, а з іншого – стала важелем, який сприяв, зрештою, закріпленню та розвитку нових відносин на Латиноамериканському континенті.

Утворення національних держав у XIX ст. призвело до істотних змін у праві держав Латинської Америки. Було ліквідовано інститути колоніального права і проголошено нові правові принципи. Звичаї, що мали особливе значення в давнину і в колоніальний період, посіли місце субсидіарного джерела права, що характерно для більшості країн континентальної правової системи.

Історично склалося Отже, що міжнародні торговельні звичаї зіграли важливу роль у формуванні міжнародного торговельного права і стали першою формою уніфікації міжнародного приватного права в Латинській Америці. Цю форму правової уніфікації запропоновано іменувати звичаєво-правовою. Розвиток торгівлі після відкриття Америки наприкінці XV ст. сприяв сприйняттю правом колоніальної Латинської Америки міжнародних морських, торговельних, банківських звичаїв і звичаїв.

Латиноамериканська правова доктрина визнає існування «lex mercatoria» (торгового права) як уніфікованого комплексу норм, принципів, звичаїв та звичаїв, що регулюють міжнародний торговельний обіг. Підтвердженням тому є сучасні міжнародні конвенції, укладені латиноамериканськими державами, які передбачають можливість застосування міжнародних торговельних звичаїв і звичаїв як джерел правового регулювання торговельних відносин. Міжамериканська конвенція про право, застосовне до міжнародних контрактів, ухвалена на V Міжамериканській конференції з міжнародного приватного права в березні 1994 р., передбачає, що під час визначення застосовного права «беруться до уваги загальні принципи міжнародного комерційного права, визнані міжнародними організаціями»

Основною формою уніфікації міжнародного приватного права в Латинській Америці є договірна або конвенційна. Першу спробу створення єдиної системи законодавства на території

південноамериканських держав було здійснено Симоном Болівaром, керівником боротьби за незалежність іспанських колоній, ще в першій половині XIX ст. Панамський договір 1826 р. так і не набув чинності, однак виражені в ньому ідеї й принципи справили значущий вплив на подальший процес уніфікації.

У 1878 р. у столиці Перу м. Лімі було скликано Американський конгрес юристів, на якому представники дев'яти держав Латинської Америки ухвалили першу міжнародну угоду з уніфікації міжнародного приватного права – *Конвенцію про встановлення однакових норм міжнародного приватного права*. Конвенція, хоча й не набула чинності через відмову держав, що підписали її, ратифікувати договір, мала важливе правове значення в тих умовах.

Подальша діяльність з уніфікації права, проведена державами Латинської Америки у 1890-1940 рр., набула вигляду роботи над проектами кодексів міжнародного публічного і приватного права і здійснювалася у формі конференції американських держав або панамериканських конференцій, що регулярно проводилися через кожні чотири-п'ять років.

Згодом держави Латинської Америки відмовилися від створення кодексів міжнародного публічного і приватного права як універсально чинних, оскільки таке завдання виявилося нездійсненним через відмінності в національних законодавствах, які усунути на той час не вдалося. За період з 1890 р. (з моменту проведення першої Конференції американських держав) до 1948 р. (до створення Організації американських держав (ОАД)) було проведено дев'ять конференцій американських держав. Під час роботи цих конференцій було ухвалено конвенції в галузі міжнародного приватного права, серед яких і знаменита *Конвенція про міжнародне приватне право*, або *Кодекс Бустаманте.*

2.4. Держави Африки: специфічне бачення державності

Африканський спосіб мислення передбачає специфічне бачення світу, яке тягне за собою низку юридичних наслідків.

***Н. Рулан**,*
сучасний французький вчений-юрист

До моменту встановлення європейського панування Африка складалася з двох історико-географічних регіонів. Перший із них, що знаходився на північ від Сахари і прилягав до Червоного моря, входив у зону впливу цивілізацій Середземномор'я – давньоєгипетської, фінікійської, греко-римської. Після арабських завоювань тут утвердився іслам, а арабська мова стала основною мовою спілкування. Після розпаду єдиної арабської держави – халіфату – тут виникло кілька самостійних держав. Пізніше всі вони, за винятком Марокко, що знаходилося на крайньому заході регіону, увійшли до складу Оттоманської імперії.

Окремо стояла Ефіопія. Тут утворилася велика держава на чолі з імператором (негусом). Загалом це був регіон із давніми традиціями державності, відносно розвиненим господарством. Збереглися тут і християнство, й іслам.

На південь від Сахари до самого південного краю континенту жили численні народи негроїдної раси, які перебували на стадії общинного ладу або переходу до перших державних утворень. Господарський уклад цих народів був різноманітний: від кочового скотарства і землеробства до полювання і збиральництва. Більша частина цих народів сповідувала племінні культи, лише на півночі регіону деякого поширення набув іслам. Втягуючись у торгівлю зі своїми більш розвиненими сусідами, Африка постачала єдиний доступний їй товар – рабів.

Встановлення європейського панування йшло в цих регіонах різними шляхами. Північна Африка порівняно швидко стала об'єктом домагань європейців. Франція випередила тут усі інші європейські країни. У 1830 р. вона встановила протекторат над Алжиром. У 1869 р. було завершено спорудження Суецького каналу. Англія зробила все можливе, щоб встановити контроль над каналом, а потім і над Єгиптом, територією якого він пролягав.

До початку XX ст. майже вся територія Північної Африки була поділена між європейськими державами. Проникнення в Тропічну і

Південну Африку було повільнішим. Почалося воно зі встановлення європейцями контролю над работоргівлею, особливо коли головним напрямком цієї торгівлі стала Америка. До початку XIX ст. з Африки було вивезено близько 12 млн. рабів.

На узбережжі Африки виникли численні опорні пункти європейських держав. Почалося проникнення європейців у глиб континенту, повільне через відсутність хороших засобів сполучення і наявність вогнищ тропічних захворювань. Уже перші досліди колонізації довели можливість розвитку тут плантаційного господарства для виробництва тропічних культур на експорт. Але, мабуть, головну роль у подальшому поділі Тропічної і Південної Африки зіграли не господарські міркування, а суперництво європейських держав, для яких володіння колоніальною імперією було символом статусу великої держави.

До кінця XIX ст. на території Африки залишилося лише дві суверенні держави: Ефіопія, яка відстояла свою незалежність у війні з Італією, і Ліберія, заснована в XIX ст. неграми зі США, які прагнули знайти свободу на своїй історичній батьківщині. Оскільки поділ Тропічної та Південної Африки відбувався за відсутності відносно стабільних державних утворень, його здійснили європейські держави абсолютно свавільно; межі колоніальних володінь не збігалися ні з географічними, ні з етнічними.

2.4.1. Право африканських країн. Поява письмового права

> Нове право Африки точно відображало юридичні концепції країни-метрополії.
>
> ***Р. Давид***

Під впливом європейського права та законодавчих реформ, що проводилися колоніальними адміністраціями, зазнали істотних змін традиційні звичаї африканських держав. За усталеним правилом, значення місцевих звичаїв колоніальна адміністрація і суди визнавали лише настільки, наскільки вони не суперечили нормам європейського права і судового процесу, а норми європейського права і судочинства поширювалися на населення колоній таким чином, як це відповідало місцевим умовам і можливостям. Суперечності між традиційними звичаями і нормами європейського права, встановленими для колоній, вирішували здебільшого на користь європейського права.

Основні елементи структури й окремі положення континентальної (романо-германської) системи права були трансплантовані в африканські колонії Франції, Бельгії, Голландії.

Тісно була пов'язана з колоніальною політикою й англо-саксонська система права. Вона була малодоступною для рецепції через відомі властивості прецедентного права. У підсумку відбувалося насильницьке впровадження його в процесі колоніальної експансії.

Своєрідно складалася правова система в англійських колоніях у Південній Африці. У них діяло римсько-голландське право, яке згодом було перетворено за французьким зразком.

Протягом усього Нового часу південноафриканське право перероблялося відповідно до духу англійської юриспруденції. У результаті склалася система, де переплiталися елементи англійського і голландського права. Такі гібридні системи склалися і в низці інших держав розглянутих регіонів. У них діяло англо-іспанське, англо-французьке, англо-римсько-голландське та інше право.

Рецепція європейського права і трансформація традицій місцевих звичаїв у процесі їхнього пристосування до нових умов призвели зрештою до того, що в колоніях утверджувалися правові системи метрополій. Отже, колишні англійські колонії стали країнами загального права, колишні бельгійські, португальські та французькі колонії – країнами романо-германського права.

Колонізатори разом із упровадженням власного суду проводили політику збереження тієї частини африканського *судочинства*, яка, на їхню думку, не суперечила їхнім інтересам. Дуалізм *судових систем* проявлявся досить помітно. З одного боку, діяли колоніальні суди з європейськими суддями, які керувалися правом метрополії, з іншого – місцеві суди.

Розглядом справ африканців займалися місцеві старійшини. Рішення в таких судах ухвалювали відповідно до звичаєвого права, що діяло на території, яка підпадала під їхню юрисдикцію. Контроль за діяльністю місцевих судів здійснювали чиновники. Вони ж відали призначенням і зміщенням членів судів.

Загалом же був помітний відхід від традиційних методів врегулювання суперечок із поступовим впровадженням судової системи, яка спочатку базувалася на колишніх племінних настановах, але згодом перебудувалася за зразком буржуазного судоустрою.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

2.1

1. Охарактеризуйте основні риси суспільного і державного ладу Японії в Новий час.
2. Чому в Японії тривалий час не встановлювалася сильна централізована влада? Як це позначилося на її політичному розвитку?
3. Охарактеризуйте державний устрій Японії в Новий час.
4. Проаналізуйте характер реформ Мейдзі.
5. Як позначилися на характері японської державності дві протилежні тенденції – сприйнятливість до іноземних впливів і прагнення до ізоляції?
6. Яку форму правління встановлювали за Конституцією Японії 1889 р.?
7. Що в розвитку японської державності відрізнялося від звичайної східної моделі?
8. Як вплинули реформи Мейдзі на формування єдиного законодавства Японії?
9. Дайте характеристику цивільного права Японії. Оцініть зміст японського Кримінального укладення 1880 р.
10. На яких принципах будувалася судова система Японії?
11. Які зміни відбувалися в судочинстві Японії?

2.2

12. Охарактеризуйте державно-політичний устрій Китаю в період правління маньчжурської династії Цин.
13. Розкрийте роль і значення руху тайпінів у боротьбі народів Китаю за свої права.
14. Назвіть основні причини криз, що періодично повторювалися в Китаї і призводили до зміни династій. Наведіть приклади.
15. Дайте характеристику китайським буржуазним реформам кінця XIX ст.
16. Який зміст китайських законів Дацин люйлі?

17. Охарактеризуйте систему судоустрою та судочинства Китаю. Чим воно відрізнялося від системи сусідніх країн?

2.3

18. Як Латинську Америку було розділено між великими західними державами?
19. Які порядки встановлювалися в колоніях? Чому вони так разюче відрізнялися від тих, що вже панували в передових країнах Заходу?
20. Як відбувалася колонізація Латинської Америки?
21. Охарактеризуйте державно-політичний устрій колоній Іспанії та Португалії в Латинській Америці.
22. У чому своєрідність суспільного ладу країн Латинської Америки?
23. Охарактеризуйте систему судоустрою в країнах Латинської Америки.

2.4

24. Як Африку було розділено між великими західними державами?
25. Яким чином встановлювалося європейське панування в Африці?
26. Як здійснювалося управління в країнах Африки?
27. Розкрийте роль права метрополій і традиційного місцевого права у становленні колоніального права країн Латинської Америки та Африки.
28. Які особливості права виявлялися на Африканському континенті?
29. Охарактеризуйте систему судоустрою в країнах Африки.

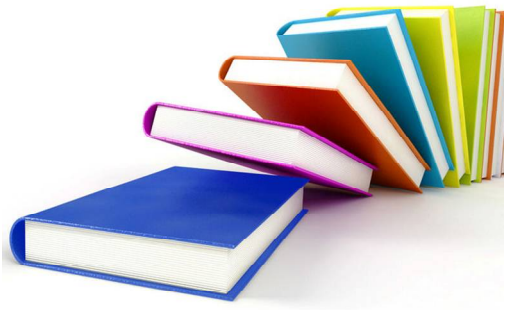

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. Тернопіль : Терноп. нац. екон. ун- т, 2010. 392 с.
2. Дахно І. І. Історія держави і права : навч. посіб. Київ : Центр учбов. Літ-ри, 2013. 658 с.
3. Захарченко П. П. Історія держави та права України : навч. посіб. / П. П. Захарченко. Київ : Ун-т «Україна», 2005. 208 с.
4. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. 2 вид. Київ : Ін Юре, 2022. 716 с.
5. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. 5-е вид., доп. Київ : Атіка, 2006. 680 с.
6. Марченко О. В. Філософія права: навч. посібник. Дніпропетровськ: ДДУВС. 2015. 304 с.
7. Мудрак І. Д. Історія держави і права зарубіжних країн : курс лекцій. Ірпінь : ДПА України, 2001. 232 с.
8. Талдикін О. В. Держава і право Давнього Сходу: структурно-логічні схеми і таблиці : навч. посіб. Дніпро : ДДУВС, 2016. 136 с.
9. Теорія держави і права : підруч. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.
10. Ямпольська Л. М. Нова історія країн Азії та Африки (XVII – початок XX ст.) навч.-метод. комплекс для студ. іст. фак-ту. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. 142 с.

Частина ІІ

ДЕРЖАВА І ПРАВО У НОВІТНІЙ ЧАС

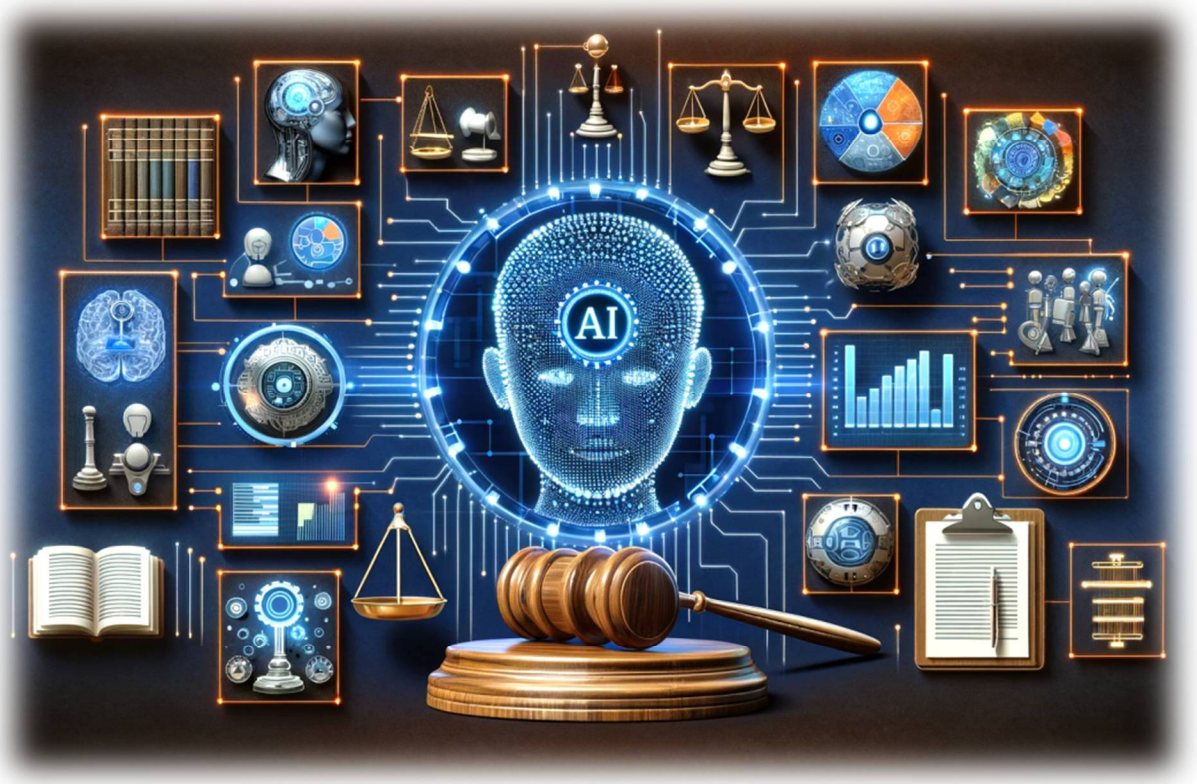

Рисунок, згенерований штучним інтелектом

Розділ 3
ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ У ЗАХІДНОМУ СВІТІ У XX-XXI ст.

3.1. Напрями й тенденції розвитку держави та права в країнах Західної Європи і в США

3.1.1. Загальні тенденції у становленні західної державності в Новітній час

> Наш сьогоднішній час – час зламу революційного, тоталітарного світу – це, можливо, початок несміливих пошуків того вікового синтезу старого і нового, що зрештою і визначає основу для подальшого розвитку людства.
>
> ***А. Сахаров**, радянський вчений, дисидент і правозахисник, лавреат Нобелівської премії миру*

Новітній час став одним із найбільш суперечливих в історії людства. Для більшості народів світу він став переломною віхою в їхньому розвитку. Збереглася величезна різниця в рівні розвитку їхнього суспільно-політичного і соціально-економічного життя. Значна частина населення Європи та Північної Америки жила в умовах міської, промислової цивілізації громадянського суспільства. Жителі низки регіонів Африки – в аграрних суспільствах, заснованих на родоплемінних засадах. Деякі держави жили за традиціями кастового суспільства, мали теократичну форму правління.

Резолюція ООН, ухвалена главами держав, що зібралися на сесію «Тисячоліття» у вересні 2000 р., проголошує: «Ми не пошкодуємо зусиль для того, щоб звільнити людей від нелюдських умов крайньої бідності, в яких зараз проживає мільярд людей». У документі висувається вимога,

щоб до 2015 року зменшити вдвічі частку людей, дохід яких становить менш як один долар на день, і які страждають від голоду. До того часу скоротити частку тих людей, які не можуть отримати чисту воду.

На сьогодні ці завдання не вирішено. Ще у 2011 р. половина населення планети мала дохід менше одного долара на день. Близько мільярда людей страждали від недоїдання і жили на межі голодної смерті, 2,4 мільярда людей не мали достатньо води для побутових потреб. Близько 1,2 мільярда не отримували необхідної кількості води для пиття. Передбачалося, що вже, до 2025 р. 40% населення Землі житиме в країнах з абсолютним дефіцитом води. Резолюція закликала зупинити поширення СНІДу, прокляття малярії та інших основних хвороб, від яких страждає людство, до 2015 року. Однак, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, на різні види вірусних гепатитів за останні п'ять років перехворіло близько двох мільярдів людей. 23 мільйони людей загинули від СНІДу, який з'явився лише в 1981 р. Смертельною хвилею прокотився планетою COVID-19.

Залишаються широко поширеними й інші інфекційні захворювання. У 2023 р. близько 225 мільйонів людей захворіло на малярію. Щороку від трьох до п'яти мільйонів хворіють на холеру, туберкульоз продовжує бути прокляттям для 20 мільйонів людей.

Не виправдалися й надії футурологів на вирішення проблеми забруднення середовища. І це не дивно. Адже у водні басейни планети лише нафти виливають щороку до 12 мільйонів тонн. До 90% усього сільського населення Землі постійно споживають забруднену воду для миття або навіть пиття. За останні 40 років понад половину тропічних лісів, цих «легень» планети, було спиляно.

Багато продуктів споживання сучасної промисловості, а також засоби виробництва стали подібними до чудовиська Франкенштейна, що вбиває і калічить мільйони людей на виробництві та вдома. За даними Міжнародної організації праці, щорічно близько 270 мільйонів робітників стають жертвами виробничого травматизму. Проблема безробіття загострилася як ніколи. Частка безробітних серед трудящих розвинених капіталістичних країн становить 8-20% і вище.

Глави держав, які зібралися у 2000 р., закликали активізувати зусилля в боротьбі проти транснаціональної злочинності в усіх її проявах, включно з викраденням людей і торгівлею ними. Однак відчутних змін не відбулося. Нині на Землі близько 27 мільйонів рабів, експлуатованих у сфері кримінальної економіки. Їхня кількість перевищує кількість рабів у період масової работоргівлі в XVI-XVIII ст. Очевидно, що плани, проголошені Генеральною Асамблеєю ООН на

рубежі століть, мають не так багато шансів на виконання. Про це свідчить і нескінченне розгортання у світі кровопролитних війн, у полум'ї яких згоряють тисячі людських доль.

Новітня державно-правова історія стикається із сучасністю. Між новою і новітньою історією немає такого розриву, як між Античністю і Середньовіччям. Однак якщо карта світу в Новий час вражала бідністю палітри, то в Новітній час вона вирізнялася великою різноманітністю. З розвалом колоніальних імперій, СРСР та інших країн кількість держав досягла 193, тоді як на початок Першої світової війни їх було всього 60.

До того ж, процес утворення нових держав, нових національних правових систем навряд чи завершено, тенденція до самовизначення народів проступає дедалі виразніше, що загрожує цілісності багатьох держав. Проявляються найрізноманітніші форми держави – починаючи від правової держави до військових і військово-цивільних диктатур, що свідчить про суперечливість державно-правових систем Новітнього часу.

Можна виокремити кілька напрямів державно-правового розвитку в Новітній час:

- еволюція держав буржуазної демократії;
- виникнення соціалістичної державності;
- встановлення і крах тоталітарних режимів;
- існування теократичних форм правління.

У Новітній час проявилися такі тенденції розвитку західної державності.

1. У XX ст., особливо наприкінці XXI ст. – на початку XXI ст., держава в розвинених країнах брала на себе дедалі більшу відповідальність за суспільний прогрес, прагнучи до становлення держави добробуту – держави, що гарантує своїм громадянам певний рівень соціального забезпечення і добробуту. Раніше панувало уявлення про те, що кожен має самостійно піклуватися про себе, що надання допомоги – справа благодійних приватних організацій, а не держави. Згодом утвердилося поняття, що держава має гарантувати людині реалізацію її прав.

Становлення держав благоденства припало на 1950-ті рр., апогей їхнього розвитку – на 1960-ті – початок 1970-х рр. Було створено державні системи соціального забезпечення, соціального страхування та соціальної підтримки інвалідів, сиріт, багатодітних сімей. Держава взяла на себе організацію допомоги громадянам, які живуть нижче встановленої в багатьох країнах межі бідності. Складовою частиною держави благоденства стала система державного регулювання

суспільних відносин. Кожна країна внесла свою специфіку в цю форму держави. Але за всього різноманіття її форм можна виокремити два типи такої держави. Перший формувався під впливом доктрини соціал-демократії. Він вирізнявся найбільшою розвиненістю систем соціального забезпечення. Соціал-демократи домагалися, як правило, розширення прав трудящих на виробництві, встановлення більш чіткої взаємодії профспілок і бізнесу.

Другий тип держави благоденства формувався за участю ліберальних і консервативних партій, які визнавали необхідність державного регулювання соціального та економічного життя, але розглядали державне регулювання лише як необхідне доповнення до приватної ініціативи. Вони вбачали в соціальному захисті небезпеку ослаблення творчої енергії індивідів, породжуваної конкуренцією. Його ознаками стали менша розвиненість систем соціального забезпечення та менші податки.

У середині 70-х рр. XX ст. держави благоденства вступили в смугу своєї кризи. Безробіття зросло до безпрецедентних розмірів, зростання реальної заробітної плати припинилося, система соціального захисту стала працювати з перебоями. Це поставило під сумнів здатність держави благоденства виконувати свої функції. Сформувався потужний політичний рух, метою якого став її демонтаж. Криза держави благоденства не стала початком її ліквідації, вона лише дала поштовх до реалістичної оцінки її можливостей і назрілих реформ.

2. У багатьох державах Західної Європи утвердилися демократичні режими. Після Другої світової війни було ліквідовано фашистські й авторитарні режими. Тривав процес розширення загального виборчого права. Його утвердження зміцнило принцип народовладдя. Водночас продовжували існувати і навіть зміцнюватися авторитарні тенденції.

3. Суперечливо розвивався парламентаризм. На початку XX ст. почалася його криза, пов’язана з тим, що ситуація в більшості високорозвинених країн змінилася: виникли партії, що представляли інтереси різних верств і груп населення. Цензове виборче право стало абсолютно несучасним і виглядало несправедливим анахронізмом, парламент став не таким швидким в ухваленні рішень, і основне – він більше не складався з однодумців. Крім того, навіть серед колишніх соратників (наприклад, у середньому класі), з’являлися протиріччя, нові погляди на парламент і парламентаризм. Уявлення про пріоритет законодавчої влади, що існували в Новий час, стали відходити в минуле.

Криза парламентаризму тривала досить довго. У деяких країнах про цю кризу говорять і досі. Однак можна зазначити, що в останні

десятиліття парламенти почали переживати новий етап свого розвитку, який свідчить про відродження їхньої ролі. У багатьох західноєвропейських країнах парламенти почали не лише формувати уряди, а й чинити на них значний вплив. З'явилися міжнародні парламенти, наприклад Європарламент. Сьогодні парламенти і парламентаризм переживають суттєві трансформації.

4. Намітилася тенденція до зростання впливу виконавчої влади за рахунок законодавчої та судової. Функції держави розширилися, причому основна їх частина передалася виконавчій владі. У безпосередньому підпорядкуванні виконавчої влади перебуває армія. Зросла роль розвідки, контррозвідки і різного роду таємних спецслужб. Одночасно зросла бюрократизація суспільства. У 70-80-ті рр. XX ст. це явище створило підґрунтя для вимоги обмеження функцій держави і приборкання свавілля бюрократів. Під час боротьби з бюрократизмом удосконалювався контроль над державною службою – системою найму і просування держслужбовців.

5. Проводилися пошуки розумного поєднання ринкових і державних механізмів, суспільної та державної власності, які забезпечували б ефективний розвиток держав.

6. Почався розвиток регіонального співробітництва держав, що триває і в наші дні, оформлюваного численними договорами міжнародно-правового характеру. Було створено Європейський Союз.

Для новітнього періоду історії характерні не лише істотні зміни в державному розвитку провідних капіталістичних держав, а й помітна еволюція їхніх судово-правових систем. Оновлення, що відбулися, торкнулися як форми, так і змісту цих систем.

1. Відбулася поступова видозміна деяких класичних правових принципів, які в Новий час здавалися природними і непохитними, але в Новітній час не повною мірою відповідали потребам суспільного життя, не відповідали новим явищам, які в ньому виникали.

2. Основне призначення права в нових умовах полягало в тому, щоб пристосуватися до сучасних потреб суспільства. Саме тому зміни в праві були пов'язані, зокрема, з необхідністю охорони довкілля, боротьби з хворобами, з розумним здійсненням демографічної політики тощо.

3. Право, що оновлювалося, спиралося як на національний досвід правового регулювання, так і на досягнення світової цивілізації, особливо у сфері відносин власності та регулювання ринкової економіки.

4. Час відкрив перед правом нові перспективи, наділив його новими можливостями активно впливати на суспільне життя. Право в значно більших обсягах стало використовуватися для розв'язання нових

проблем, зумовлених наявністю інформаційного суспільства, новою ускладненою економікою, пошуками розв'язання суперечностей, що періодично виникають у суспільстві, і демонструвало більшу, ніж раніше, здатність до підтримання сильної соціальної політики.

5. В одних країнах процес розвитку права характеризувався високим ступенем правової наступності, в інших – великими реформами законодавства. Але загалом більшості правових систем сучасного західного світу притаманні різке зростання правотворчої активності державних органів, збільшення юридичної форми регулювання суспільних відносин, орієнтація на право як загальновизнану і самостійну цінність.

6. Основні інститути права розвиваються в бік їх демократизації, більшого врахування інтересів суспільства в цілому, створення нових механізмів правового регулювання. Виявляючи тенденцію до оновлення, право Новітнього часу вирізняється гнучкістю, здатністю регулювати суспільні відносини за різних форм правління і державних режимів.

7. У праві відбулися структурні зміни. Вони вплинули на джерельну базу права, хоча ступінь цього впливу в окремих країнах був неоднаковим. У континентальній Європі, як і раніше, домінуючими джерелами залишаються закон і підзаконні акти. Зокрема, дедалі більшу увагу приділяють судовій практиці. У країнах англосаксонського права судовий прецедент має, як і в минулому, виняткове значення, хоча зросла і роль законних і підзаконних актів, консолідованих (зведених) актів парламентів. Сфера застосування судового прецеденту скорочується.

8. Намітилася тенденція до міждержавної уніфікації національних норм права. У другій половині XX ст. виник новий юридичний феномен – європейське право. Воно охоплює європейські організації, включно з Радою Європи, Організацією Північноатлантичного договору (НАТО), Західноєвропейським союзом, Організацією з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) та ін.

9. Відбулися зміни в судочинстві, воно, будучи важливим елементом і гарантом демократичних процедур, розвивалося в ліберальному напрямі. У законодавствах більшості сучасних країн закріплено порядок формування судів, визначено принципи, якими вони мають керуватися. До їх числа належать: незалежність суду, що забезпечується низкою гарантій, зокрема й часто передбачуваною незмінюваністю суддів; колегіальність під час розгляду більшості справ; професіоналізм суддів; право оскарження рішень; гласність під час судочинства; рівноправність і змагальність.

10. У Новітній час розрізняють судові системи із судами

універсальної юрисдикції та системи судів спеціалізованих, серед яких особливе становище займають адміністративні суди. Набули розвитку й інші спеціалізовані суди: з трудових, податкових і митних спорів.

11. За низкою напрямів посилився і судовий контроль за діяльністю поліцейських і слідчих органів. Однак прихильники жорстких, поліцейських методів зміцнення правопорядку, зазвичай посилаючись на необхідність посилення діяльності поліції в розслідуванні злочинів, прагнуть встановити необмежену свободу дій слідчих та інших правоохоронних органів. Розширення розсуду поліцейської влади відбувається у зв'язку зі зростанням загальнокримінальної злочинності та екстремізму.

3.1.2. Міжнародні відносини після закінчення Другої світової війни. «Холодна війна»

Від Штеттіна на Балтиці до Трієста на Адріатиці
залізна завіса опустилася на континент

В. Черчилль

Після закінчення Другої світової війни світ вступив в епоху війни холодної.

Під час холодної війни періоди загострення відносин між Сходом і Заходом змінювалися розрядкою міжнародної напруженості. Перше таке «потепління» відбулося в середині 1950-х рр.

У липні 1953 р. було підписано Угоду про перемир'я в Кореї. 38-а паралель стала лінією розмежування сторін, навколо неї було проголошено демілітаризовану зону, де було заборонено розміщувати збройні сили та військові об'єкти. У 1954 р. у Женеві було скликано конференцію для підписання мирного договору, але вона завершилася безрезультатно. Договір про формальне завершення війни між Північною і Південною Кореєю так досі (на 2025 р.) і не підписано.

У 1955 р. було підписано Договір про відновлення незалежності та нейтралітету Австрії. Окупаційні війська СРСР, США, Великої Британії та Франції були виведені з цієї країни. Радянський Союз оголосив про припинення стану війни з Німеччиною, було встановлено дипломатичні відносини з ФРН.

Такий поворот у зовнішній політиці СРСР був пов'язаний зі смертю Йосипа Сталіна і наступним за цим пом'якшенням політичного режиму. У 1956 р. делегатів XX з'їзду КПРС збентежила не лише

доповідь Микити Хрущова «Про культ особистості та його наслідки». З високої трибуни були озвучені ідеї про можливість мирного співіснування країн з різними соціальними системами, а також переходу до соціалізму шляхом реформ.

Свою роль зіграло і те, що економіка СРСР насилу витримувала величезні витрати на гонку озброєнь. Коштів на утримання величезної армії і паралельне створення нових видів озброєнь, ракетно-ядерного щита не вистачало. У 1955 р. почалося масштабне скорочення радянської армії. За три роки чисельність збройних сил СРСР скоротилася приблизно на 2 млн. осіб.

Уперше після Другої світової війни відновилися контакти між СРСР і США на вищому рівні. У 1955 р. на Женевській нараді з питань європейської безпеки зустрілися глави урядів СРСР, США, Великої Британії та Франції. У 1959 р. Микита Хрущов побував із візитом у Сполучених Штатах, зустрівся з президентом Дуайтом Ейзенхауером і групою сенаторів.

Цю поїздку Хрущова дуже широко висвітлювали в американських і радянських ЗМІ, але якихось істотних результатів вона не принесла. Наприкінці 1950-х рр. лідери двох країн не змогли дійти згоди ні з питань роззброєння, ні з німецької та китайської проблеми – представництва Китайської Народної Республіки в ООН. Планувався візит у відповідь американського президента в СРСР, але йому не судилося збутися. 1 травня 1960 р. під Свердловськом був збитий американський розвідувальний літак U-2. Це стало причиною охолодження радянсько-американських відносин.

Однак загострення відносин між СРСР і США почалося ще до польоту Гері Пауерса. Істотну роль у цьому відіграла *Суецька криза*. У липні 1956 р. президент Єгипту Гамаль Абдель Насер заявив про націоналізацію Суецького каналу.

Незважаючи на те що націоналізація передбачала виплату грошової компенсації всім акціонерам за актуальними цінами, економічним інтересам західних країн було завдано серйозного удару. У жовтні 1956 р. на секретній нараді представників Великої Британії, Франції та Ізраїлю було ухвалено рішення про початок військових дій проти Єгипту. Згідно з планом Ізраїль мав атакувати Єгипет, а Англія і Франція – ввести війська в зону Суецького каналу з метою «захисту свободи судноплавства». Метою Ізраїлю була анексія Синайського півострова або його частини, британський і французький уряди прагнули скасування націоналізації Суецького каналу.

30 жовтня 1956 р. почалися бойові дії. За п’ять днів ізраїльська

армія зайняла сектор Газа і майже весь Синайський півострів. Британська і французька авіація почала бомбардування Єгипту, було потоплено і захоплено кілька єгипетських кораблів. Англо-французький десант узяв під контроль Порт-Саїд і значну частину Суецького каналу.

Але Єгипет отримав широку міжнародну підтримку. 2 листопада ООН ухвалила резолюцію, в якій Ізраїль звинувачували в порушенні Угоди про перемир'я, а Велику Британію і Францію оголошували агресорами. Рада Безпеки ООН зажадала вивести іноземні війська з території Єгипту. 5 листопада радянський уряд в ультимативній формі заявив про необхідність негайно виконати цю вимогу. В іншому разі передбачалося нанесення ракетного удару по території загарбників.

Такий крок міг би призвести до початку ядерної війни між СРСР і США. Але в даному випадку американський уряд також виступав за припинення агресії проти Єгипту. Президент Дуайт Ейзенхауер пригрозив завдати шкоди фінансовій системі Великої Британії, продавши облігації уряду США у фунтах стерлінгів, – це призвело б до різкого падіння курсу британської національної валюти.

Під загрозою міжнародної ізоляції і початку глобальної війни англо-французькі війська в грудні 1956 р. були виведені з Єгипту. Під натиском США уряд Ізраїлю в березні 1957 р. віддав наказ армії покинути Синайський півострів. Таким чином, конфлікт було вирішено.

Одним із найбільш напружених моментів «холодної війни» в Європі стала *Берлінська криза 1961 р.*

Початок їй було покладено так званим «Берлінським ультиматумом» Микити Хрущова. Берлін перебував у радянській зоні окупації. Але за рішеннями Потсдамської конференції його передали під чотиристоронн є управління СРСР, США, Великої Британії та Франції. У листопаді 1958 р. Радянський Союз вивів війська зі своєї зони окупації – Східного Берліна – і передав управління ним владі НДР. Хрущов зажадав такого ж кроку і від колишніх союзників по антигітлерівській коаліції щодо Західного Берліна, погрожуючи в іншому разі підписати з НДР сепаратний мирний договір.

У відповідь американський президент Ейзенхауер заявив, що якщо СРСР піде на такий крок, то США розірвуть із ним дипломатичні стосунки і будуть готові до застосування військової сили. Переговори в Женеві з цього питання ні до чого не привели. Не було досягнуто згоди і під час візиту Хрущова до США.

Ситуація загострювалася тим, що через Західний Берлін відбувалася масова втеча східних німців до ФРН, де рівень життя й особистої свободи був істотно вищим – відбувалося так зване

«голосування ногами». З жовтня 1949 р. по липень 1961 р. НДР покинуло таким чином 2,5 млн. осіб, що становило шосту частину населення країни. Економіка Східної Німеччини серйозно страждала від втрати висококваліфікованих фахівців і робітників.

Керівництво СРСР підштовхувало владу НДР до вжиття рішучих заходів. 12 серпня 1961 р. вільне переміщення між Східним і Західним Берліном було заборонено. Члени Соціалістичної єдиної партії Німеччини (так називали себе комуністи НДР) були мобілізовані й утворили живий ланцюг уздовж усього кордону Західного Берліна.

Вони стояли доти, доки не було зведено бетонну стіну, що розділила дві частини міста, – знамениту Берлінську стіну. Це було прямим порушенням Потсдамських угод, які передбачали вільне пересування Берліном. Подібні дії влади стали справжнім шоком для населення – 14 серпня багато хто не зміг потрапити на роботу або повернутися до своїх родин.

Найнапруженіший момент стався 27-28 жовтня 1961 р. під час так званого «танкового протистояння біля КПП «Чарлі». До цього контрольно-пропускного пункту Берлінської стіни були стягнуті американські та радянські танки. Вони перебували буквально в десятках метрів один від одного.

Танки обох сторін були озброєні бойовими снарядами і готові відкрити вогонь у відповідь на дії противника. Ситуація була вибухонебезпечною: перший же постріл загрожував призвести не лише до збройного зіткнення в Берліні, а й до обміну ядерними ударами між СРСР і США, а в перспективі – до Третьої світової війни. Протягом доби дипломатичними каналами тривали переговори між Кеннеді та Хрущовим. 28 жовтня радянські, а потім і американські танки були відведені від КПП.

Конфлікт закінчився без кровопролиття, але це стало першим відкритим військовим протистоянням між СРСР і США. Захід де-факто визнав поділ Берліна. Берлінська стіна майже на 30 років стала матеріальним символом «залізної завіси».

Під час наступної, *Карибської кризи 1962 р*., імовірність прямого військового зіткнення між СРСР і США була доволі великою.

1 січня 1959 р. на Кубі перемогла революція. Новий уряд, який очолив Фідель Кастро, провів реформи, що поставили під удар інтереси США. Було націоналізовано підприємства і банки, що належали американським громадянам. У відповідь США припинили постачати нафту і закуповувати цукор – основний продукт кубинського експорту. Пізніше було встановлено повну заборону на постачання Кубі будь-

яких товарів і ввезення до США кубинської продукції. Держави, які надавали Кубі економічну допомогу або продавали зброю, позбавлялися права на отримання будь-якої допомоги від США.

Куба, яка встановила на той час дипломатичні відносини з СРСР, звернулася по допомогу до Москви. Це поклало початок широкому економічному співробітництву. На Кубу йшли танкери з радянською нафтою, у зворотному напрямку доправляли цукор, на острів Свободи прямували технічні фахівці. Але незабаром співпраця вийшла за рамки економіки. Під час чергового витка гонки озброєнь почалося розміщення американських і радянських балістичних ракет середньої дальності в Європі. У ній практично не залишилося місця, яке не могло б бути піддано ядерному удару. Нові ракети США, розміщені на військовій базі в Ізмірі (Туреччина), мали радіус 2400 км і могли долетіти до Москви. Для Радянського Союзу завдати удару безпосередньо по американській території було на той час важко. У стратегічних ядерних силах США мали велику перевагу: 6000 боєголовок проти 300 радянських у 1960 р.

Розміщення ракет середньої дальності на Кубі могло врівноважити сили і рівень безпеки. Радянські ракети мали дальність стрільби до 4000 км і могли долетіти до Вашингтона і половини баз стратегічних бомбардувальників США за 20 хвилин. У жовтні 1962 р. на Кубу доставили 40 радянських ракет середньої дальності з ядерними боєголовками, а також приблизно 40 тис. солдатів і офіцерів радянської армії.

Розвідувальні літаки США виявили і зробили аерозйомку радянських ракетних баз на Кубі. Президент Джон Кеннеді створив спеціальний комітет для розробки заходів у відповідь. Розглядалися різні плани, зокрема вторгнення на Кубу. Це майже зі стовідсотковою ймовірністю призвело б до початку ядерної війни між США і СРСР.

У підсумку було ухвалено рішення про військово-морську блокаду Куби, що з точки зору міжнародного права є актом війни. Тому уряд США виніс цю ідею на обговорення в Організацію американських держав. У підсумку морське сполучення з Кубою не припинялося повністю, заборонялися лише поставки озброєнь. Глава СРСР Микита Хрущов заявив, що блокада незаконна і що в разі спроби зупинити радянські кораблі їхні екіпажі завдадуть удару у відповідь.

Армії США та їхніх союзників у Європі, збройні сили СРСР і Варшавського договору були приведені в бойову готовність. Військові радники Кеннеді підштовхували його до ухвалення рішення про збройне вторгнення на Кубу. У 1990-ті рр. стало відомо, що командувач

радянськими військами, розташованими на Кубі, мав повноваження на застосування ядерної зброї у відповідь. Світ стояв за півкроку від нової світової війни. Але на щастя, холодна війна не переросла в «гарячу».

На той час і в США, і в СРСР, і на Кубі були прихильники жорсткого варіанту дій. Однак лідери двох наддержав проявили розсудливість. Під час обміну думками неофіційними каналами і в особистих листах Кеннеді і Хрущов домовилися про компроміс на таких умовах:

– СРСР під міжнародним наглядом виводить ядерну зброю з Куби;

– США припиняє військову блокаду Куби і гарантує ненапад на неї;

– з військової бази в Ізмірі виводяться американські ракети середньої дальності.

Досягнуті домовленості було виконано. Між Вашингтоном і Москвою було встановлено пряму телефонну лінію («червоний телефон»), щоб у разі кризових ситуацій у лідерів наддержав була можливість негайно зв'язатися один з одним, а не користуватися телеграфом.

Карибська криза стала переломним моментом у холодній війні. Пережитий жах очікування всесвітньої катастрофи призвів до активізації антивоєнного руху в багатьох країнах. Це стало однією з причин розрядки міжнародної напруженості.

Розрядкою міжнародної напруженості (або просто розрядкою) прийнято називати політику, спрямовану на зниження агресивності протистояння Сходу і Заходу. Період розрядки розпочався із кінця 1960-х і тривав до кінця 1970-х рр. У цей час розширюється співпраця між СРСР і США в різних сферах, підписується низка договорів про обмеження озброєнь.

До початку 1970-х рр. було досягнуто «ядерного паритету» – приблизної рівності в сумарній потужності стратегічних ядерних сил СРСР і США. Це унеможливлювало перемогу однієї зі сторін у військовому конфлікті.

Після Карибської кризи серед політиків і населення різних країн зростало усвідомлення того, що третя світова війна, найімовірніше, стане останньою для людства. Цивілізація внаслідок використання ядерної зброї буде знищена або відкинута в розвитку далеко назад. Зростання антивоєнного руху в США було також пов'язане з негативним ставленням значної частини американського суспільства до війни у В'єтнамі.

3.1.3. Новий виток «холодної війни» у 70-і рр. XX ст. і руйнування біполярного світу

> Людина XX століття – це язичник: у ній немає внутрішнього світла, вона багато руйнує і мало створює, і, головне, вона не відчуває у своєму житті присутності божественного начала.
>
> ***Д. Боуї,***
> *британський рок-музикант (1947-2016)*

З кінця 1970-х рр. холодна війна відновилася з новою силою. Власне кажучи, протиборство двох систем – капіталістичної та соціалістичної – не припинялося і під час розрядки. СРСР підтримував ліві, прокомуністичні, режими в Ефіопії, Анголі, Мозамбіку, Нікарагуа та інших країнах. США допомагали правим, антикомуністичним, силам. Але особливу роль у загостренні відносин Сходу і Заходу зіграло введення радянських військ до Афганістану в грудні 1979 р.

З кінця 1970-х рр. почався новий виток гонки озброєнь. Кількість ядерних боєголовок у США зросла до 13 тис., у СРСР – до 11 тис. У 1983-1984 рр. у Європі на військових базах НАТО і Варшавського договору було додатково розміщено ракети середньої дальності.

Спробою похитнути військово-стратегічний паритет, що склався, стала американська програма СОІ – Стратегічної оборонної ініціативи. Програма СОІ, більше відома як програма «зоряних воєн», була запропонована президентом США Рональдом Рейганом у 1983 р. Вона передбачала створення системи протиракетної оборони з елементами космічного базування. На орбіту Землі планувалося вивести космічні озброєння, здатні перехоплювати і знищувати балістичні ракети на всіх ділянках польоту. Передбачалося використання променевих, електромагнітних, кінетичних, надвисокочастотних засобів ураження, а також нового покоління ракет «земля – космос» і «повітря – космос».

У 1985 р. в СРСР до влади прийшло нове керівництво на чолі з Михайлом Горбачовим. Воно було готове до проведення широких реформ, зокрема й у сфері зовнішньої політики. Ідея відмови від протиборства як основи міжнародних відносин мала велику кількість прихильників і в інших країнах. Між Сходом і Заходом було підписано цілу серію важливих угод.

У 1988 р. набув чинності радянсько-американський Договір про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності. Завдяки його реалізації

було знищено 4% усіх ядерних озброєнь світу.

У 1990 р. ОЗС і НАТО підписали Договір про звичайні збройні сили в Європі. Для кожної держави було встановлено максимальну межу за кількістю танків, артилерії, бойових машин піхоти, вертольотів і літаків. У підсумку в європейських арміях залишилася приблизно одна третина цих озброєнь від їхньої початкової кількості.

У липні 1991 р. СРСР і США підписали Договір про скорочення наступальних озброєнь (СНО-1). Протягом семи років сторони мали скоротити свої ядерні арсенали до 6 тис. одиниць. Були заборонені розробка і виробництво деяких видів балістичних ракет.

У 1990 р. було остаточно вирішено «німецьке питання». СРСР, США, Великобританія і Франція погодилися з об'єднанням ФРН і НДР і виведенням з території Німеччини своїх окупаційних військ.

У зв'язку з революціями і крахом соціалізму в країнах Східної Європи в 1991 р. були розпущені ОВД і РЕВ. У грудні 1991 р. після підписання Біловезьких угод припинив своє існування Радянський Союз. Холодна війна закінчилася, біполярний світ розвалився. Почала формуватися нова система міжнародних відносин. На якийсь час США залишилися єдиним центром сили, але ця ситуація тривала недовго. Сучасний світ є багатополярним.

У 1990-ті рр. ризик нової світової війни був зведений практично до нуля. Майже зникли міждержавні конфлікти, які виникали під впливом ідеологічних розбіжностей. Було підписано нові угоди з роззброєння.

Після розпаду СРСР було досягнуто домовленості між Україною, Білоруссю, Казахстаном і Росією про виведення ядерної зброї з їхньої території. Ці держави приєдналися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

У 1993 р. було узгоджено і відкрито для підписання багатосторонню Конвенцію з хімічної зброї. До кінця року її підписали понад 150 держав, і в 1997 р. вона набула чинності.

Виникла надія на мирне вирішення близькосхідного конфлікту. У листопаді 1991 р. почалися прямі двосторонні переговори між Ізраїлем і сусідніми арабськими державами. У 1993 р. у столиці Норвегії Осло Ізраїль і Організація визволення Палестини домовилися про врегулювання проблеми Палестини – виведення військ із сектору Газа і передачу влади на цій території Палестинській національній адміністрації.

Після розпаду соціалістичного табору прискорилися інтеграційні процеси в Європі. Багато держав Східної Європи стали членами Євросоюзу. Розширилася співпраця у фінансово-кредитній, економічній,

культурній, освітній сферах.

Однак на початку XXI ст. надії на довгостроковий стабільний мир без воєн і насильства похитнулися. У сучасних міжнародних відносинах є ціла низка проблем, які, якщо їх не буде вирішено, знову приведуть людську цивілізацію на межу катастрофи.

Знову загострилася ситуація на Близькому Сході, особливо після того, як у 2006 р. на парламентських виборах на палестинських територіях перемогу здобув радикальний ісламістський рух ХАМАС («Ісламський рух опору»), визнаний в Ізраїлі та низці інших країн терористичним. У травні 2021 р. зіткнення між палестинськими та ізраїльськими демонстрантами в Єрусалимі та інших містах призвели зрештою до ракетних атак ХАМАС на територію єврейської держави та авіаударів армії Ізраїлю в районі сектору Газа.

Вкрай нестабільною залишалася ситуація в Афганістані. У 2001 р. у цю країну було введено Міжнародні сили сприяння безпеці в Афганістані, головну роль у яких відігравали США. Це стало відповіддю на терористичний акт у Нью-Йорку та Вашингтоні 11 вересня 2001 р. Поступово владні повноваження були передані уряду Афганістану, проти якого вів боротьбу «Талібан», ісламістський радикальний рух, заборонений у багатьох країнах світу. Після того як навесні – влітку 2021 р. війська США були виведені з Афганістану, таліби швидко взяли під контроль майже всю територію країни.

У 2003 р. із вторгнення сил США та їхніх союзників для повалення режиму Саддама Хусейна почалася війна в Іраку. Військові дії в цій країні тривали до кінця 2011 р. Іракські повстанські угруповання почали збройну боротьбу проти нового уряду, організовуючи, зокрема, терористичні атаки проти цивільного населення.

Навесні 2011 р. почалося громадянське протистояння в Сирії, яке поступово переросло в повстання проти режиму Башара Асада. У цей конфлікт виявилися втягнуті сусідні держави, міжнародні організації, військово-політичні угруповання і світові держави, зокрема й Росія. Провідну роль у боротьбі з урядовими силами стали відігравати різні ісламістські угруповання. Найбільш боєздатними з них були сирійське відділення «Аль-Каїди» та «Ісламська держава».

Особливу небезпеку в сучасних умовах становить міжнародний тероризм. Його зародження відноситься до середини XX ст., але найзначніші терористичні акти були здійснені на початку XXI ст. Мета міжнародних терористичних організацій – примус урядів розвинених держав до зміни політики. Способами досягнення цієї мети стає завдання політичної та економічної шкоди, масові вбивства громадян, захоплення

заручників, дезорганізація управління. Існує також загроза використання терористами зброї масового ураження.

Ідеологічна основа більшості сучасних терористичних організацій – релігійний фундаменталізм. Фундаменталізмом заведено називати релігійні течії, які закликають відмовитися від будь-яких нововведень, насамперед у способі життя та мислення, і повернутися до «основ» релігії.

Військові конфлікти, як і тероризм, зміни клімату, індустріалізація, пандемії, стихійні лиха, є руйнівним фактором для усіх втягнених у нього держав світу. В умовах соціальних потрясінь, зокрема таких як військовий конфлікт, держави у побудові своєї гуманітарної політики займають, як свідчить світова практика, активну, пасивну або змішану позицію. У першому випадку національні і місцеві органи влади, а також громади, постраждалі від воєнних дій відіграють ключову роль у вирішенні гуманітарних проблем, їх зусилля спрямовані на активне залучення внутрішніх ресурсів держави для збереження і розбудови системи соціального захисту, охорони здоров'я, науки, освіти, культури. У другому випадку держава більше покладається на зовнішню ініціативу і транснаціональну допомогу. Змішана позиція означає, що зовнішня підтримка стає для держави стимулом для розвитку ВПК, як це відбулося в Ізраїлі.

Відносно України, яку рф втягнула у затяжну війну, жоден із цих підходів наразі не дасть позитивного результату: перший – через нестачу внутрішніх ресурсів держави, другий – приведе країну у «пастку» економічної залежності від міжнародних донорів. Що ж до змішаної позиції, то вона видається мало реалістичною, адже власних надходжень держави наразі ледве вистачає, аби покрити військові видатки. Приклад України свідчить, що адекватна умовам воєнного часу державна політика повинна забезпечувати баланс між зовнішнім джерелом підтримки з боку інших держав та міжнародних організацій і внутрішнім вектором самовідновлення та забезпечення синергії людського потенціалу нації.

3.1.4. Інтеграційні процеси в країнах Західної Європи і США

Глобалізація –процес створення спільного економічного простору, що веде до інтеграції світової економіки, завдяки дедалі вільнішому переміщенню товарів, капіталу та праці

***Діпак Кумар Лал**,*
британський ліберальний економіст
індійського походження (1940-2020)

Регіональна інтеграція Західного світу почала розвиватися ще в індустріальну епоху. Третя промислово-технологічна революція і перехід до постіндустріального суспільства прискорили інтеграцію суспільства. Ефективність розвитку національних економік виявилася безпосередньо пов'язана з розширенням торговельних, фінансових, науково-технічних, виробничих зв'язків між різними країнами та регіонами.

Інформаційна революція, яка стимулювала поширення нових знань і технологій, стала найважливішим чинником поглиблення інтеграційних процесів. Багатогалузеві господарські комплекси, що з'явилися раніше та діяли на засадах спеціалізації та кооперування виробництва в рамках регіональних союзів, стали генераторами науково-технічних досягнень у новітніх галузях економіки. Вони отримали назву транснаціональних корпорацій, або багатонаціональних корпорацій (ТНК, або МНК). Наприкінці XX – на початку XXI ст. розширення діяльності ТНК в окремих регіонах і по всьому світу значно прискорилося. Цьому сприяли світові інтеграційні тенденції та створення єдиних економічних просторів в окремих регіонах.

Одним із регіонів, де інтеграція досягла найбільших результатів, стала Західна Європа. Інтеграційні процеси відбувалися тут під егідою Європейського економічного співтовариства, яке пережило на рубежі XX – XXI ст. серйозні зміни і кілька хвиль розширення. Факторами активізації інтеграційних процесів у Західній Європі стали закінчення «холодної війни», об'єднання Німеччини. З'явилася можливість підвищити конкурентоспроможність Європейського економічного співтовариства, поглибити і розширити інтеграцію не лише Західної Європи, а й усіх європейських країн.

Ключову роль у поглибленні європейської інтеграції зіграв *Договір про Європейський союз*, підписаний у місті Маастрихті (Нідерланди) 7

лютого 1992 р. ЄЕС перетворилося на Європейський союз (також використовується назва «Європейське співтовариство»). Європейське співтовариство перестало бути лише економічним: окрім завдання формування спільного економічного простору, передбачалося політичне об'єднання Європи з єдиними підходами в забезпеченні безпеки і зовнішньої політики. Маастрихтський договір набув чинності 1 листопада 1993 р. Він сформував єдину структуру органів управління ЄС: з'явилися Рада міністрів ЄС (Рада ЄС), Європейська комісія, Європейський парламент, Європейський суд юстиції та інші організації. Європейська рада координувала інтеграцію. Євросоюз почав рух до формування конфедеративного політичного об'єднання.

У 1992 р. між ЄАВТ і ЄС було підписано Угоду про створення Європейського економічного простору (ЄЕП). Члени ЄАВТ по суті стали учасниками єдиного внутрішнього ринку ЄС. Угода набула чинності 1994 р. Одним із напрямів економічної політики ЄС з 1993 р. стало скорочення розриву в рівнях соціально-економічного розвитку між країнами і регіонами Європи. Для підтримки бідних країн було створено Фонд допомоги. У 2000-ті рр. з нього отримували кошти Греція, Ірландія, Іспанія, Португалія. У 1990-ті рр. багато уваги приділялося транспортній політиці, почалося спорудження загальноєвропейських транспортних коридорів. Координувалася екологічна політика європейських країн, розширювалися соціальні програми, йшла боротьба з безробіттям, бідністю.

Амстердамський договір 1997 р. включив у законодавство ЄС шенгенське право, що регулює вільне пересування громадян Європейського співтовариства, єдині правила в'їзду і виїзду на зовнішніх кордонах, вимоги видачі віз громадянам інших держав.

Найважливішим завданням ЄС у Маастрихтському договорі було проголошено створення економічного і валютного союзу, запровадження єдиної європейської валюти. У травні 1998 р. було утворено Європейський центральний банк і визначено 11 держав, які першими перейшли до єдиної валюти. Нова валюта – євро – увійшла в обіг у 1999 р., готівкові розрахунки в ній почали здійснювати з 2002 р. Введення єдиної валюти стало одним із найбільших досягнень європейської інтеграції.

У 1999 р. було затверджено Європейську політику безпеки і оборони. ЄС активізував діяльність у міжнародній сфері. Розширилося євро-атлантичне співробітництво. ЄС підписав договори зі США, країнами Середземномор'я, Латинської Америки, Азії.

У 1990-ті рр. актуальним було питання про розширення ЄС на схід.

У 1990 р. Європейська рада ухвалила рішення укласти угоди з країнами Центральної та Східної Європи про асоціацію. Такі угоди передбачали розвиток політичного, економічного, культурного та фінансового співробітництва, а також поступовий перехід до вільного руху товарів, послуг, осіб і капіталів. Цей тривалий процес завершився у 2004 р. включенням до ЄС 10 нових учасників. Загальна кількість членів Європейського союзу зросла до 25. ЄС піднявся на вищий щабель економічної інтеграції і перетворився на справжнє європейське об'єднання, зміцнилася не лише економічна міць Європи, а й її політичні позиції у світі.

У 2003 р. країни ЄС розпочали обговорення проєкту загальноєвропейської конституції, що передбачає створення федерації, проте з цього питання почалися серйозні суперечки. Частина виборців у Франції, ФРН і Нідерландах виступили проти такого документа. У підсумку глави держав ЄС замість конституції підписали в 2007 р. Лісабонський договір. Перейти до політичного союзу не вдалося. Ці протиріччя свідчили про небажання багатьох жителів «старого ЄС» відмовлятися від розмежувальних ліній держав і нести на собі тягар допомоги бідним країнам Європи.

Труднощі та суперечності європейської інтеграції посилилися в умовах світової фінансової кризи 2008 р., що розпочалася у США. Зросла кількість противників збереження єдиної валюти. До розширення ЄС у 2004 р. до зони обігу євро відмовилися увійти три з 15 країн – членів ЄС: Великобританія, Данія, Швеція. Після розширення ЄС у 2004-2007 рр. до єврозони увійшли ще п'ять країн. Фінансові протиріччя, спричинені кризою, негативно позначилися на багатьох країнах ЄС. Греція, Ірландія, Португалія, Іспанія та Італія зіткнулися з масовим безробіттям і загрозою дефолту. Щоб вирішити ці проблеми, Євросоюз заснував у 2010 р. Європейський фонд фінансової стабільності для виділення екстреної допомоги цим державам.

Економічні проблеми значно збільшили кількість євроскептиків у всіх країнах ЄС, особливо у Великій Британії. Багато популістських партій стали активно закликати до виходу з ЄС, відмови від євро.

До кінця другого десятиліття XXI ст. до Європейського Союзу входили 28 держав. Однак після референдуму 2016 р. Велика Британія вийшла з ЄС у 2020 р.

Інтеграційні процеси активно розвивалися на рубежі століть і в західній півкулі. У 1994 р. набула чинності угода США, Канади та Мексики про створення Північноамериканської зони вільної торгівлі (НАФТА), яка передбачала поступове скасування торговельних бар'єрів

між цими країнами, розширення можливостей для інвестицій. На відміну від ЄС, НАФТА не опікується соціальними проблемами і не має наднаціональних органів. Домінуюче становище в цьому союзі займають США.

Інтеграційні процеси стали складовою частиною глобалізації, характерної для всього світу наприкінці XX – на початку XXI ст. Економічна і політична інтеграція, що розгорнулася на всіх континентах планети, багато в чому наслідує приклад країн Заходу. Об'єднання зусиль у різних сферах суспільного життя вимагає спільних дій не лише на рівні окремих регіонів і континентів, а й у світовому масштабі. Отже, у 1999 р. за ініціативою США і Канади в рамках саміту (спільної зустрічі) «Великої вісімки» було ухвалено рішення про щорічні зустрічі міністрів фінансів не лише західних, а й азіатських країн. На Установчій конференції в грудні 1999 р. створено об'єднання найрозвиненіших країн світу, що отримало назву «Велика двадцятка» («Група двадцяти», G-20). Мета створення – розробка спільних підходів до вирішення глобальних економічних проблем.

Реальна робота «Великої двадцятки» розпочалася у 2008 р. в умовах світової економічної кризи – перший саміт відбувся у Вашингтоні. Саміти 2008-2012 рр. були присвячені подоланню наслідків світової фінансової кризи, реформуванню фінансових інститутів. У 2014-2015 рр. у центрі уваги було питання про боротьбу з міжнародним тероризмом, у 2016-2019 роках – підтримка світової торгівлі, боротьба з ухиленням від сплати податків, стимулювання економічного зростання, допомога біженцям, фінансова безпека. Саміт у листопаді 2020 р. був присвячений спільній боротьбі країн із пандемією коронавірусної інфекції, розробленню заходів для мінімізації негативних наслідків пандемії.

Нині до «Великої двадцятки» входять ЄС, Австралія, Аргентина, Бразилія, Велика Британія, Німеччина, Індія, Індія, Індонезія, Італія, Канада, Китай, Мексика, Республіка Корея, Саудівська Аравія, США, Туреччина, Франція, ПАР, Японія.

Діяльність цього об'єднання створює можливості для спільних дій різних країн на шляху розв'язання проблем, що виникають, не лише соціально-економічного, а й суспільно-політичного, культурного характеру.

3.1.5. Суспільно-політичні моделі розвитку сучасних західних держав

> Метою економічної теорії є заміна суперечливих принципів популярного еклектизму послідовною коректною ідеологією.
>
> ***Л. фон Мізес**,*
> *австрійско-американський ліберальний економіст XX ст., уродженець м. Львів*

В історії країн Західної Європи та Північної Америки у другій половині XX – на початку XXI ст. виокремлюють три основні етапи.

На першому етапі (1945 – початок 1970-х рр.) склалася соціально-ліберальна модель капіталізму, що відповідає концепції «держави загального добробуту». Вона характеризується активною регулюючою роллю держави в економіці, високою зайнятістю населення, надійною системою соціального захисту, ефективними механізмами забезпечення прав і свобод людини, представницькою демократією. Більшу частину населення розвинених країн Заходу на цьому етапі становив середній клас. Політику «держави загального добробуту» проводили в ці роки переважно соціалістичні партії, а й консерватори, які перебували при владі в різних країнах, дотримувалися загалом цього ж шляху.

Криза цієї моделі сталася в середині 1970-х рр. в умовах світової економічної кризи. У Західному світі розпочався *другий етап розвитку* (середина 1970-х – середина 1990-х рр.), що отримав назву «неоконсервативний поворот». Ініціаторами змін виступили праві консервативні партії. Активізація ринкових механізмів і приватної ініціативи в економіці з обмеженням ролі держави, скорочення державних витрат на соціальні потреби дали змогу країнам Заходу подолати наслідки кризи, підвищити темпи економічного зростання. Але нова політика зруйнувала в населення відчуття комфортності, стабільності життя. Рівень соціальної захищеності значно знизився.

На третьому етапі (1990-і – початок 2000-х рр.) соціалістичні та демократичні партії, що вийшли з кризи, в рамках політики «третього шляху» спробували підвищити рівень життя населення, зменшити розрив між багатством і бідністю, повернувшись частково до методів «держави загального добробуту», але не відмовляючись від ринку і приватної

ініціативи як базових механізмів капіталізму. У політиці «третього шляху» держава і ринок не протиставлені один одному, вони взаємодіють. Крім ринку і держави, на цьому етапі з'являється ще одна найважливіша сила – громадянське суспільство. Воно також зацікавлене у співпраці з ринком і державою. Ідеологію і практику «третього шляху» поділяють у сучасному світі не лише оновлені демократичні та соціалістичні партії, а й праві політичні сили, які, як і їхні опоненти, змістили акценти своїх настанов до центру політичного спектра.

Політика «третього шляху» призвела до деякої стабілізації соціально-економічного становища в західних країнах наприкінці XX – початку XXI ст. Однак сучасне суспільство стикається з новими викликами та проблемами. Серед них світова фінансова криза 2008 р. та її наслідки, суперечності процесів глобалізації та інтеграції, криза політики мультикультуралізму. Нові вимоги до суспільства висуває прийдешня четверта промислово-технологічна революція, яка стане результатом розвитку новітніх технологій у виробництві та призведе до серйозних змін у сфері зайнятості. З'являються не лише нові можливості, а й нові загрози.

Насамперед наростають проблеми в соціальній сфері суспільства. Скорочується зайнятість і зростає безробіття. Насамперед це торкнулося представників некваліфікованої праці, які виявилися мало затребуваними в умовах розвитку новітніх технологій. Водночас широке поширення вищої освіти призвело до того, що випускники вишів часто не могли знайти роботу, яка б відповідала їхнім очікуванням за кваліфікацією та оплатою праці.

У цих умовах дедалі ширше поширюється вимушена часткова і тимчасова зайнятість. У сучасному суспільстві з'явився новий соціальний клас, для позначення якого соціологи використовують термін «прекаріат» (від англ. precarious – «нестійкий», «ненадійний» і нім. proletariat – «пролетаріат»).

Прекаріат складається з працівників, для яких тимчасова або часткова зайнятість має постійний характер. Типові ознаки прекаріату – «урізаний» соціальний статус, слабка соціальна захищеність, відсутність багатьох соціальних гарантій, професійна дискваліфікація. Тому відмінна риса психології цього класу – невпевненість у своєму майбутньому за наявного соціального і політичного ладу.

Розрив у доходах між багатими та рештою населення призводить до скорочення чисельності середнього класу в західних країнах. Щоб

зупинити цей процес, деякі уряди звернулися до традиційних соціал-демократичних методів, однак вони перестали працювати в сучасних умовах. Наприклад, таку спробу робив Б. Обама, але соціальна нерівність у роки його президентства лише посилилася.

Зростання соціальної нерівності призвело до відокремлення правлячих еліт від суспільства, посилилася їхня замкнутість, клановість, корумпованість. На здійснення політичного курсу правлячих еліт часто впливають невиборчі структури: бізнес, великі інформаційні холдинги, соціальні мережі. Останні мають величезні можливості маніпулювання громадською думкою. Усі ці процеси розгортаються в умовах діяльності демократичних інститутів, регулярної зміни влади, дотримання всіх норм демократії. Для такого стану політичних структур, коли реальність розходиться з нормативними моделями демократії, англійський політолог К. Крауч ввів термін «*постдемократія*».

На стан західного суспільства впливає міграційна криза. Численні діаспори мігрантів-мусульман сприймаються багатьма жителями Європи як чужорідне явище. Концепції мультикультуралізму не спрацювали. Провідні політики західних країн заявили про кризу цього підходу.

Таким чином, настрої в суспільстві істотно змінилися: багато соціальних груп втратили віру в майбутнє, посилилася соціальна напруженість, конфліктність між вищими і нижчими верствами, виникло почуття незахищеності перед представниками чужих культур. Соціально-політична ситуація в сучасних країнах Заходу ускладнюється тим, що традиційні політичні інститути (партії, органи державної влади) і громадські організації (профспілки) давно втратили зв’язки з масами, виявилися нездатними підтримати їх. Вплив цих звичних політичних сил стрімко падає.

Політичні партії в нинішній ситуації змушені пристосовуватися до умов, що змінилися: коригувати програмні настанови, поєднувати різні гасла, наприклад соціалістичні та ліберальні, розширювати соціальну базу.

СДПН стала ініціатором створення нової організації, альтернативної Соціалістичному інтернаціоналу. У 2013 р. було утворено Прогресивний альянс, до якого увійшли Демократична партія США, французька Соціалістична партія, англійська Лейбористська, Іспанська соціалістична робітнича партія, Індійський національний конгрес та інші партії. У Декларації Прогресивного альянсу немає понять «соціалізм», «націоналізація», але вказується, що рух заснований «на спільній

прихильності правам людини і спільному прагненні до свободи, справедливості, соціальної, зокрема гендерної, рівності, стійкості та міжнародної солідарності».

Подібну еволюцію пережили і праві консервативні партії. Наприклад, Християнсько-демократична партія в Німеччині останніми десятиліттями, співпрацюючи в уряді з соціал-демократами, йде на кроки, які суперечать її традиційним радикально-ринковим установкам. У практичній діяльності християнські демократи проводять політику соціальної відповідальності держави і проявляють себе як соціал-реформістська партія.

У більшості країн Заходу відмінності між правими і лівими зведені до мінімуму. Це дає змогу традиційним партіям брати активну участь у політичному процесі, посідати провідні позиції в державних структурах. Але з кожними новими виборами ці партії втрачають довіру мас, набираючи дедалі менше голосів. Відбувається це тому, що дати адекватну відповідь на виклики сьогодення, задовольнити запит суспільства на зміни, запропонувати реалістичні альтернативні проекти майбутнього традиційні політичні сили поки що не можуть.

Через цю проблему виникають нові рухи, групи, організації, партії, які суттєво відрізняються від колишніх. Вони орієнтуються здебільшого на лідерів, менше – на ідеологію. Їхні програмні установки, як правило, поєднують і ліві, і праві ідеї, причому правих більше. Вони прості й доступні для виборця, активно використовують соціальні мережі для агітації та пропаганди. Ці нові рухи та партії називають популістськими.

Популістські партії протиставляють народ політичним і фінансовим верхам суспільства, намагаються постати захисником простої людини від еліти, яка замишляє щось недобре. Вони звертаються до всього суспільства безпосередньо, поверх політичних інститутів і традиційних партій. Основна риса популістів полягає в прагненні впливати на емоції, а не раціональні погляди своєї аудиторії, а також у вмінні підшукувати правильні слова і прийоми, щоб завоювати довіру.

Популістські партії пропонують прості рішення складних проблем, які нібито принесуть дуже швидкі поліпшення в житті багатьох людей: відмова від євро, розпуск ЄС, закриття кордонів для біженців. Вони звинувачують і жорстко критикують уряди, еліту, ЄС, окремих політичних лідерів, інші партії, мусульман-іммігрантів. Популісти мобілізують і підбурюють людей за допомогою зручного образу ворога.

Завдяки зазначеним рисам і нестабільності в соціальній сфері

популістські партії привертають дедалі більшу увагу населення. У своїй пропаганді вони наголошують на соціальній нерівності, критикують фінансову політику урядів, наполягають на широких соціальних виплатах, допомозі, пільгах якомога більшій кількості людей, вимагають радикального перерозподілу майна і капіталів, громадського контролю за національними фінансами.

Праві популістські партії мріють про культурну, релігійну, національну однорідність населення, яке, на їхню думку, наражається на погрози «ззовні» і зраду «зверху». Вони переймаються виключно проблемами своєї нації, хочуть відновити нібито втрачений культурний, релігійний, національний суверенітет: «Франція насамперед», «Австрія – австрійцям», «Захистимо наші кордони». Така національна або націоналістична орієнтація супроводжується нападками на інші національні групи, нації, Європейський союз. Ці претензії на етнічну винятковість приховують масу небезпек для демократії. Водночас більшість правих популістських партій не є екстремістськими, оскільки не виступають ні за насильницькі методи боротьби, ні за знищення демократії та її інститутів.

Популістські партії та політики дедалі більше розглядаються виборцями як реальна альтернатива традиційним політичним партіям. Особливо яскраво це демонстрували виборчі кампанії 2010-х рр. До право- і національно-популістських партій, які беруть активну участь у політичному житті європейських країн і отримують значну кількість голосів виборців, відносяться «Національний фронт» (зараз – «Національне об'єднання», Франція), Партія свободи (Нідерланди), Австрійська партія свободи, «Альтернатива для Німеччини», Датська народна партія, «Шведські демократи», Партія незалежності Сполученого Королівства, «Справжні фіни» у Фінляндії, Швейцарська народна партія (Австрія, Швейцарія, Франція). У Фінляндії, Австрії, Швейцарії, Норвегії та інших країнах праві популісти вже потрапили до органів влади.

Особистість політика відіграє найважливішу роль у популістських рухах. Відвертим популістом низка експертів називає президента США Дональда Трампа, який вступив у конфлікт із політичними інститутами як усередині країни, так і за її межами.

Серйозні зміни в політичному житті Заходу продемонстрували вибори президента Франції у 2017 р. Вони насамперед незвичні тим, що основна боротьба розгорнулася не між традиційними лівими і правими

партіями, а між популістськими силами. Представники традиційних партій взагалі не пройшли до другого туру виборів. Лідери правої («Національний фронт») і лівої («Нескорена Франція») партій М. Ле Пен і Ж.-Л. Меланшон набрали в першому турі в сумі понад 40%. Результати першого туру, а також участь М. Ле Пен у другому турі (рекорд для «Національного фронту») політологи розглядають як свідчення величезного успіху популістів.

Перемозі в другому турі президентських виборів Емманюель Макрон багато в чому зобов'язаний виграшним іміджем «нової людини», не пов'язаної з колишньою партійно-політичною елітою. Його рух «Вперед, Республіко!» здобув перемогу під час парламентських виборів. Національні збори Франції оновилися на три чверті, багато представників старих партій покинули політичну сцену. Багато політологів говорять про президента Е. Макрона як політика нового типу, що відповідає запитам сучасного суспільства.

Чи виявиться популізм стійким і довготривалим явищем, покаже час. Показово, що вже тоді деякі популістські сили після їхнього входження в урядові коаліції продемонстрували свою нездатність впоратися з тягарем влади та почали втрачати підтримку мас. У Греції ліва популістська партія «Сіріза» у 2019 р. програла вибори старій консервативній партії. Популізм не є ідеологією – це тип негативної соціальної мобілізації в умовах кризи традиційних політичних структур і розчарування суспільства в існуючих порядках. Методи і засоби боротьби популістів часто не відповідають базовим нормам правової держави і демократії, а їхні гасла не відповідають ступеню складності наявних проблем. Праві популісти порушують найважливіший принцип демократії – принцип свободи думок. Вони вважають, що лише вони говорять від імені народу. Популістські партії не вирізняються політичною відповідальністю, не хочуть бачити наслідки своїх дій у довгостроковій перспективі.

Перед західними демократіями стоїть завдання вироблення адекватної відповіді на виклики сучасної суспільно-політичної ситуації на базі дотримання демократичних принципів і цінностей. Саме ці принципи і цінності, які, як і раніше, поділяє переважна частина суспільства, – найважливіші досягнення західної цивілізації.

§3.2. Великобританія: сучасне обличчя парламентської монархії

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Велика Британія, яка раніше вважалася «майстернею світу», втратила першість у промисловому виробництві. Зі смертю королеви Вікторії в 1904 р. у країні розпочалася докорінна трансформація сформованого соціально-політичного устрою, яка тривала всю першу половину XX ст.

Серед основних чинників, що зумовили суттєві зміни, слід виокремити завершення чергової стадії промислового перевороту, посилення та радикалізацію робітничого (профспілкового) руху, зародження та розвиток феміністичного руху. Наразі суспільство розділилося на прихильників і противників змін. Жовтневий переворот у Росії 1917 р. і загроза повторення її «сценарію» в інших країнах змусили уряд Великої Британії вжити екстрених заходів, спрямованих на ліквідацію осередків соціальної напруженості, і піти на великі перетворення в державно-правовій сфері.

3.2.1. Трансформація державного ладу

> Для інших ми творимо правила, для себе – винятки.
>
> ***Ш. Лемель**,*
> *французький письменник XVII-XVIII ст.*

Участь Великої Британії в Першій і Другій світових війнах, боротьба з економічною кризою 1929 р. потребували величезних витрат людських і матеріальних ресурсів і остаточно підірвали «здоров'я» імперії. Після Першої світової війни країна втратила третину свого національного багатства. Сполучене Королівство виявилося змушеним надати незалежність своїм колоніям і домініонам.

Потрясіння, що відбулися, потребували адаптації інститутів державної влади до умов, що змінилися. Було сформовано нову модель державного механізму.

У першій половині XX ст. центр тяжіння у визначенні стратегії розвитку внутрішньої та зовнішньої політики Сполученого Королівства значною мірою змістився в бік виконавчої влади.

Особливе місце у Великій Британії, як і раніше, посідала *корона*.

Монарх у Великій Британії є символом нації, спадкоємності держави. Його розглядають як гарантію стабільності в суспільстві. Упродовж минулого століття якогось серйозного суспільного руху за скасування монархії не спостерігалося. Досі зберігаються багато колишніх королівських прерогатив, і найважливіша з них – право призначення прем'єр-міністра. Хоча цей вибір і обмежений вимогою, відповідно до якої новий прем'єр-міністр повинен мати підтримку більшості палати громад. Однак, якщо лідер партії більшості не посідає досить міцного становища, слово правлячого монарха, як і раніше, має вирішальне значення.

Збереглися й інші повноваження монарха: жоден законопроєкт не може стати законом без королівської санкції, лише монарх може скликати або розпустити парламент, присвоїти той чи інший титул. Усі ці повноваження сьогодні вважаються простою формальністю, оскільки, згідно з англійською конституційною доктриною, глава держави має діяти за порадою своїх міністрів. Однак монарх не зобов'язаний дотримуватися всіх рекомендацій радників: він має право не дати згоди на ведення політики, яка, на його думку, руйнує базис англійської конституції. У зв'язку з цим корона може відправити кабінет міністрів у відставку.

Особливістю політичного життя Великої Британії є те, що багато своїх повноважень монархи не реалізовували протягом століть. Тому сьогодні монарх не володіє виконавчою владою на ділі. Однак, завдяки своїм законним правам, у разі потреби монархія може стати серйозною складовою державної влади.

Країною керує уряд його (її) Величності, точніше, його обмежений склад – *кабінет міністрів*, у якому головну роль відіграє прем'єр-міністр. Він формує уряд, подає правові акти на підпис монархові й сам контрасигнує їх, у будь-який момент може запропонувати монархові розпустити нижню палату парламенту тощо.

Уряд у силу британської традиції значною мірою контролює і парламент. З'явився інститут делегованого законодавства, тобто право уряду видавати конкретні законоположення на підставі загального законодавчого доручення парламенту.

Наприкінці Першої світової війни при владі перебував коаліційний уряд, що складався з лібералів, консерваторів і лейбористів. Незабаром на виборах у грудні 1918 р. ліберальна партія, яка раніше перебувала при владі протягом майже 100 років, зазнала поразки, поступившись місцем лейбористам. Згодом двопартійна система збереглася. До 1923 р. це були консерватори (торі) і ліберали (віги), з 1923 р. – консерватори і

лейбористи. Існували й інші партії, наприклад комуністична, але сама двопартійна система вважається одним із неписаних конституційних звичаїв, яких дотримуються під час формування уряду.

Державний лад розвивався шляхом розширення законодавчих повноважень і фактичної влади уряду. У 1920 і 1939 рр. було ухвалено закони про надзвичайні стани в країні, які надали уряду повноваження не лише у сфері виконавчої влади, а й, по суті, і в законодавчій. Ці закони передбачали можливість видання урядом від імені короля указу про введення в країні надзвичайного стану. За його умов уряд міг застосовувати будь-які заходи, які вважав необхідними для подолання труднощів, що виникли, видавати укази з метою забезпечення громадської безпеки, захисту держави, підтримання громадського порядку. Їх використовували в політичних цілях, застосовували проти страйків, мітингів протесту тощо.

Розширення втручання держави в усі сфери життя суспільства спричинило збільшення кількості чиновників. До середини XX століття у Великій Британії існувало понад сотню міністерств. Проявилася тенденція бюрократизації державного апарату. Правила комплектування чиновницького корпусу були сформульовані ще наприкінці XIX ст. Запроваджували екзаменаційну систему зайняття посад. Вищі чиновницькі посади (коронні) мали заміщатися за конкурсом.

Законодавча влада у Великій Британії, як і багато століть тому, сьогодні належить *парламенту*. Традиційно парламент вважається триєдиною установою: він включає главу держави (монарха), палату лордів і палату громад. Таке уявлення про законодавчий орган пов’язане з тим, що закон стає таким, якщо його ухвалено двома палатами (є винятки з правила) і санкціоновано монархом. Хоча глава держави є складовою частиною парламенту, з погляду концепції поділу влад він усе ж таки належить до виконавчої влади.

Формувалася нова модель британського парламентаризму, відбувалася девальвація принципів верховенства парламенту, парламентського суверенітету, які вважали невід’ємними атрибутами державно-правової системи і слугували зразком для багатьох державно-правових систем країн світу.

Причини цього полягають у таких факторах:

а) у відставанні парламенту як представницького органу від темпів розвитку британського суспільства, істотна зміна якого відбулася внаслідок чергового витка промислового перевороту, розпаду колоніальної системи, а також участі Великої Британії в глобальних політичних конфліктах. Залучення до суспільно-політичного життя

широких верств населення, що виражали різні політичні та соціальні погляди, призвело до зародження основ політичного плюралізму, багатопартійності та регіоналізації політичних партій. Однак названі явища не знайшли відповідного відображення в діяльності парламенту, політичний спектр якого представлений двома політичними партіями (консерваторами і лейбористами) та інтересами аристократії. Чисельне збільшення електорату й ускладнення його соціальної структури не позначилися на принципі формування основними політичними партіями своїх списків кандидатів у депутати парламенту. До цих списків, як і раніше, включали представників елітарних груп населення (юристи, фінансисти, промисловці), які були провідниками відповідних соціальних інтересів;

б) у невідповідності викликам часу практики парламенту розв'язувати проблемні питання виключно в рамках усталених звичаїв і процедур. Спроби парламенту модернізувати механізм своєї діяльності, спираючись виключно на попередній досвід, виявили його нездатність адекватно реагувати на правові ситуації, що складаються;

в) у наявності пережитків минулого в політичній системі Великої Британії, що асоціюються насамперед із верхньою палатою парламенту – палатою лордів;

г) у націленості депутатського корпусу на досягнення компромісу в розв'язанні будь-яких питань, унаслідок чого процес напрацювання прийнятних рішень нерідко набував затяжного характеру і супроводжувався принциповим відходом від початкових позицій. Тим самим знижувалася актуальність проведених перетворень[1]. Ця практика багато в чому зумовила незавершеність деяких реформ, початок яким було покладено в першій половині XX ст., і в даний час.

Отже, реформи палати лордів 1911 і 1949 рр., здійснені з метою усунення недоліків парламентського правління, мали неоднозначні наслідки. З одного боку, ці реформи, спрямовані на підвищення ефективності діяльності представницького органу шляхом обмеження повноважень палати лордів у законодавчому процесі та скорочення термінів ухвалення верхньою палатою рішень з найважливіших питань законодавства, дали змогу запровадити в парламентську практику правовий механізм, що передбачав можливість ухвалення фінансових і нефінансових законів без схвалення палати лордів.

З іншого боку, функціонування парламенту в наступний період багато в чому нівелювало позитивні підсумки реформ. Використовуючи політичну незалежність і широкі законодавчі ініціативи, палата лордів успішно відбивала спроби її подальшого реформування, переслідуючи

власні корпоративні інтереси, які вельми умовно співвідносилися з інтересами держави і суспільства.

У 1918-1919 рр. було проведено виборчу реформу, згідно з якою право обирати отримали особи, які досягли 21 року і задовольняють вимогам цензу осілості або володіють приміщенням для проживання. Жінки отримували право голосу за умови, що вони досягли віку 30 років і володіли нерухомістю, яка приносить певний річний дохід. У 1929 р. їм було надано рівні з чоловіками виборчі права.

Після Другої світової війни не володіли активним і пасивним правом: пери і перси, які мають титул не нижче за барона (баронеси), оскільки вони засідали в палаті лордів; судді (окрім мирових), злісні банкроти (не реабілітовані судом), цивільні службовці, призначені короною; священики державної церкви та ін. Було скасовано ценз осілості, участь у голосуванні була добровільною.

Відбулися зміни в організації *силових структур*. У 1939 р. у країні було запроваджено загальну військову повинність. Із середини 1960-х рр. з'явилася професійна армія. Поліція Великої Британії складається з місцевих формувань і представників ради графства. Власна поліція існує в містах. Її начальника призначає міська рада. Загальне керівництво поліцією здійснює міністерство внутрішніх справ.

У Великій Британії тривалий час зберігалася система місцевих органів управління. *Місцеве самоврядування* у Великій Британії завжди було порівняно незалежним від центру. Історично воно виникло як наслідок привілеїв щодо самостійного внутрішнього управління, які протягом століть міста отримували від корони. Нині характерними рисами британського місцевого самоврядування є: наявність в органів місцевого самоврядування статусу юридичних осіб (корпорацій); наділення адміністративними повноваженнями на відповідних територіях; відома фінансова самостійність, у тому числі право на встановлення місцевих податків; виборність керівників місцевих органів.

Згідно із законами про місцеве управління 1972 і 1985 рр., Англію було розділено на графства і міські округи. Графства діляться на округи. Виборним органом місцевого самоврядування в усіх адміністративно-територіальних одиницях (крім малонаселених парафій) є рада. Голова ради – мер, якого обирають із числа членів ради. Ради графств, округів і міських округів функціонують чотири роки і оновлюються перші три роки щорічно на 1/3.

До компетенції рад округів і міських округів входять: оподаткування, міське і сільське землекористування, житлове будівництво, місцеві дороги

і стоянки автотранспорту, відпочинок, видовища і реклама, боротьба з шумом, охорона здоров'я, кладовища та ін.

До відання рад графств належать: поліція, пожежна охорона, дрібні акціонерні компанії, дороги, соціальні служби, освіта і бібліотеки, музеї та художні галереї, працевлаштування молоді, продовольство і медикаменти, деякі служби із захисту інтересів споживачів, прибирання сміття, парки і місця відпочинку тощо.

Передбачено низку особливостей управління в Лондоні. Законами про місцеве самоврядування 1963 і 1985 рр.. Лондон був розділений (за винятком його центру – Сіті) на райони, керовані районними радами. Члени місцевих рад працюють у них безоплатно або за сумісництвом. Вони утворюють галузеві та функціональні комітети і комісії, в яких і вирішуються основні питання.

Столичні міністерства та відомства здійснюють значний контроль над органами місцевого самоврядування. Насамперед місцеві органи залежать від центру у фінансовому відношенні. Деякі міністри мають право навіть брати на себе виконання обов'язків тих місцевих органів, які, на їхню думку, не справляються зі своєю роботою. Закони, ухвалені останніми роками, значно посилили роль центру, обмежили самостійність органів місцевого самоврядування.

3.2.2. Британська співдружність націй

Велика риба поїдає дрібну рибку.
(англійське прислів'я)

Британські володіння ділилися на домініони, колонії, протекторати і підмандатні території. У 1917 р. за домініонами було визнано статус автономних держав. Найрозвиненішим домініоном була Канада. У 1931 р. було ухвалено Вестмінстерський статут, згідно з яким англійські домініони об'єднувалися в Британську співдружність націй.

Після Другої світової війни внаслідок активізації національно-визвольного руху статус домініонів отримали деякі англійські колонії. У березні 1946 р. уряд Англії визнав право Індії на незалежність. Вона перестала бути колонією. Незалежність і статус домініону отримав також Цейлон. Було проголошено незалежність Ірландської Республіки.

У 1950-х рр. спостерігалося зростання відцентрових тенденцій, відбувалося ослаблення економічної, політичної та військової залежності країн-членів Співдружності від Великої Британії. У

результаті національно-визвольних воєн у 1957 р. домоглися незалежності колонії Золотий Берег (Гана) і Малазійська Федерація. У 1960 р. стала незалежною Нігерія.

Конференція прем'єр-міністрів країн Співдружності в 1949 р. ухвалила рішення скасувати положення Вестмінстерського статуту, у якому йшлося про те, що члени Співдружності об'єднані спільною вірністю короні, і вважати англійського короля лише символом вільної асоціації незалежних націй-членів Співдружності та головою Співдружності.

3.2.3. Початок XXI ст.: нові напрями державного розвитку

Демократія – це не влада більшості, а захист меншості.

***А. Камю**,*
французький філософ, письменник,
публіцист XX ст.

Реформи XX ст., насамперед парламентські, визначили основні вектори розвитку британської державно-правової системи. Але у XXI ст. стали створюватися передумови до перегляду результатів цих реформ. Отже, ухвалення у 2004 р. Закону про заборону полювання на лисиць в обхід позиції палати лордів на підставі процедури, передбаченої Актом про парламент 1949 р., послугувало приводом для розгляду судовими інстанціями Сполученого Королівства питання про конституційність самого Акту про парламент.

Таким чином, уперше після XVII ст. було поставлено під сумнів правомірність дій парламенту і вперше в конституційній історії Англії продемонстровано допустимість оцінки рішень представницького органу з боку судової влади. Незважаючи на відмову суду визнати Акт про парламент 1949 р. таким, що суперечить неписаній англійській конституції, факт заперечування конституційно-правого механізму, що складався впродовж багатьох років, а також широкий суспільний резонанс, який викликав цей судовий розгляд, свідчать про те, що в судовому процесі свідчать про наявність у значної частини британського суспільства негативного сприйняття окремих аспектів життя Великої Британії. Наслише виразний прояв подібних деструктивних тенденцій у такій консервативній країні, як Велика Британія, у разі їхнього

посилення в майбутньому здатен негативно позначитися на стабільності політичної ситуації.

Пристосовуючи традиційні управлінські структури до потреб сучасного розвитку суспільства, британські правлячі кола дедалі частіше вдаються до запозичення форм і методів державного управління інших розвинених країн, передусім США і ФРН. У результаті в державному апараті, як і в усій політичній системі країни, спостерігається дедалі різкіше поєднання архаїчних і новітніх елементів.

Нині у Великій Британії посилюється рух на підтримку реформування деяких сторін її політичної системи. Зростає кількість прихильників ухвалення писаної конституції, що багато в чому зумовлено виникненням нових політико-правових проблем, пов'язаних із королівським домом, національними відносинами, членством у Європейському союзі. Крім того, багато законів, що стосуються прав і свобод громадян, колись ухвалених у Великій Британії, застаріли, оскільки не відповідають світовим стандартам, не містять необхідних гарантій, а іноді й прямо суперечать наявним демократичним принципам.

Отже, лейбористи, відмовившись від одного з традиційних пунктів партійної програми про необхідність націоналізації і взявши на озброєння концепцію нового лейборизму, зуміли здобути перемогу на парламентських виборах 1997 р., завдяки чому завершився 18-річний період домінування партії торі (1979-1997 рр.). Ця перемога була закріплена на наступних виборах; прем'єр-міністром став лейборист Г. Браун.

На виборах у травні 2010 р. лейбористи зазнали поразки. Єлизавета II призначила новим прем'єр-міністром Д. Кемерона – лідера консервативної партії, яка отримала за підсумками виборів більшість місць у парламенті. Але для повної перемоги цього виявилося замало, і главі кабінету довелося сформувати перший з моменту Другої світової війни коаліційний уряд.

3.2.4. «Нове дихання» в процесі консолідації англійського права

> Загальне право Англії – відкрита система, де постійно створюються нові норми, засновані на розумі.
>
> ***Р. Давид***

У XX ст. законодавство у Великій Британії остаточно перетворилося на основне джерело права. Велику роль тут відігравало делеговане законодавство. Основною формою впорядкування численних законів залишалася така форма систематизації, як консолідація. Найчастіше вона полягала в об'єднанні раніше виданих законодавчих положень.

«Нового подиху» в процесі консолідації було надано спеціальним актом парламенту про утворення правової комісії (1956 р.), метою якої було проведення реформи права аж до його повної кодифікації. Було підготовлено кодифіковані акти з договірного, сімейного права. Ця робота в сучасній Великій Британії далека від завершення – позначаються англійські правові традиції, прецедентне право.

Набув розвитку процес удосконалення *цивільного права* (термін «цивільне право», як відомо, в англійській правовій системі є умовним). Воно складається з низки традиційних правових інститутів: реальної власності, довірчої власності, договору. У 1925 р. було ухвалено закон про *власність*, доповнений чотирма іншими законами, пов'язаними з розпорядженням і управлінням майном.

Після Другої світової війни відбулося законодавче забезпечення соціалізації власності. Було ухвалено закони про націоналізацію життєво важливих галузей промисловості. Вона здійснювалася на основі соціального компромісу. Колишнім власникам підприємств було виплачено компенсацію, а націоналізовані підприємства набули форми публічних корпорацій. Згодом було проведено часткову приватизацію націоналізованих підприємств. Процеси націоналізації та приватизації набули динамічного характеру.

Так само як і в США, було ухвалено низку законів, що регулюють господарську діяльність корпорацій. Після Другої світової війни в Англії з'явилося антитрестівське законодавство. Закони 1948 і 1956 рр. передбачили створення державних органів для контролю за монополістичною та антиконкурентною практикою, які повинні були проводити розслідування на ринку. Було передбачено створення

спеціального суду з обмежувальної практики, який у разі виявлення фактів обмеження свободи конкуренції міг виносити рішення про заборону монополістичної практики як такої, що суперечить суспільному інтересу. У наступні роки таке законодавство було розширено і консолідовано.

У регулюванні *договорів*, як і раніше, переважну роль відіграють норми прецедентного права, але з метою врегулювання деяких видів договорів було видано відповідні законодавчі акти. Під час укладення договорів серйозну увагу приділяють встановленню та дотриманню їхніх стандартних умов, щоб уникнути довільного включення в них різних застережень в інтересах однієї сторони.

У другій половині XX ст. було ухвалено низку законів, унаслідок чого відбулися істотні зміни у сфері *шлюбно-сімейних відносин*. Укладення шлюбу вимагає від сторін дотримання низки умов: добровільності, відсутності іншого шлюбу, досягнення шлюбного віку (16 років), відсутності близької спорідненості, належності до однієї статі. Зареєстрований шлюб породжує виникнення нових прав та обов'язків для подружньої пари. Законодавство передбачило їхню взаємну підтримку і спільне проживання. Шлюб за англійським правом є різновидом контракту.

У Новітній час продовжилася політика спрощення і модернізації *кримінального права* шляхом видання консолідованих актів або актів, що мають елементи кодифікації. Вона відобразила мінливі суспільні умови.

У XX ст. збільшилася кількість парламентських актів, присвячених кримінальному праву, що звузило сферу застосування судового прецеденту. У 1960-1980-ті рр. було ухвалено цілу низку важливих актів з питань загальної частини кримінального права. Особливе місце тут посів Закон про кримінальне право 1967 р., який скасував середньовічний поділ усіх злочинів на фелонії та місдимінори.

Водночас значна частина кримінального права Англії і зараз складається із судових прецедентів. Рішення вищих судів беруть за основу під час вирішення аналогічних справ судами нижчої та рівної їм інстанції. Вищі суди, своєю чергою, пов'язані попередніми ухвалами і рішеннями.

Кримінальне право вирізняється складністю і суперечливістю, але водночас – гнучкістю. Останнє визначається тим, що у суддів є можливість вибору потрібного прецеденту з їхньої безлічі.

Провідними напрямами реформ кримінального права на рубежі XX і XXI ст. стали гуманізація та оптимізація покарання. Отже, передбачена законодавством смертна кара не використовується в Англії вже дуже

давно. Широкого поширення набуло умовне засудження.

Судова система Великої Британії в Новітній час неодноразово піддавалася реформам і спрощенню, але вона все ж таки залишилася вельми складною, сильно децентралізованою. Нижчою судовою інстанцією у цивільних справах стали помічники суддів у графствах. У малозначущих кримінальних справах таку роль відіграють громадські магістрати. На них покладено функції мирових суддів. Більші цивільні справи розглядають суди графств.

Система вищих судів відповідно до закону про суди (1971 р.) почала охоплювати Високий суд (цивільні справи), Суд корони (кримінальні справи і частина цивільних справ) і Апеляційний суд (цивільне і кримінальне відділення). Їхню структуру і юрисдикцію регулює закон 1981 р. про Верховний суд.

Усі три згадані судові органи – Суд корони, Високий суд і Апеляційний суд – разом називають Верховним судом. У судочинстві бере участь палата лордів. Вона є апеляційною інстанцією і судом першої інстанції для перів, обвинувачених у кримінальних злочинах.

У Великій Британії також існують військові суди, церковні суди (для осіб духовного звання), промислові трибунали, що розглядають скарги на дискримінацію на підприємствах, адміністративні суди

Закон про суди 1990 р. демократизував *судовий процес*. Підвищилася роль адвокатури. Зміцнилися ліберальні основи юстиції. Більшість кримінальних справ замість суду за участю присяжних засідателів стало розглядатися в порядку сумарного судочинства поліцейськими або мировими суддями.

У Великій Британії набула розвитку адміністративна юстиція, здійснювана у формі трибуналів (адміністративних судів) і міністерських розслідувань. Трибунали – своєрідні неформальні суди – специфічно британське явище. Вони займають проміжне становище між адміністрацією і загальними судами.

Найчисельнішими є трибунали з прибуткового податку, з національної служби охорони здоров’я, із соціального забезпечення та із соціальної допомоги.

3.3. Франція: шлях від парламентської до президентсько-парламентської республіки

У Новітній час у Франції зберігалася республіканська форма правління. Перша республіка, як відомо, проіснувала сім років, Друга – три роки, а найтривалішою виявилася Третя республіка, яка проіснувала 70 років, до 1946 р. – року ухвалення нової Конституції. Потім 12 років тривав період Четвертої республіки (1946-1958 рр.). З 1958 р. діє П'ята республіка.

3.3.1. Третя республіка у XX ст. та її падіння

> Щоб планувати й ухвалювати рішення, держава потребує органів влади, на чолі яких стоїть компетентний арбітр.
>
> ***Ш. де Голль**,*
> *французький державний діяч XX ст.*

За Третьої республіки єдиної конституції не існувало: діяли Конституційні закони, ухвалені в 70-ті рр. XIX ст., які регулювали організацію і діяльність установ державної влади. У перший час відбувалося суперництво між прихильниками повстання монархії та республіканцями.

Президент республіки обирався на сім років і наділявся усіма повноваженнями, притаманними конституційному монархові, – правом законодавчої ініціативи та контролю за виконанням законів. Він міг відстрочити засідання парламенту і розпустити його нижню палату.

Законодавчу діяльність здійснював *парламент* – палата депутатів, яку обирали на чотири роки, і сенат, який обирали на дев'ять років особливі колегії вибірників.

Виконавча влада належала *уряду*, роль якого посилилася. Однак стабільність була не була притаманна діяльності міністрів. За 39 років уряди змінилися 48 разів.

Після Першої світової війни Франція опинилася в числі країн-переможниць. За Версальським договором (1919 р.) вона одержувала право на більшу частину німецьких репарацій, їй повернули Ельзас і Лотарингію, передали частину колоній Німеччини. Франція продовжувала залишатися найбільшою колоніальною державою.

Водночас Перша світова війна значно підірвала позиції французького капіталу на світовому ринку. Із країни-кредитора, якою вона була до війни, Франція перетворилася на країну-боржника.

Економічна криза 1930-х рр. справила вирішальний вплив на розвиток держави. Це проявилося насамперед у зниженні ролі парламенту; прагненні перекласти на виконавчу владу, яка діяла поза рамками контролю громадськості; здійснення завідомо непопулярних у народі заходів, пов'язаних із подоланням кризи. Парламент майже щорічно наділяв уряд надзвичайними повноваженнями. За недовговічності самих кабінетів ці повноваження опинялися в руках вищої бюрократії. У підсумку парламентському законодавству були протиставлені акти виконавчої влади. Усе це послаблювало державну владу. Показником цього стала ганебна поразка французької армії на самому початку Другої світової війни. Уряд Франції змушений був ухвалити рішення про припинення воєнних дій.

Третя республіка впала, коли значна частина країни була окупована фашистською Німеччиною. Відповідно до умов, продиктованих Німеччиною, країна була розділена на дві нерівні частини. Перша і більша частина була окупована Німеччиною, а в другій, південній, зі столицею в місті Віші, були збережені інститути французької державності. Влада формально опинилася в руках пронімецького уряду маршала Петена. У листопаді 1942 р. і ця частина Франції була окупована Німеччиною.

З перших днів окупації країни французькі патріоти вели боротьбу з німецькими загарбниками. На противагу уряду Петена в Лондоні було утворено уряд «Вільна Франція», що мав на меті звільнення Франції. Влітку 1943 р. було створено єдиний Французький комітет національного визволення на чолі з генералом де Голлем. До кінця 1944 р. Франція була в основному звільнена від німецько-фашистських військ.

Людські втрати Франції в роки Другої світової війни були меншими, ніж у роки Першої, але масштаби руйнувань стали набагато значнішими. Незрівнянно сильніше знизився її вплив. Франція відновила свою незалежність і цілісність за допомогою союзників. Її економіка тривалий час залежала від доларових вливань США.

Після звільнення території Франції влада в ній перейшла до рук Тимчасового уряду, очолюваного де Голлем. Він відновив демократичний лад, діячів фашистського режиму було притягнуто до суду. У жовтні 1945 р. було проведено вибори до *Установчих зборів*, які мали розробити нову конституцію. Вибори вивели на політичну сцену основні партії післявоєнної Франції. Найвпливовішими з них стали

Французька комуністична партія, Соціалістична партія і Народно-республіканський рух. Уряд, заснований на співпраці цих партій, очолив де Голль. Було утворено Четверту республіку.

3.3.2. Четверта республіка

> Конституція дає людям лише право шукати щастя. Ви повинні його зловити самі.
>
> ***Б. Франклін***

У грудні 1946 р. вступила в дію нова Конституція. Вона стала однією з найдемократичніших конституцій у світі. Було запроваджено загальне виборче право, до звичних політичних прав і свобод громадян було додано права на працю й відпочинок, на соціальне забезпечення дітей, матерів, престарілих трудівників та інвалідів.

Парламент складався з двох палат: *Національних зборів* і *Ради республіки*. Національні збори обирали на п'ять років на основі загального і прямого виборчого права. Лише вони мали право ухвалення законів. Законодавчою ініціативою наділялися члени парламенту і голова ради міністрів. Раду республіки обирали комуни і департаменти на основі загального і непрямого виборчого права. Вона отримала право розглядати законопроекти, ухвалені Національними зборами. Останні виносили остаточне рішення щодо запропонованих Радою республіки поправок, приймаючи або відхиляючи їх.

Вищим представником державної влади Конституція оголошувала *президента* республіки. Він обирався парламентом строком на сім років і міг бути переобраний ще на один строк. Президент здійснював оприлюднення законів, міг вимагати від обох палат нового обговорення ухваленого парламентом закону. Безпосереднє управління країною здійснювала *Рада міністрів*. Міністри були відповідальні перед Національними зборами.

Реорганізація політичного ладу Франції в тій формі, яка була передбачена Конституцією 1946 р., багато в чому не виправдала покладених на неї завдань і втратила привабливість в очах французів. За 12 років змінилося 14 урядів. Складні проблеми, що стояли перед державою, вимагали активного втручання держави і стимулювали пошуки шляхів до встановлення твердої влади. Із середини 1950-х рр. почало наростати невдоволення державним режимом Четвертої республіки, що зрештою призвело до її падіння.

У квітні-травні 1958 р. у Франції різко активізували свої сили праві угруповання, які вимагали придушення національно-визвольного руху в Алжирі. Це і послужило безпосередньою причиною скасування Конституції 1946 р. Франція ставала президентською республікою.

3.3.3. П'ята республіка. Конституція 1958 р.

> Коли я хочу дізнатися, що думає Франція, я питаю себе.
>
> ***Ш. де Голль***

Де Голлю було передано надзвичайні повноваження зі складання нової конституції. Її проєкт було подано на загальнонаціональний референдум і схвалено більшістю виборців у вересні 1958 р. Він передбачав проведення кардинальних змін державного устрою.

Згідно з новою Конституцією *президент*, якого обирали на сім років загальним голосуванням, наділявся повноваженнями глави держави, глави виконавчої влади і головнокомандувача збройними силами. Він затверджував закони, які ухвалював парламент, але міг видавати і власні декрети, які не потребували затвердження парламенту. Він міг розпустити парламент і призначити нові вибори, міг, минаючи парламент, поставити закон на пряме схвалення народом через референдум.

Законодавча влада належала *парламенту*, що складався з двох палат: *Національних зборів* і *Сенату*. Як і інші парламенти, французький парламент мав законодавчі, контрольні, судові, зовнішньополітичні та інші повноваження. Здійснюючи законодавчу діяльність, парламент ухвалював звичайні та конституційні закони. Він мав обмежену компетенцію (наприклад, закон про зміну Конституції можна ухвалити з будь-якого питання, крім спеціально уточнених у ній).

Парламент міг тимчасово делегувати уряду законодавчі повноваження, але за наявності в останнього програми для їх здійснення. Парламент застосовував майже всі відомі форми контролю за діяльністю уряду: створювали контрольні комісії, які проводили перевірку державних служб і державних підприємств, слідчі комісії, які збирали інформацію і доповідали її палаті. До парламенту могли подаватися петиції, зокрема й у вигляді скарг на органи управління. Національні збори могли змусити уряд піти у відставку внаслідок відмови в довірі. Мав парламент і судові повноваження, пов'язані зі створенням ним

особливих судів для розгляду справ вищих посадових осіб.

У Франції існував дуалізм виконавчої влади. Її здійснювали *президент* республіки і *уряд* (Рада міністрів). Рада міністрів як уряд засідала під головуванням президента, а як кабінет – під головуванням прем'єр-міністра. Роль цих двох органів була неоднакова і залежала від розстановки політичних сил у парламенті.

Таким чином, Конституція 1958 р. встановила форму правління, в якій були наявні елементи парламентської та президентської республіки, проте домінували елементи останньої. З 1962 р. президента стали обирати безпосередньо виборці. Це ще більше зміцнило його незалежність від інших органів влади.

До кінця 1960-х рр. у розвитку П'ятої республіки намітилася криза. Французький бізнес став обтяжуватися жорсткою регламентацією з боку держави. Профспілки прагнули позбутися надмірного контролю державою трудових відносин.

Детонатором цього невдоволення став молодіжний, студентський рух. Як і в США в ті самі роки, молодь відкрито відкидала багато цінностей старшого покоління, уособлюваного де Голлем. У травні 1968 р. в Парижі почалися студентські демонстрації. Студентів підтримали профспілки, почався загальний страйк. Влада була на певний час паралізована. Студенти закликали до захоплення влади. Така перспектива явно не влаштовувала більшу частину населення. Використовуючи страх перед можливою анархією і пішовши на поступки профспілкам, де Голль домігся стабілізації становища, але довіру до нього було втрачено.

У 1969 р., коли де Голль поставив на референдум питання про перебудову органів місцевого самоврядування, французи проголосували проти, і він пішов у відставку. У 1970 р. де Голль помер.

На дострокових виборах президентом було обрано послідовника політики де Голля – Ж. Помпіду. Враховуючи настрої мас, він послабив державну регламентацію соціально-економічного життя, розширив соціальне законодавство.

У 1974 р. після раптової смерті Помпіду президентом було обрано представника незалежних республіканців Ж. д'Естена. Наприкінці 1970-х років ліві сили змогли здобути перемогу на президентських, а потім і на парламентських виборах. У 1981 р. президентом став соціаліст Ф. Міттеран. Уряд, сформований лівими силами, спробував вийти з кризи не за рахунок скорочення державного втручання, а шляхом його подальшого розширення. Було націоналізовано низку великих фінансово-економічних груп, розширено соціальні програми, введено

п’ятитижневу оплачувану відпустку. Уряд пішов на запровадження державного контролю над цінами і зарплатами, але це не зупинило інфляцію, а лише викликало масове невдоволення. Уряд був змушений перейти до режиму суворої економії і призупинити всі намічені реформи.

На парламентських виборах 1986 р. лівих чекала поразка. Уперше в історії П’ятої республіки глава держави і прем’єр-міністр представляли різні політичні блоки. Було оголошено про приватизацію майже всього державного сектора економіки. Послабшало державне регулювання бізнесу, всі сили були кинуті на боротьбу з інфляцією. Останнє означало економію і на соціальних витратах. На тлі зростаючого безробіття це викликало невдоволення.

У 1988 р. на хвилі цього невдоволення Міттерану вдалося зміцнитися при владі. Однак праві крок за кроком тіснили лівих. Незабаром вони святкували перемогу на президентських виборах.

1990-ті роки пройшли під знаком переваги правої коаліції. Уряд очолював лідер голлістської партії Ж. Ширак. Ширак. З цього моменту у Франції проблема співіснування (коли президентська та урядова влади контролювалися різними партіями) істотно впливала на функціонування механізму П’ятої республіки. У 1997 р. президентом став голліст Ж. Ширак, а парламент і уряд контролювали соціалісти на чолі з А. Жюпеном. Таке становище зберігалося і на рубежі XX-XXI ст.

6 травня 2007 р. главою держави було обрано Ніколя Саркозі. Він став шостим президентом П’ятої республіки. Саркозі спрямував роботу кабінету міністрів ліберальним руслом розвитку економіки, а також шляхом реформування системи освіти та державного фінансування і розроблення плану модернізації неблагополучних передмість, розв’язання проблем іммігрантів у Франції загалом. Особливих успіхів не було досягнуто. Це викликало хвилю критики з боку французів. Уряду довелося відступити. Ситуація ще більше погіршилася після економічної кризи, що вибухнула в 2008 р.. Тому кабінет Саркозі змушений був загалом вести соціально-спрямовану політику. Це забезпечило йому підтримку з боку народу. У серпні 2009 р. 46% французів схвально поставилися до Саркозі. Однак незабаром його авторитет різко впав. Виною тому стало підписання Саркозі законопроекту пенсійної реформи. Вона передбачала підвищення пенсійного віку французів до 60-62 років і збільшення обов’язкового трудового стажу з 40 до 41,5 років. Десятки тисяч людей вийшли на демонстрацію проти реформи. Вони виступали насамперед проти Саркозі. Він став чи не найбільш непопулярним президентом за останні півстоліття.

3.3.4. Модернізація французького законодавства

У стані крайньої потреби закон не діє.
(французька приказка)

Протягом майже всієї першої половини XX ст. у Франції формально продовжувала діяти класична наполеонівська кодифікація *цивільного права.* Але після Другої світової війни нові потреби суспільства спричинили поступове оновлення Цивільного кодексу. До кінця XX ст. понад 100 його статей було повністю скасовано, близько 900 отримали нову редакцію. З'явилося приблизно 300 нових статей.

Змін зазнали статті кодексу, що стосувалися прав власника (їх обмежували), свободи договору, спадкування. У Цивільний кодекс було введено поняття юридичної особи.

У подальшому зміни в цивільному праві Франції відбувалися не лише через включення нових статей до тексту самого Кодексу, а й через ухвалення спеціальних законодавчих актів, що регулюють ті чи інші сфери життя суспільства. Так було здійснено перегляд норм, що регулювали шлюбно-сімейні відносини. Набула визнання рівність обох з подружжя, встановлювали новий шлюбний вік (18 років для чоловіків і 16 – для жінок), виокремлювали зобов'язання подружжя за взаємним утриманням та утриманням дітей, а дітей – за утриманням батьків.

Французьке право не уникло інтернаціоналізації, яка стала наслідком інтеграційних процесів, міжнародного поділу праці. Ця тенденція знайшла своє відображення в таких галузях права, як патентне, акціонерне.

З початку XX ст. було розроблено *трудове законодавство*. У 1910 р. було ухвалено Трудовий кодекс. Однак становлення трудового права у Франції було переважно пов'язане з повоєнним періодом розвитку. У 1973 р. було введено новий Трудовий кодекс, пізніше до нього вносили зміни. Цей кодекс є зібранням численних, ухвалених у різний час законодавчих актів, що регулювали трудові відносини. У Трудовому кодексі регулювали організацію роботи державних органів у сфері трудових відносин, відносини між роботодавцем і працівником, колективні трудові відносини, а також створення і діяльність професійних об'єднань і роботодавців.

У повоєнний період значні зміни відбулися у сфері *соціального права*, в основі якого лежав Кодекс соціального страхування 1956 р. з подальшими доповненнями. Право соціальної допомоги передбачало

підтримку тих категорій осіб, які опинилися в бідності та злиднях. Якщо право соціального забезпечення базувалося на державній системі страхування, то соціальна допомога виступала як державна благодійність. У XX ст. суттєво змінилося *кримінальне право*. Якщо перед Другою світовою війною зміни стосувалися головним чином приватних питань (наприклад, руйнування історичних пам'яток), то в другій половині XX – на початку XXI ст. з'явилися абсолютно нові норми, що відповідають запитам часу (екологічні злочини, тероризм, злочини у зв'язку з організацією трудової діяльності тощо). Тобто для забезпечення ефективної боротьби з найнебезпечнішими діяннями було здійснено криміналізацію тероризму, порушень у сфері довкілля, безпеки праці. Найсприятливіші умови для проведення радикальних кримінально-правових реформ склалися за П'ятої республіки, коли формування правової держави зробило необхідною профілактику злочинів.

У 60-70-х рр. XX ст. було переглянуто значну частину тексту Кримінального кодексу 1810 р., що призвело до декриміналізації низки злочинів або до застосування санкцій, які обмежують можливість вчинення нових злочинів.

У 1981 р. внаслідок тиску демократичних сил із системи кримінальних покарань було виключено смертну кару.

Суттєвої лібералізації зазнала система виконання покарань (скорочення застосування покарання у вигляді позбавлення волі). Утримання засудженого в місцях ув'язнення поєднувалося з перебуванням у домашніх умовах.

У 1994 р. було введено в дію новий *Кримінальний кодекс*, що складався з чотирьох взаємопов'язаних, але самостійних законів, які передбачали вжиття посилених правозастосовчих заходів проти соціально небезпечної злочинності. Кодекс зберігав демократичну і гуманістичну спрямованість. Він встановив нові орієнтири в кримінально-правовій політиці. Разом із традиційними складами злочинів (убивство, тілесні ушкодження тощо) особлива увага приділялася таким характерним явищам сьогодення, як посягання на права людини з використанням ЕОМ, дискримінація осіб за релігійними, національними та іншими ознаками, викрадення людей, узяття в заручники, проведення на людині біомедичних дослідів без її згоди. Було посилено кримінальну відповідальність за особливо небезпечні злочини (геноцид, депортація, поширення наркотиків, рекет, шахрайство тощо). За низкою злочинів передбачалася можливість заміни позбавлення волі виконанням будь-яких робіт або конфіскацією майна.

Сучасна система *судоустрою* Франції представлена п'ятьма категоріями судів. До них належать:

1) громадські суди, у яких розгляд дрібних суперечок здійснюють непрофесійні судді-медіатори (посередники), що володіють юридичними знаннями і призначаються місцевими радами – муніципалітетами;

2) система судів загальної юрисдикції, де кримінальні та цивільні справи розглядаються одним або кількома професійними суддями без участі присяжних засідателів;

3) спеціальні суди: суд державної безпеки, торговельні, трудові суди, суди у справах неповнолітніх та ін.;

4) суди присяжних (суди загальної юрисдикції);

5) адміністративні суди.

Французьку систему адміністративної юстиції визнано класичною і вона характеризується наявністю спеціальних судових органів, які розглядають спори за позовами громадян до органів управління, що порушили їхні права.

За допомогою адміністративної юстиції вищими за порядком підпорядкованості органами (посадовими особами) здійснювали перевірку законності, обґрунтованості та доцільності ухвалення і виконання адміністративних актів, що порушили, на думку громадян, їхні права і свободи.

Паралельне існування судів загальної юрисдикції та адміністративної юстиції неминуче веде до проблеми розмежування підсудності цих двох систем. Це одне з найскладніших питань сучасної судової практики Франції.

Правова доктрина Франції виходить із того, що апарат управління – це особлива сфера, яка має керуватися спеціальним правом, і це спеціальне право має застосовуватися автономною юрисдикцією. Загальноцивільні суди застосовують приватне право, адміністративна юстиція спирається на адміністративне право як підгалузь публічного права.

Важливою ланкою судової системи стали *апеляційні суди*, до складу яких входить безліч палат з кримінальних, цивільних, соціальних справ тощо.

Очолює судову систему *касаційний суд* (його часто називають Верховним судом), що складається з кількох палат, які розглядають касаційні скарги на порушення закону в судовому процесі.

За новітніх часів реформування і демократизації насамперед зазнало кримінальне та адміністративне *судочинство*. У 1958 р. було

ухвалено новий Кримінально-процесуальний кодекс, який поклав початок ревізії всієї наполеонівської кодифікації. Було спрощено судочинство, впорядковано діяльність слідчих органів, суду і присяжних, посилено гарантії індивідуальних прав і свобод громадян.

Відповідно до Кримінально-процесуального кодексу процес став складатися з трьох стадій: попереднього слідства, судового розгляду та виконавчого провадження. Особливу стадію становить процедура оскарження в апеляційному або касаційному порядку.

Значення попереднього слідства в кримінальному процесі надзвичайно велике. Але воно є обов'язковим лише у справах про злочини. Зазвичай же у справах про правопорушення проводиться лише поліцейське дізнання. Попереднє слідство проводиться слідчими суддями негласно, у змагальній і письмовій формі. Прокурор виконує функцію контролю над слідством.

Після закінчення слідства і збирання необхідних доказів суддя передає матеріали справи прокурору республіки. Останній у разі згоди з висновками слідчого судді повертає йому справу. Потім суддя або виносить постанову про закриття справи, або направляє її до відповідної судової інстанції. Якщо суддя знаходить у справі склад злочину, то направляє справу на розгляд обвинувальної камери. Обвинувальна камера складається при апеляційному суді і є своєрідним слідчим органом другої інстанції. Вона може винести постанову про додаткове розслідування або про закінчення слідства.

У французькому адміністративно-судовому процесі діють як загальні для всіх судів процедурні правила, перенесені сюди з цивільного процесу, так і особливі правила, властиві лише адміністративно-судовій процедурі.

Адміністративний суд не має права порушити провадження самостійно, для цього необхідна позовна заява. Діяльність органів французької адміністративної юстиції побудована на демократичних принципах адміністративного процесу. Для адміністративно-судового розгляду характерний принцип змагальності. Кожна зі сторін має можливість ознайомлення з інформацією та будь-якими документами, наявними у справі. Сам адміністративний суддя зобов'язаний займати в процесі активну роль, тобто, забезпечуючи громадянину правовий захист, він повинен сам намагатися зібрати відсутні матеріали і докази.

Адміністративне судочинство більшою мірою таємне, ніж гласне. Досудове дослідження матеріалів справи проводиться судом негласно. Лише саме засідання за участю сторін, їхніх адвокатів та урядового комісара до певних меж є гласним. Нарада суддів і винесення ними

рішення відбувається за зачиненими дверима, а саме їхнє рішення знеособлене, у ньому не вказуються позиції окремих суддів (у багатьох країнах окрема думка судді, відмінна від думки більшості, стає частиною матеріалів справи). І нарешті, постанову суду публікують, якщо це не заборонено законом.

Судова практика відіграла важливу роль у розвитку французького права, а сучасна законодавча практика відкриває їй нові можливості для правотворчості. Поступово судова практика перетворюється на додаткове джерело французького права.

3.4. Німеччина: карколомні траєкторії злетів і падінь

Військово-монархічна диктатура, що склалася в Німеччині в роки Першої світової війни, свідчила про очевидні порушення принципів Конституції 1871 р. Політичні партії та суспільство загалом мирилися з військовим режимом, доки він забезпечував успішний перебіг війни. З весни 1917 р. військове становище Німеччини погіршилося, і в країні розгорнувся потужний антимілітаристський рух.

У німецькому суспільстві наростали революційні настрої. Вони призвели до революції та реформ. Характерна риса державно-правової історії Німеччини XX ст. – поперемінна зміна демократичних і антидемократичних тенденцій розвитку.

3.4.1. Веймарська республіка

> До влади прийшли елементи, які задоволення від влади розглядають як результат і намагаються увіковічити стан, який насправді триває лише мить.
>
> ***О. Шпенглер**,*
> *німецький філософ XX ст.*

У листопаді 1918 р. було повалено Німецьку імперію. Революція, що передувала цьому, почалася з повстання військових моряків у м. Кіль. Перехід влади в Кілі в руки моряків і створення ними першої в Німеччині Ради викликав ланцюгову реакцію по всій країні. Кайзер Вільгельм II втік до Нідерландів, Німеччину було проголошено республікою.

10 листопада Берлінська рада створила тимчасовий уряд – *Раду народних уповноважених*, – яка складалася з представників двох

робітничих партій: Соціал-демократичної та Незалежної соціал-демократичної. Рада народних уповноважених скасувала надзвичайні закони, встановила восьмигодинний робочий день і зобов'язала підприємців укладати колективні договори з профспілками.

Одночасно в країні набирав силу рух за соціалістичну революцію, за встановлення влади Рад, очолюваний групою «Спартак», якою керували Карл Лібкнехт і Роза Люксембург. Почалася поляризація сил. Перший Всенімецький з'їзд Рад у грудні відмовився підтримати гасло «Вся влада Радам» і висловився за проведення виборів до Установчих зборів, призначених на 19 січня 1919 р.

На початку січня 1919 р. було створено Комуністичну партію Німеччини, яка разом із частиною Незалежної соціал-демократичної партії спробувала встановити контроль над Берліном і низкою інших міст. Однак 15 січня було вбито Карла Лібкнехта і Розу Люксембург.

На виборах до Установчих зборів буржуазні партії здобули близько 16 млн. голосів, соціал-демократичні – 13,5 млн. Збори було скликано в місті Веймар – невеликому культурному центрі Німеччини. На знак довіри соціал-демократам Установчі збори обрали президентом Німеччини Ф. Еберта, члена правління Соціал-демократичної партії. Коаліція трьох партій – Соціал-демократичної, Демократичної та Партії центру – утворила уряд Німеччини на чолі із соціал-демократом Ф. Шейдеманом. Комуністи ці вибори бойкотували.

Установчі збори ухвалили нову Конституцію Німеччини, названу Веймарською (за назвою м. Веймара, де працювали збори).

Німеччину проголошували федеративною республікою на чолі з *президентом*, якого обирали загальним голосуванням. Його влада була величезною: президент командував збройними силами, призначав на вищі військові та цивільні посади, міг призначити вибори.

Вищим представницьким законодавчим органом проголошували *рейхстаг*. Разом із ним діяв *рейхсрат (імперська рада)*. Він формувався з представників окремих земель. Президент міг розпустити рейхстаг. Він же призначав *Верховний державний суд* Німеччини.

Революційна обстановка, що ще збереглася в переможеній Німеччині, призвела до того, що до Веймарської конституції було внесено важливі норми, що стосуються прав і свобод громадян. Конституція проголошувала й узаконювала свободу слова, преси, асоціацій, наказувала створення робітничих Рад на підприємствах і в округах. Робітники і службовці могли на рівних правах спільно з підприємцями вирішувати питання встановлення розмірів заробітної плати та умов праці.

Захист інтересів робітників і службовців покладався на їхні представницькі органи в особі робітничих *Рад* підприємств, на окружні робітничі *Ради*.

Конституція запроваджувала пропорційну систему виборів. Уся Німеччина була поділена на 35 виборчих округів. Кожна партія, що брала участь у виборах, виступала зі своїм списком кандидатів, депутатські місця розподілялися пропорційно числу голосів, поданих за той чи інший список.

Згідно з Конституцією, зовнішні зносини, армія і флот, монетна справа, митниця, зв'язок, транспорт тощо перебували у віданні центральних органів. Натоді кожна із земель мала свою конституцію, свій законодавчий орган – *ландтаг* і власний уряд. У 1923 р. Німеччина знову пережила революційну ситуацію. У Гамбурзі робітники піднялися на збройне повстання, але, опинившись в ізоляції, змушені були припинити боротьбу. Керівництво повстанням перебувало в руках комуністів, але до них приєдналася і частина соціал-демократів.

3.4.2. Державний механізм Третього Рейху

Становище ледь стабілізувалося, як вибухнула світова економічна криза 1929 р., яка найболючіше вдарила по Німеччині. Кількість безробітних сягнула 9 млн. осіб. Німецька буржуазія почала пов'язувати свої інтереси з Націонал-соціалістичною робітничою партією Німеччини (НСДАП) – фашистською партією Гітлера, яка незабаром прийшла до влади. Сьогодні здається дивним, як Гітлер зміг за короткий термін захопити владу, проте прихід до влади фашистів був зумовлений низкою причин.

Перша з них пов'язана з важким економічним становищем Німеччини після закінчення Першої світової війни. Після укладення Версальського договору 1919 р. Німеччина втратила частину земель із 3/4 запасів залізної руди та інших корисних копалин і була змушена виплачувати величезні репарації. Цей борг був для Німеччини непосильним, він падав на плечі трьох поколінь німців. Почалася нестримна інфляція.

Другою причиною стала часта зміна урядів. У цих умовах монополістичні кола Німеччини закликали Гітлера до влади, який 30 січня 1933 р. став імперським канцлером, п'ятим у кризовий час. Перехід до фашистського режиму здійснився в мирний спосіб.

Третя причина полягала у величезній фінансовій та іншій допомозі

фашистам, яку надавали найбільші представники німецького бізнесу. Особливу роль у допомозі НСДАП зіграв банкір Шахт. Гітлер пообіцяв покінчити з кризою, комуністами, профспілками, відродити країну, армію, забезпечивши промисловість військовими замовленнями. Втомлені від політичної та економічної нестабільності олігархи погодилися фінансово підтримати Гітлера.

Четвертою причиною була розрізненість опозиційних сил. Усвідомлюючи небезпеку фашизму, Компартія Німеччини розгорнула проти нього боротьбу. Вона запропонувала лівим силам, і особливо соціал-демократам, об'єднатися в антинацистському фронті. Пропозиція ця була відкинута соціал-демократичними лідерами. Позиція, яку зайняли соціал-демократи, стала згубною для Німеччини, вона не врятувала їх, як і комуністів, від розгону і переслідувань.

Початок правління нацистів не був безхмарним. Протягом першого місяця влада нового канцлера – Гітлера – була обмежена. З 11 постів в уряді гітлерівська партія отримала лише три. Партія Гітлера навіть із нечисленними союзниками не мала більшості в рейхстазі. Влаштувавши провокацію – підпал рейхстагу, – фюрер покінчив не лише з основними суперниками НСДАП – комуністами, – а й із демократичним режимом загалом.

Фашистський режим спирався на терор, расизм і націоналізм.

Програма фашистської партії проголошувала створення «нового німецького рейху», великої імперії, викорінення марксизму і комунізму, фізичне винищення євреїв. Робітникам фашисти обіцяли ліквідацію безробіття, селянам – підвищення цін на сільськогосподарську продукцію, крамарям – ліквідацію великих магазинів. Основною метою стало поширення фашистської ідеології, підготовка терористичного апарату для придушення антифашистських сил.

У перші місяці гітлерівського правління було ліквідовано буржуазно-демократичні свободи. Скасовували свободу особистості, слова, друку, зборів. Поліція наділялася необмеженими правами. Усі партії, включно з буржуазними, були заборонені.

Нацистська партія мала воєнізовану структуру.

Запанувала однопартійна урядова система.

Новий режим характеризувався прагненням до абсолютного контролю над усіма сферами суспільного та особистого життя громадян. Механізм такого контролю був вельми розгалуженим. З одного боку, це був апарат терору, що включав СА – штурмові загони, створені ще в 1921 р., СС – охоронні загони, які діяли з 1923 р. З другого боку – апарат організаційного впливу на населення: НСДАП, Націонал-соціалістична

жіноча спілка, Гітлер'югенд (молодіжна організація нацистів), Трудовий фронт тощо. Із третього – апарат із пропагандистської обробки населення.

Функції цих трьох апаратів тісно переплітались, складаючи багатогалузевий комплекс механізму фашистської диктатури. Під керівництвом НСДАП діяли апарати державного управління з керівництва економікою, імперська канцелярія, що відала збройними силами, судовою системою тощо.

Закон про перебудову імперії від 30 січня 1934 р. надав Гітлеру як фюреру і главі імперського уряду повноваження щодо зміни конституційного ладу. Відбувся повний відхід від принципу поділу влади. У серпні 1934 р. після смерті президента Гінденбурга Гітлер поєднав посади рейхспрезидента і рейхсканцлера.

Уся державна влада сконцентрувалася в руках фюрера – довічного глави держави. Рішення з'їздів НСДАП із моменту їх ухвалення набували чинності закону. Перебування в рейхстазі та на урядовій службі пов'язувалося з присягою на вірність націонал-соціалізму. На чолі кожної з 32 областей Німеччини стояв гауляйтер. Області ділилися на округи, потім на місцеві групи і осередки. Найнижчими представниками партії були керівники блоку осередків – блоклетери. Місцеве самоуправління і традиційний поділ держави на землів інтересах централізації управління було скасовано. Центральні та місцеві органи партії одержали безмежні повноваження і фактично вирішували всі суттєві питання управління. На місцях працювали чиновники, призначені з Берліна центральним урядом.

У червні 1935 р. у результаті внутрішньопартійної боротьби відбувся перерозподіл функцій у нацистському терористичному апараті. Головну роль стали відігравати організації СС, у рамках яких сформувалися СД (орган безпеки партії і (з 1938 р.) безпеки держави) і гестапо – таємна поліція. СД контролював гестапо. Згодом виникло спеціальне відомство, яке вело всю розвідувальну і каральну роботу в рейху – РСГА (Головне імперське відомство безпеки), що включало 12 відділів, які займалися боротьбою з комунізмом і марксизмом, концентраційними таборами, попереднім ув'язненням, гомосексуалістами, контррозвідкою тощо. Також продовжували працювати міністерства внутрішніх справ і юстиції.

У 1938 р. було запроваджено загальну трудову повинність. Засновувалися так звані господарські палати – об'єднання банкірів і промисловців, які регулювали економічні відносини.

Перед НСДАП стояло завдання відродити підірвану економіку з 68

тис. підприємств-банкрутів і величезною армією безробітних, що становила 30% працездатного населення.

Підконтрольний нацистам рейхстаг ухвалив Закон «Про ліквідацію тяжкого становища народу і держави» (березень 1933 р.). На підставі його уряд отримав законодавчі права.

Було створено Генеральну раду німецького господарства, яка визначала шляхи розвитку економіки. До неї увійшли великі олігархи Німеччини: промисловці, банкіри, інші власники стали службовцями Рейху, вождями своїх колективів. Із профспілками і страйками було покінчено.

Основним напрямом економічної політики НСДАП стала боротьба з безробіттям. Понад 2 млн. осіб було зайнято на будівництві автобанів (шосе), залізниць, прокладанні каналів, інших громадських роботах.

Уряд значно знижував податки компаніям, які розширювали капіталовкладення і забезпечували зростання зайнятості. Багатьох безробітних призвали в армію або направили на військові заводи, підприємства важкої промисловості.

До 1935 р. було подолано кризу у важкій промисловості, що стала рушієм для усієї економіки: підприємства, що простоювали, завантажили замовленнями воєнно-промислового комплексу, почалася підготовка до великої війни.

Спочатку фюрер приховував реваншистські задуми, але криза на Заході дозволила порвати з Версальським договором. Німеччина вийшла з Ліги націй, набула нових союзників в особі Італії, Іспанії, де також утвердилися фашистські режими.

Восени 1936 р. Німеччина офіційно ухвалила чотирирічний план переведення економіки на військові рейки, поставивши завдання за чотири роки забезпечити країну всім необхідним на випадок війни. Суворо контролювали імпорт. Оскільки своєї нафти в Німеччині не було, то створили підприємства з виробництва синтетичного каучуку і пального з місцевого вугілля. Запрацювали сталеливарні заводи.

Американський журналіст В. Ширер, свідок тих подій, порівняв Німеччину з величезним бджолиним вуликом, де кожен працював щосили. Стороннього спостерігача дивувало, що німці не усвідомлювали себе жертвами залякування і утисків. Навпаки, вони з ентузіазмом підтримували диктатуру. Нацизм, як морок, затуманив свідомість німців і вселяв у них хибну надію на краще майбутнє країни. Гітлер переконував їх, що розправляється із минулим, що принесло їм слише лиха і розчарувань, і нарощував військову потужність Німеччини.

1 вересня 1939 р. Німеччина розв'язала світову війну, в якій зазнала нищівної поразки від дій союзників – СРСР, США, Великої Британії, Франції.

3.4.3. Федеративна Республіка Німеччина. Боннська конституція 1949 р.

Хороша конституція незрівнянно краща за найкращого деспота

***Т. Маколей**,*
британський історик і політик XIX ст.

Після поразки Німеччину було розділено на чотири окупаційні зони: радянську, американську, англійську та французьку. Управління окупованою країною зосереджувалося в союзній контрольній раді, складеній із представників чотирьох окупаційних зон.

Однак незабаром західна окупаційна влада дозволила трьом західним зонам об'єднатися в єдину державу. 23 травня 1949 р. набула чинності Конституція Федеративної Республіки Німеччини, яка закріпила основні громадянські та політичні свободи і проголосила Західну Німеччину демократичною федеративною державою. До складу ФРН у 1949 р. увійшли 11 земель, кожна з яких мала свою конституцію, законодавчі, виконавчі та судові органи. За формою правління ФРН стала парламентською республікою.

У ФРН у законодавстві беруть участь *бундестаг* і *бундесрат* (Союзний з'їзд і Союзна рада).

Бундестаг обирається на чотири роки шляхом загальних, прямих, рівних, вільних виборів. Керує засіданнями бундестагу обраний ним на весь термін дії цього органу повноважний голова, створюються партійні фракції. Бундестаг вважається таким, що перебуває у стані постійної сесії, і скликається його головою на пленарні засідання за потреби. Засідання бундестагу, як і більшості парламентів світу, відкриті, хоча можуть бути закриті за рішенням більшості присутніх депутатів.

Бундесрат є представництвом земель, його членів призначають уряди земель і відкликають. Тому будь-якого терміну його повноважень не встановлено. Голову бундесрату переобирають щороку. Засідання скликаються в міру потреби.

Законодавчі органи ФРН здійснюють контроль за діяльністю виконавчої влади, ратифікують міжнародні договори, формують деякі

вищі органи влади, беруть участь у виборах президента тощо.

Виконавчою владою володіють *президент і уряд*, хоча насправді президент діє за вказівками уряду, будучи лише главою держави. Реально виконавча влада здійснюється урядом. Однак президент республіки підписує закони і має право повернути їх на вторинний розгляд.

Влада президента у ФРН обмежувалася: його не обирали на загальних виборах, його розпорядження мали підтверджувати урядом.

Глава уряду, федеральний *канцлер*, затверджувався бундестагом і визначав основні напрями федеральної політики. Федеральні міністри несли відповідальність перед канцлером, який мав право звільнити міністра. Бундестаг міг висловити міністрові недовіру. Відповідальність за діяльність уряду ніс канцлер. З його зміною йшли у відставку і міністри.

Федеральний уряд, об'єднуючи і спрямовуючи розгалужену мережу виконавчих органів, мав можливість впливати на всі сторони життя країни. До компетенції уряду ФРН належало видання постанов на виконання законів, а з низки питань (за згодою бундесрату) – видання указів, що мають силу закону. Крім того, федеральний уряд за згодою бундесрату за погодженням із бундестагом вирішував суперечки щодо повноважень нижчих органів на ухвалення указів і актів управління. Федеральний уряд міг направляти в усі установи земель своїх уповноважених для нагляду за законністю.

В окремих випадках воно могло отримати право давати вищим органам управління земель конкретні вказівки щодо виконання федеральних законів.

Нині у ФРН налічується 16 земель, а отже, і 16 прем'єр-міністрів та урядів, які очолюють систему управління, тобто систему органів публічної адміністрації. У зв'язку з монопольним становищем федерації у сфері управління іноземними справами та обороною в землях ФРН немає відповідних міністерств. В усьому іншому система міністерств у землях, з урахуванням місцевих потреб і особливостей, приблизно повторює систему федеральних міністерств, що забезпечує підтримання тісних контактів центру і земель і практичне керівництво місцевими справами з центру.

Землі країни діляться на територіальні *округи*, які очолюють уповноважені урядів земель. Їхнє основне завдання – стежити за тим, щоб на території округу дотримувалися урядові акти. Уповноважені урядів земель володіють широкими правами в галузі управління, включно з контрольними та наглядовими функціями за органами

управління.

Адміністративно-територіальною одиницею є *райони* та міста-райони, наділені відповідним правовим статусом районів.

До складу району можуть входити невеликі *громади* (міста та селища). Громади, включені в систему управлінської діяльності району, є носіями певних управлінських функцій: утримання шкіл, професійних навчальних закладів, гімназій, комунально-господарських служб тощо. Головним органом громади є муніципальна рада, яка визначає основні засади управління громадою і повноважна розв'язувати всі її проблеми.

Німецька держава Новітнього часу серйозно відрізняється від німецької держави кінця XIX – початку XX ст., вона ґрунтується на принципі соціальної держави, проголошеної Конституцією ФРН. Соціальна держава передбачає її пристосування до потреб сучасного суспільства, широкомасштабне втручання держави у сферу економічного і соціального життя, що, своєю чергою, означає зміни і в стилі управління, у виборі засобів адміністративного впливу. Основним законом ФРН разом із принципом соціальної держави в основу публічного управління покладено принцип правової держави.

3.4.4. Німецька Демократична Республіка

> Коли в подружжі в обох партнерів завжди однакові погляди – тоді один із них зайвий
>
> ***В. Черчилль***

Коли західні окупаційні держави, остаточно відокремивши три свої зони впливу, перетворили їх на Федеративну Республіку Німеччину, 7 жовтня 1949 р. було оголошено про утворення нової держави – Німецької Демократичної Республіки. Тоді ж відповідно до рішення демократичного блоку політичних сил вступила в дію Конституція НДР. Ландтаги земель обрали своїх представників до Палати земель, яка проіснувала до 1958 р. Було створено *Народну палату* – верховний орган державної влади. Таким чином конституювався перший парламент НДР.

Главою держави був *президент*. Але в 1960 р. цю посаду скасували, і повноваження президента стала виконувати *Державна рада*, яку обирала народна палата на чотири роки. Народна палата формувала *Раду міністрів* – уряд НДР. Радянський уряд передав уряду НДР функції управління, що належали радянській військовій адміністрації.

Перші загальні вибори відбулися в 1950 р. Виборче право було надано всім громадянам, які досягли 18 років. Партії демократичного блоку вирішили виступити не лише зі спільною програмою, а й з єдиним списком кандидатів. За угодою між партіями більшість місць було надано Соціалістичній єдиній партії Німеччини (СЄПН).

12 червня 1952 р. конференція РЄПН ухвалила рішення про будівництво соціалізму. Минуло 16 років: нова Конституція НДР 1968 р. констатувала факт ліквідації в НДР усіх форм експлуатації людини людиною, перемогу соціалістичних виробничих відносин. Дві передумови дали змогу трудовому народу Німеччини створити власну соціалістичну державу – перемога союзних військ над гітлерівською Німеччиною та утворення Соціалістичної єдиної партії Німеччини як об'єднання комуністів, соціал-демократів і молодих антифашистів.

НДР проіснувала 40 років. Ці роки знаменувалися великими успіхами в соціально-економічній і культурній сферах. НДР була провідною країною Східної Європи.

3.4.5. Приєднання НДР до ФРН

> Форсоване нав'язування західнонімецьких державно-правових реалій багаторазово посилювало відчуття східних німців, що вони підпорядковані чужому незрозумілому і незбагненному пануванню.
>
> ***Г. Шмідт***,
> *федеральний канцлер ФРН (1974-1982)*

«Перебудова» в СРСР стимулювала процеси оновлення в НДР: у країні створювали нові партії та рухи, які виступали проти курсу, що того часу проводився в країні.

У 1989 р. постало питання про ліквідацію розколу Німеччини. Було зруйновано Берлінський мур, який з 1961 р. був зримим символом розколу Німеччини. Несподівано для всіх об'єднання стало практичним завданням. Конституція ФРН передбачала возз'єднання Німеччини як процес входження земель Східної Німеччини до ФРН, що передбачало попередню ліквідацію НДР як держави. Керівництво НДР прагнуло здійснити об'єднання через конфедеративний союз двох держав. Однак на виборах у березні 1990 р. у НДР перемогла некомуністична опозиція, яка висловилася за якнайшвидше возз'єднання Німеччини на основі ФРН.

Важливим кроком на шляху досягнення німецької єдності став договір між НДР і ФРН, підписаний у серпні 1990 р., згідно з яким із метою досягнення правової уніфікації створювали «єдину виборчу територію», на якій усі вибори мали відбуватися за виборчими законами і правилами, ухваленими у ФРН.

23 серпня 1990 р. Народна палата НДР ухвалила рішення про приєднання до ФРН. 31 серпня договір про об'єднання було підписано обома сторонами. Потім його ратифікували Народна палата НДР, бундестаг і бундесрат ФРН. Згідно з цим договором, п'ять відтворених східнонімецьких земель мали бути включені до складу ФРН.

Цей договір було погоджено між чотирма державами – СРСР, США, Великою Британією і Францією. СРСР, у принципі погодившись на приєднання НДР до ФРН, спочатку ставив умовою, щоб Німеччина була нейтральною державою. Коли ж ця вимога була відхилена всіма сторонами, СРСР пішов на принципово важливу поступку – погодився зі збереженням членства об'єднаної Німеччини в НАТО і виведенням радянських військ зі Східної Німеччини. 12 вересня було підписано договір, що закріпив нові реалії в будівництві об'єднаної держави Німеччини. 3 жовтня 1990 р. прапори ФРН було піднято на території Східної Німеччини.

Колишні землі східної частини Німеччини стали землями – суб'єктами федерації ФРН на основі Конституції ФРН 1949 р. У зв'язку з приєднанням НДР Конституція зазнала змін, але продовжувала діяти.

Було утворено Конституційну комісію, щоб пристосувати Основний закон ФРН до нових умов єдиної держави шляхом поправок, які мали вносити східні землі до 1993 р. Деякі поправки виявилися неприйнятними для ФРН (наприклад, поправки про гарантії повної зайнятості, права на житло, про надання більшого значення такій формі безпосередньої демократії, як референдум).

Труднощі об'єднавчого процесу скоро далися взнаки: політичні, економічні, соціально-психологічні відмінності заходу і сходу Німеччини виявилися більш стійкими, ніж передбачалося раніше.

Приєднання НДР до ФРН завершило повоєнний цикл розвитку Німеччини, ставши найважливішою подією в її повоєнній історії. Водночас воно породило і низку великих проблем: необхідно було провести приватизацію, ліквідувати безробіття, подолати ідеологічний бар'єр між народами.

Початок перебудови Східної Німеччини збігся з економічною кризою, яка була частково подолана в 1994 р. Уряд Х. Коля, що представляв ХДС (Християнсько-демократичний союз), пішов на

підвищення податків і зменшення асигнувань на допомогу з безробіття відповідно до консервативного гасла всебічної економії.

У результаті на виборах 1998 р. до влади прийшли соціал-демократи (СДПН), а новим канцлером став Г. Шредер. Він модернізував громадський сектор економіки, не вдаючись до демонтажу системи соціального ринкового господарства. Було виявлено особливу турботу про водні землі. У 2005 р. християнські демократи повернули собі політичне домінування, і бундестаг обрав новим федеральним канцлером голову ХДС А. Меркель. У 2009 р. її було переобрано на новий термін.

Сьогодні Німеччина продовжує переживати складнощі, що виникли після її возз'єднання, пов'язані з адаптацією східних німців. До них додалися проблеми, пов'язані з безконтрольною імміграцією вихідців із мусульманських країн.

3.4.6. Право Німеччини: поперемінна зміна прогресивної та реакційної тенденцій

Де панує сила, там закон безсилий.

(німецька приказка)

Розвиток німецького права в Новітній час характеризувався зміною прогресивної та реакційної тенденцій. На рубежі XIX-XX ст. значні зміни було внесено в *цивільне право*. Багатовікове застосування пандектного права було припинено. У сфері речового права принципові зміни торкнулися самого визначення *права власності*. Веймарською конституцією 1919 року було визначено, що його здійснення має слугувати загальному благу.

Тим самим з усією очевидністю почав проявлятися процес соціалізації цивільного права. Найсуттєвіше змінилося *зобов'язальне право*. Стало складатися нове розуміння інституту цивільно-правової відповідальності. Принцип свободи договору модифікувався за допомогою посилення договірної відповідальності, яку розглядають як правовий засіб соціального захисту населення.

Було переглянуто положення про договір майнового, насамперед житлового, найму, істотно розширено права наймача. При наймі на роботу, при її оплаті та при звільненні були зрівняні в правах чоловіки і жінки. Зміни торкнулися і *шлюбно-сімейних відносин*. Було визначено

нові умови вступу до шлюбу, визнання його дійсності, а також умови розлучення. Було встановлено правовий статус позашлюбних дітей, нові аліментні зобов'язання батьків, які захищали права дітей, що свідчило про прогресивні тенденції в розвитку німецького права.

Утворення Веймарської республіки ознаменувало початок нового етапу в становленні *трудового права* Німеччини. Найбільшу увагу приділяли регулюванню умов організації та оплати праці. Вони мали встановлюватися шляхом укладення колективних угод між об'єднаннями підприємців і профспілками.

У Новітній час було проведено широкомасштабну реформу *соціального законодавства*. У 1911 р. було ухвалено Соціальний кодекс, що врегулював державне страхування. Пізніше було створено спеціальний суд із соціальних справ. Ухвалювали законопроекти про медичне і пенсійне страхування.

Веймарська конституція зберегла основні ідеї школи класичного *кримінального права* про відповідність тяжкості злочину і тяжкості покарання, скорочення сфери застосування смертної кари.

Після приходу до влади фашистів систему ліберально-демократичної законності було скасовано. У 1933 р. було ухвалено декрет «На захист німецького народу», який зводив нанівець свободу друку, по суті, анулював парламентську недоторканність депутатів рейхстагу. Розгром ліберально-демократичних інститутів було завершено за допомогою введення надзвичайних законів

«Про засудження до смертної кари і про порядок приведення її у виконання» 1933 р., «Про захист німецької крові та німецької честі» 1935 р. та інших подібних актів. Широкого поширення набула позасудова розправа.

Гітлер і його соратники не відчували поваги до права. Для фюрера міжнародні договори були лише клаптиками паперу. Багато німецьких юристів з ентузіазмом приєдналися до нового режиму, доводили, що їхні правові теорії здатні відображати його особливості. Серед «правових знахідок» була і теорія «добровільного примусу», що втілює одну з характерних рис правлячого режиму. Застосована до гітлерівського перевороту, вона розглядала його як стихійний акт, бо те, що небезпечно не робити, проявляється лише в тому разі, якщо необхідна дія не сприймається як обов'язкова. Уся ця інтелектуальна агітація велася під гаслом «оновлення права». Можна навести кілька прикладів, що демонструють цю нову концепцію.

Стверджувалося, що фюрер має виконувати всі державні функції. Відповідно до Закону про повні повноваження (березень 1933 р.) він наділявся законодавчою владою – правом створювати «закони Рейху». До рейхстагу тепер зверталися лише у виняткових випадках. У результаті багато текстів, іменованих законами, насправді були урядовими актами з одним знаменним винятком: расистські закони було ухвалено 15 вересня 1935 р. на надзвичайній сесії рейхстагу в Нюрнберзі. Фюрер міг також здійснювати функції правосуддя, хоча на практиці рідко користувався правом приймати судові справи до свого провадження.

Фашистський тоталітаризм відбився також у загальній концепції права: особистість існує лише в колективі. Отже, юрист Ж. Біндер стверджував, що індивідуальна особистість як безпосередня даність – це помилка Гегеля. Навпаки, первинним потрібно вважати, навіть за відсутності ясного розуміння цього, безпосередній, відомий і життєвий фактор – єдність індивідуума і суспільства. Тому необхідність розрізнення між публічним і приватним правом зникає.

Вузловим пунктом стала концепція адміністративної юстиції. Доктор Фрік, міністр внутрішніх справ, заявив, що її існування не ставиться під сумнів, але вона не може мати такі самі функції, як у ліберальній державі. Оскільки поділ влади виключено, вона не може здійснювати юридичний контроль над адміністративними органами. Вона стає коліщатком самої адміністрації, щоб найкращим чином забезпечувати придушення правопорушень, а не захищати суб'єктивні права людей.

Поліція могла заарештовувати навіть виправданих обвинувачених. Було встановлено, що службовці, які ведуть записи актів цивільного стану, повинні виконувати вимоги гестапо, які забороняють, всупереч чинному законодавству, видавати тій чи іншій особі свідоцтва про народження. Усе це свідчило про те, що концепції нацистів були дуже далекі від того змісту, який сьогодні вкладається в поняття права в демократичних системах.

Після закінчення Другої світової війни і розгрому фашизму нацистське законодавство було скасовано і відновлено дію колишнього кримінального законодавства.

Після ухвалення Конституції ФРН 1949 р. намітилася деяка демократизація *кримінального права*. Смертну кару скасовували. Підкреслювалася прихильність ліберальним принципам: «Діяння може

підлягати покаранню, лише якщо його караність було встановлено законом до його вчинення», «Ніхто не може бути підданий багаторазовому покаранню за одне й те саме діяння на підставі загального кримінального закону».

З 1969 по 1975 р. було проведено нову реформу кримінального права. Змінилася Загальна частина чинного Кримінального кодексу. Відбулася відмова від колишньої класифікації злочинних діянь. Відтепер вони поділялися на *злочини і проступки*. Менш тяжкі діяння стали розглядатися як адміністративні правопорушення. Виключалися деякі склади злочинів, декриміналізувалася низка діянь, звужувалася сфера господарських злочинів.

З 1975 р. у ФРН почав діяти новий Кримінальний кодекс, згодом спеціальними законами було значно оновлено й удосконалено його Особливу частину (наприклад, було криміналізовано економічні злочини).

Суттєві зміни в Особливу частину було внесено з ухваленням законів: про боротьбу з економічною злочинністю (1976 і 1986 р.), про злочинні діяння проти довкілля (1980 р.), про посадові злочини (1980 р.) та ін. У зв'язку з виданням цих законів у 1987 р. було ухвалено нову редакцію Кримінального кодексу. Оновлення в кримінальному праві тривали і на рубежі XX і XXI ст.

Якщо в Новий час кримінальні репресії в Німеччині мали на меті насамперед захистити публічні державні інтереси, то в Новітній час на перше місце вийшов захист від правопорушень проти людини.

Великі зміни торкнулися *цивільного права*. Насамперед вони торкнулися регулювання *права власності* на землю. У 1961 р. було ухвалено спеціальний закон про правочини із землею, що встановив правовий обов'язок власника раціонально використовувати землю.

У рамках суддівської правотворчості утвердилася практика, відповідно до якої *договори* не повинні були обмежувати права третіх осіб. Розширилося поняття збитків, що підлягають відшкодуванню. Отже, власнику пошкодженого транспортного засобу мала бути оплачена не лише вартість ремонту його автомашини, а й користування іншим автотранспортом під час ремонту, навіть якщо потерпілий у цей час вважав за краще ходити пішки.

Набуло розвитку *трудове законодавство*. У 1949 р. було ухвалено Закон «Про тарифні договори», що заклав основу для правового захисту найманих працівників. З цією метою громадяни мали право створювати

об'єднання для охорони і поліпшення умов праці, допускалися страйки.

Паралельно з нормами, що регулюють взаємовідносини між роботодавцями і найманими робітниками, упродовж усього повоєнного часу розвивався особливий комплекс правових норм – *соціальне законодавство.* Організація *судового процесу* в Німеччині у XX ст. кілька разів зазнавала серйозних змін.

З ухваленням Веймарської конституції почався процес демократизації судочинства, перерваний із приходом до влади фашистів. Судову систему було перебудовано відповідно до ідей націонал-соціалізму. У своїй діяльності фашистські судді виходили з принципу повного заперечення особистих прав німецьких громадян. Звинувачення в державній зраді випливало за будь-який вид опозиційної режиму діяльності.

Було організовано спеціальні суди, які мали розглядати справи про віроломні нападки на уряд. Суд складався з трьох членів партії, засідав без присяжних, розглядав справи за спрощеною процедурою. Діяв так званий народний трибунал. Ухвали трибуналу не підлягали оскарженню, захисників обвинуваченому призначав сам трибунал. Його вважали вищою інстанцією у найтяжчих справах, головним чином про державну зраду. В основі його діяльності лежала ідеологія національної правосвідомості.

Було створено партійні суди різних рівнів і надзвичайні військово-польові суди. Лише в сухопутних військах, наприклад, у 1944 р. військово-польові суди щомісяця виносили по 10 тис. вироків. В останні місяці перед поразкою Німеччини військово-польові суди були замінені військовими трибуналами, в яких засідали офіцери. Усіх підозрюваних у зраді та дезертирстві розстрілювали, суворим репресіям піддавали і їхніх родичів.

Після Другої світової війни в утворених німецьких державах паралельно йшов процес відродження основоположних принципів правосуддя в умовах різних типів державності. Створення єдиної Німеччини перервало паралельний процес розвитку судочинства, і воно стало здійснюватися відповідно до Конституції ФРН.

Сьогодні організація судової влади в Німеччині ґрунтується на принципі полісистемності: не існує якогось одного вищого судового органу ні у федерації, ні в землях. Немає поділу повноважень між судами земель і федеральними судами. Суди земель входять до загальної системи судів у Німеччині, включаються до системи загальнофедеральних судів. Крім конституційної юстиції діють п'ять

гілок правосуддя: загальна, адміністративна, трудова, фінансова та соціальна юстиції.

Особливого розвитку набула адміністративна юстиція. Отже, адміністративні суди входять до єдиної судової системи і незалежні у здійсненні функції правосуддя від державних органів і від звичайних судів. Адміністративне судочинство підпорядковане досягненню мети захисту суб'єктивних прав громадян (прав, якими володіє окрема особа по відношенню до держави). Німецький тип юстиції характеризується створенням спеціалізованих судів для розв'язання спорів в індивідуальних адміністративних справах, що виникають у сфері функціонування органів управління.

Наприклад, спори авторів технічних рішень вирішує патентний суд, який представляє Патентне відомство ФРН. Спори з приводу видання актів з питань соціального забезпечення розглядає суд у справах соціального забезпечення. В обох випадках ідеться про спеціалізовані суди адміністративної юстиції, рішення яких є обов'язковими для відповідних відомств.

Гілки судової влади мають свій верховний орган (вищий суд), який називається по-різному: федеральна судова палата (очолює систему загальних судів), федеральний фінансовий суд, федеральний суд із трудових спорів, федеральний суд із соціальних справ. Усі названі суди незалежні по відношенню один до одного і до інших органів. Кожна гілка судової влади має кілька інстанцій.

Є й інші суди, що діють на громадських засадах: дисциплінарні суди, суди для адвокатів тощо.

В останні десятиліття намітилося зміцнення ліберальних начал у *судовому процесі*, діє змішана форма процесу. Йому властива неоднозначність принципів, покладених в основу досудового і судового слідства. У першій його частині обмежено засоби захисту обвинувачених; друга ґрунтується на принципах гласності, змагальності, усності, безпосередності.

Німецька судова система ґрунтується на високорозвиненій законодавчій базі, яка визначає систему та структуру судів і детально фіксує процесуальні форми роботи. Закони описують і закріплюють практично всі сфери діяльності судів. Крім апеляційної форми оскарження передбачені касаційна, а також наглядова і ревізійна форми. Суддя відіграє активну роль у процесі.

3.5. Італія: тоталітарні та ліберальні практики

Італія як єдина і самостійна держава з'явилася на політичній карті Європи в березні 1861 р., коли було утворено Італійське королівство. До цього на Апеннінах існували лише незалежні королівства. Великі території входили до складу Австро-Угорської імперії. На початок XX ст. Італія була конституційною монархією на чолі з королем, особу якого вважали священною і недоторканною. Реальна ж влада короля поступово занепадала.

Під час Першої світової війни Італія увійшла в блок Антанти. Загальні військові збитки становили для неї майже третину національного доходу. Інфляція, падіння реальної заробітної плати, а також зростання безробіття призвели до зниження життєвого рівня різних категорій італійців. Країна опинилася на порозі економічної кризи, яка стала передвісником революційної ситуації.

3.5.1. Від конституційної монархії до фашистської держави

> Індивід, згідно з фашистською доктриною, не може розглядатися як кінцевий результат суспільства, він лише його засіб. Усе життя суспільства зводиться до того, щоб зробити з індивіда інструмент для своїх соціальних цілей.
>
> ***А. Рокко,***
> *італійський юрист,*
> *ідеолог фашизму XIX-XX ст.*

Після Першої світової війни країна перебувала на межі революції. У великих містах піднялася хвиля страйків. Відбувалося захоплення підприємств, а на півдні країни – земель поміщиків. Розмах народного руху змусив уряд піти на поступки. Було обіцяно підвищення заробітної плати та встановлення робітничого контролю на підприємствах. Профспілкові лідери переконали робітників повернути підприємства колишнім власникам. Але можновладці, домігшись повернення, відмовилися виконати обіцянки, дані народу.

Слабкість італійської держави в проведенні нею внутрішньої і зовнішньої політики, соціальна криза – все це створило комплекс конкретно-історичних умов, що посприяли виникненню фашизму. У

1919 р. в Мілані було створено першу фашистську організацію. Її засновником став Беніто Муссоліні. Число фашистських союзів почало швидко зростати.

Для залучення народу на свій бік Муссоліні використовував демагогічну політичну програму, що закликала до ліквідації монархії та скасування титулів, установлення твердої влади та національної єдності, скликання Установчих зборів. В економічній сфері програма була орієнтована на встановлення восьмигодинного робочого дня, введення податку на великий капітал, здійснення аграрної реформи тощо. У зовнішній політиці метою програми були боротьба за «Велику Італію», захоплення нових територій. Фашисти запровадили воєнізовану форму одягу, чорні сорочки, особливу організаційну структуру – легіони, когорти. Крім того, у стародавніх римлян було запозичено привітання – помах простягнутою вперед рукою.

Завдяки своїй програмі Муссоліні зміг заручитися підтримкою різних верств населення. У цей період серйозною перешкодою на шляху фашистської партії став робітничий рух із партіями, що підтримують його, – соціалістичною і комуністичною. Фашисти вдалися до організації погромів робітничих партій. Увірувавши у свої сили, 27 жовтня 1922 р. Муссоліні віддав наказ про «похід на Рим». Через три дні колони чорнорубашечників, не зустрівши жодного опору, вступили в Рим. Король призначив Муссоліні на пост глави уряду.

Для консолідації свого режиму фашисти використовували силу закону. Отже, у 1923 р. було ухвалено виборчий закон, згідно з яким пропорційну систему представництва було ліквідовано. Партія, що отримала відносну більшість, але не менше 1/4 усіх голосів, мала право на 2/3 депутатських мандатів, решту ж мандатів розподіляли між іншими партіями. На основі цього закону в умовах терору і фальсифікацій у 1924 р. було проведено парламентські вибори, в результаті яких фашисти захопили абсолютну більшість місць у парламенті.

Після цього фашисти почали ліквідацію залишків демократичних прав і свобод. Було розпущено всі реформістські профспілки та політичні партії. Опозиційні партії позбулися депутатських мандатів, було проведено масові арешти їхніх найактивніших діячів.

Крім того, зміцненню фашистського режиму сприяла угода між римським папою і урядом Муссоліні про повну підтримку останнього з боку Ватикану. За римським папою визнавався суверенітет над територією Ватикану.

Державний апарат зазнав докорінної реорганізації. Уся повнота влади в державі перейшла до прем’єр-міністра Муссоліні. Главу уряду

формально призначав і відкликав король і він був відповідальний лише перед ним. Але оскільки королівська влада до цього часу була вже суто номінальною, то Муссоліні діяв практично безконтрольно як глава держави. Крім того, було ліквідовано інститут відповідальності уряду перед парламентом: тепер парламент став відповідальним перед главою уряду.

Було закріплено право глави уряду видавати постанови, що коригують закони. Крім того, Муссоліні було надано право на створення «делегованого законодавства» у "виняткових випадках", які визначали на його розсуд.

Відповідно до закону від 9 грудня 1928 р. було створено верховний орган державної влади – Велику фашистську раду (ВФР), головою якої був глава уряду. Рада обговорювала найважливіші законопроекти, контролювала призначення на вищі державні посади, безпосередньо впливала на проведення виборів до парламенту, висувала списки кандидатів у депутати.

Паралельно ліквідували елементи виборності і в представницькі органи місцевого самоврядування. На підставі ухвалених законів із виборами на місцях було покінчено, а всі місцеві чиновники стали призначатися центром.

Наступним кроком, нібито спрямованим на примирення, на узгодження інтересів між «працею і капіталом», стало створення так званої корпоративної держави.

Профспілки робітників розпускали, а натомість створювали робітничі та підприємницькі синдикати, які об’єднувалися за галузями виробництва в корпорації. Вони мали нібито представляти інтереси всіх робітників і підприємців даної галузі, а насправді створювалися для посилення економічного і політичного панування монополій, що перебували під контролем центральної фашистської адміністрації.

Основні принципи устрою корпоративної держави було закладено в «Хартії праці» 1927 р. Створювали 22 корпорації (за основними галузями промисловості). Головою кожної з них був Муссоліні, він же очолив створену в 1930 р. Національну раду корпорацій. Національну раду корпорацій, яка стала дорадчим органом при уряді з питань виробництва і праці.

Створену корпоративну систему було використано для знищення парламенту. Замість сформованого фашистами парламенту було створено «палату фашистських організацій (фашів) і корпорацій».

Суспільство стало набувати воєнізованого характеру. Діти вже з шести років мали залучатися до різних дитячих воєнізованих

фашистських організацій. Кожен громадянин мав з 18 років до 21 року проходити військове навчання у вигляді обов'язкової військової підготовки, а з 21 року – пройти дійсну військову службу впродовж 18 місяців.

Основною опорою фашистів під час придушення відкритих виступів проти режиму були Добровольча міліція громадської безпеки і державна поліція – Корпус карабінерів. Для боротьби з противниками фашизму було створено Поліцію національної безпеки, таємну поліцію «Особлива служба політичних розслідувань».

Друга світова війна, в яку Італія вступила на боці гітлерівської Німеччини, принесла італійському народу лиха. Поразка фашистів призвела до того, що Італія була змушена захищати свою територію. У країні почалися масові виступи трудящих.

У цій обстановці велика буржуазія, генералітет і частина керівників фашистської партії змогли домовитися з королем про усунення Муссоліні від влади і його арешт. Було сформовано новий уряд. Фашистську партію було розпущено, а король зрікся престолу.

3.5.2. Встановлення Італійської республіки. Конституція 1947 р.

> Революція – це війна свободи проти її ворогів; конституція – це режим переможної і мирної свободи.
>
> ***М. Робесп'єр***

Після війни і звільнення від фашистської диктатури перед народом Італії постало питання про державний устрій країни. 2 червня 1946 р. було проведено референдум, під час якого народ висловився за встановлення республіки. Прихильники монархії опинилися в меншості.

Було обрано Установчі збори, які ухвалили нову Конституцію наприкінці 1947 р. 1 січня 1948 р. вона набула чинності. Як форму правління вона встановлювала класичну парламентарну республіку.

Конституція проголосила народний суверенітет, оголосила антифашизм офіційною політикою держави. Було продекларовано основні демократичні права: право на працю, на винагороду, пропорційну кількості та якості витраченої праці, право на відпочинок і на щорічну оплачувану відпустку, право кожного непрацездатного на соціальну підтримку. У Конституції йшлося про рівність прав жінок і

чоловіків, передбачалася свобода організації профспілок. Конституція гарантувала свободу слова, преси, організацій, мітингів і демонстрацій, недоторканність особи, житла, стверджувалася рівність усіх перед законом. Інститутами безпосередньої демократії в країні були референдум, народна законодавча ініціатива.

Конституція урочисто проголошувала, що Італія відкидає війну як посягання на свободу інших народів і як засіб розв'язання міжнародних суперечок.

Було утворено двопалатний *парламент*, що складався з палати депутатів і сенату республіки.

Палата депутатів включала 630 депутатів, яких обирали шляхом загального рівного прямого таємного голосування. Сенат обирався по областях і налічував 315 членів. З 1993 р. палати обирають за мажоритарно-пропорційною виборчою системою. Палати мають рівні права в галузі законодавства і контролю над урядом.

До складу *сенату* крім обираних членів входять усі колишні президенти, якщо вони не відмовляться від цього права. Крім того, чинний президент може довічно призначити сенаторами п'ятьох громадян, які прославили Батьківщину видатними досягненнями в соціальній, науковій, художній або літературній галузях.

Парламент видає закони, оголошує стан війни і миру, ратифікує міжнародні договори, затверджує бюджет, бере участь у формуванні органів державної влади. Для відставки уряду достатньо вотуму недовіри, винесеного однією з палат парламенту.

Статус парламентарія характеризує низка правил. Недопустиме одночасне членство особи у двох палатах. Парламентарії не можуть бути членами Конституційного суду, адміністраторами, мерами комун з певним числом мешканців, радниками, префектами, супрефектами, вищими посадовцями поліції, збройних сил, суддями тощо. Депутати палат мають імунітет та індемнітет.

Палати засідають окремо, крім встановлених у законі випадків спільних засідань (вибори президента, призначення суддів Конституційного суду тощо). Керівними органами палат є голови, їхні заступники, бюро. У палатах діють постійні комісії, профіль яких здебільшого дублює компетенцію міністерств. Депутати можуть об'єднуватися в партійні фракції. Парламент працює в сесійному порядку, збираючись на дві сесії на рік: весняну та осінню.

Главою держави є *президент*, якого обирають таємним голосуванням на спільному засіданні обох палат парламенту за участю представників від областей. Термін його повноважень – сім років. Він

призначає вибори парламенту, може розпустити його або одну з його палат достроково, а також має право відкладального вето щодо прийнятих парламентом законів. Президент призначає на вищі державні посади, є верховним головнокомандувачем, має право помилування тощо. Акти президента потребують обов'язкової контрасигнації з боку прем'єр-міністра.

Уряд країни формується на підставі результатів виборів до палати депутатів. Президент республіки призначає голову Ради міністрів і (за його пропозицією) міністрів. На відміну від інших країн схвалення парламенту має отримати весь склад уряду, а не лише його голова. На практиці підбір міністрів здійснюється політичними партіями, які перемогли на виборах, і визначають своїх представників до складу уряду.

Рада міністрів визначає загальну політику уряду та напрями адміністративної діяльності, ухвалює рішення з усіх аспектів політичного курсу, визначеного на основі довіри спільно з парламентом країни. У законодавстві визначено питання, рішення щодо яких в уряді ухвалюються колегіально. Це стосується заяв про політичний курс і програмні зобов'язання, проєктів міжнародних договорів, військових і політичних угод, зовнішньополітичного курсу і відносин з Європейським Союзом.

Голова Ради міністрів керує загальною політикою уряду, підтримує єдність політичного курсу, заохочує і координує діяльність міністрів. Структура міністерств будується за єдиною схемою. На чолі кожного з них стоїть міністр, який входить до складу уряду країни. Під час своєї діяльності він видає декрети (рішення, ордонанси) і циркуляри. Голова уряду не вільний у виборі кандидатів у міністри, оскільки члени Ради кабінету засідають як «політичні уповноважені» власних партій.

При здійсненні своїх повноважень голова уряду спирається на апарат Бюро ради міністрів. Основною його структурою є загальний секретаріат Бюро, що складається з департаментів і служб на чолі з генеральним секретарем. Посади генерального секретаря, керівників департаментів і служб є політичними, на решту службовців поширюється більшість норм, що стосуються працівників міністерств. Існують і периферійні органи, безпосередньо підпорядковані голові Ради міністрів, – урядові комісари в областях.

Формою *територіального устрою* в Італії було обрано *унітаризм* із широкою автономією. Конституція свідчить, що республіка єдина і неподільна. Після ухвалення Конституції 1947 р. в Італії було запроваджено триланкову систему територіального устрою: країна поділялася на комуни, провінції та області.

Італія запозичила французьку модель *місцевого самоврядування*. Водночас необхідно враховувати, що в ній було розроблено оригінальну модель адміністративно-територіального устрою, в основі якої лежали два принципи – політичної децентралізації та автономії територіальних колективів у рамках єдиної держави.

Реальну вагу в політичному житті Італії має католицька церква. Згідно з Конституцією, держава і католицька церква стосовно свого власного устрою незалежні та суверенні. Значення католицької церкви посилюється тією обставиною, що 90% населення Італії сповідують католицизм. Конституція визнає за некатолицькими конфесіями право створювати свої організації відповідно до власних статутів, якщо вони не суперечать італійському правопорядку.

У суспільному житті країни важливе місце посідають політичні партії. Наймасовішими з них тривалий час були *Християнсько-демократична партія (ХДП)* та *Італійська комуністична партія (ІКП).*

У складі ХДП завжди існували *ліві, праві та центристські угруповання*. ІКП спиралася головним чином на робітників, під її впливом перебувала і найбільша профспілка країни – Загальна італійська конфедерація праці. ІКП припинила своє існування в 1991 р., коли вона розкололася на Демократичну партію лівих сил, що взяла курс на традиційні ідеали соціал-демократії, і на Партію комуністичного перетворення. Заснована в 1892 р. Італійська соціалістична партія спирається на середні верстви населення, виступає за громадянські права населення, за свободу і соціальну справедливість.

Італійська соціал-демократична партія, утворена 1969 р., посідає більш праві позиції і тісно співпрацює з ХДП. Ще «правіше» перебуває утворена в 1991 р. Північна ліга, яка виступає за відокремлення слаборозвиненого Півдня, за передачу ресурсів країни під контроль обласних урядів.

У 1994 р. було засновано політичну партію *Forza Italia* («Уперед, Італіє»). Використовуючи інформаційні ресурси, у 1994 р. вона здобула перемогу у складі правоцентристської коаліції «Полюс свободи». Пост прем'єр-міністра в коаліційному уряді обійняв Сільвіо Берлусконі. Уряд проіснував недовго. Загальні вибори 1996 р. було програно: переміг лівоцентристський блок Романо Проді.

Берлусконі знову очолив уряд після того, як новий правоцентристський блок «Дім свободи» здобув перемогу на виборах у травні 2001 р. Передвиборчі обіцянки блоку включали скорочення податків і бюрократичного апарату, збільшення пенсій і кількості робочих місць, боротьбу з нелегальною імміграцією. Передбачалося

провести реформи систем освіти та охорони здоров'я, судової системи. Було заявлено про початок масового реформування державного устрою Італії.

Незабаром коаліція «Дім свободи» зазнала нищівної поразки на регіональних виборах. Однак на виборах, що відбулися у квітні 2008 р., нова партія Берлусконі «Народ свободи» та її союзники по правоцентристській коаліції здобули перемогу.

У 2012 р. економічна ситуація в країні, її зростаючий зовнішній борг, що становив майже два трильйони євро, змусила Берлусконі, який очолював уряд 17 років, піти у відставку. Було сформовано коаліційний уряд, покликаний здійснити низку антикризових заходів.

Наявність суперечностей у поглядах різних партій тягне за собою розбіжності і в створюваних ними коаліціях, що, як показує історія, призводить до частих урядових криз і навіть до дострокових виборів до парламенту.

На цьому тлі стабільним залишається конституційне становище основних інститутів державної влади.

3.5.3. Право: тоталітарні та ліберальні процеси

Усе змінюється, а звичаї залишаються.
Законів менше, ніж злочинів.

(італійські приказки)

Правова система сучасної Італії була створена в процесі становлення незалежної національної держави. Відбулося перероблення правових систем окремих італійських територій у загальнонаціональне право, значною мірою засноване на рецепції французького законодавства. Французька правова система була адаптована до італійських національно-культурних особливостей.

У Новітній час італійське право змінювалося разом із розвитком держави. Встановлення фашистської диктатури у 20-ті рр. XX ст. призвело до радикальних змін, що відбулися головним чином у *кримінальному праві*. Ліберальний по суті, Кримінальний кодекс, що діяв у період конституційної монархії, з приходом фашистської диктатури поступився місцем репресивному кримінальному законодавству, яке юридично закріплювало терористичні методи придушення інакомислячих. Сенс цих змін полягав у переході до посилення покарань

і обмеження прав підозрюваних на захист.

Відбувалася зміна доктринальних засад кримінальної політики. У 1930 р. було ухвалено Кримінальний кодекс. У ньому знайшли відображення принципи та інститути, розроблені класичною школою кримінального права, такі, як винуватість, відповідність покарання тяжкості діяння тощо, містилися заходи безпеки у вигляді позбавлення волі, що застосовували щодо осіб, яких визнали соціально небезпечними. До таких належали противники тоталітарного режиму, неблагонадійні (антифашисти), інакомислячі.

26 статей передбачали в якості покарання покарання смертну кару. 21 із них було присвячено злочинам проти держави, чотири – проти громадської безпеки і один – злочину проти особистості (кваліфіковане вбивство). Було значно розширено перелік злочинів, покаранням за які була довічна каторга. Більшість із них належала до злочинів політичних. Ліквідація фашизму створила передумови для зміни правової системи.

Право Італійської республіки належить до романо-германської правової сім'ї. З цієї причини система законодавства спирається на принцип верховенства закону. Як і раніше, був помітний вплив французького законодавства. Більшість кодексів, ухвалених у 1930-1942 рр., продовжували діяти і в період республіки. Потім законодавство було приведено у відповідність до демократичних принципів Конституції 1947 року. З нього було вилучено всі норми, пронизані фашистською ідеологією.

Цивільно-правові відносини регламентував виданий у 1942 р. Цивільний кодекс. Він регулював широкий спектр приватноправових відносин і складався з 6 книг. Книга I містила положення про осіб і сім'ю, книга II – про спадкування, книга III – про власність, книга IV – про зобов'язання, книга V – про працю і книга VI – про захист прав.

Ця кодифікація спирається на зарубіжний (французький) досвід і враховує національну правову традицію. Італійським юристам удалося знайти адекватну правову форму, що дає змогу найточніше регламентувати товарно-грошові відносини, що реально склалися. Головним чином це досягалося за рахунок того, що Кодекс містив лише загальні норми, що робило його стабільним. Відтак, виникаючі прогалини у сфері приватного права італійське законодавство заповнювало за допомогою видання законів (про банкрутство, страхові компанії, банки тощо), які конкретизували положення Цивільного кодексу. Слід зауважити, що принципи приватної власності, ринку,

найманої праці не ставилися під сумнів і фашистським режимом, що також робило законодавство стабільним.

Ускладнення соціально-господарського життя спричинило зміни в *зобов'язальному праві*. Окремі види зобов'язань багато в чому наповнилися новим змістом. З'явилися нові види договорів, зумовлені змінами господарського життя, зокрема необхідністю вдосконалення, інтенсифікації значної частини ринку товарів і послуг.

Шлюбно-сімейні відносини регулювалися як Цивільним кодексом, так і Законом про шлюб 1970 р. Специфіка цієї галузі права полягає в тому, що вона перебуває під сильним впливом католицької церкви. Це зумовило заборону на розлучення. Допускалося юридично оформлене роздільне проживання подружжя. Закон передбачав лише кілька випадків, коли в судовому порядку після 5-7 років роздільного проживання могло бути дозволено розлучення. Закон про шлюб 1987 р. скоротив цей термін. Він визнав роздільне проживання подружжя протягом трьох років достатньою підставою для розлучення і передбачив можливість почергового виконання батьківських обов'язків. Лібералізація шлюборозлучних процесів триває і сьогодні.

Трудові права працівників захищає Конституція 1947 р., яка проголосила право на працю, утворення профспілок, страйк, рівність в оплаті праці чоловіків і жінок, гідні умови праці та її справедливу винагороду. В Італії існує розвинена система соціального законодавства. У 1970 р. було ухвалено Закон про захист свободи і гідності працівників.

При зміні політичних режимів найістотніших змін зазнавав *судовий процес*. Повалення фашистського режиму Муссоліні відкрило шлях до лібералізації кримінально-процесуального законодавства. У 1988 р. відповідно до конституційних принципів правосуддя і захисту прав особистості було ухвалено новий Кримінально-процесуальний кодекс. Він виокремлював дві стадії процесу: а) стадію досудового розслідування, що здійснюється судовою поліцією, прокурорами, слідчими суддями; б) стадію судового розгляду, коли детально визначено статус учасників процесу, законність пред'явлених доказів, процедура оскарження вироку, процесуальні гарантії обвинуваченому.

Судова система в період конституційної монархії складалася зі світових суддів, преторів, які були одночасно і слідчими, і обвинувачами, що підпорядковувалися королівському прокурору, прокурору обласних трибуналів, які розглядали справи за участю присяжних засідателів, апеляційного суду, касаційного суду і Верховного суду.

З приходом фашистів до влади на місцях було створено і поліцейські трибунали, які судили за прояви антифашистських настроїв. У 1931 р. суд присяжних замінили судом шефенів (справи розглядали суддя і п'ять шеффенів). Шефени добиралися з надійних чиновників, їх затверджував міністр юстиції і призначав королівським указом. Нижчу ланку становили мирові судді – претори, які були одночасно і слідчими, і обвинувачами.

На підставі Закону «Про захист держави» (1927 р.) було створено надзвичайні органи фашистської юрисдикції. Трибунал захисту держави, що проіснував до 1936 р., складався з вищих офіцерів армії і політичної поліції і розглядав політичні справи, які розслідувала Особлива служба політичних розслідувань. Його вироки, зокрема й ті, що передбачали смертну кару, оскарженню не підлягали. Широкі повноваження щодо боротьби з неблагонадійними надавали адміністративним органам.

Після падіння фашистського режиму судова гілка влади регламентована Конституцією 1947 р., частково Законом про судоустрій 1941 р., а також цивільним, кримінальним та адміністративним законодавством.

Судова система поділялася на три гілки:

1) суди загальної юрисдикції, до компетенції яких входили цивільні та кримінальні справи;

2) адміністративні суди, що розглядали скарги на акти та дії посадовців;

3) військові суди – їм були підсудні правопорушення, вчинені військовослужбовцями.

Першою інстанцією у малозначних цивільних справах у судах загальної юрисдикції був мировий суд. Мирових суддів призначали на чотири роки. Судами другої інстанції з розгляду широкого кола не лише цивільних (із сумою позову до 750 тис. лір), а й кримінальних справ (покарання в яких не перевищувало трьох років позбавлення волі) були ординарні трибунали, які було запроваджено 1999 р. Вони ж були апеляційною інстанцією за рішеннями, ухваленими мировими суддями. Трибунали складалися з одного або з трьох суддів. До його складу входили суди присяжних, які розглядали серйозні кримінальні злочини. Апеляційні скарги на вироки, винесені ординарними трибуналами, розглядали апеляційні суди. До їхньої юрисдикції входила територія одного судового округу. Очолював систему судів загальної юрисдикції Касаційний суд. Він забезпечував єдність судової системи і вирішував

спори про компетенцію між судами. Він був останньою інстанцією, що розглядала скарги на постанови судів у цивільних і кримінальних справах, і складався з трьох палат у цивільних справах і трьох – у кримінальних.

Адміністративні суди утворили самостійну систему судів на чолі з Державною радою. У кожній області (їх 20) діє адміністративний трибунал. Вища інстанція адміністративної юстиції – Державна рада. Цю функцію виконують три її відділи із судовими повноваженнями. Загальні збори Ради можуть формулювати правові принципи діяльності адміністративних трибуналів.

Спеціальні суди в Італії представлені військовими судами, які не входять до системи адміністративної юстиції. Водночас в італійській правовій літературі заведено ототожнювати спеціальні та адміністративні суди у зв'язку з невеликою кількістю справ, які розглядають військові (спеціальні) суди.

Спори, що стосуються оскарження актів публічної адміністрації, можуть розглядатися як органами адміністративної юстиції, так і судами загальної юрисдикції. Розподіл компетенції судів загальної юрисдикції та адміністративних судів під час оскарження актів публічної адміністрації ґрунтується на розподілі спорів, що зачіпають суб'єктивні права та законні інтереси. Органи адміністративної юстиції розглядають справи, пов'язані зі спорами, що зачіпають законні інтереси громадян, а суди загальної юрисдикції – їхні суб'єктивні права.

Наразі суди загальної юрисдикції та органи адміністративної юстиції наділені різною компетенцією під час розгляду справ про оскарження актів публічної адміністрації. Спірні ситуації, коли складно визначити підвідомчість між судами загальної юрисдикції та органами адміністративної юстиції, вирішуються в Касаційному суді Італії.

Конституційному суду підсудні суперечки про конституційність законів і актів держави та областей, що мають силу закону; конфлікти між владою держави, між владою держави та областей; звинувачення проти президента Італійської республіки, висунуті відповідно до норм Конституції. Конституційний суд ухвалює рішення про правомірність проведення референдумів, що стосуються скасування законів.

Особливістю *судово-правової системи* Італії є наявність спеціального нормативного акта, що встановлює чітку ієрархію джерел права. Джерелами права визнають закони, регламенти, корпоративні норми (що втратили своє значення після повалення режиму Б. Муссоліні)

і звичаї.

В італійсько-правовій доктрині виокремлюють:

– джерела права, що володіють верховенством (Конституція і конституційні закони);

– первинні джерела (закони й акти, що мають силу закону);

– вторинні або похідні джерела (регламенти і прирівняні до них акти);

– інші джерела (конституційні угоди, звичаї, акти Європейського союзу).

Для Італії характерне не лише формальне, а й юридичне вирівнювання статусу закону і деяких актів, що виходять від уряду, – законодавчих декретів і декретів-законів. Вони є колегіальними рішеннями Ради міністрів, оформлені у вигляді декретів президента республіки. Ці джерела права можуть регламентувати питання, віднесені до сфери компетенції парламенту, і вносити зміни до чинних законів.

Група інших джерел права дуже різнорідна. До неї входять конституційні угоди, звичаї, судова практика, акти Співтовариства. Угоди – це норми, що діють у сферах, не врегульованих писаним правом, що склалися на базі мовчазної згоди передбачених Конституцією суб'єктів. До цього виду належить більша частина правил, що стосуються форм взаємовідносин у рамках виконавчої влади.

У зв'язку з тим, що Італія бере участь у Європейському союзі (ЄС), як джерело її права необхідно вказати й акти ЄС. З них найважливіше значення мають регламенти – нормативні акти загального змісту, всі елементи яких підлягають виконанню. У результаті тлумачень Конституційного суду норми національного права не можуть під загрозою порушення ст. 11 Конституції втручатися в області, зарезервовані за правом ЄС. Норми національного права продовжують діяти доти, доки з будь-якого питання, віднесеного до відання ЄС, не буде ухвалено необхідних норм. Конфлікти між нормами європейського права, що мають пряму дію, і нормами внутрішнього права вирішує звичайний суддя, обираючи як застосовну норму європейського права, що унеможливлює будь-яке втручання цього судді в питання про конституційність закону.

3.6. США: на шляху до світової першості

На початок XX ст. США стали найбільшою світовою державою і вийшли на перше місце у світі за основними економічними показниками, багато в чому завдяки надзвичайно сприятливим природним, демографічним, зовнішньополітичним, зовнішньополітичним, природно-побутовим і політичним умовам. Відіграла свою роль і діяльність з удосконалення суспільного та державного ладу.

У Новітній час у діяльності американської держави з'явилися нові напрями. Одним із них стало регулювання основних сфер суспільного життя та соціально-економічних відносин. Необхідність у такому регулюванні була усвідомлена певною частиною американського суспільства вже на початку XX ст., і особливо в 1930-ті рр., коли країну вразила виняткової сили економічна криза. Структурно-соціальні перетворення у США за активної ролі держави призвели до підвищення життєвого рівня людей і політичної стабільності. Про регулюючу роль держави у США згадали і під час світової фінансової кризи на початку XXI ст. За своїм змістом державний розвиток США втілює всі найхарактерніші, типові риси розвитку західної державно-правової організації.

3.6.1. Еволюція державно-правової організації США

> Величний розвиток індустріалізму позначає необхідність посилення контролю з боку уряду над капіталістичним підприємством.
>
> ***Т. Рузвельт***

Розвиток американської держави в Новітній час відбувався шляхом еволюційних змін у діяльності тих чи інших ланок державного апарату.

Поступовим змінам сприяла наявність гнучкого механізму двопартійної системи, до якого завдяки цілій низці історичних причин, а також прийнятій обома партіями політичній лінії соціальної відповідальності, було інтегровано значну частину робітників, фермерів, інтелігенції, етнічних меншин (негрів та ін.).

Відтак, жодна з партій не змогла стати партією «стійкої більшості», про що свідчило незмінне зростання кількості незалежних виборців і

почастішало «роздільне голосування», коли один і той самий виборець підтримував представників різних партій на виборах президента і конгресу, а також «роздільне правління», коли президент належав до однієї партії, а більшість конгресу – до іншої.

Еволюційні, а не революційні процеси розбудови державності підтримувала також наявність потужного середнього класу – опори демократичних порядків. Еволюційному пристосуванню політичної системи до країни та її державного апарату до мінливих політичних умов сприяла Конституція США, яка допускала при збереженні основоположного принципу поділу влади і механізму стримувань і противаг саморегуляцію рівнів влади та окремих її гілок, можливість перерозподілу владних повноважень між окремими частинами державного апарату.

Політичним процесам, що відбувалися у США, за всієї їхньої складності, сприяла й однорідна національна культура, створення якої було зумовлене заданою від початку асиміляцією представників різних націй, відсутністю релігійного конформізму, а також утвердженням загальнонаціональної ідеології буржуазного прагматизму, індивідуалізму, патріотизму, ідеї рівності можливостей кожного в досягненні вершин добробуту своїми здібностями і працею («велика американська мрія»).

Не останню роль в еволюційних процесах політичного розвитку відігравав і потужний економічний потенціал країни, що давав широкі можливості для соціального маневрування, для проведення соціальних реформ.

3.6.2. «Новий курс» Ф. Рузвельта

> Єдине, чого нам варто боятися – це самого страху, того страху, що паралізує зусилля, необхідні для перетворення відступу у наступ.
>
> ***Ф. Рузвельт**,*
> *32-й президент США (1933-1945)*

Світова економічна криза 1929-1933 рр. різко скоротила обсяг виробництва, призвела до розладу фінансів, спричинила повсюдне розорення і банкрутство промислових, торгових і фінансових компаній, масове безробіття. Загальний обсяг продукції американської

промисловості порівняно з докризовим 1929 р. становив у 1932 р. трохи більше 50%. Припинила існування 1/5 усіх банків США, кожен третій робітник був позбавлений роботи, розорилися сотні тисяч фермерських господарств. Була відсутня державна система соціального захисту.

Криза до межі загострила соціально-класові протиріччя, призвела до небачених раніше у США виступів робітників. Америка опинилася в передреволюційній ситуації, що вимагала докорінної ломки всього старого укладу життя.

Перші спроби зупинити хвилю банкрутств шляхом державного кредитування і підтримки рівня цін на сільськогосподарську продукцію були зроблені в США урядом президента Гувера. Ці заходи зазнали повної невдачі.

Коли криза сягнула свого апогею, на посаду президента вступив кандидат демократичної партії Франклін Рузвельт (1933 р.), далекоглядний політик, який розумів необхідність ухвалення радикальних заходів для створення в країні антикризового механізму, який ефективно діяв би, проведення соціальних реформ.

Розроблена програма антикризових заходів отримала в історії США назву *нового курсу.* Процес виходу з реальної Великої депресії тривав майже 10 років, але особливе значення мали його перші 100 днів: саме вони визначили основні напрямки підйому економіки, зниження безробіття і вселили в американців надію на світло в кінці тунелю.

Суть ідеології Рузвельта зводилася до такого. Держава не може стояти осторонь долі громадян. Особиста ініціатива і підприємливість, безумовно, важливі, але вони не можуть вирішити всіх проблем простої людини. Для Америки цей підхід став фактично революційним. До Рузвельта відповідно до ідеології А. Сміта про всесильність ринку політичні лідери прямо заявляли:

«Найкращий метод державного управління економікою – це *не* управляти економікою», – говорив Рузвельт. Превалювала теза особистої відповідальності громадян за добробут своєї сім'ї, а метод досягнення мети – особиста ініціатива і підприємливість. Патерналізм – надія на допомогу держави – представлявся ідеологією нахлібників і нікчемних людей. Рузвельт відкрито заявляв: «Допомогу громадянам слід надавати не як благодіяння, а як виконання суспільного обов'язку. Обов'язки уряду перед громадянами аналогічні обов'язкам слуги перед господарем». У 2022 р. виповнилося 140 років від дня народження Рузвельта, але принципи його політики залишаються актуальними і сьогодні і не лише для США.

Рузвельт діяв досить енергійно. У своїй реформаторській

діяльності він спирався на конгрес, який працював у той період із підвищеним навантаженням. За короткий термін було ухвалено 70 законів, частина з них пройшла без дебатів. Вони посилили роль держави в житті американського суспільства.

Отже, відповідно до Закону про відновлення промисловості (1933 р.) промисловість розмежовували на 17 груп. Для кожної галузі запроваджували Кодекси чесної конкуренції. Їх складали підприємницькі асоціації за участю профспілок. Кодекси визначали обсяг виробництва, рівень зарплат, тривалість робочого дня, розподіл ринків між фірмами. Товари не дозволялося продавати за цінами, нижчими за встановлені.

За допомогою створеної Національної асоціації з оздоровлення промисловості урядом було запропоновано типовий зразок кодексу, який міг бути застосований у будь-якій галузі промисловості. У ньому фіксувалися для промислових робітників оплата за одну робочу годину і тривалість робочого часу. З ухваленням кодексів було посилено роль профспілок як єдино законних представників робітників. Після затвердження президентом кодекси набували чинності закону.

Було створено Адміністрацію з регулювання сільськогосподарського виробництва, покликану збалансувати попит і пропозицію на продукти сільського господарства, підняти на них ціни. Із цією метою запроваджували однаковий відсоток скорочення посівних площ усіх фермерів – і великих, і дрібних – із виплатою компенсації за необроблені землі. Водночас група великого комерційного фермерства, отримавши більшу частину преміальних платежів, змогла завдяки цьому інтенсифікувати своє господарство й отримати чималий прибуток. Фермерам надавали допомогу у вигляді отримання позики.

Скорочення посівних площ супроводжувалося знищенням уже готової продукції, мільйонів голів худоби. Заохочувався експорт пшениці та бавовни. Встановлювалися і підтримувалися державні ціни. У фермерів могли скуповуватися надлишки продукції, скорочуватися посівні площі під певні культури. Вводилася квота з вирощування худоби, фермерам дозволялося забивати худобу.

Економічна політика *нового курсу* була спрямована на відновлення повністю розлагодженої банківсько-фінансової системи. Після ухвалення Надзвичайного банківського закону, що наділив президента широкими повноваженнями у фінансовій сфері, було накладено тимчасовий арешт на рахунки всіх банків країни з метою їх повної ревізії. Після відповідної перевірки їхньої кредитоспроможності міністерство фінансів підтвердило дозвіл діяльності головним чином великих банків,

що саме по собі призвело до припливу в них вкладів, поповнених новими кредитами. Величезна кількість дрібних банків змушена була припинити своє існування.

Фінансово-кредитна система цілком перейшла під контроль президента, засновувалася федеральна система банків із кредитування житлового будівництва. Було передбачено страхування вкладів для всіх банків – для федеральних банків це страхування стало обов'язковим, для банків штатів – добровільним. До початку 1934 р. близько 80% усіх банків США застрахували свої депозити. З метою стабілізації фінансової системи заборонялося вивезення золота за кордон.

Федеральний уряд узяв під свій контроль найбільші підприємства, надавав їм допомогу в збереженні контингенту працюючих. Дії президентської адміністрації були спрямовані на організацію громадських робіт для тих, хто виявився безробітним.

За перші три роки було побудовано понад 30 000 об'єктів різної складності, а за 10 років в експлуатацію було введено понад 400 000 об'єктів. Загалом через усі види громадських робіт пройшло близько 5 млн. осіб. Вони побудували десяту частину нових доріг, 70% нових шкіл, 65% будівель міського управління. Обсяг виконаних робіт склав колосальну суму – 20 млрд. доларів (у цінах 1937 р.), обійшлися вони на третину дешевше, ніж за чинними розцінками приватного капіталу. Великий бізнес називав це «повзучим соціалізмом», але не міг заперечувати ефективності державних проєктів.

Радикальні реформи Рузвельта врятували країну від хаосу і можливих соціальних потрясінь. Водночас вони вказали шлях удосконалення роботи державного апарату. Держава виступила як орган подолання соціальних суперечностей, досягнення солідарності людей. Уперше в історії США вона взяла на себе роль гаранта соціальної захищеності американців.

Новий курс розглядався багатьма як відхід уряду від демократичного режиму. Згодом, однак, стало очевидно, що зростання державного втручання не призвело у США до ліквідації демократії: там зберігалася багатопартійність, регулярно проводили вибори, зберігалися гарантії прав громадян. Багато американців отримали право на соціальний захист, робітники – право на колективний захист і страйк, фермери – право на допомогу держави.

Ці зміни не могли не торкнутися і масової свідомості. Індивідуалізм з його органічним неприйняттям державного втручання лежав в основі американської правосвідомості. Раніше реалізація ліберальних принципів індивідуалізації дала у США небачений простір ініціативі

людей і сприяла швидкому економічному прогресу. Але з часом стало очевидно, що індивідуалізм – особливо в його крайніх формах – не сприяє подальшому прогресу. І тоді ідея лібералізму з її акцентом на свободу індивідуума була доповнена ідеєю держави благоденства.

Складовою прогресу стала сильна демократична держава, здатна забезпечити своїм громадянам умови для реалізації ними основних прав і свобод. Саме ця державно-правова ідеологія стала прапором демократичної партії. Ставши партією реформ, вона забезпечила собі, починаючи з 1930-х рр., роль провідної партії у двопартійній системі, замінивши в цій якості республіканців. Рузвельтівська коаліція об'єднала більшість американців. Її опорою став середній клас, навколо демократичної партії об'єдналися етнічні меншини (негри, американські євреї, ірландці, італійці, слов'яни), які виявилися основними жертвами кризи.

Консервативна Республіканська партія в ті роки перетворилася на партію меншості. Лише наприкінці Другої світової війни, коли надії на відновлення старого порядку розвіялися, почалося оновлення й американського консерватизму.

Після війни США опинилися в унікальному становищі порівняно з іншими великими державами. Промисловий потенціал країни подвоївся, усі болісні наслідки передвоєнної депресії було ліквідовано, було створено потужний військовий потенціал. США стали наддержавою з усіма наслідками, що звідси випливають. 12 квітня 1945 р. помер Франклін Рузвельт. У цей час усі проблеми післявоєнного устрою світу постали з усією очевидністю. Сьогодні, на початку XXI ст., коли багато найбільших економістів, політиків пророкують нову Велику депресію і навіть «смерть» капіталізму, досвід Рузвельта в подоланні реальної економічної катастрофи має особливе значення.

3.6.3. Соціальна держава (держава загального благоденства)

Суспільний добробут не тотожний
економічному добробуту суспільства, рівно
як і особистий добробут не ідентичний
індивідуальному економічному добробуту.

***Х. Ламберт**,*
сучасний американський економіст

Смерть Рузвельта і закінчення війни обернулися для Демократичної партії падінням її впливу. Республіканці на проміжних виборах 1946 р. домоглися більшості в обох палатах конгресу. У 1948 р. на президентських виборах переміг Гаррі Трумен, а демократи повернули собі більшість у парламенті. Його адміністрація здійснила конверсію військової промисловості. Щоб уникнути соціальних потрясінь, які могли б виникнути внаслідок демобілізації багатомільйонної армії, було ухвалено закон, названий Солдатським біллем про права, що надав демобілізованим пільги в галузі освіти, в одержанні кредитів на будівництво житла та відкриття свого бізнесу. Було ухвалено закон про зайнятість, який уповноважив президента домагатися такого рівня економічної активності, який відповідав би повній зайнятості населення. Трумен домігся збільшення мінімальної заробітної плати, розширення системи соціального забезпечення та ухвалення програми будівництва дешевих жител.

1950-ті рр. стали періодом становлення держави благоденства. Більше половини американців за рівнем доходів стали середнім класом. По всій країні виникали торгові центри – символи масового споживання, відвідування яких стало для американців формою проведення дозвілля. Але ставши *суспільством споживання*, країна втратила динамізм у розвитку, і до кінця 1950-х рр. США стали відставати за темпами розвитку від країн Західної Європи та Японії.

Ці явища позначилися на зміні політичного курсу країни. На виборах 1960 р. переміг демократ Джон Кеннеді. Його прихід до влади пожвавив реформістську діяльність, але незабаром його було вбито.

До виконання обов'язків президента приступив віце-президент Ліндон Джонсон. З його ім'ям була пов'язана одна з найамбітніших програм американської держави благоденства: завдання ліквідації бідності. Для того щоб підвищити доходи бідних американців, було вжито заходів щодо їхньої професійної перепідготовки, надання

допомоги в отриманні освіти. Кількість бідняків зменшилася, але бідність не було ліквідовано.

У 1960-ті рр. досяг апогею рух за громадянську рівноправність. Проводилися демонстрації на підтримку боротьби за расову рівноправність, що зібрали сотні тисяч учасників. У багатьох районах, у чорних гетто спалахнули повстання. Підсумком боротьби стала законодавча заборона всіх видів расової дискримінації: під час найму на роботу, під час оренди та продажу будинків, під час реєстрації на виборчих дільницях.

Особливістю руху за громадянські права 1960-х рр. було те, що він збігся з початком нових масових рухів соціального протесту. І найсерйознішим із них був молодіжний. Молодь оскаржувала цінності сучасного суспільства споживання, боролася за демократизацію системи освіти. На країну обрушилася хвиля насильства, сталася серія політичних убивств.

У цих умовах до влади прийшли республіканці. Президентом став Річард Ніксон. Він закликав до наведення порядку всередині країни. У 1970-ті рр. масові рухи протесту зменшилися. Більшу частину вимог протестувальників було задоволено. Водночас одна за одною слідували економічні кризи, зростала інфляція, відчувався брак енергії. Ніксон відреагував на ці проблеми новим розширенням державного регулювання. Було запроваджено контроль за цінами, кількість американців, які отримували різного роду державну допомогу, сягнула величезної цифри.

Але саме в момент максимального розширення функцій держави виявилися й негативні наслідки цього. Ніксон пішов у відставку 1974 р., не чекаючи імпічменту, що загрожував йому, у зв’язку зі справою про прослуховування телефонних розмов його політичних супротивників, що порушувало конституційний принцип таємниці комунікацій (*Вотергейтська справа*). Місце Ніксона зайняв віце-президент Джеральд Форд. Престижу Республіканської партії було завдано серйозної шкоди.

У 1976 р. на чергових президентських виборах перемогу здобув демократ Джиммі Картер. У роки його президентства відбувся перелом у настроях американського суспільства, яке переконалося в неможливості виходу з кризового стану лише за допомогою державного регулювання. Для демократа Картера це мало фатальні наслідки, оскільки саме демократи асоціювалися у виборців із державою добробуту і ці зміни в настроях грали на руку республіканцям.

У 1980 р. на президентських виборах здобув перемогу

республіканець Рональд Рейган. Він закликав до скорочення державного втручання. Спочатку це призвело до погіршення економічних показників, зростання безробіття, але з 1983 р. почався економічний підйом. Адміністрація здійснила найбільшу для мирного часу програму переозброєння. Американська армія отримала новітнє озброєння, а в 1983 р. почалася робота над створенням протиракетної оборони США з елементами космічного базування. У 1984 р. Рейган досить легко домігся переобрання.

У 1988 р. президентом було обрано Джорджа Буша, який вісім років до цього обіймав посаду віце-президента. Він продовжив політику свого попередника. Однак у 1992 р. несподівано зазнав поразки від молодого і порівняно маловідомого демократа, губернатора штату Арканзас Білла Клінтона. Кінець 12-річного перебування республіканців при владі став завершенням періоду *консервативної революції*, спроб обмежити масштаби держави благоденства. Американці підтримали протилежну програму.

Клінтон обіцяв Америці використання досвіду *нового курсу* з метою здійснення справжніх змін: збільшення обсягів державних інвестицій на соціальні потреби, допомогу школам, ліквідацію бездомності, розв'язання проблеми медичного страхування для всього населення тощо. Реалізація всіх цих обіцянок наштовхнулася, однак, на жорстку перешкоду – зростання бюджетного дефіциту країни.

У 2000 і 2004 рр. перемагав республіканець Джордж Буш-мол., син колишнього президента США.

Президент-республіканець, він обіцяв провести реформи в соціальному страхуванні, скоротити податки, збільшити витрати на освіту та озброєння. У внутрішній політиці нового американського президента запанував неоконсервативний підхід. Дж. Буш – молодший проводив політику в інтересах великого бізнесу (зниження податків), водночас усіляко заохочували і розвиток малого підприємництва, купівлю акцій населенням. У 2006 р. 25 млн. американців володіли малим бізнесом, який виробляв половину всіх товарів і послуг у країні. Саме в цій сфері створювалися нові робочі місця, розвивалися нові технології. Малозабезпечені громадяни отримали можливість купівлі будинків (70% дорослих американців у 2006 р. були домовласниками).

Водночас Дж. Буш порушував одну з основних догм неоконсерватизму – зниження державних витрат. Витрати держави на військові потреби були величезні через активні військові кампанії. Щоправда, за Буша-молодшого почалося більш серйозне фінансування охорони здоров'я та освіти. Метою освітньої реформи було оголошено

підвищення рівня освіти небагатих американців і представників національних меншин. Багато уваги приділяли розвитку приватної освіти.

Після теракту 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку і Вашингтоні, коли терористи викраденими пасажирськими літаками протаранили будівлі, що символізують міць США, – Пентагон і Світовий торговельний центр, Дж. Буш величезну увагу почав приділяти зовнішній політиці та боротьбі з тероризмом. Оголосивши війну терору, США посилили заходи безпеки всередині країни: з'явилося спеціальне відомство внутрішньої безпеки, був створений федеральний контртерористичний центр.

Війна з тероризмом стала виправданням посилення політики США на міжнародній арені. Уже в жовтні 2001 р. США розпочали військову операцію в Афганістані проти талібів, які відмовилися видати Усаму бен Ладена, котрий очолював міжнародну терористичну мережу ісламістів «Аль-Каїда. Саме на нього було покладено відповідальність за теракт у Нью-Йорку. Бази «Аль-Каїди» в Афганістані було зруйновано, влада в країні перейшла до рук проамериканського уряду.

У 2001-2002 рр. США заявили про своє право втручатися у справи інших держав заради утвердження свободи і демократії, а також завдавати превентивних ударів по терористах та їхніх поплічниках. У 2001 р. США скасували дію договору про обмеження протиракетної оборони (ПРО), мотивуючи це необхідністю захисту від можливих терористів.

Кульмінацією проведеної Дж. Бушем політики стала війна в Іраку. Дж. Буш заявив про наявність у світі «осі зла», до якої він відніс Ірак, КНДР та Іран. Президента Іраку Саддама Хусейна звинуватили у створенні зброї масового ураження і в підтримці терористів. У березні 2003 р. міжнародна коаліція 30 держав на чолі зі США завдала ударів по іракських містах і повалила С. Хусейна. Пізніше він був відданий під суд і страчений. Багато країн Заходу засудили надмірне застосування сили, не санкціоноване Радою Безпеки ООН.

Масові антивоєнні акції охопили світ. Вони посилилися, коли з'ясувалося, що в Іраку не було зброї масового ураження, а низка розвідданих була сфальсифікована. Дії США та коаліції країн призвели до численних жертв, спричинили найжорстокішу кризу в Іраку. Дж. Бушу також не вдалося стабілізувати відносини ні з Північною Кореєю, ні з Кубою. Вкрай напруженими залишалися відносини з Іраном.

З 2003 р. авторитет президента-консерватора в США поступово знижувався через тривалу війну в Іраку, а також через зростання

безробіття, втрату робочих місць у зв'язку з перенесенням багатьох виробництв у треті країни, скорочення витрат на соціальну сферу. Насилу зберігши пост у 2004 р., Дж. Буш-молодший не вніс серйозних змін у свою політику в наступні роки. Кінець президентського терміну Дж. Буша-молодшого збігся з початком економічної кризи, що також сприяло поразці республіканців на чергових виборах.

Безпосереднім початком кризи, що вилилася у світову фінансову кризу 2008 р., став занепад іпотечного ринку США 2007 р. За часів Б. Клінтона і Дж. Буша-молодшого всіляко заохочувалося придбання нерухомості в кредит. У 2007 р. почалися неповернення кредитів, що позначилося на стані банківської сфери. Іпотечна криза переросла у фінансово-економічну. Найгостріша фаза кризи розпочалася у США восени 2008 р., коли на межі банкрутства опинилася найбільша страхова компанія у світі, почалося обвальне падіння вартості цінних паперів, банкрутство банків. Прискорилося падіння виробництва, стало зростати безробіття. Фінансово-економічна криза в США в умовах глобалізації призвела до фінансової кризи в усьому світі.

4 листопада 2008 р. у США відбулися чергові президентські вибори, у результаті яких було обрано кандидата від демократів – Барака Обаму. Уперше в історії президентом США став афроамериканець. Демократи домоглися більшості в обох палатах конгресу. Важливою особливістю виборів стало те, що кандидати Республіканської та Демократичної партій, які боролися за голоси виборців, не належали до партійної бюрократії.

Суспільство з ентузіазмом сприйняло гасла Обами «повернути владу народу», відібравши її у «союзу чиновників і лобістів». Новий президент розкритикував діяльність свого попередника щодо зниження податків на прибуток, пропонуючи знизити військові витрати, зменшити податки для середнього класу, розширити масштаби соціальної справедливості. Його прихід до влади практично збігся зі світовою фінансовою кризою. Нова адміністрація в боротьбі з кризою не обмежилася заходами щодо санації кредитно-банківських і страхових інститутів, включно з фактичною націоналізацією деяких із них, наданням великих кредитів корпораціям, що зазнали банкрутства, встановленням податкових пільг та вжиттям інших заходів щодо збільшення купівельної спроможності населення.

Серед перших кроків нового президента був антикризовий закон 2009 р., спрямований на стимулювання відновлення попиту та інвестицій в економіці, створення нових робочих місць. У 2010 р. було проведено реформу в охороні здоров'я, яка не вдалася Б. Клінтону. Згідно із

законом «Про захист прав пацієнта та доступність медичної допомоги» медичну страховку отримали 32 млн. осіб, які раніше її не мали. За законом медичну страховку повинні мати 95% громадян. Люди, для яких вартість страховки перевищувала 8% доходу, отримали субсидії. Реформа проводилася за рахунок податку на доходи з інвестицій. Цю реформу називають найбільшою в соціальній сфері з 1960-х рр.

У ці роки також відбулося пом'якшення імміграційної політики, визнання прав сексуальних меншин. Внутрішньополітичний курс Б. Обами відповідав політиці «третього шляху»: окрім реалізації багатьох соціальних програм, в умовах подолання фінансової кризи були задіяні й деякі важелі державного регулювання економіки.

До антикризової програми Б. Обами було включено реформи в соціально значущих галузях. Серед них особливу увагу було приділено створенню за допомогою держави нових робочих місць, підвищенню рівня освіти та охорони здоров'я населення, вдосконаленню пенсійної системи, стимулюванню інновацій, підвищенню моральної відповідальності бізнесу. Усе це виглядало як спроба виробити за прикладом президента Ф. Рузвельта власний новий курс розвитку.

Пріоритетним напрямом політики Б. Обами став розвиток економіки інновацій: заохочення новаторства, технологічних оновлень у виробництві, підтримка наукових досліджень. Було проведено перебудову енергетичного сектора. Великі вкладення було зроблено в «чисту енергетику», у вітрову та сонячну енергію. У результаті освоєння нових видів енергії та видобутку сланцевої нафти ввезення нафти в США з-за кордону скоротилося на 60%.

Не всі з намічених планів президенту вдалося реалізувати через протидію конгресу і Верховного суду. Багато суперечок викликала зовнішня політика США в період президентства Б. Обами. Загалом зовнішньополітичний курс був спрямований на відновлення «морального лідерства США» у світі з опорою на «м'яку силу». Війну в Іраку було припинено лише у 2010 р. Американський контингент в Афганістані було посилено, але в боротьбі з талібами американці втратили в роки президентства Б. Обами більше військовослужбовців, ніж за часів Дж. Буша-молодшого. США активно підтримували зміни на Близькому Сході і в Північній Африці під час «арабської весни», зайняли критичну позицію щодо влади Сирії, надаючи допомогу сирійській опозиції. За Б. Обами почалася нормалізація американо-кубинських відносин. У 2015 р. було відновлено дипломатичні відносини, розірвані після кубинської революції.

Але найголовнішими були підсумки соціально-економічного

розвитку країни. Б. Обама прийшов до влади в умовах важкої фінансової кризи. Результати першого президентського терміну були швидше позитивні. Уряду вдалося домогтися зростання економіки і скорочення інфляції. Але пізніше темпи розвитку знову сповільнилися. Безробіття в 2008-2012 рр. не скоротилося, а навіть зросло. Щоправда, до 2015 р. воно все ж знизилося. Замість обіцяного дворазового скорочення дефіциту бюджету Обама знизив його лише на 20%, а державний борг наразі зріс на 25%. Скоротився рівень заощаджень населення, близько 15% населення країни жило за межею бідності. На рубежі першого і другого десятиліть XXI ст. Сполучені Штати Америки мали небачену за обсягами і постійно зростаючу державну заборгованість. У цей період США існують переважно не за рахунок свого виробництва, а за рахунок грошей, які друкуються в цій країні.

На президентських виборах 2016 р. перемогу здобув республіканець Дональд Трамп (2017-2021). Він виступив як представник великих підприємців, що постраждали від глобалізації та інтернаціоналізації господарського життя. За нього голосували білі американці Середнього Заходу та консервативного Півдня, що були пов'язані з традиційними індустріальними галузями економіки (видобувні та металургійні підприємства, сільське господарство). Тому новий президент у своїй політиці зробив акцент на переорієнтацію з глобальних проблем на питання внутрішнього розвитку американського суспільства. Серед населення знайшли палкий відгук заклики Трампа про повернення робочих місць у країну, обмеження припливу іммігрантів, запровадження торговельних обмежень для іноземних товарів.

Особливість внутрішньополітичного курсу Д. Трампа полягала в тому, що він почав проводити політику протекціонізму: підвищення митних зборів, створення переваг для американських компаній у торгівлі. Усі попередники Д. Трампа, починаючи з Р. Рейгана, не закривали країну від світу, а відкривали її, підштовхуючи процеси глобалізації, не боячись конкуренції. Метою ж протекціонізму Трампа стало стимулювання суто американських виробників, однак це не призвело до очікуваних результатів. Скажімо, запровадження мит на імпорт сталі та алюмінію у 2018 р. не знизило залежності країни від їх імпорту і спричинило спад виробництва у США. Запровадження загороджувальних мит загрожувало підвищенням цін і початком торговельних воєн з іншими державами, наприклад з Китаєм.

Іншим напрямком політики Д. Трампа стало зміщення акцентів у розвитку енергетики та екології. За Б. Обами розвивалися альтернативні

види енергії, наприклад сонячної та вітрової. Д. Трамп зняв обмеження на видобуток усіх енергоносіїв, включно з вугіллям, з метою створення нових робочих місць у США. З цією ж метою було оголошено про будівництво стіни на кордоні з Мексикою.

Наприкінці 2017 р. Д. Трамп розпочав податкову реформу, яку порівнюють за масштабами з реформою Р. Рейгана. Ключовим завданням закону «Про зниження податків і створення робочих місць» стало стимулювання економічного зростання за допомогою зниження податкових ставок і надання податкових відрахувань. Насамперед реформа була спрямована на підтримку американського бізнесу, що веде свою діяльність на території США. Реформа була покликана створити умови для залучення додаткових інвестицій в американську економіку. Ставка податку на прибуток корпорацій була знижена з 35 до 21%, що зробило США привабливими і для іноземних капіталовкладень.

Політика Д. Трампа спочатку призвела до пожвавлення в економіці: економічне зростання у 2018 р. становило 2,9%, безробіття знизилося до 3,5%, збільшився експорт. У період президентства Трампа швидко зростала кількість робочих місць у виробничому секторі економіки. Але зростання американського ВВП стало сповільнюватися вже у 2019 р. У 2020 р. удар по економіці завдала пандемія коронавірусу: стрімко скоротився ВВП, рівень безробіття зріс до 14,8%, зайнятість в обробній промисловості знизилася.

Зовнішня політика президента Д. Трампа була вкрай суперечлива. Трамп оголосив про відмову від ідеї просування демократії по всьому світу, хоча зокрема ставка на силову політику продовжилася. США вийшли з низки міжнародних договорів та угод (Договір про відкрите небо, Договір про ліквідацію РСМД), іранської ядерної угоди. Ці кроки створили загрозу для американської та глобальної безпеки.

Багато заяв Д. Трампа внесли напругу у відносини США з союзниками по НАТО. Зокрема, президент поставив під сумнів готовність США виконати свої зобов’язання щодо їх захисту. Загострилися суперечності між США і Європою з питань митних зборів, оборонних витрат. Водночас за часів Д. Трампа було зроблено кроки з виведення американських військ з Афганістану і Сирії.

У цей час відбулося значне погіршення відносин із Китаєм. Насамперед це проявилося в торговельній війні, але протистояння між США і Китаєм переросло в суперництво і в інших сферах: у наукомісткому виробництві, на ринку телекомунікацій, у військово-політичній сфері. Таким чином, Д. Трамп відновив протистояння США зі своїми глобальними суперниками, зокрема Китаєм.

На президентських виборах 2020 р. у США перемогу здобув представник Демократичної партії Джо Байден. Він переміг на виборах частково завдяки тому, що переконав колишніх виборців Трампа підтримати його, обіцяючи єдність, стабільність і повернення гідності в політику.

Після штурму Капітолію прихильниками екс-президента, видалення його із соцмереж і купи кримінальних справ здавалося, що політична кар'єра нью-йоркського бізнесмена закінчилася. Але чотири роки адміністрації Байдена не лише відродили кандидатуру Трампа, а й зробили її привабливою для частини поміркованих виборців центристських поглядів.

Одразу після перемоги Байдена на виборах почав зростати потік мігрантів із Центральної Америки, які перетинали південний кордон без документів. Багато з них були натхнені обіцянками більш гуманної міграційної політики від Байдена. Усе це призвело до кризи на кордоні – кількість незаконних перетинів кордону сягнула рекордних показників і майже вдвічі перевищила показники під час правління Трампа.

Одним з ефектів міграційної кризи стало політичне протистояння між демократичними і республіканськими штатами, інструментом якого стали живі люди. Губернатори Техасу і Флориди саджали десятки тисяч мігрантів на автобуси і відправляли їх до Нью-Йорка та інших ліберальних частин країни. Зрештою напередодні нових виборів Байден відмовився від своїх колишніх принципів і почав повертати жорсткі заходи епохи Трампа.

Багато виборців розчарувалися і в здібностях Байдена захистити країну від зовнішніх загроз і зберегти її престиж на міжнародній арені. Хоча виведення американських військ з Афганістану було в планах Трампа, раптове рішення Байдена прискорити цей процес без консультації з союзниками призвело до трагедій і хаосу.

Коли у 2022 році РФ почала повномасштабне вторгнення в Україну, багато критиків як із правих, так і лівих політичних таборів – від Трампа до Карла Більдта, експрем'єр міністра Швеції – стверджували, що евакуацію з Кабула Кремль сприйняв як ознаку слабкості США, що і вплинуло на рішення розпочати відкриту збройну агресію проти України.

На відміну від війни в Україні, війна Ізраїлю проти ХАМАС призвела до болючого протистояння в американському суспільстві. І найбільше вона розколола саме електорат демократів. Беззастережна підтримка Ізраїлю адміністрацією Байдена в перші місяці війни в Газі викликала глибоке розчарування у багатьох лівих і ліволіберальних

демократів, а також представників арабських і мусульманських громад країни. На думку деяких демократів у Конгресі, Білий дім «схвалює різанину палестинців». І хоча в останні місяці свого президентства Байден критикував деякі дії ізраїльської армії в Газі, прем'єр-міністр Ізраїлю Біньямін Нетаньяху його критику проігнорував, додавши ще один аргумент тим, хто говорить про слабкість американського президента.

Можливо, основна слабкість Байдена – це не його вік і не провали його адміністрації. Його попередники, Барак Обама і Дональд Трамп, ухвалювали набагато радикальніші рішення, які викликали справжню ненависть в опонентів. Байден мало в кого викликає таку сильну неприязнь. Але, на відміну від цих обох, і широкої народної любові він не зміг завоювати.

І Трамп, і Обама уособлюють для мільйонів американців їхні найглибинніші сподівання, і в них вони бачать своїх особистих захисників від несправедливого світу та надію на краще життя. Обидва змогли зберегти армію прихильників навіть після відходу з Білого дому. Тоді як харизми Байдена вистачило на один президентський термін уже наприкінці його кар'єри. Але за півстоліття на вершині американської політики – у Сенаті й Білому домі – він так і не перетворився на месіанську постать, якою був для демократів Обама і яку республіканці здобули в Трампі. Коли 1973 року Байден став сенатором від штату Делавер, він говорив, що головним у його кампанії було переконати виборців, що він розумна і чесна людина. П'ятдесят років потому цього виявилося недостатньо.

20 січня 2025 року розпочалася друга каденція 47-го президента США Дональда Трампа після приведення його до присяги на інавгурації. Трамп вступив на посаду за результатами президентських виборів 2024 року, на яких він переміг кандидата від Демократичної партії віце-президента Камалу Гарріс.

Трамп вступив на посаду з амбітною зовнішньополітичною програмою, що ґрунтується на ізоляціоністському принципі «Америка понад усе» і політичному реалізмі. Зовнішня політика Трампа характеризується переглядом сформованих після Другої світової війни мультилатералізму і трансатлантизму, а також активним використанням економічного тиску для досягнення зовнішньополітичних цілей. У рамках цієї стратегії США знову вийшли із Всесвітньої організації охорони здоров'я та Паризької угоди щодо клімату, а також ініціювали торговельні війни, запровадивши імпортні тарифи на товари з усіх країн.

Трамп став найстаршим президентом, обійнявши посаду у віці 78

років, на кілька місяців випередивши попереднього президента Джо Байдена. Трамп став другим президентом в історії США (до нього подібна ситуація була з Гровером Клівлендом), чий другий президентський термін почався з перервою після першого терміну.

За свого другого президентства Трамп намагатиметься ліквідувати або істотно скоротити домінування ліберальних еліт, які підтримують Демократичну партію та їх ідеологію в державних установах, освіті, ЗМІ. Трамп розуміє, що в минулий президентський термін не зміг переломити саботаж середніх поверхів держапарату, оскільки фактично не мав кадрового резерву зі своїх прихильників. Наразі такий резерв є.

Трамп зміг встановити майже повний контроль над Республіканською партією і провести на високі посади в ній прихильників руху MAGA (Make America Great Again), які поділяють його програму, а дехто налаштований проти ліберальної еліти навіть радикальніше, ніж він. Тож цього разу Трамп, імовірно, зможе зміцнити свій вплив у державному апараті та зробити реалізацію своїх планів більш ефективною.

Що стосується зовнішньої політики, то Трамп, як і раніше, проводитиме курс на скорочення зовнішніх витрат, менше спиратиметься на союзників і намагатиметься домогтися того, щоб зовнішньополітична діяльність сприяла внутрішнім цілям, а не керувалася абстрактними ліберально-імперськими ідеологічними установками. Він не намагатиметься встановити «демократію» в усьому світі лишень через те, що це «сприяє історичному прогресу», а розглядатиме іноземних партнерів з погляду їхньої корисності для США.

Наразі в зовнішній політиці може виникнути протиріччя між двома тенденціями. З одного боку, Трамп вибудував образ сильної, мускулінної Америки, яку мають поважати в усьому світі. Цей образ він має підтримувати. З іншого – Трамп заявляє, що скорочуватиме зовнішні витрати, тобто не збирається платити за підтримання цього образу.

Основні проблеми для зовнішньої політики Трампа сьогодні – відносини з Китаєм, ситуація на Близькому Сході та російсько-українська війна. Посилення Китаю Трамп уже давно проголосив основною стратегічною проблемою для США. У цьому його позиція мало відрізняється від позиції демократів. У свій перший термін Трамп почав економічну війну проти Пекіна. Однак спроби запроваджувати нові загороджувальні мита проти китайського імпорту та санкції проти китайського хайтеку можуть викликати опір у відповідь, що вдарить по американській економіці. Водночас той факт, що Трамп, на відміну від демократів, менш ідеологізований і більш схильний до угод, створює

можливість досягнення американо-китайських прагматичних домовленостей на взаємоприйнятних умовах. Трампу не дуже важливо, яка в Китаї чи будь-якій іншій країні політична система. Якщо ця система запропонує вигідні для США економічні умови, він може на них піти, і ефективний контроль над Конгресом і урядом, що його президент цього разу в змозі забезпечити, дає можливості для їх реалізації.

Узагальнюючи екскурс у виборчі перипетії політичних партій у США новітнього часу, наведемо слова видатного кубинця Фіделя Кастро: «Ніхто вже не вірить у те, що на нових виборах кандидат від демократів виявиться кращим або гіршим за своїх супротивників – кандидатів у президенти-республіканців. Відстань між нинішніми претендентами і такими видатними особистостями минулого, як Авраам Лінкольн і Мартін Лютер Кінг, вимірюється у світлових роках».

3.6.4. Центральне та місцеве управління

> Справжня особиста свобода неможлива без економічної безпеки і незалежності. Голодні та безробітні люди – це кадри для диктатури.
>
> ***Ф. Рузвельт***

Сучасне центральне та місцеве управління загалом відповідає встановленому Конституцією два століття тому державному устрою США. Америка не змінювала основ своєї державної структури, демонструвала унікальну історичну спадкоємність, здатність утримувати певну політичну стійкість.

Розгалуженому державному апарату США впродовж тривалого часу вдавалося (і вдається дотепер) пристосовуватися до нових умов, витримувати соціально-політичні кризи в рамках буржуазно-парламентських демократичних форм і процесів.

За своїм змістом цей розвиток втілює майже всі найтиповіші риси еволюції сучасних ліберально-демократичних держав. Відбулися зміни в конгресі, кабінеті президента, структурі та функціях державних органів.

Діяло щонайменше *три типи державних установ*:

– департаменти (міністерства), що очолювали окремі галузі управління (департаменти закордонних справ, фінансів, оборони тощо);

– національні агенції – установи, що є близькими за значенням до міністерств, але не мають відповідного статусу;

– численні й різноманітні тимчасові комісії, бюро, ради, колегії,

адміністрації, створювані на певний час для виконання певних завдань, що мають життєво важливе значення для країни.

На рівні федерації до системи органів виконавчої влади входять департаменти, урядові корпорації, незалежні відомства та інші установи. Існує 14 федеральних департаментів: державний, оборони, юстиції, внутрішніх справ, фінансів, торгівлі, енергетики, транспорту, сільського господарства, житлового будівництва та міського розвитку, праці, освіти, охорони здоров'я та гуманітарних служб, у справах ветеранів. Департаменти державний і оборони виконують військові або зовнішньополітичні функції і тому виключаються з числа адміністративних установ. Решта 12 департаментів належать до розряду адміністративних установ.

Також на цьому рівні існує близько сотні незалежних відомств. Найважливіші з них можна поділити на три групи: політичні, економічні та соціальні.

Найважливішими з *політичних* відомств є Комісія з громадянських прав і Федеральна комісія з виборів.

До числа *економічних* відомств належать: Федеральна торгова комісія і Комісія з продажу (покликана охороняти конкуренцію і чесну торговельну практику); Федеральна корпорація страхування вкладів, Адміністрація малого бізнесу, Федеральна рада житлового фінансування, Адміністрація фермерського кредиту, Федеральна енергетична регулювальна комісія, Федеральна комісія зв'язку, Поштова служба та ін.

Найважливішими *соціальними* відомствами є: Відомство з охорони довкілля, Національна рада з трудових відносин, Управління з управління персоналом, Рада з охорони системи заслуг (регулюють відносини між працівниками та роботодавцями); Комісія з безпеки та охорони здоров'я на виробництві, Комісія з безпеки споживчих товарів та ін.

Ці та інші незалежні відомства, які є адміністративними установами, як правило, організаційно відокремлені і користуються певною самостійністю. Водночас установи виконавчої влади мають у своєму розпорядженні цілу низку непрямих способів впливу на повсякденну діяльність незалежних відомств.

Згідно з Конституцією, виконавча влада покладена на *президента*, чиї повноваження зросли. Поправки XX (1933 р.), XXII (1951 р.), XXV (1967 р.) визначили порядок вступу президента на посаду, запровадили обмеження часу його перебування на посаді двома строками, надавали право заміщення посади президента за відповідних обставин віце-

президенту.

Президент спільно з конгресом формує апарат виконавчої влади: створює федеральні установи, призначає голів департаментів, керівників незалежних відомств і урядових корпорацій та інших вищих посадових осіб, керує їхньою діяльністю. Окрім суто виконавчих повноважень президент наділений і адміністративною владою. Йому делеговано великі нормотворчі повноваження.

Найважливішими нормативними актами, які видає президент, є виконавчі накази та реорганізаційні плани. Останні ухвалюються на основі законів і можуть вносити зміни до чинного законодавства. Вони нерідко суттєво реформують систему і структуру урядових органів. Президенти Вільсон, Гувер, Рузвельт, Трумен та інші ухвалювали безліч реорганізаційних планів.

Призначення президентом голів департаментів, послів і деяких інших вищих посадових осіб та інших федеральних чиновників вимагало попередньої згоди сенату. Вирішення питань заміщення всіх другорядних посад сенат міг довірити президенту. Цьому побічно сприяв фактично встановлений ще в XIX ст. розподіл апарату управління на *цивільну службу*, що складалася з незмінюваних чиновників-професіоналів, і *урядову службу*, що складалася з вищих посадовців, які призначалися президентом, котрий знову прийшов до влади, і які йшли зі своїх постів разом із ним. Їх вважали довіреними особами президента і зазвичай несли відповідальність перед ним.

Розширення повноважень виконавчої влади, і особливо – президента, відтіснило на другі ролі конгрес. Ця тенденція позначилася ще в епоху *нового курсу* і тривала до невдалої війни у В'єтнамі та Вотергейтського скандалу, що закінчився відставкою президента Ніксона. Ці події дали змогу конгресу зміцнити свої позиції у взаєминах із виконавчою владою. Сучасний Конгрес США – це парламент-перетворювач. Він має ефективну систему комітетів, комісій, що перетворюють різноманітні пропозиції та ініціативи в закони. Їх кількість за останній час збільшилася.

Відбулися деякі зміни в *управлінні на рівні штатів*. Суб'єктами федерації США є 50 штатів. Територія США включає також володіння, що не вважаються суб'єктами федерації (Віргінські острови, острови Гуам, Мідвей та ін.), у Тихому океані. Ці території є самоврядними. Вони мають конституції, або основні закони, ухвалені для них Конгресом США, законодавчі органи, виборних губернаторів.

Особливий статус має федеральний округ Колумбія, де розташована столиця США – Вашингтон. Структура державних органів

штатів практично не змінилася**.** Вона схожа зі структурою федеральних органів. Главами виконавчої влади в штатах є губернатори. На відміну від президента вони не призначають всю адміністрацію штату.

Так само як і у федерації, тут існують департаменти та незалежні відомства. Ці відомства з'явилися в штатах навіть раніше, ніж у федерації.

На відміну від федерації глава виконавчої влади штату – фігура, що має менші владні повноваження, оскільки окрім губернатора населення обирає і низку інших посадових осіб: секретаря штату, скарбника, атторнея, аудитора, контролера тощо. Ці особи не підпорядковані губернатору і фактично самостійні. Їх незалежність, а також самостійність незалежних відомств часто призводять до плутанини в управлінні. Тому останнім часом *легіслатури* штатів вживають заходів щодо посилення позицій губернаторів і створення координуючих органів.

На місцях діють законодавчі *двопалатні збори* (за винятком одного штату). Назви палат також однакові: палата представників і сенат.

Організація *місцевого самоврядування належить*, згідно з поправкою X до Конституції США, до відання штатів. Більшість штатів регламентує її лише в найзагальнішій формі. Понад 40 штатів передбачили у своїх конституціях положення про те, що їхні законодавчі збори не мають права ухвалювати закони, які детально регламентують місцеве управління. Звідси більша свобода в організації та діяльності органів місцевого самоврядування.

Органи місцевого самоврядування наділені достатніми повноваженнями на автономне управління місцевими справами. Вони функціонують на твердій фінансовій базі, маючи власні доходи та приймаючи самостійні бюджети.

Система місцевого самоврядування та управління в штатах будується на основі адміністративно-територіального поділу. Більшість штатів (окрім двох) діляться на *графства* (назва успадкована від середньовічної Англії, хоча графів у США ніколи не було). Міста виділені з графств і мають свою систему самоврядування.

Графства поділяються на *тауни* і *тауншипи*. Ці назви склалися історично (тауни – дрібні міста, а тауншипи – група приблизно однорідних селищ). У них проводяться збори жителів, на яких вирішуються загальні питання та обираються виконавчі ради.

На чолі графств стоять або ради спостерігачів із п'яти і більше членів (нерідко понад 100), яких обирають жителі тауншипів, що входять у графство, або, що поширеніше, ради уповноважених із трьох-семи

членів, яких обирає все населення графства.

Окрім рад, у графствах обирають також таких посадових осіб, як шериф, коронер, скарбник, наглядач шкіл тощо. Виконавчою владою в графствах останнім часом дедалі частіше наділяють призначуваного радою керівника, який керує апаратом службовців і координує управління справами графства.

Важливе політичне значення мали реформи виборчого права, проведені шляхом ухвалення трьох поправок до Конституції: XIX (1920 р.), XXIV (1964 р.), XXVI (1971 р.). Ці поправки призвели до демократизації норм виборчого права, що діють у штатах, яким відводилася основна роль у правовому регулюванні виборів. Поправкою XIX було надано виборчі права жінкам. Поправка XXIV скасувала обмеження виборчих прав у зв'язку з несплатою виборчого чи іншого податку. Виборчий податок згодом було скасовано. Поправка XXVI знизила віковий виборчий ценз на федеральних виборах до 18 років, аналогічні зміни відбулися в усіх штатах.

Ухвалені поправки не змогли, однак, гарантувати загального характеру виборів. Отже, на виборах до американського конгресу застосовується мажоритарна система, за якої в кожному окрузі обирають одного депутата, причому перемагає кандидат, який набрав відносно більшу кількість голосів, більшу, ніж кожен із його суперників окремо. Ця система призводила до того, що частка місць, отриманих тією чи іншою партією в конгресі, не відповідає числу зібраних нею голосів по країні.

Недоліки мажоритарної системи посилювалися тим, що «нарізка» нерівних за кількістю жителів виборчих округів часто проводилася з порушенням принципу: рівна кількість депутатів від рівної кількості жителів. Починаючи з 1960-х рр., стала здійснюватися політика, що закріплює норми представництва з урахуванням чисельності населення.

Проведення виборчих кампаній у США всіх рівнів вимагає величезних грошових витрат, що доступно або дуже багатим людям, або тим, хто може розраховувати на фінансову допомогу. Незважаючи на заборону надавати фінансову підтримку безпосередньо кандидатам на виборні посади, гроші передаються їм іншими шляхами, через підставних осіб або через різного роду організації.

З метою обмеження виборчих витрат було видано закон (1971 р.), що обмежує загальну суму пожертвувань з боку фізичних і юридичних осіб у фонд виборчих кампаній. Згодом законодавство вимагало повного розкриття джерел і способів витрачання коштів, отриманих на виборчі кампанії.

Було запроваджено державне фінансування виборчих кампаній. Однак можливість отримання цих коштів доступна не кожному кандидату. Якщо кандидати в президенти від двох великих політичних партій отримують автоматичне право на субсидії від держави, то незалежні кандидати або кандидати інших партій – лише за умови здобуття ними щонайменше 5% голосів виборців, які брали участь у попередніх виборах. Претенденту на виборах до конгресу потрібно також довести, що його підтримають виборці.

Вибори в Америці не стали справді загальними і через масовий абсентеїзм, який особливо посилився в останні десятиліття. Виборчі кампанії США не обходяться і без протиправної практики організації наклепницьких кампаній проти конкурента, незаконного фінансування виборчих кампаній, політичного шпигунства. Про масовість «брудної політики» і безуспішні спроби припинити її свідчить, наприклад, те, що лише в 17 американських штатах законодавчо заборонено безвідповідальні або навмисне фальшиві твердження напередодні виборів, у трьох – політичний шантаж, у дев'яти – розповсюдження неправдивих заяв. Зусилля, спрямовані на викорінення недоліків виборчого права США, залишалися і залишаються досі одними з найбільш малоефективних.

3.6.5. Зміни у праві США в Новітній час

> У XX ст. у США з'явилася нова тенденція. Право перестали розглядати лише як засіб вирішення спорів... Воно стало представляти в очах громадян і юристів засіб, здатний створити суспільство нового типу.
>
> ***Р. Давид***

Джерелами права США є конституції (федеральна і штатів), закони федерації і штатів, судові рішення, акти адміністративних установ. Конституції, як правило, містять головним чином обмежувальні положення. Для американського права характерне верховенство федеральної конституції.

Американські юристи, які брали участь у процесі становлення і розвитку права, керувалися майже виключно інтересами юридичної практики. У зв'язку з цим звичаї (загальне право), якими ця практика закріплювалася, користувалися особливою повагою.

Підходячи до справи практично, правознавці бачили перед собою насамперед клієнта, приватну особу, яка постраждала внаслідок тієї чи іншої дії державного органу. Цю колізію між приватною особою і державним органом, тобто між приватним і публічним інтересом, досі розглядають як основне питання регулювання суспільних відносин.

У ХХ ст. було зроблено спроби щодо систематизації американського права. США не уникли загальної для переважної більшості країн Заходу тенденції до кодифікації законодавства, зокрема до кодифікації загального права окремих штатів і федерального права. У 1926 р. було складено федеральний Звід законів, який періодично оновлюється і один раз на шість років перевидається. Він складається з 50 розділів, кожен із яких пов'язаний із певною сферою правового регулювання.

У Новітній час, як і раніше, *цивільне право* США, по суті, складалося з окремих правових інститутів – права власності, договірного права, права корпорації тощо. Регулювання цивільних правовідносин здебільшого належало до компетенції окремих штатів, у деяких із них діяли (і діють) цивільні кодекси. Федеральне законодавство лише частково зачіпає цивільно-правові відносини.

Великих змін зазнало правове становище юридичних і фізичних осіб. В американському суспільстві утвердилася рівність темношкірих американців у реалізації ними цивільних прав. Було пом'якшено обмеження в цивільному обороті для іммігрантів.

Суттєві зміни відбулися в регулюванні *права власності.* Американські реформи ХХ ст. призвели не лише до зміни співвідношення індивідуальної та колективної приватної власності, а й спричинили саму модифікацію приватної власності, що стала більше пов'язаною із суспільним інтересом.

Під впливом різних економіко-технічних і міжнародно-правових чинників зазнав змін *інститут договору*. З'являються і набувають закріплення нові численні види договорів (наприклад, договори лізингу). Набувають нових форм і традиційні договори цивільного права[1].

США вирішили зробити ринок більш справедливим і цивілізованим. З'явилося так зване антитрестовське законодавство. У 1890 р. було ухвалено закон Шермана, покликаний нейтралізувати деякі негативні для значної частини груп населення результати економічної діяльності великих корпорацій, які укладали угоди з метою встановлення монопольних цін на ринку. Визнавалося незаконним особливе об'єднання між ними, насамперед у вигляді тресту, спрямоване на монополізацію торгівлі та виробництва. У результаті достатньо було

встановити факт змови, і суд притягував винних до відповідальності. Від позивача навіть не вимагалося доводити факт заподіяння йому шкоди від цієї змови. До антитрестівського законодавства безпосередньо примикало законодавство про захист прав споживачів.

Закон Клейтона 1914 р. заборонив корпораціям, зайнятим у торгівлі, купувати, прямо або побічно, повністю або частково акції інших корпорацій, якщо результатом такого придбання стало б істотне ослаблення конкуренції між торговельними фірмами або обмеження торгівлі в будь-якій частині країни чи виникла б тенденція до встановлення монополії в будь-якій сфері торгівлі.

Було встановлено заборону однотипним магазинам вдаватися до недобросовісної переваги і нечесної практики шляхом зниження цін на товари або в оплаті послуг особистого найму. Полегшувалося становище дрібних торговців і збутовиків.

Суди примушували бізнесменів дотримуватися законодавства. Окремі відступи обумовлювалися. Були дозволені угоди осіб, зайнятих торгівлею на експорт, якщо вони не мали на меті усунення конкурентів шляхом штучної зміни цін.

У Новітній час набуло розвитку *трудове та соціальне законодавство*. Через різні причини США з питань регулювання праці посідали одне з останніх місць у світі. Лише наприкінці XIX ст. для окремих державних підприємств було встановлено скорочений робочий день.

У 1935 р. було ухвалено Закон про трудові відносини (Закон Вагнера). Він не лише вперше в історії США проголосив офіційне визнання прав профспілок, а й передбачив законодавчі гарантії цих прав. У законі перелічувалися права робітників, порушення яких входило в поняття «нечесної трудової практики». Підприємцям заборонялося втручатися у створення робітничих організацій, дискримінувати членів профспілки під час їхнього прийняття на роботу. Закон закріплював також так зване правило більшості, згідно з яким від імені робітників у договірних відносинах із підприємцем могла вступати лише та організація, яка визнавалася більшістю робітників, тобто їхня профспілка. Закон закріплював і право робітників на страйк. Але всім своїм змістом він був спрямований на звуження підстав для масових конфліктів.

Тривалий час діяла доктрина, згідно з якою профспілки вважалися злочинною змовою. За законами деяких штатів страйк кваліфікували як злочин. Для його придушення застосовували так звані судові накази – різновид англійського суду справедливості. Підприємець під приводом того, що страйк може завдати непоправної шкоди його власності, міг

звернутися до суду з проханням про видачу такого наказу.

Організатори страйку піддавалися кримінальному переслідуванню. Висока зарплата робітників і сприятлива економічна кон'юнктура дозволили монополіям не соромитися у виборі засобів придушення виступів трудящих.

Становище стало змінюватися після Першої світової війни: у 1935 р. уперше запроваджували соціальне забезпечення через безробіття, інвалідність і старість (із 65 років). Через три роки було встановлено восьмигодинний робочий день. Робочий тиждень не мав перевищувати 40 годин.

Було засновано Управління соціального страхування – спеціальне відомство при президентові. Згодом було створено новий Департамент охорони здоров'я, освіти та добробуту. Його діяльність охоплювала і сферу застосування соціального законодавства.

Після закінчення Другої світової війни в галузі регулювання прав трудящих намітився певний регрес. У 1947 р. було ухвалено Закон Тафта – Гартлі, відповідно до якого було ускладнено ведення страйкової боротьби. Попередження про запланований страйк мало відбутися завчасно. Президент наділявся правом у будь-який момент призупинити страйк. Забороняли участь у страйках державних службовців. Підприємці отримали право стягувати через суд збитки, завдані страйком. Встановлювали контроль за профспілковими коштами. Було ухвалено закони, що обмежують права профспілок.

Усю законотворчу діяльність піддавали систематизації. Результатом цієї роботи стало багатотомне видання «Оновлений виклад права», яке вперше вийшло друком 1952 р. Систематизації зазнали головним чином правові інститути, слабо врегульовані законодавством: цивільні делікти, договори, довірча власність.

Набуло розвитку *адміністративне право*. У 1966 р. конгрес кодифікував п'ятий розділ Зводу законів США, що дістав назву «Урядова організація і службовці». Він був майже повністю присвячений установам у системі виконавчої влади, зокрема й адміністративним. Цей розділ ділиться на три частини: «Установи», «Управління цивільною службою» та «Службовці». Серед інших законів, що встановлювали норми адміністративного права, слід згадати Федеральний закон про претензії із заподіяння шкоди 1946 р., який передбачав майнову відповідальність федеральної скарбниці за шкоду, заподіяну неправомірними діями державних службовців.

Зростання злочинності на початку XX ст. зумовило ухвалення нових законів у сфері *кримінального права*, його кодифікацію.

Кримінальні кодекси 1909 і 1926 рр. стали частиною Зводу законів США. У сфері кримінального процесу продовжували діяти статті Білля про права, що містили гарантії проти необґрунтованих обшуків і вилучень: ордери могли видаватися лише за наявності достатньої підстави. Стверджувалося, що ніхто не буде примушуватися свідчити проти самого себе у кримінальній справі, кримінальне покарання не буде застосовуватися інакше, ніж на основі належної правової процедури.

Водночас на практиці виявлялася неузгодженість у законодавстві. Окремі законопроекти не відповідали Конституції США. Ухвалені Закони Сміта (1940 р.), Маккарена-Вуда (1950 р.), Закон про контроль за підривною діяльністю (1954 р.), а також інші нормативні акти, зокрема деякі виконавчі накази президентів, наслише явно порушували найважливіші конституційні права громадян, що це був змушений визнати Верховний суд США. У 1977 р. було ухвалено новий Кримінальний кодекс.

У 1960-ті рр. у кримінальному законодавстві США посилилися демократичні засади. Цьому значною мірою сприяв ухвалений у 1962 р. примірний Кримінальний кодекс, рекомендований для використання в окремих штатах, що прискорило рух американського кримінального права шляхом кодифікації, особливо на рубежі XX і XXI ст.

Сьогодні система кримінального права США складається з паралельно функціонуючих норм федерального кримінального законодавства, а також кримінальних кодексів окремих штатів. Розмежування кримінального закону федерації та штатів у кінцевому рахунку визначається Конституцією. Конкуренція законодавств у низці випадків стимулює судочинство.

Загалом в американському праві Новітнього часу проявилися такі риси. Дворівнева правова система, за якої паралельно і водночас у взаємодії існують правові системи федерації та штатів.

1. Здійснення судового контролю за конституційністю законів Верховним судом.

2. Поєднання збереження пріоритету судової практики з інтенсивним розвитком галузевого законодавства та консолідацією нормативно-правових актів.

3. Уніфікація права в масштабі федерації. Федеративний устрій США ставить на порядок денний питання про єдність правової системи країни.

4. «Динамічність» прецеденту. Отже, Верховний суд США і верховні суди штатів не пов’язані своїми прецедентами. Під час розгляду конкретної справи суд має право переоцінити факти застосовуваного

прецеденту, віднесені до основних обставин.

Судова система США в Новітній час зазнала мало змін. У 1911 р. було ухвалено Судовий кодекс США, який закріпив основні принципи правосуддя. Механізм правого регулювання, одним із ключових важелів якого залишається судовий прецедент, за своєю суттю змінюється дуже повільно. І це закономірно, бо він має багатовікову історію і проіснує ще не один рік. А юридичні, судові механізми, що складалися століттями і постійно модернізувалися, докорінно змінити практично неможливо.

Головну роль відіграє Верховний суд США. Він слугує першою інстанцією у справах, де стороною є дипломати іноземних держав або штати, але здебільшого він виступає як апеляційна інстанція.

Було засновано інститут незалежних прокурорів, не підпорядкованих міністру юстиції, який у США виконує деякі функції генерального прокурора і державного адвоката. Один із таких незалежних прокурорів (К. Стар) згодом порушив і вів розслідування з приводу обвинувачення президента Клінтона в сексуальних домаганнях.

Теорія американського *судового процесу* тісно пов’язує такі інститути, як презумпція невинуватості та правило про тягар доказування. Обвинуваченого не можна примушувати давати свідчення проти себе. Закон гарантує право обвинуваченого на захист. Суд може виділити йому безоплатного адвоката. Кримінальне покарання не застосовується без належної правової процедури.

Чималі можливості для посилення кримінальних репресій і навіть поширення їх на діяння, які законодавством кримінальними не вважаються, надає так звана судова правотворчість. Об’єктивно цьому сприяють нечіткі формулювання деяких норм кримінального законодавства, а подекуди й прогалини в ньому, що й заповнюють та уточнюють суди під час розгляду конкретних справ. До того ж, зберігається єдина правова політика, оскільки суди нижчих інстанцій під час ухвалення вироків слідують правовим встановленням, сформульованим у вироку, ухваленому вищим судом за аналогічною категорією справ.

Суди штатів, як правило, дотримуються вказівок вищих судів свого штату, а федеральні суди – вказівок вищих судів федерації. Останні не вважаються пов’язаними своїми ж раніше винесеними вироками та рішеннями.

Судові гарантії прав особистості ґрунтуються на трьох постулатах:

1) кожна особа, обвинувачена у вчиненні злочину, має право на судовий розгляд відповідно до закону з метою встановлення, чи винна вона;

2) сторона обвинувачення для доведення вини обвинуваченого може використовувати лише певні, обмежені засоби;

3) можливості обвинувача обвинувачувати майже завжди сильніші за можливості окремої людини захищати себе.

Якщо заарештованого до приходу адвоката примушували до зізнання, суд може винести вердикт про його невинуватість. Захисник і обвинувач можуть дати відвід будь-якому кандидату в присяжні. Підсудний не несе тягаря доказування своєї невинуватості. До того ж, існує «правило про виключення». Воно вимагає від судді виключити всі докази вини людини, здобуті незаконними засобами. Якщо право людини порушено – вся справа припиняється безумовно.

Боротьба за скасування неправосудного вердикту вимагає часу, великих коштів на оплату праці адвоката. Іноді на клопотання, порушення нового процесу, вторинний розгляд справи йдуть роки.

Конституція гарантує обвинуваченому право на розгляд його справи в суді присяжних. Участь останніх обов'язкова у випадках розбору особливо тяжких злочинів. За наявності розумного сумніву у винуватості підсудного присяжні та судді повинні його виправдати. Водночас обвинувачений може відмовитися від суду присяжних і просити про розгляд його справи одноосібним суддею без журі.

Якщо підсудний визнає себе винним, винесення вердикту присяжних не потрібно. Громіздка судова система створює підґрунтя для наклепів і суддівського свавілля. Отже, обізнаний адвокат може відшукати у справі підсудного факти, які, на його думку, свідчать про порушення належної правової процедури, й одержати можливість апелювати до вищестоящих судів.

У США із суддею не сперечаються. Він єдиний, хто наділений правом тлумачити закони стосовно кожного казусу. Судова система цієї країни прагне виконувати роль третьої гілки влади. Вона покликана забезпечити дію Конституції, не допустити ухвалення антиконституційних законів, здійснювати правосуддя в рамках законності. Суд розглядають як найкращий засіб охорони права приватної власності, особистих прав і свобод від будь-яких, зокрема й державних, посягань.

Американська юстиція, як і будь-яка інша, має на своєму рахунку чимало суддівських помилок, незаконних вироків, фактів посмертного виправдання засуджених до смертної кари. Сьогодні, на початку XXI ст., триває трансформація судово-правової системи. Час ставить перед американським суспільством цілий комплекс важливих проблем, серед яких і необхідність удосконалення системи судочинства.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

3.1

1. Визначте основні напрями державно-правового розвитку в Новітній час.
2. Розкрийте основні тенденції розвитку державності в Новітній час.
3. Які зміни відбулися в державах ліберальної демократії?
4. Які проблеми переживають держави соціал-демократії?
5. Дайте характеристику держави благоденства, її основних типів.
6. Які зміни відбулися у змісті права?
7. Які відбулися структурні зміни в праві?
8. У чому проявилися тенденції до оновлення в розвитку систем судоустрою і судочинства?

3.2

9. Як відбувалася еволюція політичної системи Великої Британії?
10. Який статус монарха Великої Британії?
11. Які зміни відбулися в організації роботи парламенту Великої Британії? Що означає поняття «парламент – триєдина установа»?
12. У чому суть реформи парламенту (палати лордів) 1911 і 1949 р.?
13. Як змінився статус домініонів після ухвалення Вестмінстерського статуту 1931 р.?
14. Які зміни відбулися у виборчому праві Великої Британії після ухвалення законів 1928 і 1969 рр.?
15. Який вид систематизації права є основною формою ревізії та впорядкування численних законів у Великій Британії?
16. Яка судова система в сучасній Великій Британії?
17. Які зміни відбулися в судовій системі Великої Британії?

3.3

18. Яку форму державного управління було закріплено Конституцією Франції 1946 р.?
19. Охарактеризуйте систему державних органів за Конституцією 1946 р.
20. Які причини скасування Конституції 1946 р.?
21. Охарактеризуйте політичну фігуру президента де Голля.
22. Дайте характеристику державного устрою П'ятої республіки.
23. Які особливості Конституції 1958 р.?
24. Як відбувалося оновлення Цивільного кодексу у Франції в Новітній час?
25. У чому своєрідність французького трудового та соціального законодавства?
26. Які зміни відбулися в цивільному та кримінальному законодавстві Франції?
27. Яка судова система сучасної Франції?
28. Охарактеризуйте систему судочинства Франції.

3.4

29. Як листопадова революція 1918 р. вплинула на розвиток державності Німеччини?
30. Яку форму державного устрою Німеччини встановлювала Конституція 1919 р.?
31. Охарактеризуйте механізм фашистської диктатури в Німеччині.
32. Охарактеризуйте апарат управління Федеративної Республіки Німеччини.
33. Дайте характеристику державного ладу Німецької Демократичної Республіки.
34. На якій основі відбулося утворення єдиної німецької держави?
35. Як позначилися прогресивні та реакційні тенденції в розвитку німецького цивільного і кримінального права у XX ст.?
36. Скільки галузей юстиції (і, відповідно, судових систем) діє в сучасній ФРН?
37. Дайте оцінку судоустрою та судочинства сучасної Німеччини.

3.5

38. Охарактеризуйте державний устрій Італії на початку XX ст.
39. Дайте характеристику механізму фашистської диктатури Муссоліні.
40. Які основні риси «корпоративної держави»?
41. Яку форму держави встановлювала в Італії Конституція 1947 року?
42. Охарактеризуйте італійську систему права. Які її джерела та відмінні риси?
43. У чому особливості судової системи Італії?

3.6

44. Назвіть типові риси еволюції державного апарату США в Новітній час.
45. Яка форма правління і територіального устрою склалася у США в Новітній час?
46. Які особливості американського федералізму?
47. Яка структура державних органів суб'єктів федерації?
48. Розкрийте систему місцевого самоврядування та управління в штатах. Розкажіть про роль «нового курсу» Рузвельта в державно-правовій історії США.
49. Охарактеризуйте політичну фігуру Ф. Рузвельта.
50. Як характерні риси двопартійної системи США проявилися в повоєнні роки?
51. Які зрушення відбулися в систематизації американського законодавства?
52. Охарактеризуйте норми антитрестівського законодавства США 1890-1914 рр.
53. Які зміни відбулися в трудовому та соціальному законодавстві?
54. Як Закон Тафта-Гартлі врегулював питання про страйки службовців?
55. Які закони було ухвалено у сфері цивільного, адміністративного та кримінального права?
56. Які особливості судової системи США?
57. Які зміни відбулися в судочинстві та судовому процесі?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бандурка О. М., Головко О. М., Логвиненко І. А. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. 2-ге вид., допов. та змін. Харків : ХНУВС, 2021. 596 с.

2. Історія держави і права зарубіжних країн: підруч. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2020. 618 с.

3. Дахно І. І. Історія держави і права : навч. посіб. Київ : Центр учбов. літ-ри, 2013. 658 с.

4. Захарченко П. П. Історія держави та права України : навч. посіб. Київ : Ун-т «Україна», 2005. 208 с.

5. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2019. 716 с.

6. Марченко О. В. Філософія права: навч. посіб. Дніпропетровськ : ДДУВС. 2015. 304 с.

7. Талдикін О.В. Історія держави і права зарубіжних країн : метод. рек. для підгот. до самост. та інд. роб. Дніпро : ДДУВС, 2023. 2 с.

8. Теорія держави і права : підруч.. О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.

9. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. / Л. М. Маймескулов Д. А. Тихоненков, В. В. Россіхін, С. І. Власенко. Харків : Право, 2013. 520 с.

10. Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. 5-е вид., стер. Львів : Новий Світ. 2018. 480 с.

Розділ 4
РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОСТІ І ПРАВА У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

4.1. Становлення нових держав після краху трьох європейських імперій

4.1.1. Австрія, Угорщина, Польща: рушійні фактори перетворень

> Криза імперії настає тоді, коли вона стає завеликою для можливості ефективної організації потоку інформації та ресурсів у своїй централізованій структурі прийняття рішень.
>
> ***А. Новак,***
> *сучасний польський історик та журналіст*

У Новітній час у центрі та на сході Європи виникли незалежні держави. Їх поява стала наслідком революційних подій, безпосередньо пов'язаних із Першою світовою війною і розпадом Австро-Угорської, Німецької та Російської імперій. 28 жовтня 1918 р. Національна рада в Празі оголосила про незалежність Чехословаччини, наступного дня серби, хорвати і словенці заявили про створення свого королівства. Нова монархія називалася «Королівство сербів, хорватів і словенців» і ґрунтувалася на ідеї політичного союзу південних слов'ян. 2 листопада 1918 р. проголосила незалежність Угорщина.

Розпад імперії поставив питання про долю монархії і в самій Австрії. Влада в країні перейшла в руки Тимчасових національних зборів і Державної ради. Тимчасові національні збори скасували монархію і проголосили Австрію демократичною республікою. 16 лютого 1919 р. було проведено вибори до Установчих національних зборів. Скасовували всі станові привілеї і титули, вводили загальне виборче право. Було запроваджено восьмигодинний робочий день, ухвалено

передове на ті часи соціальне законодавство.

Революція в Угорщині спочатку розвивалася так само, як і в Австрії: влада перейшла до рук Національної ради, Угорщину було проголошено республікою. Однак, на відміну від Австрії, в Угорщині був сильний вплив Комуністичної партії, яка здебільшого складалася з угорців-військовополонених, що повернулися з Росії. Комуністи закликали до соціалістичної революції і вели активну роботу з розширення свого впливу в Радах, створюваних по всій країні. Розвиток курсу на соціалістичну революцію спричинила, як це не парадоксально, політика великих держав, які в ультимативній формі зажадали від переможеної Угорщини звільнення територій, що призначалися для угорських військових для передачі її сусідам – Румунії та Чехословаччині. Це сприяло згуртуванню угорського народу під керівництвом лівих сил.

Що ж до Польщі, то, відповідно до проголошеного в Росії після Жовтневого перевороту права народів на самовизначення, було оголошено про створення незалежної Польської республіки. Польські патріоти мріяли про повернення незалежності, піднімали запеклі повстання, але лише події Першої світової війни дали можливість для відродження. Одразу після капітуляції Німецької імперії в листопаді 1918 року збройні загони поляків узяли під контроль Варшаву та інші великі міста. На чолі визвольного руху став Юзеф Пілсудський, звільнений із німецької в'язниці. По можливості повсталі почали займати усі території, населені поляками.

На мирній конференції у Версалі польська делегація наполягала на кордонах у межах другого поділу Польщі від 1793 року на сході та максимальних територіях на півночі й заході (Верхня Сілезія, Велика Польща, Помор'я, Мазурія тощо), що викликало різкі протести Німеччини. У підсумку поляки отримали великопольську провінцію, частину верхньосілезьких земель, де проживали переважно польськомовні, поморські території без портового Данцига (Гданська). Данциг, населений німцями на 95%, отримав статус вільного міста з правом вести міжнародні справи через Польщу. Суперечливе становище Данцига стало міною сповільненої дії, що спрацювала 1939 року.

Східний кордон Польщі оформлювався на полях війни з Радянською Росією. Друга Річ Посполита претендувала на всі землі, що входили до складу Першої до 1772 року. Більшовики протиставили історичному національний принцип: українські та білоруські землі мають отримати право на самовизначення. Західні держави вважали, що польський кордон має пролягати по етнічному кордону розселення

поляків («лінія Керзона»). Унаслідок радянсько-польської війни 1920 року, що склалася сприятливо для Польщі, і Ризького миру 1921 року рубежі польської держави пролягли значно на схід від лінії Керзона. Західна Білорусь і Західна Україна на два десятиліття увійшли до складу Польської держави.

Схожі події відбувалися і в Угорщині. 16 листопада 1918 року Державні збори в Будапешті проголосили Угорське королівство республікою на чолі з президентом графом Міхаєм Каройї. Налаштований пацифістськи Каройї блискавично втратив контроль над країною. Він наказав розпустити угорську армію за винятком кількох дивізій, і території, де проживали хорвати, серби, словаки, русини, румуни – тобто половина населення країни – потягнулися в Югославію, Чехословаччину, Румунію. Війська сусідніх країн увійшли на територію Угорської республіки і стали проводити свої демаркаційні лінії. Уже в лютому 1919 року Каройї втратив будь-яку підтримку суспільства.

Влада перейшла до комуністів на чолі з Білою Куном. Угорські комуністи організували Червону армію і наприкінці квітня 1919 року почали бойові дії проти Чехословаччини та Румунії. Північний похід закінчився розгромом чеських частин, заняттям Кошице, виходом до Карпат і проголошенням 16 червня 1919 року Словацької радянської республіки. Однак ультиматум французького прем'єр-міністра Жоржа Клемансо призвів до розколу в Революційній раді та відведення Червоної армії на зазначені в ультиматумі рубежі.

Невдалий генеральний наступ, розпочатий 30 липня 1919 року проти румунів, призвів до розвалу фронту, і до 3 серпня угорська Червона армія перестала існувати. 4 серпня румунські війська увійшли в Будапешт, і радянська республіка впала, проіснувавши 133 дні. В Угорщині встановилася диктатура адмірала Міклоша Хорті. Прийнявши розтерзану країну і перебуваючи під колосальним тиском (політичним, економічним, соціальним), 15 листопада 1920 року Горті ратифікував Тріанонський договір. За ним Трансільванія і східна частина Банату відійшли до Румунії, Хорватія і західна частина Банату – до Югославії, Словаччина і Карпатська Русь – до Чехословаччини, Бургенланд – до Австрії.

4.1.2. Югославія: трагічний шлях до незалежності

> Незалежність – це не певний стан справ. Це шлях обов'язку. І доволі часто це шлях страждання.
>
> ***В. Гавел***
> *чеський політик, дисидент, драматург*
> *(1936-2011)*

Ідеологія югославізму сформувалася під час боротьби балканських народів проти Османської імперії в XIX столітті. Сербські та хорватські мислителі Ілія Гарашанін, Теодор Павлович, Анте Старчевіч, Йосип-Юрай Штросмаєр, Франьо Рачкі погоджувалися, що південним слов'янам необхідна сильна суверенна держава, визволення південнослов'янських земель від австрійського та турецького гніту, але різко розходилися в питанні центру об'єднання – навколо Сербії чи навколо Хорватії.

Перша світова війна каталізувала політичні процеси. Югослов'янський комітет, що об'єднував провідних політиків Сербії, Хорватії та Словенії, оголосив 1917 року своєю метою створення єдиної держави. Після краху Центральних держав пізньої осені 1918 року ці декларації стали реальністю.

Створення Королівства СХС (сербів, хорватів і словенців) на чолі з сербським принцом-регентом Олександром Карагеоргієвичем йшло з великим скрипом. У різних частинах новоутворення діяли колишні правові норми і фіскальні системи, разом із центральним урядом функціонували обласні – у Хорватії, Словенії, Далмації, Боснії тощо. Протистояння політичних угруповань у парламенті загрожувало паралічем державної влади.

Опозиційні партії, особливо в Хорватії, часто займали радикальну позицію щодо Белграда. Концепція єдиної югославської нації тріщала по швах. 1929 року Александр Карагеоргієвич розпустив парламент і встановив абсолютну владу, а в жовтні 1934 року короля-диктатора вбив пов'язаний з усташами македонський націоналіст. Оскільки спадкоємець престолу принц Петро був малий, державу очолила регентська рада, яка правила до тієї самої весни 1941 року, коли Югославське королівство загинуло під гусеницями німецьких танків.

Югославію розділили між державами фашистського блоку та їхніми сателітами: до складу Німеччини увійшла північна частина Словенії, південна її частина стала Люблянською провінцією Італії. Останній також дісталися значна частина Далмації, Косово і Метохія,

частина Македонії; Бачка і Баранья передані Угорщині, Вардарська Македонія і Південно-Східна Сербія – Болгарії. На території Хорватії та більшої частини Боснії і Герцеговини було створено Незалежну державу Хорватія, яку контролювали фашистські держави. На території Сербії діяв колабораціоністський уряд колишнього міністра оборони Югославії М. Недича (прем'єр-міністр у серпні 1941 – жовтні 1944).

Під час Другої світової війни в Югославії діяв найбільший антифашистський опір у Європі. Він був представлений двома основними силами: партизанами, очоленими Комуністичною партією Югославії (КПЮ; генеральний секретар ЦК – І. Броз Тіто), і четниками на чолі з Д. Михайловичем, які користувалися підтримкою югославського королівського уряду. Війна з боку двох гілок Руху Опору велася не лише проти окупантів та їхніх пособників, а й одна з одною, що дає змогу говорити і про риси громадянської війни, що розгорнулася на території Югославії. З боку союзників по антигітлерівській коаліції робилися безуспішні спроби налагодити співпрацю між двома рухами.

В умовах докорінного перелому в Другій світовій війні 29-30 листопада 1943 р. у м. Яйці відбулася 2-а сесія Антифашистського віча народного визволення Югославії, який сформував Національний комітет Югославії (взяв на себе функції уряду, голова – І. Броз Тіто) і заборонив королю Петру II повертатися в країну до закінчення війни.

У 1943-1944 рр. зміцнювалися зв'язки Національного комітету Югославії з СРСР. 20 жовтня 1944 р. радянськими військами спільно з партизанськими частинами І. Броз Тіто було звільнено Белград. 15 травня 1945 р. Югославія була повністю звільнена від окупантів.

Після Другої світової війни виникла Соціалістична Федеративна Республіка Югославія. (СФРЮ) До неї входило шість республік: Боснія і Герцеговина, Хорватія, Македонія, Чорногорія, Сербія (до неї входили два автономні краї – Косово і Воєводина) і Словенія. Її столицею став Белград, розташований у Сербії. У Югославії було три офіційні мови: сербськохорватська (нею розмовляло 75% населення), словенська і македонська.

Конституція встановлювала поділ церкви і держави та гарантувала свободу релігійних культів. Майже половина населення належала до православної церкви, 30% становили католики (здебільшого хорвати і словенці), близько 10% – мусульмани (внаслідок панування тут у минулому Оттоманської імперії). Моделлю встановленого федералізму була радянська система. Основою її був соціалізм, який мав сприяти розквіту національних культур у безкласовому суспільстві.

Криза в радянсько-югославських відносинах 1948-1949 рр., зумовлена. з-поміж іншого, спробою радянського керівництва

втрутитися у внутрішні справи ФНРЮ – мала далекосяжні наслідки для Югославії та призвели до її зближення з Заходом (США в 1950 р. надали безоплатну допомогу зерном), істотних змін у внутрішній політиці (наприклад, відмова від колективізації на початку 1950-х рр.). Було проголошено нову модель економічного і політичного розвитку, так званий самоврядний соціалізм.

У 1952 р. партія змінила назву на Союз комуністів Югославії (СКЮ). Великою політичною реформою стало ухвалення конституційного закону в січні 1953 р., який проголосив главою держави президента (у 1953-1980 пост обіймав Броз Тіто).

У новій конституції від 7 квітня 1963 р. держава отримувала нову назву – *Соціалістична Федеративна Республіка Югославія* (СФРЮ). До тексту конституції було введено поправки (у 1967, 1968 і 1971), згідно з якими створювалася Президія федерації, що виконувала функцію колективного керівного органу, до складу входили представники республік і країв (голова Броз Тіто).

Одночасно розширювалися права республік і країв, які отримували більшу самостійність в економічній сфері. Водночас у Югославії наростали соціальні та національні проблеми. У травні 1968 р. у Белграді відбулися студентські демонстрації під гаслом «Геть червону буржуазію!». У листопаді 1968 р. відбулися перші націоналістичні демонстрації в Косово, розігнані міліцією. У 1971 р. Хорватію охопили хвилювання (так звана Хорватська весна), що різко загострили стосунки між хорватами і сербами. Маніфестації були розігнані силами армії і міліції. Відбулися чистки серед партійного керівництва Хорватії та Сербії.

З приходом С. Мілошевича на посаду голови Президії ЦК Союзу комуністів Сербії (1986-1989) посилилася національна складова в ідеології партії та державній політиці. У 1988 р. Сербія ухвалила поправки до власної конституції, які обмежували повноваження крайових органів влади, що викликало демонстрації протесту косовських албанців і невдоволення з боку інших республік СФРЮ.

Керівництво Федерації робило спроби впоратися з економічним колапсом (реформи А. Марковича), але країна опинилася у важкій політичній кризі. 14-й з'їзд СКЮ (січень 1990) покинули представники комуністів Словенії та Хорватії, що означало розвал єдиної партії. За ним послідував і розпад єдиної держави: 2 липня 1990 р. декларацію про повний суверенітет ухвалила Скупщина Словенії, 25 січня 1991 р. – Скупщина Македонії, 25 червня 1991 р. – Скупщина Хорватії, 14 жовтня 1991 р. – Скупщина Боснії і Герцеговини.

24 квітня 1992 р. Сербія і Чорногорія утворили нову державу під назвою *Союзна Республіка Югославія* (СРЮ). Того самого дня було ухвалено конституцію СРЮ, яка передбачала самостійність двох республік із єдиним економічним простором. На території колишньої СФРЮ спалахнула війна в Хорватії та Боснії і Герцеговині.

Резолюцією Ради Безпеки ООН (РБ ООН) № 757 від 30 травня 1992 року щодо СРЮ було введено повне торговельне ембарго. Санкції набували всебічного масштабу: переривалися авіасполучення, наукове, культурне і спортивне співробітництво. Усе це призвело фактично до повної ізоляції СРЮ і різкого погіршення економічного становища. Лише після підписання Дейтонських угод (грудень 1995 року) санкції з СРЮ було знято.

У цей час різко погіршилася ситуація в автономному краї Косово і Метохія, де проти влади і місцевого сербського населення почала військові дії так звана Визвольна армія Косова, яка прагнула незалежності краю. Міжнародне втручання, що мало на меті розв'язання конфлікту і проведення переговорів за участю посередників у лютому-березні 1999 р. у замку Рамбуйє під Парижем, не дало результату, оскільки сербська сторона рішуче заперечувала проти введення в Косово військ НАТО.

24 березня 1999 р. було здійснено масовані повітряні бомбардування СРЮ силами НАТО (тривали до 10 червня 1999 р.). Ударам з повітря піддавалася вся територія країни, включно з Белградом та іншими великими містами. Бомбардування спричинили значні жертви, руйнування об'єктів інфраструктури, підприємств.

Після ухвалення резолюції РБ ООН № 1244 від 10 червня 1999 р. відбулося виведення сил СРЮ з краю, на його території було розміщено міжнародні сили під керівництвом НАТО (КФОР).

Чергова поразка керівництва СРЮ значно послабила його підтримку з боку населення і викликала активізацію опозиції, яка сформувала широку коаліцію «Демократична опозиція Сербії» (ДОС), висунувши єдиного кандидата В. Коштуніцу на президентські вибори проти кандидатури С. Мілошевича. За підсумками виборів 5 жовтня 2000 р. розпочалися масові виступи в Белграді та інших містах, які іноді називають «жовтневою» або «бульдозерною» революцією. Вони закінчилися усуненням Мілошевича від влади, президентом СРЮ став Коштуниця (2000-2003).

Ппредставники Європейського союзу схилили у 2002 р. керівників СРЮ, Сербії та Чорногорії до підписання угоди про перебудову союзної держави. 4 лютого 2003 р. СРЮ було перетворено на *Державний Союз Сербії і Чорногорії*.

4.2. Законодавче закріплення утворення нових держав

4.2.1. Нові конституційні закони Чехословаччини, Югославії і Польщі

> Демократія... здійснюється тоді, коли бідняки, здобувши перемогу, декого зі своїх супротивників принизять, інших виженуть, а решту зрівняють у громадянських правах...
>
> ***Платон***

Особливістю процесів формування нової державності у східно- та центральноєвропейських країнах було те, що всі вони створювалися під впливом авторитарних режимів трьох імперій: Австро-Угорської, Німецької та Російської. Тут не утвердилася, як у Західній Європі, ліберально-демократична ідеологія, не склалася стійка партійна система. Це безпосередньо позначилося на тому, що в цих країнах згодом виникли авторитарні або військово-авторитарні режими, які проіснували аж до Другої світової війни.

У новостворених країнах стали створюватися конституції. Отже, відповідно до Тимчасової конституції *Чехословаччини* (1918 р.) діяв вищий законодавчий орган – Національні збори, затверджувалася глава держави – президент, уряд. Згодом було засновано Верховний суд, Вищий адміністративний суд. Конституція від 18 червня 1921 р. *Королівства сербів, хорватів і словенців* скасувала колишні провінції та реорганізувала адміністративний поділ за французьким зразком, розділивши країну на департаменти й округи. Унітарний підхід загострив національні суперечності. У 1929 р. було створено державу-націю: королівство *Югославія* з авторитарним режимом.

Відродження *Польської держави* було законодавчо закріплено в так званій Малій конституції (1919 р.). Відповідно до неї влада концентрувалася в руках Установчого сейму. Потім Березнева конституція (1921 р.) затвердила формування представницької демократії, поділ гілок влади. Законодавчу владу довіряли двопалатному парламенту, що складався із сейму і сенату, запроваджували пост президента республіки.

Світова економічна криза 1929-1933 рр. надала своєрідності

процесам розбудови державності, сприяла поглибленню політичної нестабільності, вихід з якої правителі країн регіону вбачали у згортанні демократичних державно-правових інститутів, у посиленні політичних режимів. Чітко намітилася тенденція до кризи парламентаризму, до втручання держави в усі сфери політичного життя, відмови від основних прав і свобод. Зрештою це призвело до встановлення авторитарних режимів у Болгарії, Югославії та Угорщині, закріплення авторитарних принципів та інститутів у новоприйнятих конституціях Польщі (1935 р.), Румунії (1938 р.) та інших країн.

Нові конституційні закони Болгарії, Югославії і Румунії внесли демократичні зміни головним чином у виборче право, проголосили низку демократичних прав і свобод, але зберегли монархічну форму правління.

4.2.2. Встановлення народно-демократичної влади

> Призначення уряду – забезпечити щастя для людей, а не обмежувати їхні права.
>
> ***Дж. Локк***

Після Другої світової війни Польщу, Чехословаччину (нині розпалася на Чехію і Словаччину), Румунію, Болгарію, Німецьку Демократичну Республіку (нині приєднану до ФРН), Югославську федерацію (нині розпалася) та Албанію почали називати країнами Східної Європи, бо вони стали частиною східної Європи, бо вони стали частиною східного блоку на чолі з СРСР, хоча строго географічно розташовані як у Східній, так і Центральній та Південно-Східній Європі.

Під час війни ці країни опинилися в різному становищі. Польща, Чехія, частина Югославії та Албанія були окуповані німецькими та італійськими військами. Болгарія, Угорщина, Румунія, Словаччина і Хорватія, зберігши незалежність, стали союзниками Німеччини та Італії. Після німецького вторгнення хорватські націоналісти стали на бік нацистів і почали проводити етнічні чистки циган, євреїв і сербів, які залишалися прихильниками монархії.

Звільнення цих країн означало відновлення незалежності там, де її було втрачено, або зміну політичного режиму. Повсюдно утвердилися демократичний лад, загальне виборче право і багатопартійність.

Розвиток подій на заході та сході Європи був у перші повоєнні роки вельми подібним. Відмінність же полягала в тому, що Східну Європу

звільнила Радянська Армія і там значно зросла роль комуністичних партій. Ця роль визначалася не лише тим, що компартії користувалися підтримкою СРСР, а й тим, що вони в роки війни керували партизанським рухом (Югославія, Албанія) і, спираючись на нього, стали найвпливовішою політичною силою. Комуністи висунули антифашистські демократичні гасла, які отримали масову підтримку.

Прийшовши до влади, комуністи перетворили політичні системи держав. До 1947 р. у всіх східноєвропейських державах утвердилася республіканська форма правління, було ліквідовано верхні палати парламентів.

Комуністи, які запропонували програми будівництва соціалізму, завоювали симпатії значної частини населення. Було проведено аграрні реформи, що знищили велике землеволодіння з подальшим розподілом землі між малоземельними селянами, здійснено націоналізацію низки промислових підприємств і банків. Підприємства, покинуті господарями, переходили під робітничий контроль.

На політичний вибір держав Східної Європи вплинув СРСР. Ідеї привнесення в будівництво соціалізму, які несміливо висувають у деяких компартіях національних особливостей були відкинуті на користь копіювання досвіду СРСР. Багатопартійність або згортали (Румунія, Югославія, Албанія), або партії втрачали політичну самостійність, стаючи частиною коаліцій, фронтів, якими керували комуністи (НДР, Польща, Чехословаччина, Болгарія). Уся повнота влади сконцентрувалася в руках виконавчого апарату, який практично злився з апаратом компартій. Також зберігалися конституції, загальне виборче право, регулярно проводилися вибори. Як і в Західній Європі, проявилася тенденція до розширення функцій держави.

У 1950-ті рр., особливо після смерті Й. В. Сталіна в 1953 р., оголилися глибокі протиріччя у формуванні нових політичних режимів. У НДР і Угорщині виникли політичні кризи. З’явилася необхідність модифікувати проваджувані ними курси на будівництво соціалістичної державності.

У 1960-1970-ті рр. у низці країн було ухвалено нові конституції, які проголосили побудову розвиненого соціалізму. У системі вищих органів державної влади інститут президентства було замінено колегіальними органами – президіями, державними радами. За ними визнавалося право нормотворчої діяльності. Історичне значення мало конституційне визнання соціально-економічних прав громадян: права на працю, відпочинок, безоплатне медичне обслуговування, освіту тощо.

Однак розвиток у цьому напрямі відбувався повільно.

Проголошення Чехословаччиною в 1968 р. курсу на послідовну демократизацію і «поліпшення соціалізму» зустріло підтримку країн Заходу, що викликало консолідацію прихильників соціалізму. Введення військ п'яти сусідніх соціалістичних країн до Чехословаччини призупинило ці процеси. Так виявився невикористаним історичний шанс здійснити ідеї оновлення соціалізму за відносно сприятливих економічних умов аналізованого періоду.

І хоча повернення до старого не було повним і державний лад країн Східної Європи тих років не дублював режими кінця 1940-х – початку 1950-х років, реальні проблеми, що постали перед цими країнами і спричинили численні кризи, як правило, ігнорувалися.

4.3. Зміна векторів розвитку: курс на європейські стандарти державного устрою

Криза соціалізму стала не лише політичною, а й економічною, соціальною та ідеологічною, і для її розв'язання потрібен був зовнішній поштовх. Таким поштовхом стали політика М. С. Горбачова і «перебудова» в СРСР. Зміни в СРСР сприяли посиленню впливу оновленого крила компартій і дискредитації консервативного керівництва. Майже в усіх країнах зміни починалися з приходу до влади прихильників оновлення соціалізму в компартіях. Це було підсумком або гострої внутрішньопартійної боротьби (Польща, Угорщина, Болгарія, Албанія), або відбувалося під прямим тиском масових виступів, що почалися у цих країнах. Проголошували курс на заміну тоталітарного соціалізму демократичним.

Підсумком приходу до влади «оновлених соціалістів» стало проголошення плюралізму і багатопартійності, поява опозиційних угруповань, які стрімко розширювали свій вплив за рахунок огульної критики соціалізму і компартій. На перших же вільних виборах вони, як правило, одержували більшість голосів і приходили до влади, відтісняючи компартії та пропонуючи політичні програми не оновлення соціалізму, а будівництва капіталізму, включно з приватизацією держсектору, заохоченням бізнесу, створенням ринкових структур. У політичній сфері вони продовжували політику демонтажу існуючого ладу.

Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія і Болгарія стали шукати шляхи зближення з державами Західної Європи і США. У 1991 р. східноєвропейські країни підписали угоди з ЄС. У 1994 р. вони вступили

в програму «Партнерство заради миру» з НАТО. У 1999 р. Польща, Угорщина і Чехія стали повноправними членами цього військово-політичного блоку.

Революції кінця 1980-х рр. мали спільні риси з першими повоєнними революціями. Отже, революції 1940-х рр. починалися із захоплення влади, формування певного режиму, під який надалі підводилася відповідна соціально-економічна база. Таким самим шляхом ішли і революції кінця 1980-х рр. Спочатку було розтрощено політичний режим і до влади прийшли опозиційні сили, які потім розпочали розбудову нової державності.

За основу змін було взято західні стандарти політичного устрою суспільства, західний досвід державно-правового розвитку.

Основними напрямами перетворень у 1990-ті рр. і в перше десятиліття XXI ст. стали формування правової держави, громадянського суспільства.

Демонтаж колишнього державного ладу, оформлення правових засад нової політичної системи відбувалися дуже швидко. Це стало можливим завдяки консенсусу, досягнутому між частиною старої та нової політичними елітами, щодо напрямів політичних та економічних реформ. Виникли політичні сили, які включали в себе антикомуністів і посткомуністів.

Проте поспіх у суспільних трансформаціях призводив до погіршення становища основної маси населення, стрибків цін і падіння реальних доходів. Зростання невдоволення мас підривало соціальну базу революцій, створювало загрозу контрреволюції. Не йшлося про повернення до радянської моделі соціалізму. Більшість колишніх комуністичних і робітничих партій змінили лідерів, переглянули свої програмні засади. Не відмовляючись від ринку, політичного різноманіття, вони запропонували моделі розвитку, що враховують ідеали соціальної справедливості, які були близькі до соціал-демократичних уявлень про соціалізм. Це забезпечило їм успіх у виборчих кампаніях до кінця 1990-х років

Лібералізація режимів часто різко загострювала міжетнічні протиріччя. У підсумку стався, як уже зазначалося, розпад двох федерацій – чехословацької та югославської.

Найуспішніше шлях до створення нової політичної системи пройшли країни Центральної Європи, Болгарія, Румунія. Майже всі успішні в подальшому країни обрали модель парламентської демократії із сильною роллю уряду та обмеженою владою президента, відповідального перед парламентом.

Сьогодні державні інститути в цілому функціонують стабільно. Дотримуються основні західні демократичні стандарти (політичний плюралізм, верховенство закону тощо). Перехід влади з рук правлячих сил до опозиції відбувався без будь-яких інцидентів. Усі зміни урядів здійснювалися законним чином на основі конституційних процедур. Служби безпеки і збройні сили перебували під цивільним контролем.

Вступ з 1 квітня 2004 р. країн Центральної Європи і з 1 січня 2007 р. Угорщини та Румунії до Євросоюзу вплинув на функціонування їхньої політичної системи. Зменшувалося значення національних парламентів і законодавчих органів. Приблизно 60% їхніх функцій перейшло в руки органів Євросоюзу.

Перші роки членства в ЄС засвідчили, що країни Центральної та Східної Європи за якістю функціонування державних інститутів суттєво відстають від країн ЄС. Йдеться про ефективність державного управління, забезпечення верховенства закону, якість бюрократії, рівень корупції тощо. Під час поглиблення економічного спаду та зниження життєвого рівня – не виключено, що криза, яка виникла, може трансформуватися в політичну кризу. Наслідки світової фінансової кризи, що очікується у 30-х роках XXI століття стануть перевіркою для політичної системи даного регіону.

4.4. Національні правові системи: на шляху відродження

Процес виникнення національних правових систем у країнах Центральної та Східної Європи розпочався одразу ж після Першої світової війни, після розвалу європейських імперій. Загалом молоді правові системи ґрунтувалися на буржуазних правових системах, позначалися на їхньому формуванні й традиції минулих авторитарних режимів.

Правові системи цих країн належали переважно до *романо-германської* правової сім'ї. Діяли й інші системи права. Отже, в Угорщині переважало звичаєве право, що ґрунтувалося на судових рішеннях: правову систему, що діяла тут, можна було назвати змішаною.

В Албанії до Першої світової війни діяли звичаєве право та Цивільний кодекс Османської імперії. Згодом албанське право потрапило під вплив італійського права. Для досоціалістичної Югославії теж була характерна строката правова мозаїка.

У Сербії діяв Сербський цивільний кодекс 1844 р. У Воєводині

застосовували віденське звичаєве право, у Хорватії та Словенії – Австрійський цивільний кодекс. Діяло мусульманське право, що регулювало сімейні та спадкові відносини серед мусульманського населення всієї Південно-Східної Словенії.

В окремих частинах Польщі використовували французьке, російське, німецьке та австрійське право. Єдиної правової системи в країнах цих регіонів не було.

Закономірним результатом демократичних революцій 1940-х рр. було часткове скасування законодавства, що діяло в довоєнний період. Було розроблено юридичні форми для таких явищ, як колективні форми власності, державне керівництво економікою, планове ведення народного господарства. У них знаходили відображення соціальні цілі та класовий характер інтересів робітничого класу і всього трудового народу.

Ідейну основу соціалістичних правових систем становив марксизм-ленінізм. Класики марксизму К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін сформулювали *основні характеристики соціалістичного права*: його обумовленість соціально-економічним устроєм суспільства; класовість права як зведеної в закон волі економічно панівного класу, знаряддя його політичної влади; здатність права чинити зворотний вплив на розвиток соціально-економічних і політичних відносин.

У європейських соціалістичних країнах до революції існували сильні юридичні традиції, засновані на тривалому пануванні в громадській думці поглядів на право як на першооснову людського суспільства. Ці традиції, з одного боку, слугували каналом поширення настроїв, що ускладнювали правове виховання в дусі марксистсько-ленінської правової ідеології, а з другого – мали позитивний сенс, оскільки наявність у мас певних елементів правової культури полегшувала розвиток нового права.

Гостро критикуючи буржуазне право, правлячі режими в країнах Центральної та Східної Європи не виступали за ліквідацію будь-якого права взагалі. Ішлося про визнання недійсними і скасування всіх законів, що охороняли і закріплювали існування старих органів державної влади і старий правопорядок. Цей перелом у правовому житті виступав не як просте заперечення старого права, а як перехід до іншого права. Демократичні традиції, що склалися, були поставлені на службу нового ладу.

У Болгарії дію колишнього законодавства було відразу повністю

скасовано. У законі Болгарських народних зборів від 9 листопада 1951 р. «Про скасування всіх законів, виданих до 9 вересня 1944 р.» йшлося про те, що скасовують як такі, що суперечать Конституції і встановленому в Болгарії соціалістичному законодавству, і вважатимуть недійсними всі видані до 9 вересня 1944 р. закони та інші нормативні акти.

В інших країнах старе законодавство використовувалося, але лише таким чином, як воно відповідало новим завданням. Влада не відмовлялася від використання деяких старих законів. Отже, у Румунії продовжувала діяти більшість нормативних актів довоєнного часу. У Чехословаччині аж до 1950 р. використовували норми старих австро-угорських кримінальних положень. В Угорщині аж до 1951 р. застосовували нормативно-правові акти кінця XIX ст.

Застосування старого права допускалося і для регулювання майнових та деяких інших правовідносин, але з тими поправками, що їх було внесено в старе право новим законодавством.

У процесі того як завершувався злам старого державного апарату, з набуттям досвіду в управлінні державою, з появою юридичних кадрів і нагромадженням досвіду в галузі судової діяльності старі закони стали зовсім вилучатися з правового життя. У 1950 р. новий Цивільний кодекс ухвалюють у Чехословаччині, у 1959 р. – в Угорщині. У Болгарії, Польщі та інших країнах у 1950-х рр. з'являються кодекси сімейного права. З'явилися нові шлюбно-сімейні законодавства.

Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. законодавча діяльність знайшла своє вираження в нових кримінальних кодексах – албанському (1948 р.), угорському (1950 р.), болгарському (1951 р.) та ін.

Основна увага приділялася законодавству, що регулює процеси націоналізації. Ухвалювали нові закони про націоналізацію промисловості, транспорту. Акти про націоналізацію істотно позначилися на всій сукупності майнових правовідносин. Але багато чого продовжувало регулюватися нормами старого права, якщо вони не суперечили новій політиці.

Отже, у Польщі Декретом 1946 р., виданим під назвою «Загальні постанови цивільного права», було скасовано дію німецьких і австрійських цивільних законів, так само як і законів царської Росії. Натомість висувалися закони, ухвалені новою владою, звичаї, якщо вони мали загальнонаціональне значення і виражали суспільні інтереси.

Законодавства країн, що розглядаються, упродовж більш ніж 40 років гарантували громадянам право на працю і встановлювали

обов'язок трудитися; з цим органічно пов'язували право на справедливу винагороду, на відпочинок, на матеріальне забезпечення в старості та в разі непрацездатності. Будь-яка дискримінація у трудових відносинах (за ознаками національності, релігійної приналежності) була заборонена.

Встановлювалася певна тривалість робочого тижня (у середньому вона не перевищувала 40 годин або була ще меншою). Трудові кодекси забороняли незаконні звільнення, вимагали суворого дотримання правил безпеки на підприємствах.

Особлива роль у захисті прав трудівників відводилася профспілкам. Вони мали значні повноваження, включно з правом нагляду за охороною праці, правом на укладення колективних договорів, правом брати діяльну участь у вирішенні трудових конфліктів.

Змістом перших законів, що заклали основу кримінального права молодих держав, стало переслідування злочинних посягань на новий політичний режим. Як приклади можна навести польський Закон «Про охорону держави» (1944 р.), болгарський – «Про захист народної влади» (1945 р.) та ін.

У нерозривному зв'язку з ними перебували й ті закони, які переслідували винуватців розв'язання війни, німецьких поплічників: болгарський – «Про переслідування народним судом винуватців втягнення Болгарії у світову війну проти союзників і за злодіяння, скоєні під час війни» (1944 р.); румунський – «Про переслідування та покарання воєнних злочинців та осіб, винних у злочинах проти миру та людства» (1945 р.) та ін. Таким чином, нові закони мали на меті переслідування тих, хто опирався новим реформам, а також усіх тих, хто співпрацював із німецькими окупантами.

Особливе місце в системі кримінальних законів посіло переслідування злочинних посягань на суспільну власність, спекуляцію, так звану чорну торгівлю (чехословацький Закон «Про переслідування чорної торгівлі та подібних дій» (1947 р.), польський Закон «Про посилення охорони громадської власності» (1953 р.) та ін.). У них йшлося не лише про покарання винної особи, а й про її перевиховання. Кримінальне право допускало виправні роботи без позбавлення волі, громадський осуд.

Таким чином, у європейських соціалістичних країнах на початковому етапі становлення їхньої правової системи тривалий час існувало своєрідне двовладдя в галузі права. Таке становище було зумовлено двома причинами: по-перше, щоб не утворився юридичний

вакуум; по-друге, щоб соціалістичне право могло використати демократичні елементи багатих юридичних традицій.

Надалі, у 1970-1990-ті рр., набули першочергового розвитку акти, спрямовані на створення ефективних заходів боротьби проти посягань на існуючий суспільний лад, злочинів проти особистості.

З початку 1990-х рр. ці країни вступили в новий (постсоціалістичний) період свого розвитку, ознаменований радикальними правовими перетвореннями. У колишніх соціалістичних країнах формувалися нові національні системи права, судочинства. Цей процес у різних країнах відбувався з різною інтенсивністю, але загалом усі вони досягли певних результатів на новому етапі свого правового розвитку (ухвалення нових конституцій, кодексів, визнання і закріплення в національних системах права міжнародних принципів і стандартів у сфері прав людини тощо).

Сьогодні соціалістичне право як тип у регіоні не існує, проте воно становить чималий інтерес в історичному плані.

Розглянуті держави можна поділити на дві групи. У першій групі (Угорщина, Польща, Чехія, Хорватія, Словенія) вкоренилися юридичні традиції романо-германського права. У другій групі (Албанія, Болгарія, Румунія, Сербія) сильні традиції Візантії, не Західної Європи.

У Балканських країнах турецька окупація протягом століть гальмувала еволюцію права. Після завоювання незалежності Балканські країни використовували досвід Центральної та Західної Європи.

Протягом усього XX ст. і на початку XXI ст. судовий процес у країнах Центральної та Східної Європи загалом розвивався в руслі та в рамках романо-германської правової сім'ї. Можна відзначити такі аспекти зовнішньої схожості систем судочинства розглядуваного регіону з формами романо-германського судового процесу, як: загальні термінологія і прийоми юридичної техніки, заперечення значення судової практики як джерела права, уявлення про деякі принципи правосуддя тощо.

Після революцій, на відміну від СРСР, у європейських соціалістичних країнах зберіглася спадкоємність у сфері судової практики. У перші повоєнні роки повсюдно виникали народні суди. Створювалися спеціальні та надзвичайні суди для покарання воєнних злочинців, припинення підривної та антидемократичної діяльності. Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. було покінчено з останніми залишками старих судових установ. Структуру судів та їхню організацію

було спрощено. Участь народу (засідателів) у відправленні правосуддя була загальновизнаною, так само як і незалежність суду.

Демократичні форми виборів суддів, їхню відповідальність перед виборцями і право відкликання визнавали серед найважливіших принципів судової організації аж до падіння комуністичних режимів наприкінці 1990-х років.

Водночас часто суди перебували у фактичній залежності від місцевої влади. Завзяті адміністратори були в силах організувати відкликання судді, забалотувати кандидатуру судді на найближчих виборах. Суди, як і вся система юстиції, становили важливий елемент адміністративно-командної системи.

Останніми роками в *судочинстві* більшості країн регіону відбуваються зміни. Отже, судова гілка влади в Болгарії незалежна і має власний бюджет. До її системи судових органів входять Верховний касаційний суд, Верховний адміністративний суд, апеляційні, окружні, військові та районні суди. Верховний касаційний суд здійснює судовий нагляд за точним і однаковим застосуванням законів усіма судами. Існує Вища судова рада, яка призначає, переміщує і звільняє з посади суддів.

Правосуддя в Польщі здійснюють Верховний суд, загальні та спеціальні суди. Верховний суд є вищим судовим органом і здійснює нагляд за діяльністю всіх судів щодо ухвалених ними рішень. Суддів призначає президент за пропозицією Всепольської ради суддів. Судді незалежні і підкоряються лише закону. Вони незмінні. Розгляд справ у судах відкритий. Обвинуваченим гарантовано право на захист.

Колишні соціалістичні країни пішли шляхом демонтажу соціалістичної системи судочинства. Цей процес не завжди здійснювався успішно. Негативні фактори можна подолати лише за допомогою всеосяжної та комплексної правової реформи, спроби проведення якої ми можемо спостерігати сьогодні.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які характерні риси формування нової державності у східних і центральноєвропейських країнах у першій половині XX ст.?
2. Які відбулися перетворення політичної системи в країнах Центральної та Східної Європи після Другої світової війни?
3. Охарактеризуйте основні тенденції та суперечності в розбудові соціалістичної державності в НДР, Угорщині та Чехословаччині. Назвіть основні причини кризових явищ у цьому процесі.
4. Як зміни в політиці СРСР у другій половині 1980-х рр. позначилися на розвитку політичних систем у східноєвропейських країнах?
5. Які спільні риси революцій у країнах Східної Європи 1940-х рр. і кінця 1980-х рр. XX ст.?
6. Які основні тенденції в розвитку права проявилися в процесі становлення держав у Центральній і Східній Європі?
7. Як позначився на розвитку східноєвропейських країн демонтаж соціалістичного ладу?
8. Назвіть характерні риси соціалістичного права східноєвропейських держав.
9. Яких змін зазнало судочинство в країнах Центральної та Східної Європи в Новітній час?
10. Які проблеми і суперечності виникали в країнах цього регіону під час переходу від соціалістичного права до буржуазного?

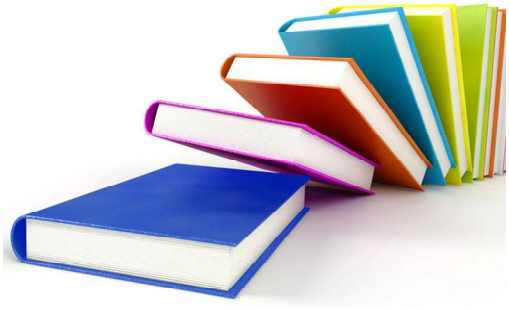

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Віднянський С. В., Майоров М. В. Центральна та Східна Європа. Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2021. 773 с.

2. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2020. 618 с.

3. Дахно І. І. Історія держави і права : навч. посіб. Київ : Центр учбов. літ-ри, 2013. 658 с.

4. Захарченко П. П. Історія держави та права України : навч. посіб. Київ : Ун-т «Україна», 2005. 208 с.

5. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2019. 716 с.

6. Марченко О.В. Філософія права: навч. посібник. ДДУВС. 2015. 304 с.

7. Талдикін О.В. Історія держави і права зарубіжних країн : метод. рек. для підгот. до самост. та інд. роб. Дніпро : ДДУВС, 2023. 82 с.

8. Теорія держави і права : підруч. О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.

9. Історія держави і права зарубіжних країн: підруч. / Л. М. Маймескулов Д. А. Тихоненков, В. В. Россіхін, С. І. Власенко. Харків : Право, 2013. 520 с.

10. Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. 5-е вид., стер. Львів : Новий Світ. 2018. 480 с.

Розділ 5
СУЧАСНІ СХІДНІ ДЕРЖАВИ ТА ЇХНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ

5.1. Модернізація у східних державах під впливом західної цивілізації: загальний огляд

Сучасні держава і право на Сході складалися в процесі модернізації, втягування в лоно промислової цивілізації та ринкової економіки. Державно-правова модернізація країн Сходу, зокрема Японії, Китаю, Індії, є процесом створення сучасних державних і правових установ, адекватних потребам індустріального суспільства.

Державний і правовий порядок у країнах сучасного Сходу став результатом різноспрямованих чинників: стійкої культурної та релігійної традиції, впливу західної цивілізації, запозичення її державних і правових інститутів, впливу глобальних процесів і пошуку власної державно-правової ідентичності у специфічному східному соціокультурному середовищі. Усе це призвело до того, що в різних країнах Сходу сформувалися різні державні системи. Причому в Японії, Китаї та Індії на шляху модернізації стояли традиції, які за певних умов могли виступати і точками опори при модернізації. Цінності лібералізму і демократії вбудовувалися в політичну реальність цих країн у звичних національно-культурних формах з опорою на базисні принципи поведінки: схиляння перед авторитетом, потреба в консенсусі та гармонізації міжособистісних відносин, консерватизм, традиційність тощо.

Вирішальним чинником модернізації виступали авторитарні режими, як в Індії, або окупаційні режими, як у Японії, що здійснювали перетворення згори. Важливим елементом у механізмі державно-правових інновацій усередині доволі ієрархічних груп традиційного суспільства виступали політичні еліти та політичні партії (наприклад, комуністична в Китаї) як носії культури модернізації.

Запозичені державно-правові інститути та ліберальний дух, закріплений кодексами європейського зразка, охоплював і регламентував незначну частину суспільних відносин.

Ісламський же світ, незважаючи на очевидний прогрес, ґрунтувався

на звичаях, релігії, традиціях, ритуалах і з огляду на специфіку національної історії часто залишався байдужим до західних цінностей.

У політичному плані ісламські держави сьогодні відіграють велику і дедалі зростаючу роль у світі. Але якщо не брати до уваги кілька країн з невеликим населенням, де оголилися запаси нафти, що приносять фантастичні доходи, більшість не лише арабських, а й інших мусульманських країн досі не змогли подолати відсталість. Отже, загальний експорт арабських країн, якщо виключити нафту і газ, поступається експорту Фінляндії.

За таким показником, як продукція обробної промисловості, велика арабська країна Єгипет посідає 35-те місце у світі. Протягом останніх 20 років XX ст. зростання доходу на душу населення в 22 арабських державах становило 0,5% на рік, що нижче, ніж деінде, за винятком держав, розташованих в Африці, на південь від Сахари. Серед учених у світі лише 1% мусульман. Ці показники істотно не змінюються і збереглися й сьогодні, на етапі завершення першої чверті XXI ст.

У Новітній час відбувалося складання як традиційних, так і регіональних форм існування ісламу, що ввібрали в себе багато елементів духовної спадщини ісламізованих народів. Виникали «жовтий», або азіяіслам, «чорний», або афроіслам, євроіслам та інші форми, що сформувалися в результаті зрощування нормативного ісламу з місцевим духовним субстратом різних культур, що спиралися на загальноісламські цінності та принципи. Кожна з форм мала відмінні риси.

Іслам новітнього часу в немусульманських країнах характеризується низьким рівнем релігійних знань, конфесійної культури серед самих мусульман, слабким розвитком ісламських інститутів, ісламської культури, вираженою багатоликістю.

У XX-XXI ст. релігійні норми і принципи шаріата продовжують зберігати свої позиції в регулюванні суспільних відносин. У конституційних положеннях, наприклад, Сирії, Алжиру та Іраку закріплюється особливе становище ісламу і мусульманського права. Останнє поширюється здебільшого на відносини, не врегульовані законодавством. Нове право поєднується з елементами старого, традиційного. Ось чому навіть подібні до західноєвропейських тексти цивільних кодексів застосовуються арабськими юристами відповідно до принципів традиційного мусульманського права.

Мусульманське право пристосовується до мінливих умов. Відхилення від священних норм Корану і Сунни здійснюються за допомогою їх тлумачення з використанням юридичних фікцій.

Важливого значення в перетворенні мусульманського права набуває регламентувальна діяльність публічної адміністрації. За допомогою адміністративної регламентації встановлюються правові норми. Ця діяльність не вважається такою, що суперечить ісламу.

Специфіка проявляється і в особливому значенні мусульманської правової доктрини для тлумачення застосування права. Дуалізм мусульманського права долається повільно і поступово. Нове право зберігає забарвленість деякими загальними принципами традиційного мусульманського права.

Щодо мусульманського права в багатьох країнах вироблялася грамотна правова політика, з деякими інноваціями. Сьогодні мусульмани можуть самостійно реалізовувати всі ті норми, принципи і цінності мусульманського права, які не становлять жодної небезпеки, не загрожують порушенням внутрішньої єдності світської системи, не призводять до її дезорганізації, не заважають оптимальному функціонуванню і правильній взаємодії із соціумом. Майбутнє релігійної традиції безпосередньо пов'язане зі ставленням до права, з вірою, духовністю.

Водночас держава не повинна підтримувати і спонсорувати релігії. Католики, протестанти, іудеї, переважна кількість мусульман –- усі дотримуються цього правила. Єдині, хто виступає проти, – ісламські фундаменталісти, які намагаються нав'язати застосування релігійних законів у публічній сфері. Для них не існує різниці між мирським і духовним життям суспільства, принципу світської держави.

Сьогодні іслам легко йде рука об руку з глобалізацією. Іслам як глобальна релігія часто заперечує державні кордони і національну ідентичність. Про можливість успішної інтеграції мусульманського права в сучасні правові системи свідчать утворення мусульманських банків, ісламські моделі страхування. Таким чином, у Новітній час мусульманське право стало цінністю, цивілізаційним і культурологічним різновидом права.

Сьогодні на Сході діють й інші правові системи, що складалися під впливом романо-германської, англосаксонської та соціалістичної правових сімей.

5.2. Японія: від тоталітаризму до парламентської монархії

5.1.1. Між двома війнами. Фашистська корпоративна система

Завжди є можливість для покращення.

Шрі Чінмой,
індійський релігійний діяч, філософ, письменник XX ст.

До кінця епохи Мейдзі напівабсолютистський режим у Японії ставав дедалі більшою мірою анахронізмом. Посилювався вплив буржуазного лібералізму. Влада, з одного боку, намагалася силою зміцнити панівний режим, вдаючись до репресій, з іншого – йшла на певні поступки ліберальному рухові, що вимагав політичних реформ.

Перша світова війна, що супроводжувалася зростанням японської промисловості і торгівлі, призвела до зміцнення позицій японського капіталу. Японія розширила свій вплив у регіоні, збільшила свій економічний потенціал.

Державно-політичний розвиток Японії в цей період характеризувався подальшим зростанням впливу виконавчої гілки влади, насамперед центрального уряду, його міністерств і відомств. Це зростання ролі уряду було зумовлене загальними особливостями соціально-політичної ситуації в країні, збереженням значення монархії, особливим впливом на державне життя військових кіл.

Після Другої світової війни державна і права системи зазнали демократичної «корекції». До того ж, Японія відмовилася від тотального їх оновлення.

Престиж, збереження репутації, прагнення виконати свій обов’язок відданості державі та нації, зобов’язання перед предками, вірність традиціям залишаються найважливішими стимулами мотивації поведінки японців щодо ставлення до держави.

Тимчасова повоєнна стабілізація в Японії змінилася економічною кризою кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Соціально-економічні протиріччя досягли особливого напруження. Вихід вбачався в зовнішній експансії, що й породило агресивну зовнішню політику та висування на перший план у політичному житті блоку воєнщини і великих

монополістів. Шовіністична організація з числа військових, молодих офіцерів, під прапором захисту імператора від засилля банкірів і старих концернів «Міцуї» і «Міцубісі» виступила проти парламенту, за скасування буржуазно-демократичних свобод.

Відтоді в уряді стали переважати особи, повністю залежні від військових. Держава почала активно втручатися в організацію виробництва, встановила контроль за всіма фінансовими операціями. Профспілки розпускали, на підприємствах запроваджували поліцейський арбітраж. Поліція застосовувала масовий терор проти лівих сил. Намічалося створення єдиної фашистської партії.

У лютому 1936 р. уряд з великими труднощами придушив фашистський путч, кількох членів уряду було вбито. Учасників путчу не було притягнуто до відповідальності. Влада боялася військових. Незабаром було ухвалено закони про обмеження влади парламенту, заборону демонстрацій, скасування загального виборчого права. Робітникам військових заводів заборонялося вступати в громадські організації.

Мілітаризація охопила всі сфери життя. Військово-політичний режим спирався на різного роду профашистські організації. Влітку 1940 р. саморозпускаються буржуазні партії. На їхній базі створюється Асоціація допомоги трону (АДТ), мета якої – служіння інтересам війни. Асоціацію утримували на кошти державного бюджету й очолювалася вона прем'єр-міністром Коное. Її первинним осередком була сусідська громада (об'єднання 10-12 сімей). Далі 30-40 громад об'єднувалися в асоціацію вулиці або села, підпорядковану місцевому відділу АДТ. Усі її члени зобов'язані були доносити, стежити за поведінкою, настроєм сусідів тощо. Голова громади поширював картки й талони.

Японським варіантом фашистської корпоративної системи стало створення Японського товариства служінню вітчизні через виробництво – організації з обов'язковим членством. На місцях її очолювали губернатори, у містах – начальники поліції, на заводах – директори, яких призначав уряд.

Широко рекламувався меморандум уряду Танакі, що є програмою завоювання Японією світового панування. Усе доросле населення було включено в процес підготовки до війни.

У роки війни чітко проявилася тенденція до зрощування адміністративного, поліцейського і військового апаратів. Це сприяло подальшому зміцненню тоталітарного режиму в Японії.

5.1.2. Післявоєнні реформи державного механізму. Конституція 1947 року

Конституція є якорем, який утримує країну
в часи змін і викликів

***Г. Клінтон**,*
юрист, державний секретар (2009-2013)
і перша леді США (1993-2001)

Як і Німеччина, Японія після закінчення війни була окупована, щоправда, на відміну від Німеччини, лише американцями. Узгоджена позиція країн антигітлерівської коаліції полягала в тому, що Японія мала бути демілітаризованою, у ній мали встановитися демократичні порядки. Для контролю над реалізацією цих рішень у Токіо було створено Союзну раду з представників США, СРСР, Великої Британії та Китаю. Під керівництвом американської військової адміністрації армію Японії було демобілізовано, її військові установи – розпущено, мілітаристські організації – заборонено. Було проведено суд над воєнними злочинцями і здійснено чистку державного апарату. Почали функціонувати політичні партії та профспілки.

У новорічному зверненні до народу в 1946 р. імператор публічно зрікся свого «божественного походження». Було скасовано «моральне виховання» в дусі імператорського шляху у школах. Водночас імператор залишався духовним главою держави.

Цього ж року було проведено перші парламентські вибори. Перемогу на них здобули правоцентристські партії. Парламент ухвалив нову *Конституцію*, яка набула чинності 1947 р. і діє донині. Вона проголосила Японію демократичною державою. На відміну від попередньої конституції в ній передбачалося обмеження прерогатив *імператора.* Він ставав лише символом нації. Центром влади оголошувався двопалатний *парламент*, який складався з палати представників і палати радників.

Першу обирали на чотири роки, другу – на шість років із переобранням половини радників через кожні три роки. *Прем'єр-міністра* – главу виконавчої влади – призначав імператор, але він мав отримати довіру парламенту. Судову систему очолював *Верховний суд*. Суддів призначав кабінет міністрів, а основного суддю – імператор

Конституція містить широкий перелік демократичних прав і свобод. Вона, слідом за американською, зараховує до них «право на

життя, свободу і прагнення до щастя». Передбачається рівність усіх перед законом, право обирати публічно посадових осіб, свобода думки і совісті, свобода зібрань, слова, друку тощо.

Японська Конституція проголосила соціальні обов'язки держави: докладати зусиль для підйому і подальшого розвитку суспільного добробуту, соціального забезпечення, а також народного здоров'я.

Конституція вперше в історії Японії проголосила відмову держави на вічні часи від війни, а також «... від погрози застосування збройної сили як засобу вирішення міжнародних спорів». Для досягнення цієї мети Японія зобов'язувалася не створювати сухопутних, військово-морських і військово-повітряних сил, так само як і інших засобів для ведення війни. Відповідно до Конституції було встановлено межу військових витрат держави – 1% валового національного продукту на рік. Це дало змогу інвестувати кошти в промисловість. Безперервне оновлення основного капіталу призвело до стабілізації і в політичному житті.

Принципово новим явищем стало закріплення автономії *місцевих органів управління*. Органи місцевого самоврядування набули права в межах своєї компетенції видавати постанови, стягувати податки, управляти своїм майном і справами. Губернатори префектур, мери міст і сільські старости мали обиратися на основі загального виборчого права.

Післявоєнна політика демократизації дуже скоро змінилася політикою «зворотного курсу», посиленням політичного режиму. Правові засади для зміни курсу демократизації, жорстких заходів забезпечення політичної стабільності були встановлені Декретом про дії, шкідливі цілям окупації, і Положенням про нагляд за громадськими організаціями, діяльність яких загрожувала політичній стабільності. Відповідно до Закону про трудові відносини на державних підприємствах робітники були обмежені у своїх профспілкових і трудових правах.

У 1949-1950 рр. було проведено першу широку повоєнну кампанію «чистки червоних», що супроводжувалася арештами і звільненнями комуністів із різних служб, радіо, преси, забороною низки періодичних видань Комуністичної партії Японії.

На державний устрій Японії, формування її владних структур великий вплив справляє партійна система. У 1955 р. на базі правоцентристських партій було створено Ліберально-демократичну партію (ЛДП). Ця партія дотримувалася курсу на розбудову ліберальної демократії та держави благоденства.

Основною опозиційною партією стала Соціалістична партія Японії

(СПЯ). Відбулося об'єднання лівої і правої соціалістичних партій, було відновлено єдність Комуністичної партії. Є партія Демократичного соціалізму. Центристською за політичними цінностями є Соціал-демократична партія Японії. Наприкінці XX ст. утворилася Демократична партія. Поступово склалася партійна система, в якій політичний тон задають *ліберальні демократи* (правий центр) і *соціал-демократи* (лівий центр).

Майже 40 років біля державно-політичного керма стояла ЛДП. Ключову роль відігравали її фінансові можливості як правлячої партії. Під гаслами господарського розвитку провінцій уряд виділяв кошти місцевим органам влади, які підтримували кандидатів від ЛДП.

Провідні функціонери партії разом із вищими чиновниками державного апарату, а також представниками великого бізнесу були міцно пов'язаними колами правлячої еліти, у руках якої було сконцентровано всю державну владу в країні. Сам прем'єр-міністр був позбавлений можливості ухвалити те чи інше рішення, не узгоджене з думкою цієї еліти, але виконував функції свого роду політичного арбітра, якщо виникали розбіжності.

Значні повоєнні структурно-функціональні зміни в державному апараті Японії були пов'язані зі створенням і визначенням функцій численних державних органів та інститутів, покликаних розв'язувати складні завдання відбудови та розвитку японської економіки.

Глибокі повоєнні реформи заклали основи правової держави. Втручання держави у виробництво згодом стало мінімальним, головним чином зводилося до контролю за якістю продукції та встановлення податків. Максимальна свобода підприємницької діяльності в поєднанні з демократичним режимом і японськими національними традиціями дали колосальну віддачу. Відбулося «японське економічне диво».

Демократичний режим дав змогу народу в короткий термін подолати розруху, відновити господарство, використовувати новітні досягнення науково-технічної революції. Із середини 1950-х рр. почався період більш ніж 15-річного феноменального зростання японської економіки, під час якого змінилися і сама Японія, і її роль у світі. Темпи зростання були найвищими серед країн Заходу. Японія обійшла Францію, Велику Британію і ФРН за обсягом валового національного продукту.

Згодом темпи розвитку Японії були не наслише вразливі, що призвело до зниження авторитету правлячої партії ЛДП.

На рубежі XX і XXI ст. вплив ліберальних демократів падав. Влада перейшла до інших партій. Почастішали зміни урядів. Протягом

чотирьох років (2006-2010 рр.) змінилося шість прем'єр-міністрів. Після перемоги Демократичної партії на виборах у 2009 р. один з її лідерів Н. Кан став прем'єр-міністром, пообіцявши перебудувати Японію і повернути довіру народу. Однак незабаром він пішов у відставку. Це був, мабуть, найнепопулярніший прем'єр країни. Лише за 1 рік і 3 місяці, які він перебував на посаді, його партія зазнала гучної поразки. І саме на цей період припали найстрашніші цунамі та землетрус в історії країни, а також стався вибух на АЕС Фукусіма, від якого Японія не оговталася й донині.

5.1.3. Японське «економічне диво» і «втрачене тридцятиліття»

> Хочете побороти корупцію? Почніть із того, що посадіть трьох своїх друзів. Ви точно знаєте за що, і вони знають за що.
>
> ***Лі Куан Ю***,
> *сінгапурський державний діяч XX-XXI ст.*

Американська фінансова та економічна допомога, відсутність військових витрат стали важливими причинами швидкого економічного зростання Японії, що розпочалося в середині 1950-х рр. Важливими, але не єдиними.

Суттєвим чинником розвитку стало також активне державне регулювання економічних і соціальних відносин. У тій чи іншій формі в повоєнний період воно здійснювалося в усіх країнах. Як це відбувалося в Японії?

Держава організувала централізоване планування економічного розвитку. Але це відбувалося зовсім не Отже, як у командних економіках. Парламент і уряд у розробленні планів участі не брали. Для цього було створено спеціальний орган – *Управління економічного планування*. До нього входили представники промислових корпорацій і фінансових груп. Загальнодержавні плани визначали темпи зростання економіки, а галузеві – «слабкі» місця, які потребували державної підтримки.

Заохочувалося збільшення капіталовкладень. Інвестиції у виробництво становили близько третини валового національного продукту, тобто сукупних доходів країни. Значна їх частина припадала на банківські кредити, низькі відсоткові ставки на які підтримувалися політикою центрального Банку Японії.

Проводилася досить жорстка протекціоністська політика. Встановлювалися високі мита або накладалася повна заборона на ввезення імпортних товарів, які могли вироблятися всередині країни. Експорт же, навпаки, всіляко заохочувався. Наразі припинялася конкуренція японських виробників на світовому ринку, зокрема грошовими штрафами.

Після війни японська промисловість виявилася майже повністю зруйнованою. Відновлювати було майже нічого, підприємства потрібно було будувати практично заново, оснащувати їх новою технікою, впроваджувати сучасні технології. Розраховувати на вітчизняні розробки не доводилося – у країні просто не було для цього достатньої наукової бази. Ставку було зроблено на купівлю в інших країн патентів і ліцензій. Це економило не лише гроші, а й час. За розрахунками фахівців, на початку 1950-х рр. Японія в технологічному плані відставала від розвинених країн на 20-25 років. Подолати цю прірву, спираючись лише на власні сили, було практично неможливо.

Ще однією причиною швидкого економічного зростання став вищий ступінь експлуатації найманих працівників. Їхня зарплата до кінця 1960-х рр. була значно нижчою, ніж у західних країнах. Наприклад, американські робітники схожої спеціальності заробляли на місяць у 3-5 разів більше, ніж японські.

Свою роль зіграла і так звана «довічна система» найму. Зарплата щойно прийнятого в компанію працівника дуже низька. Щороку вона збільшується, також подовжується відпустка, додаються інші соціальні блага, зростає потенційна пенсія. Перейшовши на інше підприємство, працівник почне з найнижчих щаблів, незалежно від рівня свого професіоналізму. У таких умовах співробітники зацікавлені і в збереженні робочого місця, і в процвітанні компанії, що сприяє зростанню продуктивності праці.

Усі ці причини призвели до дуже високих темпів зростання японської економіки в 1950-1970-х рр. У середньому вони становили понад 15% на рік, і отримали назву «економічне диво».

З кінця 1980-х рр. з Японії почалася стагнація (застій в економіці) – темпи зростання ВВП ледь перевищували 1% на рік. 1990-ті рр. назвали «втраченим десятиліттям». Але ситуація не покращилася і в нульові, і в десяті роки XXI століття. Тож «втрачене десятиліття» перетворилося на «втрачене тридцятиріччя». Утворенню такої ситуації сприяла ціла низка причин.

Довгі роки в Японії підтримувалися низькі процентні ставки на банківські кредити. Позикові гроші та приватні заощадження активно

вкладали в цінні папери та нерухомість. У 1980-ті рр. ціни на них зростали неймовірними темпами: у 1989 р. земля в престижних районах Токіо коштувала в 350 разів дорожче, ніж на Мангеттені в Нью-Йорку. Рано чи пізно ця фінансова бульбашка мала лопнути.

Що і сталося, коли для запобігання спекуляціям Банк Японії посилив кредитну політику. Власники акцій і нерухомості стали їх позбуватися, ціни падали. У 2004 р. вартість найдорожчої землі в діловому районі Токіо становила лише 1% від того, що за неї платили в 1989 р. Країна занурилася у фінансову кризу.

Загострилися і традиційні для Японії проблеми. Промисловість країни імпортує 99% сировини. Зростання цін на природні ресурси, насамперед на нафту, збільшувало витрати виробництва, а отже, і ціни на вироблену продукцію.

Негативну роль зіграло і стабільне становище національної валюти – єни. Курс долара по відношенню до неї в середині 1990-х рр. впав, це зробило японські товари дорожчими на американському і світовому ринку. Вітчизняні компанії для здешевлення виробництва почали переводити його в Китай і країни Південно-Східної Азії. Зростання безробіття призвело до падіння купівельного попиту всередині країни. Почалася тривала дефляція – зниження загального рівня цін. Це зменшувало прибуток компаній, а отже, продовжував зменшуватися й обсяг виробництва.

Ще однією причиною стала несприятлива для ринку праці зміна демографічної ситуації в Японії.

5.1.4. Феномен «тихоокеанських драконів»

> Китай, Корея, Японія, Тайвань, Гонконг, Сінгапур – всі гроші світу. Тоді як США і Європа – найбільші боржники.
>
> ***Дж. Роджерс**,*
> *сучасний американський інвестор,*
> *письменник та фінансовий коментатор*

«Тихоокеанськими драконами» або «азіатськими тиграми» прийнято називати економіки чотирьох держав – Південної Кореї, Сінгапуру, Гонконгу (зараз Сянган) і Тайваню, які зростали дуже високими темпами із середини 1960-х до кінця 1990-х рр.

Середньорічні темпи зростання ВВП у 1960-1980-ті рр. становили

в цих країнах від 6 до 13%, тобто були найвищими у світі в цей період. Навіть тихоокеанська фінансова криза 1997-1998 рр. і світова криза 2008 року не змогли суттєво похитнути їхні позиції у світовому економічному рейтингу, хоча й призвели до деякого спаду виробництва. За оцінками Міжнародного валютного фонду, у 2021 р. ВВП на душу населення в кожній із цих чотирьох країн перевищувало 30 000 доларів США.

Дослідники найчастіше виділяють такі причини «східноазійського економічного дива».

При владі в цих країнах перебували патріотично налаштовані еліти. Політичні режими були більш-менш жорсткими варіантами диктатури. Але це були «диктатури розвитку», а не «диктатури злодійства». Вони не дали можливості олігархічним групам прибрати до рук фінансові та природні ресурси і знищити конкуренцію на ринку. Велася непримиренна боротьба з корупцією, історичне коріння якої в Азії дуже глибоке. У результаті Сінгапур посів 2 місце у світовому рейтингу за сприятливістю ведення бізнесу, Гонконг – 3, Південна Корея – 5, Тайвань – 15 зі 190 країн (дані за 2023 р.).

Політична стабільність, гарантії безпеки капіталовкладень залучили в ці країни іноземні інвестиції. До того ж, у період «холодної війни» США розглядала Тайвань і Південну Корею як своїх союзників у боротьбі з «комуністичною загрозою» у Східній Азії. Отже, Тайвань за 10 років (1955-1965) отримав від США 1,5 млрд. доларів, що становило третину всіх інвестицій в економіку за цей період.

Важливими факторами для інвесторів стали також вигідне географічне положення цих чотирьох країн – вони розташовані на перехресті світових торговельних шляхів – і дешева робоча сила.

Необхідно також відзначити традиційні для Східної Азії працьовитість і дисциплінованість працівників та досить високий рівень їхньої освіти. Держави вкладали в розвиток системи освіти великі кошти. Школярі Сінгапуру, Тайваню, Південної Кореї, Гонконгу традиційно показують високі результати на національних і міжнародних іспитах з математики та природничих наук. Найкращі студенти направляються для здобуття вищої освіти до найпрестижніших університетів світу за державний кошт. Отже, Сінгапур у середині 1990-х років навчав за кордоном більше своїх громадян, ніж значно більший за розмірами і населенням Пакистан.

Простежимо результати дії цих чинників на прикладі Південної Кореї (Республіки Корея).

Офіційно вона була заснована в серпні 1948 р. у південній частині Корейського півострова, поділеного на зони окупації після закінчення

Другої світової війни. Першим її президентом став Лі Син Ман (1875-1965), який швидко перетворився на авторитарного правителя. Він жорстко переслідував комуністів та інших своїх політичних опонентів.

Економіка країни, яка і наприкінці 1930-х рр. належала до числа найбідніших країн світу, була остаточно підірвана під час Другої світової та Корейської воєн. У другій половині 1950-х рр. США надали своєму союзнику 1,5 млрд. доларів у вигляді субсидій і позик. Однак лише невелика частина цих грошей пішла на відновлення промисловості та сільського господарства. Здебільшого вони були витрачені на закупівлю американських товарів. Рівень життя був украй низьким – ВВП на душу населення становив близько 70 доларів США. Понад третина працездатного населення Південної Кореї були повністю безробітними або мали нерегулярну роботу.

Ситуація змінилася після повалення режиму. З 1962 р. президентом Республіки Корея став Пак Чонхі (1917-1979). За його ініціативою було проведено реформи, що дали змогу здійснити «корейське економічне диво». Було взято курс на проведення прискореної індустріалізації за підтримки держави. Впроваджувалися елементи планової економіки –ухвалювалися п'ятирічні плани розвитку. Під контроль держави було взято банківську систему. Особлива підтримка надавалася галузям, які виробляють продукцію на експорт. Багато зусиль уряд докладав для залучення іноземних інвестицій.

Південна Корея не володіє скільки-небудь значними природними ресурсами. Тому після підвищення цін на нафту та іншу природну сировину в 1970-ті рр. розвиток важкої промисловості сповільнився. Ставка була зроблена на наукомісткі галузі – електроніку, електротехніку, виробництво пластмас і полімерів. Південнокорейські корпорації LG і Samsung увійшли до числа найбільших виробників електроніки та електронних компонентів. Активно розвивалася ядерна енергетика.

Методи правління Пак Чонхі залишалися диктаторськими. Але південнокорейське суспільство вже переросло авторитаризм. Наприкінці 1970-х рр. у країні почалися масові акції протесту. Пак Чонхі загинув унаслідок замаху, організованого спецслужбами Південної Кореї. Новий президент Чон Ду Хван (нар. 1931 р.) змушений був розпочати проведення демократичних перетворень.

Південна Корея не стала винятком. Економічні перетворення в «азіатських тиграх», зростання рівня життя, освіченості населення, формування численного середнього класу призводили до неминучого

пом'якшення політичних режимів.

Ще одним наслідком цих змін стало зниження привабливості Південної Кореї, Тайваню, Гонконгу, Сінгапуру для інвестицій – робоча сила перестала бути дешевою. Міжнародні та вітчизняні корпорації стали переносити виробництва, що вимагали значних трудових ресурсів, у бідніші країни.

Чотирьох «тихоокеанських драконів» відносять до нових індустріальних країн. Так прийнято називати держави, в яких процес індустріалізації відбувався в другій половині XX ст., причому прискореними темпами.

До «другої хвилі» нових індустріальних країн відносять Малайзію, Таїланд, Індонезію, Філіппіни, В'єтнам. З деякими національними особливостями вони здійснюють ту саму модель прискореної індустріалізації. Іноді їх називають «азіатськими тигренятами», маючи на увазі те, що бурхливе зростання їхніх економік розпочалося пізніше – у 1990-ті рр.

Аргентина, Бразилія, Мексика представляють «латиноамериканську модель» нових індустріальних країн. Її особливістю є орієнтація на імпортозаміщення в розвитку національних економік. Але загалом чинники розвитку такі самі, як і в азійському варіанті: активне державне втручання в соціально-економічні відносини, підтримка перспективних експортоорієнтованих галузей, залучення іноземних інвестицій (у випадку Латинської Америки переважно американських).

5.1.5. Право: поєднання принципів західноєвропейського та національного права

Де править сила, там безсиле право.

(японське прислів'я)

Право Японії в Новітній час зазнало значних змін. Воно розвивалося досить оригінальним шляхом, поєднуючи принципи західноєвропейського законодавства з деякими інститутами японського походження.

З кінця XIX ст. відзначалося запозичення японцями французького та німецького права. Про значення рецепції німецького права свідчить поширена в той час фраза: «Що не є німецьким правом, не є правом взагалі».

Відповідно до традицій континентального права японська

юридична наука поділяла право на публічне і приватне. Останнім часом низка японських правознавців звертають увагу на складність і певну умовність виокремлення публічної та приватної складових правової системи.

Поразка Японії та її семирічна окупація американськими військами призвели до суттєвих змін у японському праві. Це сприяло тому, що англо-американська правова сім'я (переважно в її американському варіанті) почала чинити домінуючий вплив на розвиток японського права. Найвідчутніше він проявився в конституційному, цивільному, торговельному та кримінально-процесуальному праві.

Водночас право в Японії відзначене досить яскраво вираженою національною своєрідністю. На його формування вплинули синтоїзм, буддизм і конфуціанство. Із синтоїзмом було пов'язане становлення японської державності, заснованої на культі імператорської династії та емоційній єдності нації. За допомогою окремих положень буддизму відбувалося обґрунтування ієрархічності суспільного ладу. Конфуціанство послугувало фундаментом соціальної етики.

Сформована під впливом цих релігійних течій, японська правосвідомість характеризується поняттям «ва» (дух гармонії). У цьому понятті поєднуються притаманні японській культурі уявлення про ієрархію та гармонію. Принцип «ва» вимагає ухилятися від критики (критика допускається лише в завуальованій формі, щоб той, кого критикують, не втратив своєї гідності) і передбачає мирне, полюбовне розв'язання суперечок, що виникають у сфері управління.

У Новітній час здебільшого діяло *цивільне законодавство* кінця XIX – початку XX ст. Після Другої світової війни цивільне право було модернізовано. У цьому, разом із переробкою старих цивільних положень, велику роль відіграли нові узагальнювальні законодавчі акти – так звані Основні закони (про освіту 1947 р., про сільське господарство 1961 р., про захист інтересів споживачів 1968 р. та ін.). Наявність таких актів стала важливою віхою в історії японського цивільного права. Відбулася трансформація основних інститутів цивільного права в бік більшого врахування інтересів суспільства загалом. Зі сфери цивільно-правової регламентації виокремилися царини, регульовані новими галузями права, що оформилися на той час, і насамперед *трудовим і соціальним правом.*

Зміни торкнулися *сімейного та спадкового права*. Початковою точкою реформи стало положення нової японської конституції про

рівність подружжя й особисту свободу в шлюбі. Було ліквідовано інститут глави сімейства і кланової сім'ї загалом. Шлюби стали укладати вільно, і лише неповнолітнім потрібна була згода батьків. У вирішенні питань сімейного життя, місця проживання, вибору прізвища тощо права чоловіка і дружини стали рівними.

Змінився зміст батьківської влади щодо дітей. Її було визнано за обома батьками. Водночас на сімейні суди покладалися право й обов'язок позбавляти батьків їхньої влади в разі, якщо вона вважалася зловживанням. Деякі формальні передумови все-таки збереглися: батьки давали дозвіл дитині на заняття професією, мали право піддавати дитину покаранню тощо. Зберігалися традиції старої патріархальної сім'ї у спадковому праві.

Постійно зростала кількість законів, які були джерелами *адміністративного права*. На початок 1980-х рр. в Японії діяло понад 1500 законів, відтак, понад 1000 законів належало до сфери державного управління та адміністративного права. До числа основних законів в адміністративному праві належать закони про кабінет міністрів, про організацію державного управління, про державних службовців, про місцеве самоврядування та деякі інші законодавчі акти.

До розряду звичайних законів можуть бути віднесені закони про статус міністерств і відомств, у яких встановлюються структура, штати, основні завдання центральних органів публічної адміністрації, механізми міжвідомчої координації, а також численні закони про галузеве регулювання.

Японське адміністративне законодавство, на відміну від цивільного, не кодифіковане. Адміністративно-правові нормативні акти зібрані у Збірнику чинних законів і постанов, який видає Бюро юридичних досліджень при міністерстві юстиції.

Удосконалювалося *кримінальне законодавство*. На початку XX ст. (1907 р.) в Японії було ухвалено нове Кримінальне укладення, яке закріпило аж до закінчення Другої світової війни німецький вплив на кримінальне право Японії. Була помітна його політична спрямованість. На перше місце було поставлено злочини проти імператорської родини. Жорстокі покарання встановлювалися за будь-яку бунтівницьку діяльність.

Було розширено суддівський розсуд і запроваджено інститути умовного засудження та умовного звільнення. Допускалося пом'якшення покарання на розсуд суду. Що стосується визначення

розмірів покарання, то свобода суддівського розсуду визначалася тут двома обставинами: по-перше, суд міг маневрувати у виборі розміру санкції, користуючись тим, що законодавець зафіксував верхні і нижні межі санкцій, що дуже різняться; по-друге, законодавець передбачив, що суд може збільшити покарання понад межу, встановлену законом (у разі кваліфікації злочину як рецидивного).

Це Кримінальне укладення протягом усього довоєнного періоду зберігало центральне місце в системі кримінального права. Воно постійно поповнювалося новими кримінальними законами і кримінально-правовими нормами законодавства, що містили різного роду зміни.

Реальні великі зміни в кримінальному законодавстві відбулися після падіння авторитету монархії і в загальному зв'язку з широкою правовою реформою, проведеною після Другої світової війни. Законом 1947 р. зі Статуту було виключено злочини проти імператорського дому, скасовано сімейно-моральні злочини на кшталт порушення подружньої вірності. Водночас до нього було введено покарання за воєнні злочини, за злочини проти миру і людяності тощо. В основному ж до кінця XX ст. кримінальне право ґрунтувалося на засадах Укладення 1907 р. Деякі його положення актуальні й у сучасний період.

Загалом вплив зарубіжного права не був всеосяжним. Вплив права США на японську правову систему виявився не наслише сильним, щоб «перетягнути» японське право повністю в сім'ю англосаксонського права.

Вводилися самобутні новели, невідомі буржуазному праву. Деякі акти свідчили про вплив як континентального, так і англосаксонського права. Більшість інститутів основних галузей японського права: цивільного, цивільно-процесуального та кримінального – як і раніше, базувалися на традиціях романо-германської правової сім'ї.

У Новітній час у процес *судочинства* постійно вносили зміни. Отже, у 1926-1929 рр. було ухвалено Цивільно-процесуальний кодекс, що встановив новий порядок розгляду справ (на день можна було заслуховувати лише одного свідка, і будь-яка справа розтягувалася на місяць-півтора). Діяв інститут присяжних засідателів. Представниками держави в процесах виступали прокурори. Новий Кримінальний процесуальний кодекс (1947 р.) істотно демократизував кримінальний процес, скасувавши важливе раніше попереднє слухання, що ґрунтувалося на презумпції винуватості обвинуваченого. У 1949 р. було

ухвалено Закон про адвокатуру. У наступний період ці документи доповнювали відповідно до умов, що змінювалися, а також ухвалювали нові закони.

В цілому с*удова система* Японії мала розгалужений характер.

У 20-ті рр. XX ст. основними органами загальної юстиції стали місцеві та районні суди, які розглядали основну масу цивільних і кримінальних справ. Місцевий суддя одноосібно вирішував незначні справи, переважно цивільні з невеликою сумою позову. У районних судах справи вирішували колегіально, також районні суди виступали як суди другої інстанції щодо місцевих судів. Незначні правопорушення розбирали нижчі поліцейські суди.

Існували окружні апеляційні суди, де справи розглядали лише в порядку оскарження. На чолі судової системи перебував Верховний суд. У ньому розглядали обвинувачення в державній зраді, виступи проти членів імператорської династії тощо.

Особливу систему становили суди у сімейних справах. Вони діяли при окружних судах і розглядали спори про спадщину, спори, пов'язані із сімейним правом, виконували посередницькі функції в сімейних справах. У 1921 р. було створено арбітраж із комерційних спорів.

З ухваленням нової Конституції Японії було реформовано і судову систему. Конституція встановила повну самостійність судової гілки влади, незмінюваність суддів, гласність і відкритість судочинства. Нова судова організація була встановлена Законом про судоустрій 1947 р.

Відповідно до нього було сформовано чотирирівневу систему судів, єдиних для розгляду цивільних і кримінальних справ. Було скасовано особливі й адміністративні суди. Основну масу справ розбирали в так званих сумарних (у країні було засновано близько 600 таких судів) і районних судах. Голови всіх судів призначалися від імені імператора, судді – міністерством юстиції.

Діяли Високі суди, які розглядали апеляції на рішення низових органів юстиції. Верховний суд, окрім апеляційних функцій, був наділений повноваженнями конституційного нагляду та управління судовими справами.

У 1949 р. удосконалення зазнали і сімейні суди, які стали частиною загальної юстиції. Суди були утворені повсюдно і вирішували питання про відповідальність неповнолітніх з урахуванням думки органів соціального захисту та виховних установ.

Сьогодні судову гілку влади Японії очолює Верховний суд, який

складається з основного судді та 14 суддів. Він складається з трьох відділень (по п’ять суддів). Верховний суд здійснює конституційний контроль, а також є вищою інстанцією для розгляду інших справ. Він остаточно розглядає справи про злочини проти держави. Верховний суд здійснює повноваження судового управління, видає керівні вказівки для нижчих судів, узагальнює судову практику.

Існують окружні суди, які розглядають основну масу кримінальних і цивільних справ. Вони є також апеляційною інстанцією для так званих дисциплінарних судів – нижчої ланки всієї судової системи.

У дисциплінарних судах слухаються дрібні кримінальні справи та цивільні справи з певною ціною позову. Справи розглядає одноосібно суддя, який не обов’язково повинен мати юридичну освіту.

Сам *процес судочинства* містить як рецепійовані романо-германські моделі, так і традиційні норми, що склалися в минулому. Сучасне японське право разом із судовою процедурою надає можливість обрати спеціальну, примирливу процедуру. Згідно з цією процедурою, компетентний суд створює за заявою однієї зі сторін спеціальний арбітражний комітет у складі двох-трьох неспеціалістів і під головуванням призначуваного, у більшості випадків, професійного судді.

Цей комітет викликає і вислуховує сторони, що сперечаються, а потім намагається схилити їх до мирової угоди. У разі невдачі такої спроби позов може бути подано в судовому порядку. На практиці погоджувальні процедури мають велике значення, тим паче що суди часто користуються можливістю призупинити розгляд справи і передати її до арбітражного комітету.

Це явище в японському судочинстві не варто переоцінювати. Останніми роками значно зросла кількість судових процесів, особливо тих, що стосуються захисту довкілля і відповідальності за якість виробленої продукції. З подібними позовами виступають тисячі позивачів.

Говорячи про майбутнє японського права, Р. Давид слушно стверджує, що навіть якщо японські правові інститути будуть повністю вестернізовані, а юридична техніка модернізована, застосування права все одно відчуватиме на собі живучість і дієвість традиційних принципів цієї країни.

Незважаючи на певну схожість японської та західної систем права та судочинства, правова система Японії характеризується низкою

інститутів, вироблених власне японською практикою. Традиційне начало виражається насамперед в особливостях праворозуміння в японській культурі.

Японців сьогодні вирізняють високий ступінь корпоратизму і вірнопідданства, байдужість до свободи особистості та людської гідності, коли справа стосується їх особисто. Японці намагаються якомога більше уникати судових розглядів, надають перевагу посередництву третіх осіб у розв'язанні різних колізійних ситуацій. Їм властивий високий ступінь відповідальності при виконанні зобов'язань.

Звернення до суду з точки зору японської етики – вчинок, гідний осуду, оскільки будь-який спір можна вирішити полюбовно. Саме це наділяє особливим значенням діяльність дільничного поліцейського, який є частим і бажаним гостем у будинках, завжди готовий залагодити проблеми, що виникають. Японська поліція наділяється правом самостійно вживати заходів щодо малозначних злочинів. Такі повноваження, що надаються поліціянтам, зокрема дають змогу значно скоротити навантаження на органи кримінальної юстиції, що дає змогу останнім зосередити свої зусилля на розгляді серйозних злочинів.

За даними японської статистики, кількість осіб, щодо яких було застосовано зазначену систему, становила близько 40% усіх дорослих, затриманих поліцією за підозрою у скоєнні злочинів. У зв'язку зі скоєнням малозначних злочинів (крадіжки, приховування краденого, шахрайства та ін.) і із заподіянням незначної шкоди справи цих осіб поліція розв'язувала шляхом винесення їм офіційних застережень. Нагляд за правильністю застосування процедури вжиття заходів у малозначних справах здійснює прокурор.

У травні 2009 р. в Японії набули чинності положення закону, які передбачали судові розгляди за участю непрофесійних суддів, яких обирають із числа громадян країни. Запропонована структура є гібридом системи судів присяжних, що утвердилися в країнах англо-американського права, і системи судів, властивих країнам континентальної системи права.

5.3. КНР: побудова держави «соціалістичної ринкової економіки»

До початку XX ст. Китай зберіг практично незмінним сформований у XVII – на початку XVIII ст. після маньчжурського завоювання державно-правовий лад. Спроби старої адміністративної системи провести політичні реформи ні до чого не привели. Водночас вони прискорили концентрацію суспільної опозиції до існуючого ладу. Революції та реформи XX ст. вивели Китай до числа провідних країн світу.

5.3.1. Сіньхайська революція 1911 р. Падіння монархії

> Традиційна для Китаю концепція суспільного ладу, що розвивалася до XIX ст. поза будь-яким іноземним впливом, повністю відрізняється від західної моделі.
>
> ***Р. Давид***

У перші роки XX ст. у китайському суспільстві почали зростати революційні настрої. У 1905 р. революційні сили об'єдналися в єдину партію – *Китайський революційний союз,* головою якого було обрано Сунь Ятсена. Він проголосив три принципи своєї політики: націоналізм, демократія і народний добробут.

Революція почалася з повстання солдатів і офіцерів у місті Учані 10 жовтня 1911 р. Повстання було підтримано іншими провінціями країни. У грудні 1911 р. на Конференції представників 17 революційних провінцій президентом Китаю було обрано Сунь Ятсена, за участю якого було розроблено й ухвалено Тимчасову конституцію. Конституція проголошувала рівні права всіх громадян, свободу слова і друку, організацій, віросповідання, вибору місця проживання, створення відповідального перед парламентом уряду. Але через зміну політичної обстановки цю конституцію не було реалізовано.

Правлячий клас, наляканий розмахом революційного руху, звернувся до колишнього губернатора столичної провінції Юань Шикая з проханням придушити революцію. Наразі виник компроміс: ліберальні

поміщики і буржуазія погодилися на ліквідацію монархії. Незабаром монархію було знищено.

Відповідно до Тимчасової конституції Китай є республікою. Главою держави був *президент*. Ним став Юань Шикай. Законодавчу владу отримував *парламент*, який складався з двох палат: сенату і палати представників.

Опозиція на чолі із Сунь Ятсеном організувала нову партію – *Гоміньдан* (Національна партія). У липні 1913 р. керівники Гоміньдану підняли повстання, спрямоване проти політики Юань Шикая. Останній придушив це повстання і заборонив діяльність Національної партії. Виношуючи плани на відновлення монархії в країні, він також вніс зміни до Конституції, згідно з якими термін повноважень президента збільшувався до 10 років. Це викликало обурення в країні. Юань Шикай заявив про відмову від ідеї відновлення монархії. Але це не знизило напруженість у китайському суспільстві.

Незабаром після смерті Юань Шикая в 1916 р. влада перейшла в руки мілітаристів-генералів, які мали великий вплив на півночі Китаю. Південь країни не визнав їхньої влади. Було сформовано військовий уряд захисту республіки на чолі із Сунь Ятсеном.

Жовтневий переворот в Російській імперії надав нового імпульсу боротьбі китайського народу за національне визволення. У 1919 р. почався підйом революційного руху. Відбулися багатолюдні демонстрації по всій країні.

У 1921 р. було створено *Комуністичну партію* Китаю. Комуністи ухвалили рішення про вступ до партії Сунь Ятсена (відроджений Гоміньдан), зберігаючи організаційну самостійність.

У процесі розвитку революції поступово змінилися погляди Сунь Ятсена. Він виступив із Загальною програмою державотворення, в якій виклав свої конституційні погляди, що виразилися в ідеях про «три періоди» і «п’ять влад».

Формування держави він розділив на три періоди. *Перший період* – військове правління. Усі державні установи мали контролюватися військовою адміністрацією, водночас військову силу намічалося використовувати для об’єднання країни. У *другому періоді* мала запроваджуватися політична опіка. Населення мало організувати самоврядування.

У *третьому періоді* запроваджувалося б конституційне правління, яке мало здійснюватися нарівні з самоврядуванням у всіх районах країни. Передбачалося створити уряд п’яти влад, а потім скликати Національні збори.

Висуваючи ідею п’яти влад, Сунь Ятсен виступив поборником принципу поділу влад, але водночас він додав до законодавчої, виконавчої та судової влад екзаменаційну (під час добору кандидатів на державні посади) і контрольну влади.

Дещо змінилося і трактування знаменитих трьох принципів: націоналізму, народовладдя і народного добробуту. Принцип націоналізму став виражати ідеї повалення іноземного панування та рівноправності всіх національностей. Принцип демократизму містив критику демократії західного типу. Проголошувалося народовладдя всього народу. До принципу народного благоденства було включено вимоги державної допомоги безробітним, поліпшення умов праці. Нове трактування принципів було покладено в основу політичної програми Гоміньдану.

Китай у ці роки залишався політично роздробленим, і більша частина його перебувала під владою військових.

5.3.2. Державний устрій гоміньданівського Китаю

> Ви всі маєте знати, що сучасна війна – це не просто питання військових дій. Воно включає в себе всю силу і всі ресурси нації. Беруть участь не лише солдати, а й усі без винятку громадяни.
>
> ***Чан Кай-ши**,*
> *військовий і політичний діяч Китаю,*
> *який очолив партію Гоміньдан у 1925 р.*

У 1926 р. почався похід революційних сил Півдня проти північних мілітаристів. Жителі Півдня взяли Пекін. Однак Чан Кайши, який після смерті Сунь Ятсена став лідером Гоміньдану, розірвав відносини із компартією. Комуністи відступили у віддалені райони Китаю, де продовжували боротьбу вже проти Гоміньдану, який прийшов до влади.

Гоміньдан формував свої органи влади. Вищим органом державної влади було оголошено *Національний конгрес* (з’їзд Гоміньдану), а в проміжках між його скликаннями – *Центральний виконавчий комітет*. Чан Кайши став головою національного *уряду*. Гоміньданівська верхівка відмовлялася від створення коаліційного уряду, на чому наполягали демократичні організації Китаю.

Дотримуючись Загальної програми будівництва держави, на з’їзді Гоміньдану було оформлено опікунські функції партії. Згідно з

рішеннями з'їзду, протягом усього періоду опіки (починаючи з 1929 р.) вищим органом державної влади оголошували Національний з'їзд Гоміньдану, а в проміжках між його скликаннями – Центральний виконавчий комітет (ЦВК). Свої функції ЦВК здійснював через Центральну політичну раду.

Незабаром було ухвалено й Тимчасову конституцію періоду політичної опіки. Вона містила декларації та обіцянки щодо гарантій громадянських і соціальних прав.

Відповідно до Конституції з'їзду Гоміньдану надавалося право здійснювати владу в державі. Інші органи держави були поставлені під контроль ЦВК. Останній мав право призначати уряд. Чан Кайши став головою уряду.

У 1931 р. було ухвалено закони про організацію центральних урядових установ. Усю владу зосереджували в руках голови національного уряду. Вводилася поліцейська система кругової поруки населення. Посилювалася роль армії у справах адміністративного управління.

В умовах розширення японської агресії, що мала своїм результатом окупацію Північно-Східного Китаю, було оголошено про створення в його межах «незалежної» держави Маньчжоуґо на чолі з останнім представником поваленої династії Цин – Пу І.

Гоміньданівський уряд не організовував відсіч агресорам. Він займався придушенням революційного руху всередині Китаю. Лише в 1937 році під тиском громадськості Китаю вони припинили громадянську війну і пішли на угоду з комуністами.

5.3.3. Соціалістичний Китай: труднощі та проблеми становлення

У 1945 р. після поразки японської Квантунської армії і звільнення радянськими військами північного сходу країни співвідношення сил змінилося на користь комуністів, очолюваних Мао Цзедуном.

Китай виявився фактично розділеним на дві частини. Північно-Східний Китай перебував під контролем комуністів, які могли безпосередньо спертися на підтримку СРСР. Іншою частиною Китаю керував Гоміньдан. Переговори про створення єдиної держави з коаліційним урядом не привели до реального об'єднання країни.

Навесні 1946 р. війська Гоміньдану рушили в наступ. Почалася

нова громадянська війна. Спочатку ініціативою володіли війська Гоміньдану, потім вона перейшла в руки комуністів. Їхні військові успіхи сприяли відходу від підтримки Гоміньдану впливових політичних сил, які почали шукати контакти з комуністами.

Зміцнила позиції компартії і розпочата аграрна реформа, що перерозподіляла землі на користь селян. До початку 1949 р. Народно-визвольна армія завершила розгром війська Гоміньдану. Залишки війська Гоміньдану і президент Китайської республіки Чан Кайши сховалися на острові Тайвань.

Таким чином, із закінченням Другої світової війни національно-визвольна боротьба китайського народу проти японських агресорів була завершена. Протягом війни загарбникам протистояли дві основні сили: урядові війська на чолі з лідером партії «Гоміньдан» Чан Кайши і Народно-визвольна армія Китаю, що була збройною силою Комуністичної партії Китаю (КПК) на чолі з Мао Цзедуном.

Після війни ідеологічні розбіжності цих двох сил загострилися. Кожна з них уособлювала свій варіант подальшого розвитку Китаю. Капіталістична модернізація за західним зразком лежала в основі сподівань гоміньданівців. Побудова соціалізму була метою комуністів. У 1946 р. розгорнулася громадянська війна, що завершилася до кінця вересня 1949 р. перемогою КПК. Чан Кайши із залишками армії евакуювався на о. Тайвань під прикриття флоту США. На цьому острові було проголошено *Китайську Республіку*, яка обрала капіталістичний шлях розвитку.

На основній території країни 1 жовтня 1949 р. було проголошено створення *Китайської Народної Республіки*. На чолі уряду став лідер КПК Мао Цзедун. Економіка Китаю після війни зазнавала значних труднощів: скоротилося виробництво зерна, бавовни, вугілля, металу тощо. Промислове виробництво за час війни з Японією скоротилося вдвічі. Панували інфляція, корупція, спекуляція, безробіття. Населення країни було злиденним і безграмотним. У таких умовах комуністи розпочали здійснення своїх експериментів.

Загалом прихід китайських комуністів до влади поклав початок грандіозній трансформації китайського суспільства. З'явилися нові органи влади. Вищим органом у країні було оголошено *Центральну народну урядову раду* (ЦНПР). Вона формувала інші державні органи: *Державну адміністративну раду (вищий виконавчий орган), Народно-революційну військову раду, Верховний суд і Верховну народну прокуратуру.* Разом із ЦНПС ці органи склали центральний народний уряд КНР, головою якого став Мао Цзедун.

15 вересня 1954 р. було ухвалено *першу Конституцію КНР*, яка юридично закріпила основні положення генеральної лінії Комуністичної партії Китаю (КПК).

Компартія Китаю здійснювала «будівництво соціалізму», як і в країнах Східної Європи. Однак надалі курс було змінено. Якщо у Східній Європі в 1950-ті рр. намітилася криза сформованого соціалізму, то в Китаї її не було. Понад те, перші успіхи дали змогу Мао Цзедуну зробити висновок про можливість ставити радикальніші цілі.

У травні 1958 р. КПК затвердила нову генеральну лінію. Було вирішено форсувати економічний розвиток, здійснити *«великий стрибок»* і побудувати нове суспільство. Замість невеликих кооперативів було створено «народні комуни», що об'єднували в середньому по 20 тис. селян, у яких усуспільнювали все, включно з присадибними господарствами, запроваджували зрівняльний принцип розподілу. Життя селян було жорстко регламентовано. У промисловості було вирішено прискорити індустріалізацію за рахунок безоплатної праці шляхом будівництва дрібних підприємств із напівкустарною технологією.

Однак великий стрибок зазнав краху. Виробництво сільськогосподарської продукції різко знизилося, у низці районів Китаю почався голод. Скоротилося і промислове виробництво. Замість ривка вперед країна отримала економічну кризу. З 1961 р. було взято курс на «врегулювання», тобто фактичне скасування генеральної лінії.

Оскільки ж сам Мао Цзедун вважав це врегулювання лише перепочинком і продовжував наполягати на правоті свого революційного курсу, у країні та партії виникла опозиція, що змусило Мао розпочати відкриту боротьбу зі своїми супротивниками.

Оскільки опозиція пустила глибоке коріння в партійному і державному апараті, він зробив головним знаряддям боротьби молодь і армію. З'явилися «червоні охоронці» (хунвейбіни) і «бунтарі» (цзаофані), якими керували безпосередньо Мао Цзедун і його найближчі однодумці. Вони громили партійні комітети і міністерства, захоплювали підприємства і виші. Усе це отримало назву *великої пролетарської культурної революції*.

У 1975 р. було ухвалено *нову Конституцію країни*, регресивну порівняно з першою. Вона була покликана легалізувати деякі інститути й політичні засади, породжені культурною революцією.

За розпорядженням Мао Дзедуна становище в країні взяла під свій контроль армія. Щоб збалансувати її вплив, що зріс, Мао почав відновлювати партійні та державні органи, повернув багатьох опальних

партпрацівників. Але його курс усе ж таки зживав себе.

У 1978 р. було внесено зміни до Конституції КНР. Нова Конституція відобразила яскраво виражений компроміс, що поєднував установки нового китайського керівництва з деякими гаслами культурної революції. Після смерті Мао Дзедуна в партії здобули більшість «прагматики», які наполягали на відмові від невиправданих забігів уперед. Лідером «прагматиків» став Ден Сяопін.

Ден Сяопін чудово засвоїв марксистський постулат про те, що суспільне буття визначає суспільну свідомість. Тому він розпочав перебудову китайського суспільства саме з економічної реформи, і саме під час неї відбувалося оновлення кадрового складу партії1: на зміну відсталим від реального життя діячам приходили нові, причому не обов'язково молоді керівники, які добре усвідомлювали вимоги моменту.

Почалася нова смуга розвитку Китаю. Прихід «прагматиків» до влади поклав початок кардинальним змінам у внутрішній політиці. Культурна революція була піддана критиці. Усі постраждалі в ці роки були реабілітовані. Відновлювалася нормальна робота державних і громадських організацій. Став вивчатися досвід західних країн, десятки тисяч студентів поїхали вчитися за кордон. Країна стала більш відкритою.

5.3.4. Політична та економічна системи КНР: «великий стрибок» і «культурна революція»

У 1953-1954 рр. відбулися вибори до зборів народних представників місцевого рівня, а потім було створено *Всекитайські збори народних представників*, які у вересні 1954 р. ухвалили Конституцію КНР. Головою КНР було обрано Мао Цзедуна, керівником уряду – Чжоу Еньлая. Політичні відносини в КНР були побудовані на принципах *надцентралізму*. У руках КПК і державного апарату були зосереджені потужні важелі адміністративно-командного механізму. До того ж, нове керівництво не мало досвіду господарювання в масштабах такої величезної країни. Взявши на озброєння радянську сталінську модель будівництва соціалізму, китайські комуністи вірили у всесилля воєнізованих, насильницьких методів управління. Об'єктивні економічні закони розвитку ігнорувалися.

Радикальні соціалістичні перетворення почалися в Китаї з 1953 р., хоча спочатку будівництво соціалістичного суспільства передбачалося в

далекій перспективі. На початку 1953 р. Центральний комітет Компартії Китаю назвав індустріалізацію країни основним напрямом економічного розвитку і поставив завдання: узагальнити засоби виробництва і створити матеріально-технічну базу соціалізму. Було визначено терміни їх виконання: три п'ятирічки – до 1967 р. Узагальнення засобів виробництва відбувалося у формі створення державного сектора економіки. До 1956 р. промисловість – в основному це були дрібні підприємства – і торгівля були практично повністю націоналізовані.

Під час першої п'ятирічки (1953-1957) китайська економіка розвивалася високими темпами. Особливо успішно розвивалася промисловість: у 1957 р. Китай за виробництвом сталі, чавуну, вугілля вийшов на 5-9-те місця у світі. Найшвидше зростала важка промисловість, величезну увагу приділяли виробництву озброєнь. За допомогою СРСР із залученням радянських фахівців було побудовано 250 нових великих промислових об'єктів. Обсяг промислової продукції в середньому щорічно зростав на 19,6%, сільськогосподарської – на 4,8%.

Такий розрив у зростанні промисловості та сільського господарства не влаштовував керівництво КПК. Сільське господарство, як постачальник продовольства і сировини, не встигало забезпечувати потреби індустріалізації. Було ухвалено рішення провести форсоване кооперування сільського господарства за радянським зразком. До кінця 1956 р. понад 90% селянських господарств було об'єднано у виробничі кооперативи з усуспільненням землі та знарядь виробництва. Те, що планувалося зробити за 15 років, здійснили за 4 роки. Негативні наслідки такого радикального зламу відносин у селі далися взнаки вже найближчим часом.

Значна частина китайських комуністів виступила проти форсованого темпу перетворень, наполягала на необхідності розвитку не лише важкої промисловості, а й легкої, що виробляє товари народного споживання, засудила свавілля в ухваленні рішень. Ця лінія проявилася на VIII з'їзді КПК у вересні 1956 р., на якому було ухвалено більш обґрунтовані та реалістичні завдання розвитку китайської економіки в другій п'ятирічці.

Однак цей підхід у політиці вже до 1957-1958 рр. було подолано. Відповідно до гасла Мао Цзедуна «Сили звільненого народу безмежні й невичерпні» міцніло переконання в тому, що всі проблеми можна вирішити, озброївшись ідеями вождя. Проти інакомислячих було розгорнуто «боротьбу з правими елементами», під час якої постраждали і комуністи, і представники інтелігенції.

Відносини КПК із КПРС значно погіршилися після XX з'їзду КПРС. Критика культу особи, розгорнута радянським керівництвом, була болісно сприйнята Мао Цзедуном. Лідер китайських комуністів вирішив будувати соціалізм «більше, швидше, краще й економніше», ніж у СРСР.

Ухвалена КПК у 1958 р. програма економічного розвитку отримала назву «трьох червоних прапорів»: «генеральна лінія», «великий стрибок» і «народні комуни». Суть цього плану полягала у форсованому будівництві комунізму через «великий стрибок» у розвитку промисловості та сільського господарства. Було поставлено завдання за п'ять років (1958-1962) збільшити виробництво сталі у 20 разів до 100 млн. т. (раніше планувалося з 5 до 10 млн. т.). Створення комун мало встановити комуністичні відносини на селі та сприяти потужному економічному зростанню.

Політика «великого стрибка» припала на 1958-1959 рр. Вона проводилася під гаслом «Три роки наполегливої праці – десять тисяч років щастя!». На селі 740 тисяч селянських кооперативів було перетворено на 23 тисячі комун. У власність комун переходили не лише земля і знаряддя праці, а й присадибні ділянки, фруктові дерева, птиця, домашнє начиння. Праця і побут у комуні були воєнізовані. Селяни харчувалися в загальній їдальні, отримували однаковий пайок, строєм ходили на роботу. Ринки в містах і селах були закриті.

Складовою частиною «великого стрибка» стала «битва за сталь». Повсюдно в Китаї в масовому порядку приступили до спорудження кустарних доменних печей. Величезна кількість селян займалася не лише виплавкою сталі, а й видобутком вугілля, спорудженням каналів, дорожнім будівництвом. Для цієї мети багатьох селян переселяли в міста. У результаті в місті не вистачало продовольства, а село не справлялося зі збиранням багатого врожаю 1958 р. Восени-взимку 1958-1959 рр. настав голод. Уже в 1958 р. стало зрозуміло, що політика «великого стрибка» провалилася. Але вона тривала ще два роки за наполяганням Мао Цзедуна.

Мільйони тонн виплавленої сталі виявилися низької якості, великих заводів було недостатньо для досягнення зазначених цілей. Урожайність зернових знизилася до рівня 1951 р. Промислове і сільськогосподарське виробництво значно скоротилися. Повсюдно спостерігався дефіцит продовольства, одягу, товарів споживання. Економіка Китаю опинилася на межі катастрофи. За роки «великого стрибка» голод забрав життя, за різними оцінками, від 10 до 30 млн осіб.

Серед населення панували песимізм і невдоволення. Серед частини

керівництва партії була зроблена спроба повернення до лінії VIII з'їзду КПК і критики гасел Мао Цзедуна. Опозиціонерів назвали «правими ухильниками», почалися чистки і репресії. Серед постраждалих комуністів були й ті, хто симпатизував СРСР. Але ці заходи не допомогли поліпшити ситуацію в країні.

До виправлення помилок компартія приступила в січні 1961 р. Було проголошено «курс на регулювання економіки». За цим рішенням стояли прагматики з вищого керівництва партії: голова КНР Лю Шаоці (1898-1969) і генеральний секретар ЦК КПК Ден Сяопін (1904-1997). Вони виступили за відмову від форсованих темпів розвитку.

Селянам повернули присадибні ділянки, дозволили тримати дрібну худобу і птицю, торгувати на ринку, займатися ремеслом. Перестали будувати дрібні підприємства кустарного типу, частину побудованих перепрофілювали на випуск сільськогосподарського інвентарю та техніки. Частину робітників переселили в село. Було частково відновлено принцип матеріальної зацікавленості та оплати праці. Лише до 1965 р. згубні наслідки політики «великого стрибка» було подолано, економіка за основними показниками наблизилася до рівня 1957 р., з голодом було покінчено.

До середини 1960-х рр. серед китайських комуністів та інтелігенції визріла серйозна опозиція щодо політики Мао Цзедуна. Для її придушення почалася нова ідеологічна кампанія «Велика культурна революція» (1966-1976). Її метою було усунення тих, хто заважає будувати комуністичне суспільство відповідно до вчення Мао Цзедуна. Основною рушійною силою кампанії було обрано молодь, з числа якої формувалися загони, що отримали назву «хунвейбіни» (червоні охоронці, червоногвардійці). Діяльність цих загонів відносять до першого етапу «культурної революції» (1966-1968).

Головним підручником у Китаї стала збірка висловлювань Мао Цзедуна, які мав вміти цитувати кожен китаєць. Згідно з ідеями Мао про «культурну революцію», до керівництва країною пробралися капіталісти, ревізіоністи, які захопили владу і прагнуть повести країну капіталістичним шляхом. Основними винуватцями цього оголошували вчителів, професорів, інших представників інтелігенції, видних партійних і державних працівників. Заняття в школах і вишах припинилися, щоб не заважати хунвейбінам проводити «культурну революцію». Почалося переслідування безлічі людей, громадських організацій, органів влади. Загони хунвейбінів, по суті, були поставлені над державою і партією, вони наводили жах на всіх китайців, незалежно від їхнього становища.

Хунвейбіни захоплювали підприємства, навчальні заклади, влаштовували показові «судові процеси» над усіма підозрюваними. Неугодних людей били, обмазували брудом, голили наголо, вбирали в блазнівські ковпаки, після знущань засилали на «трудове перевиховання» в село або заарештовували.

Партійні комітети і виборні органи влади на місцях були розгромлені. Припинили діяльність профспілки, було закрито сотні журналів і газет, шкіл, вишів, бібліотек, музеїв, театрів. Постраждала велика китайська культура: було знищено тисячі давньокитайських пам'яток, книг, картин, монастирів, храмів. Життя в країні було дезорганізоване, Китай занурився в хаос і насильство.

Ситуація в багатьох районах Китаю внаслідок розгулу цієї кампанії стала виходити з-під контролю. У деяких містах хунвейбіни зіткнулися зі спротивом населення і партійних працівників, який був підтриманий армійськими підрозділами. Наприкінці 1967 р. міністр оборони Лінь Бао отримав наказ узяти під контроль ситуацію в країні. У серпні 1968 р. рух хунвейбінів було ліквідовано. Його учасників, близько 10 млн молодих людей, було вислано у віддалені сільські райони. «Культурна революція» перейшла в більш спокійне русло.

На другому етапі «культурної революції» (1968-1976), з одного боку, тривало зміцнення режиму особистої влади і культу особи Мао Цзедуна, з іншого боку, наростали труднощі в економіці. Мао Цзедун домігся повного панування в партії. Ідеї китайського лідера були визнані «вищим етапом у розвитку марксизму-ленінізму», «дороговказною зіркою для всього людства». Мао Цзедуна стали величати «Великим керманичем». Водночас партійне керівництво розуміло необхідність стабілізації внутрішньополітичної обстановки в країні, відновлення роботи промисловості та подальшого розвитку країни.

На тлі прославлення вождя в партії до літа 1969 р. сформувалися два основні партійні угруповання. Одне на чолі з Чжоу Еньлаєм виступало за реабілітацію партійних і господарських діячів, які зазнали гонінь, застосування раціональніших методів управління економікою. Інша на чолі Лінь Бао вимагала повернення до політики «великого стрибка», цього разу під керівництвом армії. Боротьба угруповань йшла зі змінним успіхом. Під час посилення першої групи (прагматиків) у березні 1973 р. з вигнання повернувся Ден Сяопін.

У роки «культурної революції» посилилася зовнішньополітична ізоляція КНР. Відносини з СРСР продовжували погіршуватися. У 1966 р. уряд СРСР відкликав свого посла з Пекіна. Почастішали випадки порушення радянсько-китайського кордону. У березні 1969 р. відбулися

збройні конфлікти в прикордонних районах СРСР на Далекому Сході (острів Даманський), а в серпні – у Центральній Азії (район озера Жаланашколь). КНР у ці роки розірвала відносини з деякими країнами третього світу, у внутрішні справи яких намагалася втрутитися (Індонезія, Гана, Туніс тощо).

На початку 1970-х рр. зовнішньополітичні установки Китаю почали змінюватися. КНР почала налагоджувати відносини з соціалістичними країнами, які мали розбіжності з СРСР, а також зі США. Китайські керівники визнали принцип мирного співіснування країн з різним суспільним ладом.

У 1971 р. КНР стала постійним членом Ради безпеки ООН. У лютому 1972 р. президент США Р. Ніксон відвідав Китай, почалася нормалізація відносин. Після цього КНР відновила дипломатичні відносини з Японією, Канадою і більшістю країн Заходу. Нормалізація радянсько-китайських відносин відбулася лише після 1985 року.

Мао Цзедун помер 1976 року на 83-му році життя. З його смертю епоха «культурної революції», яка тривала десять років, завершилася. Китайці назвали цей час «десятиліттям великої смути», «десятиліттям хаосу і плутанини».

5.3.5. Курс на будівництво соціалістичної ринкової економіки

У 1992 р. на XIV з'їзді КПК мету соціально-економічних реформ було визначено як будівництво соціалістичної ринкової економіки. У 1993 р. Ден Сяопін помер, але з його смертю курс реформ не змінився. Цзян Цземінь, лідер КПК, проводив політику компромісу, намагався орієнтуватися на всі верстви китайського суспільства. Водночас на XV з'їзді партії в 1997 р. вірність ідеям марксизму-ленінізму, Мао Цзедуна і Ден Сяопіна було підтверджено.

У 2003 р. КНР очолив Ху Цзіньтао. За його правління до конституції країни було внесено поправки, які узаконили курс на ринкову економіку. Було ухвалено поправку про створення та вдосконалення режиму соціального забезпечення, захист приватного майна, повагу і гарантії прав людини. Поступово західні демократичні цінності дедалі більше утверджувалися в Китаї, але ідеї соціалізму залишалися основними. Наступником Ху Цзіньтао на вищих постах у КНР став у 2013 р. Сі Цзіньпін (р. 1953). Він підтвердив вірність ідеям соціалізму і провідну роль Комуністичної партії Китаю в житті країни. Цей лідер дедалі більше зміцнює свій вплив у партії та державі. У 2018

р. в основний закон було внесено ідеї Сі Цзіньпіна, до цього в конституції значилися лише Мао Цзедун і Ден Сяопін. Також було знято обмеження на зайняття посади Голови КНР двома 5-річними термінами. Це обмеження, введене в конституцію в 1982 р., не протрималося в Китаї і тридцяти років.

Наприкінці XX – початку XXI ст. курс на створення соціалістичної ринкової економіки, «соціалізму з китайською специфікою» продовжився. Уже в 1990-ті рр. Китай перейшов до реалізації стратегії експортної орієнтації економіки. Експортна продукція вироблялася в особливих районах, куди йшло залучення іноземних інвестицій. Почався й експорт капіталу.

Вступ Китаю до СОТ у грудні 2001 р. спричинив зміни в розвитку економіки. Країна відчувала дефіцит багатьох ресурсів, водночас намагалася вийти на нові міжнародні ринки. Тому КНР перейшла до формування транснаціональних корпорацій. Серед найважливіших кроків у цьому напрямі стало укладення договору з країнами АСЕАН про створення зони вільної торгівлі.

Під час світової фінансової кризи 2008 р. темпи зростання китайської економіки залишилися високими. У 2010 р. Китай обігнав Японію за обсягом ВВП, вийшовши на друге місце у світі після США. Це місце КНР зберегла і пізніше, зокрема у 2020 р.

За останні 20 років (з 2004 р.) ВВП Китаю збільшився в 11 разів. З усіх великих країн світу лише Китай зумів уникнути економічних наслідків пандемії коронавірусу. Але дохід ВВП на душу населення в Китаї все ж далекий від показників розвинених країн. За підсумками 2024 року він склав усього $10480).

Незважаючи на позитивні результати економічних реформ, які розпочалися вже понад сорок років тому, країна зазнає труднощів. Бурхливе зростання промисловості посилило розрив між рівнем соціально-економічного та культурного розвитку міста і села. Поглибилися відмінності в розвитку різних областей Китаю. Завдання індустріалізації вирішені не у всіх районах країни. Утворилися великі зони екологічних лих. Темпи зростання китайської економіки в 2010-ті рр. дещо знизилися. Це пов’язано з переходом до постіндустріального розвитку з розширенням сфери послуг і поліпшенням якості життя населення. Рух уперед за рахунок залучення у виробництво все нових ресурсів і дешевої робочої сили вже не дає колишнього приросту економіки. Необхідні інновації, висока кваліфікація співробітників, нові джерела економічного зростання. Китайське керівництво у зв’язку з цим поставило у 2018 р. завдання створення «цифрового Китаю», розвитку

системи соціального забезпечення, вирішення екологічних проблем.

Як Китаю вдалося подолати масові злидні і стати однією з найбільших економік світу, маючи на чолі країни комуністичних лідерів? Більшість фахівців сходяться на думці, що вирішальну роль зіграла традиційна конфуціанська цивілізаційна основа китайського суспільства з високою дисципліною і культурою праці. Тисячоліттями в китайському народі було присутнє прагнення до самовдосконалення, досягнення соціальної гармонії, розуміння того, що результат залежить від власних зусиль людини. Під час декларації ідей марксизму-ленінізму китайські лідери висунули ідеї, співзвучні конфуціанським уявленням про «державу малого благоденства». Отже, Ден Сяопін закликав до створення «середньозаможного суспільства», в якому люди поважають закон, задовольняються середнім достатком. Опора на традиційні цінності дала змогу пробудити енергію народу і здійснити модернізацію.

5.4.6. Конституційний лад КНР

Великі битви виграють без бою.

(китайська приказка)

У 1982 р. було ухвалено *нову Конституцію КНР*, яка визначила політичну сутність держави як демократичну диктатуру народу (по суті, диктатуру пролетаріату). Значні зміни відбулися в державному устрої.

Слід відзначити, що перебудова в Радянському Союзі відбувалася принципово інакше. Принципова помилка радянського лідера М. С. Горбачова і його радників полягала в тому, що перебудову в СРСР вони почали з реформування політичної, а не економічної системи. Вони виявилися не в змозі зрозуміти, що КПРС була несучою конструкцією радянського суспільства, що скріплює воєдино різноманітні за історією, традиціями, конфесіями, культурою, кліматом, національним та етнічним складом, економічним потенціалом території.

Система державного управління КНР у центрі та на місцях будувалася відповідно до принципів, які свого часу були характерними для більшості країн, що входили до світової соціалістичної системи. У КНР не було прийнято концепції поділу влади. Кістяком державного апарату проголошувалися масові представницькі організації типу Рад – зборів народних представників, які формували органи державного управління загальної компетенції. Їм і було надано всю повноту

державної влади (організаційно-правова концепція єдності державної влади). Виокремлювалися: органи державної влади (вищі та місцеві), органи державного управління (вищий орган загальної компетенції – уряд, місцеві – виконавчі комітети зборів народних представників), органи суду і прокуратури.

До числа вищих органів державної влади належать: Всекитайські збори народних представників (ВЗНП) – верховний орган державної влади, його Постійний комітет.

Всекитайські збори народних представників обирають на п'ять років. Депутати ВЗНП повинні поєднувати депутатську роботу з працею на виробництві, в установах тощо. Вважається, що статус «невільного депутата» дає йому змогу бути тісно пов'язаним із масами, працювати разом із ними, краще знати їхні настрої та потреби.

ВЗНП – орган однопалатний. У нього немає постійного голови і постійного керівного органу. Засіданнями керує президія, яку обирають на кожній сесії. Члени президії головують на засіданнях зазвичай по черзі. ВЗНП створює галузеві (спеціалізовані) постійні комісії: фінансово-економічну, у закордонних справах тощо.

Своєрідне становище в системі вищих органів державної влади посідає *Постійний комітет ВЗНП*. З одного боку, він є органом ВЗНП, з іншого боку – вищим органом державної влади, що має самостійні повноваження, які він здійснює незалежно від того, засідає чи не засідає ВЗНП. До власної компетенції Постійного комітету ВЗНП належать: тлумачення Конституції і законів, контроль за роботою уряду (Державної ради), контроль за роботою Центральної військової ради, Верховного народного суду, Верховної народної прокуратури, право скасовувати акти органів державної влади провінцій, автономних районів, міст центрального підпорядкування.

Главою держави є *голова КНР*. Його повноваження зводяться переважно до видання актів, якими оформлюються рішення ВЗНП і його Постійного комітету. Він призначає багатьох вищих посадових осіб, нагороджує державними нагородами, присвоює почесні звання, призначає та відкликає дипломатичних представників КНР, ратифікує й денонсує міжнародні договори тощо.

Повноваження голови на практиці обмежені, всі важливі рішення ухвалюють центральні органи Комуністичної партії Китаю спільно з органами державної влади, відповідно до яких і діє голова КНР. Його обирає ВЗНП на п'ять років. Одну й ту саму особу не може бути обрано на цю посаду більше двох разів поспіль.

До числа вищих органів державного управління належить

Державна рада. Згідно з Конституцією, вона є виконавчим органом вищих органів державної влади, вищим державним адміністративним органом. Із цього формулювання випливає, що Державна рада, з одного боку, є вищим органом державного управління загальної компетенції, якому підпорядковані всі галузі та всі органи державного управління, з іншого – є виконавчо-розпорядчим органом і через це проводить у життя політику, виражену в актах вищих органів державної влади.

Державна рада утворюється ВЗНП. Вона складається з прем'єра Державної ради (він не може обіймати цю посаду більш як два п'ятирічні строки), його заступників, міністрів, голів комітетів, які мають ранг міністра.

Він здійснює повноваження, подібні до повноважень урядів в інших країнах. Він керує діяльністю центральних галузевих адміністративних органів, якими є міністерства, державні комітети та відомства, а також адміністративною роботою, що має загальнодержавний характер, але не входить до компетенції галузевих органів.

Державна рада не лише здійснює централізоване керівництво діяльністю всіх державних адміністративних органів на місцях, а й встановлює конкретне розмежування повноважень між центральними державними адміністративними органами та відповідними органами провінцій, автономій та міст центрального підпорядкування.

У перервах між сесіями ВЗНП і засіданнями Постійного комітету вона може видавати з економічних питань акти, які зазвичай ухвалюють у вигляді закону. Багато актів Державної ради ухвалюють у вигляді спільних рішень Державної ради і Центрального комітету (ЦК) КПК.

Зі вступом країни в епоху всебічних реформ наприкінці 1970-х рр. (точка відліку – III пленум ЦК КПК у грудні 1978 р.) державний апарат КНР неодноразово піддавався різним перебудовам.

Найрадикальнішу реформу було розпочато 1993 р. після ухвалення 1-ю сесією ВЗНП 8-го скликання свого роду програми перебудови Державної ради. У віданні уряду залишалися головним чином загальне планування, забезпечення втілення в життя єдиних політичних установок, координація, здійснення нагляду і контролю. Ставилося завдання врегулювати відносини між центром і місцями, раціонально розмежувати сфери компетенції центрального і місцевих урядів для того, щоб сповна виявити і розвинути активність як центру, так і місць. Відповідно до керівної ідеї реформи для кожної категорії підрозділів Державної ради було розроблено свої моделі перебудови. У її складі було збережено (або новостворено) підрозділи, що здійснюють регулювання і контроль на макрорівні; підрозділи, що здійснюють управління

державними службами; служби, які відповідають за життєво важливі для всього народного господарства базові галузі та нові технології. Як щодо збережених, так і щодо новостворених міністерств (комітетів) було передбачено перебудову функцій, скорочення сфери адміністрування і передання повноважень підвідомчим підприємствам відповідно до вимог ринкової економіки. До того ж, проведено скорочення кількості внутрішньовідомчих структур і персоналу.

Стали практикуватися нові методи комплектування державного апарату. Сотні тисяч людей брали участь в іспитах на штатні посади в урядах різних ступенів. Вперше зараховані на посади державні службовці проходили річний випробувальний термін, протягом якого вони також проходили курс навчання практичної роботи. Для державних службовців, зарахованих до установ провінційного рівня і вище, вимагався обов'язковий дворічний стаж «низової» роботи.

Відповідно до Тимчасового положення про державних службовців 1993 р. до державних службовців було віднесено працівників адміністративних органів усіх ступенів. Було встановлено ранжовану ієрархію працівників державних адміністративних органів, причому ранги пов'язували із обійманням певних посад: перший ранг – у прем'єра Держради, другий і третій – у його заступників і членів Держради, третій і четвертий – у міністрів і голів адміністрацій провінційного рівня і т.д. Табель про ранги замикають діловоди (10-15-й ранги).

У районах національної автономії та відомствах у справах національностей під час зарахування на державну службу надавали пріоритет претендентам із національних меншин.

Нова система державної служби передбачає регулярні атестації державних службовців. Було передбачено поточні та підсумкові атестації за результатами року. Система атестацій сприяла подоланню практики, що існувала в минулому, коли між працівниками не проводили відмінностей залежно від якості їхньої роботи.

Особливе значення мають положення, спрямовані на усунення впливу в державній службі родинних стосунків: було встановлено, що особи, пов'язані подружніми зв'язками, відносинами прямого кровного споріднення або непрямими родинними зв'язками в межах трьох поколінь, а також родинними зв'язками по лінії дружини або чоловіка, не можуть обіймати посади в одному й тому самому адміністративному підрозділі, підкоряючись одному і тому самому керівникові, не можуть перебувати в прямому підпорядкуванні одна одній. Таким державним службовцям не можна займатися контрольною, ревізійною, кадровою та фінансовою діяльністю в установах, де зазначені вище родичі обіймають

керівні посади.

Передбачалося також, що на місцях (за винятком урядів у районах національної автономії) на керівних посадах повітового і нижчого рівнів не повинні перебувати уродженці даної місцевості. Ці встановлення спрямовані проти утворення кругової поруки осіб, пов'язаних родинними стосунками.

Державним службовцям заборонялося займатися торгівлею, підприємництвом і брати участь в іншій господарській діяльності, що приносить прибуток.

Конституція країни чіткіше визначила становище *органів місцевого управління*. Перші спроби реформування місцевих адміністративних органів було здійснено ще на початку 1980-х рр. Ця реформа, однак, не зачепила сутності адміністративної системи, хоча під час її проведення скоротився чисельний склад керівних працівників, знизився їхній середній вік. Одночасно було поставлено питання про розмежування функцій партійних і адміністративних органів. На практиці це звелося до відходу з адміністративних постів низки керівників місцевих партійних органів.

Ширша перебудова адміністративного апарату на місцях розпочалася в 1990-ті рр. на рівні волостей і повітів і продовжилася в наступному десятилітті, вже у XXI ст.

Сьогодні *місцеві народні уряди* (МНУ) формуються *зборами народних представників* (ЗНП) у всіх одиницях адміністративного поділу КНР, якими є провінції, автономні райони (області), міста центрального підпорядкування, автономні округи, повіти, автономні повіти, міста, міські райони, волості, національні волості та селища.

Місцеві народні уряди є органами управління загальної компетенції та мають подвійне підпорядкування. Вони несуть відповідальність перед СНП, що їх утворюють, і їм підзвітні. Водночас вони підпорядковуються вищим державним адміністративним органам, тобто народним урядам або Державній раді. Демократизація державних інститутів має вельми дозований характер у рамках усталеної політичної системи. Відхід від колишньої системи управління, заснованої на адміністративно-командних методах, здійснюється поступово.

5.3.7. Майбутнє держави «соціалістичної ринкової економіки»

Китай іде шляхом перетворення на супер-державу.

М. Педреро,
сучасний іспанський політик

Завдяки розпочатим реформам у всіх галузях соціально-економічного життя в країні відбулися значні зміни. Стара модель економіки відходила в минуле у зв'язку з поставленою XIV з'їздом КПК (жовтень 1992 р.) метою побудови «соціалістичної ринкової економіки».

Було взято курс саме на запровадження планової ринкової економіки. Державні підприємства переводили на госпрозрахунок, заохочували розвиток дрібного і середнього бізнесу. Стимулювалися іноземні капіталовкладення. У сільському господарстві, де досі зайнята більша частина працездатного населення, було запроваджено систему сімейного підряду за збереження колективної власності на землю. Усе це сприяло прискоренню темпів розвитку країни.

КНР йшла шляхом вдосконалення державно-правових інститутів, які ставали дедалі більш пристосованими до виконання завдань, що стоять перед країною.

У новітній час у Китаї стрімко за історичними мірками відбувається процес консолідації. Сьогодні китайці – це єдина і патріотично налаштована нація, що виявляє небачену раніше активність.

Китай раніше за інші великі країни почав пошуки змішаних моделей, орієнтованих на успіх. Тут іде пошук такого розумного поєднання ринкових і державних механізмів, суспільної та державної власності, яке забезпечує сучасному Китаю успішний і швидкий розвиток протягом останніх років. Прикладу такого швидкого й успішного реформування великої країни світ ще не знав. Отже, Китай практично безболісно подолав проблеми, що виникли у зв'язку зі світовою фінансовою кризою 2008 р.

Швидкий розвиток було забезпечено не лише опорою на власні сили, а й розумним використанням досвіду і досягнень багатьох інших країн1. Після утворення КНР за допомогою радянської техніки і технології та за участю радянських фахівців було створено сотні підприємств.

Державний апарат комуністичного Китаю зберіг радянські підходи до його організації. У Китаї ніхто не припускав і не передбачав того, що

СРСР може зруйнуватися як держава. Його крах викликав у правлячому прошарку Китаю занепокоєння і тривогу. Ця тривога була зрозуміла, оскільки під час будівництва як радянського, так і китайського державного апарату використовували подібні принципи, рішення і схеми.

У Китаї був проведений власний ретельний аналіз причин і умов, за яких став можливий крах СРСР і Комуністичної партії. Результатом цього аналізу стала певна корекція китайської політики у вирішенні завдання побудови соціалістичного суспільства, що сприяло зміцненню державно-правових реформ у країні.

Одним із основних чинників успіху є наявність ефективних компетентних лідерів, які можуть спиратися на ширший, але також висококваліфікований прошарок управлінців другого ешелону. Сьогодні Китай має в своєму розпорядженні дуже ефективну і професійну групу керівників. Ключовою конструкцією сучасного китайського суспільства є правляча Комуністична партія, що налічує у своїх лавах близько 75 млн. членів і близько 5 млн. партійних організацій (у Китаї діє безліч дрібних партій, що дотримуються ліберальних поглядів, але їхній вплив у країні невеликий).

Фактично головним органом влади є Політбюро ЦК КПК. Відповідно, у провінціях і містах Китаю центрами влади є провінційні комітети КПК. Ідеологією є китайська версія соціалістичної ідеології. Прихильність до неї залишається сьогодні важливим джерелом єдності та міцності китайської держави.

Інших засобів і шляхів для швидкого підйому економіки, окрім тих, які запропонувала народові КПК, у Китаю у XXI ст. немає. Лише сильна державна влада, соціалістична і патріотична ідеологія дали змогу Китаю подолати зовнішню залежність, відсталість і мобілізувати націю на розвиток країни.

Останніми роками реформи були істотно поглиблені, але наразі збережено основоположні соціалістичні принципи державності. Китай став основною промисловою майстернею світу. За виробництвом споживчих товарів він вийшов на перше місце. Китай успішно і швидко розвиває свої космічні дослідження і програми. Уже сьогодні він здійснює велику програму з дослідження Місяця і заявляє про плани висадки на нього космонавтів не пізніше 2020 р.

Майбутнє світової соціалістичної державності багато в чому залежатиме від успішного розвитку Китаю.

5.3.8. Право: від монархічного та буржуазного законодавства до соціалістичної законотворчості

> До юристів китайці ставляться з недовірою... конкретне рішення для них повинне відповідати справедливості та гуманним почуттям, а не бути втиснутим у рамки юридичної схеми.
>
> ***Р. Давид***

З виникненням у Китаї республіканської форми правління почався процес модернізації традиційного права. У 1912 р. було ухвалено Кримінальне укладення, потім (у 1928 і 1935 рр.) було проведено його редакцію, внесені зміни. З 1928 р. Укладення було перейменовано в Кодекс. Він запозичив багато положень кримінального законодавства Японії та країн Західної Європи.

У наступні роки в кодифікаційних роботах відновилися прагнення до більшого врахування особливостей національної правової культури. У всіх нормативно-правових актах встановлювалася підвищена кримінальна відповідальність за посягання на життя, здоров'я і честь родичів. Існували вікові обмеження застосування смертної кари. Враховувалася вина злочинця.

Проєкт Цивільного кодексу було розроблено до кінця 1925 р., але через революційні події його остаточно ухвалили лише в 1930 р., він набув чинності в 1931 р. Кодекс регулював майнові відносини в загальній формі. Багато питань він не охоплював, що вимагало розроблення окремих законів. Кодекс орієнтувався на відповідні кодекси Японії та Німеччини.

Основні закони в період гоміньданівського правління було зведено в Люфацюаньшу – «Повну книгу шести законів», до якої ввійшли норми конституційного, цивільного, цивільно-процесуального, адміністративно-процесуального, трудового, фінансового та земельного права. Спроби впровадження цих законів на території всього Китаю були безуспішними. Адже в цей історичний період перманентно тривала громадянська війна.

У 1932 р. було ухвалено нормативні правові акти в царині цивільного права, що стосувалися вкладення капіталів у торговельні та промислові підприємства і правил про позики. Передбачалося проведення соціальних перетворень, спрямованих на руйнування

феодальної системи землеволодіння.

У лютому 1949 р., ще до утворення КНР, комуністи, що прийшли до влади, скасували дію гоміньданівського законодавства на території освоєних районів.

Разом із проголошенням Китайської Народної Республіки почалося створення нового соціалістичного права. У розвитку права соціалістичного Китаю можна виділити чотири етапи: 1) етап становлення нового права (1949-1956 рр.); 2) період "великого стрибка" і "культурної революції" (1957-1976 рр.); 3) відновлення правової системи Китаю (кінець 1970-х – початок 1980-х рр.); 4) розвиток соціалістичного права відповідно до нових умов.

На *першому етапі* ухвалені тимчасові конституційні акти визначали правові основи держави. Водночас у Китаї 1950-х рр. була відсутня цілісна правова система. Законодавство Китаю мало розрізнений характер через роз'єднаність окремих його територій у перші повоєнні роки.

На формування системи права значний вплив мали політична і правова культура суспільства, що існувала тоді, та військово-командні методи керівництва країною. Правотворчість вирізнялася багатосуб'єктністю, що виражалася в наданні нормотворчих прав широкому колу владних органів.

На самому початку 1950-х рр. було ухвалено кілька важливих загальнокитайських нормативних актів із *кримінального права*. Створювали нормативні акти за групами однорідних злочинів, наприклад про заборону наркотиків, про покарання за контрреволюційну діяльність, за підрив державної грошової системи, за корупцію та ін..

У середині 1950-х рр. було ухвалено низку важливих актів із *трудового права*, що регулювали відпустки, пенсійне забезпечення, порядок звільнення робітників і службовців та інші питання трудового права.

На *другому етапі* проявилися нігілістичні тенденції щодо права і законності, що призвели до применшення ролі законодавства в регулюванні суспільних відносин. Право стало розглядатися як знаряддя придушення, необхідне для боротьби з ворогами народу. Для цього етапу типовими були зниження ролі, а потім і припинення діяльності представницьких органів, фактична відмова від дотримання законності.

Однією з відмінних рис *третього етапу* в правовому розвитку Китаю стало відновлення правової системи Китаю. У 1978 р. було ухвалено нову Конституцію, потім було оприлюднено правову програму, в якій як пріоритетні напрями було визначено ухвалення нормативних

актів у господарській сфері, в охороні громадського порядку та організації державних органів. На *четвертому етапі* відбулася і відбувається систематизація права у зв'язку із запровадженням соціалістичної ринкової економіки.

У КНР намітилася тенденція до формування дворівневої системи джерел права в низці галузей: 1) закони; 2) підзаконні акти, зазвичай іменовані положеннями про порядок застосування того чи іншого закону, в яких розвиваються і конкретизуються норми вихідного закону. Відбувається поділ актів суб'єктів державного управління на нормовстановлювальні та такі, що визначають порядок проведення в життя відповідних актів.

Основними джерелами права КНР є Конституція 1982 р., засновані на ній органічні закони, що визначають принципи організації та діяльності державних органів, а також нормативні акти органів державної влади та державного управління (у китайській термінології – державних адміністративних органів) різних рівнів, спільні нормативні акти державних адміністративних органів та керівних органів Компартії Китаю і громадських організацій, у яких містяться владні юридичні норми.

Правові норми містяться в законах, ухвалюваних у КНР Всекитайськими зборами народних представників і їхнім Постійним комітетом.

До відання Державної ради належить видання підзаконних нормативних правових актів. За своєю юридичною силою ці правові акти слідують за загальнодержавними законами і стоять вище за місцеві закони та відомчі акти. Вони є мірилом і стандартом адміністративної діяльності держави і мають обов'язкову силу в масштабах усієї країни. Кожен із них перед офіційним затвердженням проходить експертну перевірку в Правовому управлінні Держради. Потім їх передають у Постійне бюро Держради або безпосередньо прем'єру чи одному з його заступників.

До числа джерел права входять також розпорядження, інструкції та положення, які видають міністерства, державні комітети і центральні відомства; локальні нормативні акти, які видають місцеві збори народних представників або їхні постійні комітети і місцеві народні уряди. Наразі місцеві збори народних представників провінцій і міст центрального підпорядкування та їхні постійні комітети можуть видавати з подальшою реєстрацією в Постійному комітеті ВЗНП місцеві закони, що не суперечать Конституції, законам і адміністративно-правовим актам.

У районах національної автономії органам самоврядування надано право видавати окремо положення про автономію – з подальшою реєстрацією в Постійному комітеті ВЗНП.

Активно проведена господарська реформа, пожвавлення цивільного обороту, широке залучення іноземного капіталу створили передумови для прийняття численних нормативно-правових актів. Було ухвалено закони про підприємства, засновані на капіталі іноземних фірм, про господарський договір, про міжнародні господарські договори, різні акти про спільні підприємства.

У 1986 р. було введено в дію загальні положення цивільного права, близькі за змістом до традиційно зрозумілої Загальної частини Цивільного кодексу. У 1989 р. було ухвалено Адміністративно-процесуальний кодекс, низку законів і постанов, що встановили підстави для адміністративного провадження за зверненнями громадян і організацій.

У 90-ті рр. XX ст. було оновлено й ухвалено в новій редакції Кримінальний і Кримінально-процесуальний кодекси. Вони поєднували завдання підтримання суворого порядку в суспільстві з гуманізацією права і правосуддя.

Усе це свідчило про модернізацію китайського законодавства, яка триває і в XXI ст.

У Китаї існують загальні та спеціальні *суди*. До загальних належать Верховний народний суд і місцеві народні суди трьох щаблів – вищого, середнього та нижчого. Спеціальними судами є військові, але, згідно із законодавством, можуть бути утворені й інші спеціальні суди. На практиці, однак, відповідно до традицій населення рідко звертається до суду, надаючи перевагу недержавним, неформальним методам вирішення спорів. Верховний народний суд формується вищими органами державної влади. Він здійснює судовий контроль за діяльністю загальних і спеціальних судів. Справи по першій інстанції він практично не розглядає. Низова ланка місцевих народних судів формується громадянами шляхом виборів, інші місцеві суди обираються місцевими органами влади.

Суди розглядали справи, як правило, колегіально, деякі кримінальні справи – за участю народних засідателів, яких обирали колективи підприємств, установ і за місцем проживання. Нескладні цивільні та незначні кримінальні справи могли бути розглянуті суддею одноосібно.

У КНР немає спеціальної системи органів адміністративної юстиції, проте в системі судів загальної юриспруденції існують палати

(колегії) в адміністративних справах. Народні суди приймають скарги щодо конкретних дій адміністративних органів та їхніх посадових осіб, які порушують законні права та інтереси громадян і юридичних осіб. Законодавчо закріплено види адміністративних справ, які розглядають народні суди. Переважно до них належать справи, пов'язані з оскарженням таких адміністративних санкцій, як затримання, штраф, вилучення дозволу або посвідчення, конфіскація майна або накладення на нього арешту. Отже, з кінця 1980-х рр. були доволі частими випадки оскарження дій адміністративних органів та їхніх посадових осіб у зв'язку з посяганням на надане законом право громадян на підрядне господарювання.

Судовий процес узгоджується з проголошеними загальними принципами провадження в народних судах КНР. До таких *принципів* належать:

– дотримання законності в діяльності судових органів;

– забезпечення незалежності судів від адміністративних органів, громадських організацій та окремих осіб;

– гласний розгляд справ.

Специфіка китайського судочинства полягає в допущенні нерівноправного процесуального становища професійних адвокатів та інших захисників обвинувачених, відсутності чіткої вказівки на підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, у збереженні практики показових масових судових процесів, у необов'язковості участі народних засідателів у розгляді справ народними судами першої інстанції тощо.

Конституція 1982 р. закріплювала деякі загальноприйняті принципи правосуддя, зокрема право обвинуваченого на захист. У ній йшлося і про рівноправність громадян під час розгляду справ, про право громадян різних національностей використовувати свою мову в судочинстві.

Сучасне право Китаю – вельми складна за змістом система, що виражається, по-перше, через традиційні уявлення, що глибоко вкоренилися у свідомості народу, а саме уявлення про належну поведінку, моральну відповідальність перед суспільством і, по-друге, через систему загальнообов'язкових формально визначених норм, підтримуваних силою державного примусу.

5.4. Індія: становлення національної держави.

Індія в Новітній час стала однією з найбільших азійських держав. Вона являла собою країну, населену сотнями народів різних рас і релігій. На початку XX ст. Індія, як і раніше, залишалася колонією Великої Британії. Це було вкрай неоднорідне в національному, соціальному, кастовому, класовому і релігійному відношенні традиційне суспільство. Його основою, як і раніше, виступав кастовий лад. Англійські колонізатори використовували його у своїх інтересах: верхівка індійського суспільства співпрацювала з англійськими завойовниками. Вкрай неоднорідним було індійське суспільство в конфесійному відношенні. Індуїсти, які сповідували брахманізм, здавна ворогували з мусульманами. Своєю чергою індуїсти і мусульмани гнобили християн, буддистів. «Священну війну» з іновірцями провели сикхи, чия релігія виникла в результаті злиття індуїстських та ісламських традицій.

Колоніальне панування гальмувало соціально-економічний розвиток Індії, сприяло збереженню в країні феодальних відносин. Більша частина народу жила в злиднях. Мало хто з індусів міг читати й писати, а середня тривалість життя була низькою.

Визрівали протестні настрої, прагнення до єднання, бажання звільнитися від колоніальної залежності.

5.4.1. Етапи національно-визвольного руху

> Спочатку тебе ігнорують. Потім з тебе сміються. Потім з тобою борються. Потім ти перемагаєш!
>
> ***Магатма Ганді,***
> *індійський політичний та громадський діяч XIX-XX ст.*

Національний рух опору бере свій початок у 1885 р., коли виник Індійський національний конгрес (ІНК) – партія, лідери якої – ліберальні діячі та представники національної інтелігенції – об’єднували різнорідні верстви індійського суспільства навколо ідеї незалежності, критикували англійську владу за зловживання, виступали за розвиток індійської економіки. ІНК використовував лише мирні засоби: публікацію статей, організацію маніфестацій і демонстрацій, зокрема тих, що закликали не

купувати іноземні товари. Почалися страйки робітників, що охоплювали цілі провінції. На вулицях міст запалали багаття з привізних товарів (європейського одягу, меблів тощо).

Англійці вирішили застосувати політику «розділяй і володарюй». У 1905 р. віце-король Індії лорд Дж. Керзон розділив Бенгалію – найбільш неспокійну провінцію – на Західну (індуїстську) і Східну (мусульманську). Політичні вожді мусульман, які незабаром заснували Мусульманську лігу, підтримали це рішення, але індуїсти виступили проти.

У 1909 р. новий віце-король лорд Дж. Мінто скасував поділ Бенгалії і провів реформу, що розширювала участь індійців у провінційних законодавчих радах. Це отримало схвалення поміркованої більшості Конгресу, і масовий рух за незалежність країни пішов на спад.

У роки Першої світової війни індійців обклали новими важкими податками, а запаси продовольства конфіскували на військові потреби, не залишивши нічого для допомоги голодуючим. Загалом від голоду та епідемій загинуло близько 12 млн. індійців.

Розпочався новий етап індійського національно-визвольного руху. Він був пов’язаний з ім’ям видатного політичного діяча Махатми Ганді, який очолив масову боротьбу індійців за незалежність і самоврядування шляхом бойкоту англійської колоніальної адміністрації.

Махатма – титул індійських духовних наставників – буквально «велика душа». Мохандас Карамчанд Ганді народився 2 жовтня 1869 р. Навчався у Великій Британії на адвоката. Там він познайомився з європейською філософією і літературою. Кар’єру адвоката Ганді розпочав у Південній Африці, де захищав права індійців, які проживали там. Саме тоді він виробив тактику мирного опору насильству. Саме тоді його стали називати Махатмою. У 1915 р. він став одним із лідерів партії Індійський національний конгрес. 30 січня 1948 р. М. Ганді був застрелений одним із членів індуїстської екстремістської організації.

Як основний метод боротьби за незалежність Ганді запропонував політику ненасильницького опору. Він пропонував повністю відмовитися від співпраці з колонізаторами, не купувати їхні товари, не працювати в їхніх установах, не служити в їхній армії. Ганді закликав відмовитися від силових акцій, тим паче відповідати на силові дії, оскільки, згідно з Ганді, насильство породжує лише нове насильство. Він говорив, що тим, хто помирає за свободу, потрібно набагато більше мужності, ніж тим, хто вбиває в ім’я неї.

У липні 1918 р. англійський уряд оприлюднив план реформ в управлінні Індією. Англійці мали намір створити в центрі й на місцях

виборні законодавчі органи з представників корінного населення. Щоб привернути на свій бік індійську буржуазію і розколоти визвольний рух, у 1919 р. англійський парламент затвердив новий Закон про управління Індією, згідно з яким кількість членів Державної ради і Законодавчих зборів Індії було збільшено. У провінціях передбачалося створити міністерства.

Однак в обранні центральних органів міг брати участь лише 1% населення. Основні органи управління залишалися у віданні губернатора. За цим законом колоніальна влада могла ув'язнити будь-яку особу, підозрювану в антиурядових настроях. Це викликало потужне обурення народних мас.

У квітні 1919 р. у штаті Пенджаб 20-тисячний мітинг місцевих прихильників ІНК був розстріляний англійськими військами. Ця бійня сколихнула Індію. ІНК вирішив почати по всій країні кампанію мирної непокори. Мільйони людей відмовлялися працювати на колонізаторів і купувати англійські товари, влаштовували страйки і демонстрації. Чисельність ІНК зросла і в другій половині 1930-х рр. досягла 5 млн осіб. ІНК був серйозною політичною силою, його члени взяли участь у виборах до місцевих законодавчих зборів і перемогли в більшості провінцій. Однак об'єднати дії ІНК, мусульман і послідовників інших релігій не вдалося. Колоніальна адміністрація прагнула розколоти партії індійців, складаючи виборчі списки окремо для різних конфесій: для мусульман, індусів, сикхів, індійських християн і європейців.

Лідери Мусульманської ліги заявляли, що Індія складається з двох націй з різною історією, релігією, культурою, наголошували, що їхній ворог не англійська колоніальна адміністрація, а ІНК, який виражає інтереси лише індусів. Саме тоді вперше заговорили про утворення Пакистану – «країни чистих», окремої мусульманської держави на території Індії.

Британська колоніальна адміністрація використовувала в Індії дві моделі колоніального управління: пряме управління безпосередньо з Лондона і непряме – через місцеву адміністрацію. Індія була розділена на так звану Британську колонію Індію, що складалася з 16 провінцій і управлялася з Лондона, і протекторат, до якого входило понад 500 феодальних князівств, і в якому діяла система управління через місцеву адміністрацію (місцевих раджів, вождів племен).

У вересні 1939 р. Індія як частина Британської імперії виявилася втягнутою у Другу світову війну. У країні зросли податки, влада ввела заборону на страйки і демонстрації. Індійський народ із новою силою висував вимоги щодо незалежності.

Консервативний уряд Великої Британії на чолі з У. Черчиллем був непохитним противником надання незалежності Індії. Сам У. Черчилль не міг допустити думки про те, що на чолі країни після звільнення може стати М. Ганді, якого він презирливо називав «напівголим факіром». Тому у відповідь на вимогу ІНК «Незалежність негайно» в березні 1942 р. англійський уряд кинув до в'язниці лідерів ІНК і 100 тис. їхніх прихильників.

Після закінчення Другої світової війни національно-визвольний рух набув особливого розмаху.

У 1945 р. уряд Великої Британії пообіцяв передати владу в Індії місцевому уряду. Одночасно було схвалено план поділу країни на індуїстську і мусульманську держави. Після звістки про план поділу в найбільших містах почалися криваві погроми, в яких індуїсти і мусульмани вбивали один одного. Лише авторитет М. Ганді, який на знак протесту проти погромів оголосив голодування, зупинив кровопролиття.

Не покладаючись більше на обіцянки, індійський народ не лише вимагав незалежності, а й домагався її революційним шляхом. У лютому 1946 р. почалося повстання індійських військових моряків у Бомбеї, підтримане суднами індійського військово-морського флоту, деякими сухопутними військовими частинами і потужними демонстраціями трудящих. Наступного ж дня уряд Великобританії зробив заяву про свій намір надати Індії будь-яку форму самоврядування.

5.4.2. На шляху самостійного розвитку. Конституція Індійської республіки

> Нації не люблять жити під пануванням інших націй, хоч би якими б добрими і великими вони не були.
>
> ***Магатма Ганді***

Незалежність від Англії країна здобула в 1947 р., після того як колонія Британська Індія була розділена на дві частини – Індійський союз і Пакистан. Розчленування країни спричинило незліченні лиха. Сотні тисяч людей насильно переселялися. Економічні чеські зв'язки, що встановилися століттями, були штучно розірвані. В Індії залишилися майже вся промисловість і корисні копалини, а в Пакистані – більша частина посівів джуту і бавовни.

Для того щоб до складу Пакистану увійшли всі території з мусульманською більшістю, країна була поділена на дві частини. Західний Пакистан і Східний Пакистан виявилися розділеними територією Індії. Мільйони мусульман покинули насиджені місця і переселилися в ті частини країни, де проживали їхні одновірці. Проте третина мусульман вважала за краще залишитися в Індії. Релігійна ворожнеча стала ще запеклішою. За розчленуванням держави послідувало створення урядів Індії та Пакистану. Уряд Індії було сформовано ІНК. Главою уряду став Д. Неру. У Пакистані уряд очолив член Мусульманської ліги Л. Алі-хан.

Державна незалежність Індії отримала своє остаточне підтвердження в акті від 26 січня 1950 р., яким Індія оголошувалася «суверенною і демократичною республікою». Того ж дня було введено в дію Конституцію Індійської республіки.

У Конституції 1950 р. визнавали рівність громадян незалежно від касти і релігії, до яких вони належать, містилася особлива згадка про забезпечення народу засобами для існування як завдання управління, про охорону праці робітників і малолітніх.

За *формою правління* Індія являла собою парламентську республіку. Її державний лад ґрунтувався на принципах народного суверенітету, поділу влади, верховенства прав і свобод особистості, федералізму. Форми реалізації проголошених принципів державного ладу в Індії набули своєї специфіки, зумовленої національними, мовними, релігійними та кастовими відмінностями. Отже, наприклад, вищі органи державної влади складалися переважно з представників вищих каст.

Законодавчу владу передавали *парламенту*, який, подібно до британського, складався з трьох інституцій: *президента* Індії – глави держави; верхньої палати – англійський парламент.

Ради штатів, що виражала інтереси суб’єктів індійської федерації; нижньої палати – *Народної палати*, що представляла інтереси всього індійського суспільства. Статус палат неоднаковий, більшими повноваженнями наділена *Народна палата*, яку обирають на основі прямих виборів строком на п’ять років

Із загальної кількості депутатів за найвідсталішими верствами населення – племенами і кастами, зареєстрованими в списках, – резервуються спеціальні місця. Народна палата може бути достроково розпущена президентом за порадою прем’єр-міністра. Керує роботою Народної палати спікер, наділений широкими повноваженнями. Він має вирішальне слово під час формування постійних комісій, визначає

регламент, має право накладення дисциплінарних стягнень на депутатів, веде засідання тощо. Він обирається зі складу палати і на час керівництва виходить зі складу партії, щоб бути незалежним. Депутати не мають імунітету, але користуються індемнітетом. Вони групуються за фракціями. Залежно від партійного представництва розподіляються посади голів постійних комісій.

Верхня палата має порівняно невеликі повноваження. Найбільш значуще з них – право відкладального вето на законопроєкти нижньої палати на строк до шести місяців, окрім фінансових законів. Щоправда, Рада штатів не може бути достроково розпущена. Її роботою керує віце-президент. Більшість членів Ради штатів обираються шляхом непрямих виборів колегією виборщиків, тобто виборними членами законодавчих зборів штатів і союзних територій, на шість років, решту призначає президент з числа видатних громадських діячів, людей науки, мистецтва. Кожні два роки третина складу Ради штатів оновлюється. Члени Ради штатів також організовані за партійними фракціями. Серед повноважень парламенту найбільш значущими є законодавча функція і контроль за діяльністю уряду.

Президента обирає колегія виборників, що складається з депутатів федерального парламенту і парламентів штатів, строком на п’ять років. За Конституцією президент є як главою держави, так і главою виконавчої влади, а також вищою посадовою особою, яка очолює весь державний апарат.

Президент призначає прем’єр-міністра, губернаторів штатів, членів Верховного суду. Він має право розпуску Народної палати, накладення вето на законопроєкти, право видавати укази, що мають силу закону (у проміжках між сесіями парламенту).

Водночас вважається принципово важливим, що президент діє за рекомендацією уряду. Останній відповідальний не перед президентом, а лише перед парламентом, який правомочний відмовити уряду в довірі й тим самим повалити його. Президент несе відповідальність у формі імпічменту за звинувачення у вчиненні тяжкого злочину.

Віцепрезидента обирають на п’ять років на спільному засіданні обох палат парламенту. Він головує в Раді штатів, допомагає президенту і заміщає його в разі тимчасової або постійної нездатності виконувати свої повноваження.

Виконавча влада належить *уряду* – Раді міністрів, що складається з прем’єр-міністра і міністрів. Він відіграє провідну роль у здійсненні політичної влади. Відповідно до Конституції президент зобов’язаний призначити прем’єр-міністром лідера партії, яка перемогла на

парламентських виборах. Уряд у цьому випадку спирається на підтримку парламентської більшості. Міністри мають бути членами палат парламенту. Компетенцію уряду в Конституції не визначено, проте в ній сказано, що цей орган засновують для надання допомоги і надання порад президенту при виконанні ним своїх функцій. На практиці саме уряд здійснює функції, що формально належать президенту.

За формою *державного устрою* Індія – федерація з високим ступенем централізації. Спочатку штати розрізнялися за формою правління, але в 1956 р. було проведено реформу, у результаті якої було введено новий адміністративний поділ. Усі штати мали єдину образну систему управління. Спочатку індійська федерація була заснована на територіальному принципі, включала 28 штатів, які не враховували національно-лінгвістичні особливості населення. У 1956 р. було ухвалено Закон про реорганізацію штатів, відповідно до якого індійську федерацію було перебудовано за національно-лінгвістичною ознакою. Було створено 26 штатів і шість союзних територій, які не мають статусу штату.

Конституція Індії передбачає однакову структуру державних органів штатів, в основі якої лежать принципи парламентської республіки. *Законодавчими органами* штатів є двопалатні парламенти. Вони формують уряди (6-12 осіб). Гарантами інтересів федерації в штатах виступають *губернатори*, яких призначає президент і які наділені значними повноваженнями. Економічна, культурна та релігійна неоднорідність Індії, сепаратизм окремих штатів зумовлюють досить різноманітні форми федерального втручання у справи штатів. Серед них можна виокремити інститут надзвичайного стану, а також президентське правління, що передбачає перехід функцій з управління штату до центральних органів.

Під час реформ утверджувалися елементи демократичного режиму правління. В Індії не було ні державних переворотів, ні військових режимів. У цьому сенсі вона становить виняток серед країн регіону. Але природно, що Індія, маючи багатомільйонне багатонаціональне населення, здебільшого сільське, неписьменне, не могла стати точною копією європейських демократій. Система політичного представництва, що склалася в Індії, включає в себе запозичені на Заході інституційні форми представництва інтересів (партії, профспілки тощо), а також прямі форми представництва.

Найважливішим компонентом системи прямого представництва інтересів переважної більшості індійського суспільства є *панчаяти* – ради (виборне правління) каст. Вони охоплюють 95% усього сільського

населення Індії та існують на рівнях сіл, районів і округів. Панчаяти вирішують усі питання місцевого управління. До того ж, вони представляють інтереси племен і каст у нижній і верхній палатах парламенту.

В Індії існує партійна система. Однією з авторитетних політичних партій був і є Індійський національний конгрес. Із 1947 до 1979 р. він перебував при владі. ІНК повертався до влади в 1980-1989, 1991-1996 рр. і знову очолив уряд із 2004 р.

Опозиційною партією є Бхаратія джаната – права партія, що підтримує принципи індуського націоналізму і кастової відособленості. Вона відображає інтереси середніх верств, дрібних підприємців і землевласників. У своїх програмних документах партія виступає за обмеження державного втручання в економіку, свободу ринкової конкуренції, посилення позицій приватних власників.

Центристською партією вважається партія *Джаната дал*. Вона виділилася з ІНК і виступає з критикою уряду з питань внутрішньої і зовнішньої політики. Її програма схожа з програмою ІНК. Ідеалом Джаната дал є соціально орієнтована держава, що здійснює справедливий розподіл національних багатств, проводить більш адресну політику зі зниження податкового тягаря, списання боргів селянам, підвищення пенсій, збільшення зайнятості, боротьби з корупцією, демократизації політичної системи.

Лівий політичний спектр, представлений соціалістичними та комуністичними партіями, вкрай роз'єднаний. Отже, Комуністична партія Індії (марксистська), що утворилася 1984 р., ідеологічно орієнтувалася на Комуністичну партію Китаю. Навпаки, Комуністична партія Індії (КПІ), утворена в 1925 р., була солідарна з СРСР і підтримувалася ним. Її чисельність сягала 7 млн. осіб. Після розпаду СРСР КПІ зберегла колишні ідеологічні засади і прагне відображати повсякденні потреби робітничого класу і селянства, виступає за демократичне розв'язання національних і кастових проблем.

Важливе місце в політичній системі сучасної Індії посідають профспілки та релігійні організації.

Новітні часи стали для Індії періодом реформ. Проводячи земельні перетворення, розвиваючи важку індустрію, уряд сподівався покінчити зі злиднями і перетворити країну на сучасну індустріальну державу. Було оголошено про побудову індійського соціалізму, де можливості були б рівними для всіх, де відмінності між людьми були б невеликими, суспільне життя ґрунтувалося б на співпраці.

У 1967 р. прем'єр-міністром Індії стала дочка Д. Неру Індіра Ганді.

Вона запропонувала радикальну програму боротьби з бідністю. Їй багато чого вдалося: зріс життєвий рівень окремих верств населення, збільшилася середня тривалість життя, скоротилася неписьменність. Однак соціальні досягнення «з'їдало» випереджальне зростання населення.

Індійське суспільство, чисельність якого перевищує 1 млрд. осіб, не стало громадянським, воно продовжувало залишатися доіндустріальним (традиційним) і частково індустріальним. 31 жовтня 1984 р. І. Ганді було вбито її охоронцем-сикхом. У день загибелі І. Ганді лідером парламентської фракції Конгресу був обраний її син Раджив, який і став новим прем'єр-міністром країни. Династія Неру-Ганді залишилася при владі.

Прихильники політики І. Ганді продовжили лінію колишніх років, орієнтувалися на побудову індійського соціалізму, в основі якого лежала концепція «ненасильницького соціалізму» Махатми Ганді. Суспільний ідеал, якого прагнула Ганді, можна позначити як загальний добробут – не слише матеріальний добробут, скільки благоденство духу, праведне життя відповідно до морального закону, гармонія.

Пізніше ця концепція «суспільства соціалістичного зразка» була трансформована в дусі західної теорії соціальної держави. Вона є соціальною програмою соціального примирення при збереженні приватної власності та розвитку державного сектора економіки. Індія бачиться світським суспільством, вільним від релігійних і кастових забобонів. Держава проводить активну соціальну політику щодо боротьби з бідністю, безграмотністю, безробіттям.

На виборах 1989 р. партії, що виступили проти ІНК, об'єдналися навколо колишнього міністра фінансів М. Сінгха, який потім очолив уряд меншості. Уряд спирався на партії Джаната дал, Бхаратія Джаната. Коаліція розпалася в листопаді 1990 р. Наступний уряд пішов у відставку через чотири місяці. Раджив Ганді загинув у травні 1991 р. Новий прем'єр-міністр Нарасінха Рао провів низку радикальних реформ. Вибори 1995 р. призвели до розподілу місць між основними партіями. У 1998 р. до влади прийшла коаліція, що складалася з 18 партій, а в 1999 р. – з 24.

Навесні 2004 р. очікувалося, що новим прем'єр-міністром Індії стане лідер партії *Індійський національний конгрес* Соня Ганді (вдова колишнього прем'єр-міністра Індії Раджива Ганді, італійка за походженням), але в останній момент Соня відмовилася, заявивши, що пост прем'єр-міністра не для неї. Через кілька днів за її прямою рекомендацією цю посаду отримав Манмохан Сінгх, один з її

найближчих соратників по партії. Сінгх зізнався, що, як і раніше, вважає Соню своїм лідером. У травні 2009 р. Індійський національний конгрес продемонстрував вражаючий успіх на виборах у нижню палату парламенту. Прем'єр-міністром вдруге став М. Сінгх.

5.4.3. Специфіка індійського права

Закон – це розум, вільний від пристрастей

Аристотель,
давньогрецький філософ

Право новітньої історії Індії вельми специфічне. По-перше, в Індії діє кілька правових укладів: традиційне право, прецедентне право, релігійне право (індуське і мусульманське). По-друге, право орієнтується на місцеві звичаї і традиції, має партикулярний характер. По-третє, право еклектичне (відбувається змішання різних правових укладів). По-четверте, право декларативне (воно слабо враховує запити суспільства).

Сфера застосування традиційного права значно звужена. Однак принципи індуїзму, що глибоко проникли у свідомість народу, не дозволили повністю відмовитися від традиційних начал у праві. Світський характер республіки передбачає широку віротерпимість, але не відмову від релігії як такої. Громада в Індії не пережиток, вона зумовлена чинниками, що породжують корпоративність, не розкладається, а еволюціонує.

У розвитку сучасного індійського права можна виділити *два етапи*: колоніальний (до 1947 р.) і постколоніальний (з 1947 р.) періоди. Найсуттєвіший вплив на традиційне право Індії справила англійська колонізація. Ще в ранній період англійського колоніального панування індуське право зазнало часткової модифікації.

Завойовники не прагнули поширювати на нових підданих дію англійського права. Вони не заперечували проти застосування в галузі приватного права більш знайомих населенню норм звичаєвого права. Авторитет індуського права був визнаний офіційно. Англійські суди розглядали справи, що не зачіпають інтереси англійців, на основі норм мусульманського та індуського права.

Водночас англійське панування згубно впливало на індуське право: сфера його дії була обмежена регламентацією вузького кола суспільних відносин. Нові господарі країни не знали індуського права, погано розуміли індуську правову традицію, до того ж спотворену в перекладах

європейських юристів. Отже, спочатку вони помилково вважали, що дхарма – релігійні приписи – є чинним правом Індії. Не рятували становище і місцеві експерти, знавці дхармашастр.

У період англійського панування індуське право зазнало певної модернізації. Індуські поняття та звичаї англійці інтерпретували в дусі загального права. Англійські норми права застосовували для регулювання відносин між власниками родинного майна, використовували щодо статусу індуських благодійних установ, водночас визнавали законність звичаїв.

Суди застосовували норми індуського права в строго обмежених сферах: шлюб, спадкування, касти, релігійні інститути. Поза цим колом суспільних відносин діяло нове територіальне право, не пов'язане ні з релігією, ні з племінними звичаями. Створення такого права здавалося найкращим способом регулювання відносин між людьми, які належать до різних релігійних громад.

До встановлення англійського панування єдиною дійсною правовою системою було мусульманське право, яким керувалися суди й авторитет якого забезпечувала публічна влада. Однак мусульманське право не було правом територіальним, оскільки воно пов'язане з релігією ісламу і за самою природою не може поширюватися на немусульман – євреїв, індусів, християн.

Англійці зіткнулися з необхідністю створення правової системи, здатної однаково розв'язувати суперечки, що виникають, незалежно від місцевості, релігійних традицій та особистого статусу суб'єктів права. Потреба в цьому актуалізувалася двома обставинами:

1) мусульманське та індуське право залишало поза сферою правового регулювання національні меншини (євреїв, християн тощо), тим самим залишаючи значні прогалини в регулюванні суспільних відносин;

2) нові, буржуазні відносини, що складаються, потребували правової регламентації незалежно від релігійної приналежності суб'єктів права.

Англійська колоніальна адміністрація намагалася розв'язати проблему шляхом кодифікації та розвитку законодавства. Було запропоновано розробити три кодекси: кодекс, що систематизує мусульманське право; кодекс, що систематизує норми індуського права; кодекс, що викладає норми територіального права. Під час проведення кодифікації в Індії було зроблено спробу звернути увагу на особливості країни, правові традиції різних конфесій і регіонів.

Після проголошення в 1947 р. незалежності Індії рух за модернізацію та уніфікацію правової системи отримав новий імпульс. У

1955 р. було створено Юридичну комісію для розв'язання питання про те, яких законодавчих заходів слід вжити з метою реформування правової системи Індії.

Судову систему очолив Верховний суд Індії, який отримав право підтвердити або виключити судові рішення, ухвалені в період британського панування. Однак створити своє індійське право не вдалося через стійкість релігійних, племінних, культурних відмінностей. З цієї причини модернізація здійснювалася в межах існуючих правових укладів: мусульманського та індуського права.

Конституція Індії передбачала видання єдиного для всіх громадян Цивільного кодексу, але каменем спотикання був особистий статус громадян, що відрізнявся для представників різних каст. Було необхідно запровадити рівність статусів.

Наразі індуське право залишається для величезної більшості індусів єдиним правом. Воно регламентує їхній особистий статус, який розуміють досить широко. Особистий статус поширюється не лише на особисті немайнові, а й на важливі майнові права, якими вважають право успадкування або статус спільності сімейного майна. Індуське право проникає через цей канал і в підприємницьке право. Наприклад, якщо будь-яке підприємство є власністю членів однієї сім'ї без участі сторонніх осіб, то в цьому разі норми торговельного права і закону про товариство не діють і застосовуватиметься індуське право, оскільки регульовані відносини випливають з особистого статусу і не мають стосунку до договору.

Індуське право набуло зовсім нових рис, хоча й залишилося правом, що застосовується лише до індуської частини населення Індії, відпало багато звичаїв, що порушували його цілісність. Також дхарма стала інтерпретуватися не однозначно, а відповідно до мінливих соціальних умов, законодавства.

З'явилися закони, що регламентують відносини між громадянами Індії, які сповідують різні релігії.

Великі зміни відбулися насамперед у сімейному праві. Переглядалося традиційне індуське право, в якому сім'я вважалася священним союзом, що ґрунтувався на даруванні (об'єктом дарування, як відомо, виступала жінка, яку родичі дружини передавали родичам чоловіка). Закон розглядав шлюб як договір чоловіка і жінки, укладений за їхньою згодою. Закон встановлював моногамну сім'ю, багатоженство заборонялося, встановлювалася свобода розлучень.

Сучасна тенденція правової еволюції Індії полягає в прагненні замінити традиційні концепції релігійного права західною концепцією

світського права, не пов'язаного з релігією. Це право називають індійським національним правом на відміну від індуського права. Воно включає в себе всі закони Індії, що мають, як правило, загальне застосування, навіть якщо вони поширюються на окремі категорії громадян. Серйозною перешкодою на цьому шляху є правові звичаї та вікова практика. Співвідношення законодавства і реальної практики в Індії таке, що вони часто існують незалежно одне від одного. Річ у тім, що важко одразу змінити звички і світогляд, що складалися століттями. Велика частина індусів, що живуть у селах, зовсім не дотримуються нових законів і продовжують жити Отже, як жили їхні предки. Управління ними і правосуддя здійснюються окрім офіційних органів на підставі традиційних і добре знайомих їм інститутів.

В Індійській республіці існує самостійна *судова влада*. Судова система є дворівневою, централізованою. Така централізація покликана служити однаковому тлумаченню і застосуванню права на всій території федерації, зміцнювати її цілісність.

Очолює судову систему Індії Верховний суд, що складається з голови і 17 членів, яких призначає президент. Він є вищим органом конституційного контролю, вищою апеляційною інстанцією в цивільних і кримінальних справах, розв'язує суперечки між урядами федерації і штатів. Суддів призначає президент після консультації з головою Верховного суду. Вищою судовою інстанцією штату є Вищий суд. Він здійснює керівництво всіма судами на території штату, видає судові накази про усунення порушення прав з усіх питань, реалізує функцію конституційного контролю.

Під початком вищих судів перебуває ієрархія інших судів, іменованих «додатковими судами», тобто судами, що підпорядковуються вищим судам. Найнижчим щаблем судової системи є суди панчаятів, що діють у селах. Вони розглядають незначні кримінальні та цивільні справи. Аналогічні суди в містах називаються народними. Більш складні справи – цивільні справи із сумою позову від 1 тис. до 5 тис. рупій – розглядають суди мунсифів (мунсиф – суддя-індус). Цивільні справи з необмеженою сумою позову та апеляції на рішення мунсифів перебувають у віданні додаткових судів. Вищою судовою інстанцією є окружні суди: вони розглядають апеляції на рішення додаткових суддів і є судами першої інстанції в цивільних і кримінальних справах.

Традиційному праву Індії не загрожує негайне зникнення. Утвердження чільної ролі нових актів, зниження архаїчності права – відносно тривалий процес, що протікає нерівномірно.

5.5. Мусульманські країни: на шляху відродження фундаментального ісламізму

Мусульманський світ включає в себе держави, населення яких сповідує переважно іслам. У сучасному світі налічується понад 1,7 млрд. мусульман, це 24,9% населення планети. Чисельність мусульман постійно зростає, причому не лише на територіях, які є світовими центрами ісламу. У Європі мешкає близько 50 млн. мусульман, у Північній і Південній Америці – понад 10 млн. У майже 50 країнах світу більша частина населення належить до етносів, які традиційно сповідують іслам. Іслам проголошено офіційною релігією у 28 афроазійських державах. Мусульманський світ етнічно неоднорідний. Основними етнічними групами мусульман є тюркомовні народи, перси та араби.

5.5.1. Ісламізм як політична та соціальна ідеологія

> Іслам тих, хто не завдає іншим мусульманам шкоди своїм язиком і своїми руками, є найкращим
>
> ***Мухаммед (Магомет)**,*
> *арабський релігійний, громадський*
> *та політичний діяч VI-VII ст. н. е.,*
> *засновник та центральна постать ісламу*

У другій половині XX ст., особливо в останні його десятиліття, вплив ісламу у світі посилився. Дедалі ширше поширюється ісламізм – політична та соціальна ідеологія, яка прагне перебудувати суспільство на основі ісламу.

Ісламізм спирається на ідею високої цінності та переваги ісламу, його традицій. Під ісламістськими гаслами виникають політичні партії, громадські організації, більшість з яких є опозиційними і виражають інтереси широких народних верств. Ця ідеологія спирається на релігійно-культурні уявлення, зрозумілі абсолютній більшості мусульман незалежно від освіти. Багато ісламістів ратують за повернення до чистого ісламу, який був у ранніх ісламських громадах у перші століття його існування, тобто за повернення до першооснови,

«фундаменту». У зв'язку з поширенням таких ідей заведено говорити про посилення «ісламського фундаменталізму».

Ісламізм неоднорідний і вкрай суперечливий. Основну частину цієї течії становлять помірковані ісламісти, які дотримуються встановлених суспільством законів, прагнуть інтегруватися в політичну систему, ведуть боротьбу за владу в правовому полі, приймають запозичення із Заходу.

Радикальні ісламісти становлять невелику частину прихильників ісламізму, вони несуть небезпеку для суспільства, оскільки використовують терористичні методи боротьби.

Ісламізм став відповіддю на проникнення європейців на Близький і Середній Схід в епоху колоніалізму, тому він має антиколоніальне забарвлення. Поштовхом для появи течії стала поразка Туреччини в Першій світовій війні та поділ європейськими державами її ісламських територій. Важливу роль зіграло і скасування Кемалем Ататюрком халіфату в 1924 р. Влада втратила сакральність, зв'язок між світською і духовною владою було нівельовано. Для ісламістів це відхилення від норми. Особливу роль у становленні ісламізму відіграв мусульманський університет Аль-Азхар у Каїрі.

Однією з перших політичних організацій, що пропагували ідеї ісламізму, став рух «Брати-мусульмани», який виник у Єгипті в 1920-і рр. Тоді ж подібні організації виникли в Британській Індії. Важливо, що ісламістські організації виникали в тих мусульманських країнах, де тривала західна модернізація: проводилися вибори та діяли представницькі органи, виникали політичні партії (Єгипет, Індія, Іран після революції 1906-1911 рр.). У країнах з авторитарними режимами ісламізм не з'являвся.

У 1940-1960-ті рр. ісламізм не відігравав важливої ролі, оскільки в ці роки відбувалася деколонізація, виникали нові політичні режими, з'являлися світські політичні лідери. У цей час двома основними альтернативами розвитку виступали соціалізм і капіталізм, орієнтовані на дві системи держав на чолі з двома наддержавами.

Світські політичні лідери, які стали при владі в нових незалежних державах, вбачали загрозу в ісламістах, що призвело до заборони багатьох ісламістських організацій. Це зміцнило ісламістів у необхідності вести боротьбу зі світськими режимами. В арабському світі на передній план висунулася ідеологія арабського (панарабського) націоналізму. У ці роки основна увага мусульман була зосереджена на протистоянні арабів з Ізраїлем, яке пізніше зіграло свою роль у розвитку ісламізму.

У 1970-ті рр. ситуація в мусульманському світі значно змінилася. Створена в 1960 р. Організація країн – експортерів нафти (ОПЕК) набула економічного впливу і зуміла перетворити нафту на важіль політичного тиску. Іран, Ірак, Кувейт, Саудівська Аравія, Саудівська Аравія та інші мусульманські країни, що увійшли до ОПЕК, стали координувати свої зусилля, щоб не допустити зниження світових цін на нафту.

Коли в жовтні 1973 р. почалася чергова арабо-ізраїльська війна і США стали підтримувати Ізраїль поставками озброєнь, ОПЕК пішла на безпрецедентні заходи – постачання нафти до США і Європи було припинено. Це спровокувало паливну кризу у світі. Подальший підйом цін на нафту викликав шок у західних державах: вперше країни, що розвиваються, змогли економічно «переграти» розвинені. У мусульманських країн з'явилися потужні фінансові кошти для незалежного розвитку, зокрема й для фінансування ісламізму.

У цей час одні мусульманські країни розчарувалися в соціалістичному шляху, наприклад Єгипет почав орієнтуватися на США, інші вважали західний шлях розвитку неприйнятним, наприклад Іран. Найсильнішим поштовхом для зміцнення впевненості ісламістів в успіху і важливою віхою розвитку цієї течії стала перемога Ісламської революції 1979 р. в Ірані. Щоправда, ця революція була здійснена шиїтами, які становлять лише 10% від усіх мусульман, а ідеї шиїтських ісламістів не прийнятні для решти мусульман – сунітів. Але виклик, кинутий Ісламською революцією Сполученим Штатам Америки, активізував боротьбу США з ісламізмом через підтримку режиму С. Хусейна в Іраку і підштовхування його до війни з Іраном.

Введення радянських військ до Афганістану також зіграло на руку ісламістам, особливо радикальним. Допомога афганським моджахедам – зазвичай так називають учасників незаконних збройних радикальних ісламістських організацій – від США розширила їхню збройну базу. Виведення радянських військ у 1989 р. ісламісти розцінили як перемогу над СРСР і посилили зростання ісламського тероризму. Створена в 1988 році міжнародна терористична організація «Аль-Каїда» на чолі з Усамою бен Ладеном по суті постала з Афганської війни. Усі ці процеси підштовхнули розвиток ісламізму та сприяли його посиленню.

У 1980-1990-ті рр. у світі відбувався підйом ісламістського руху, що отримав назву «ісламського відродження». Воно поширилося на весь мусульманський світ і проявлялося в суспільному, культурному, політичному житті: підвищилася увага до дотримання релігійних обрядів, наприклад відвідування мечетей, молитов, посту, збільшилася кількість ісламських шкіл, відбувалася ісламізація державних

навчальних закладів, посилився інтерес до історії ісламу і праць ісламських мислителів. У багатьох країнах мусульмани відмовилися від європейського одягу і способу життя. Також значно підвищився рівень освіти жителів мусульманських країн, особливо жінок. У політичному житті ширилася кількість ісламських організацій, зростала кількість їхніх учасників.

У 1990-ті рр. ісламізм значно розширився територіально: він заповнив ідеологічний вакуум у колишніх радянських республіках з переважанням мусульманського населення, активізувалися ісламські рухи на Балканах – у Боснії, Албанії, Косово, зростали ісламські громади в Європі. Ісламське відродження значно зміцнило позиції поміркованих ісламістів, які відстоювали демократичні принципи, плюралізм думок, активну участь мусульман у політичному житті. Але водночас відбулося потужне зростання і радикального ісламізму.

Новим етапом в історії ісламізму стало оголошення війни Сполученим Штатам Америки радикальними ісламістами. Відкритим викликом став терористичний акт 11 вересня 2001 р., що спровокував США на вторгнення в ісламські країни. Американське вторгнення в Афганістан у 2001 р. та Ірак у 2003 р. ще більше згуртувало мусульман проти Заходу. Вони стали початком дестабілізації ситуації на Близькому Сході. Режим С. Хусейна в Іраку було повалено, почався розвал іракської держави, загострилися протиріччя між сунітами і шиїтами, активізувалися рухи національних меншин.

У результаті ця ситуація посилила радикальний ісламізм і призвела до формування на базі філії «Аль-Каїди» руху «Ісламська держава» (ІДІЛ), забороненого у більшості країнах світу. Іншим наслідком цих подій став вакуум влади в багатьох мусульманських країнах, що виник внаслідок «арабської весни».

«Арабською весною» називають хвилю антиурядових протестів і повстань в арабському світі, що почалася наприкінці 2010 – на початку 2011 р. Ця хвиля торкнулася усіх арабських країн. Повстання відбулися в Тунісі, Алжирі, Лівії, Омані, Ємені, Єгипті, Сирії, Марокко, Бахрейні, Іраку. Менш значні протести були в Йорданії, Кувейті, Лівані, Саудівській Аравії, Судані та інших країнах.

У Тунісі, Єгипті, Ємені, Лівії повстання завершилися поваленням урядів, у Лівії та Сирії вилилися в криваві громадянські війни. Ці події посилили поширення екстремістського та радикального ісламізму, оскільки призвели до повалення або послаблення світської авторитарної влади в багатьох державах. Унаслідок повстань і громадянських воєн у Північній Африці та на Близькому Сході (Лівія, Сирія, Сомалі, Малі)

з'явилися некеровані райони, які стали анклавами терористичного ісламізму. З їхньою активністю пов'язані серії терористичних актів у Європі, Африці, Азії.

Хаос на Близькому Сході призвів до масової міграції в Європу. На думку експертів, США, оголосивши себе головним борцем із тероризмом, самі опосередковано сприяли його поширенню: насильницьке повалення сильних світських режимів у мусульманському світі неминуче створювало передумови для поширення ісламізму, зокрема радикального.

Події «арабської весни» показали, що багато ісламістів помірного спрямування готові до входження в сучасну політичну систему. У Тунісі (2011) і Єгипті (2012) вони зуміли демократичним шляхом прийти до влади. Щоправда, в Тунісі вони втратили її у 2013 р. внаслідок виборів, а в Єгипті внаслідок військового перевороту знову посилилися радикальні настрої серед ісламістів. Ці події показали, що зменшення небезпеки радикального, терористичного ісламізму можливе шляхом залучення поміркованих ісламістів до легального політичного життя.

Втручання інших країн у діяльність ісламських держав, повалення політичних режимів, руйнування існуючих порядків призводить лишень до зростання радикалізму і тероризму. Це яскраво показало вторгнення до Афганістану: країна стала осередком радикалізму й терору, там виникли «Аль-Каїда» та радикальний воєнізований рух «Талібан», що встановив контроль над усією країною після виходу звідтіля американських військ у 2021 році.

Інтервенція до Іраку багаторазово посилила тероризм у цій країні. Втручання у справи Сирії відкрило двері для терористичної організації «Ісламської держави». Терор і радикалізм розквітли в Лівії, де політична ситуація далека від стабільності.

Отже, ісламське відродження, підйом і посилення ісламізму у світі в останні десятиліття XX – початку XXI ст. були зумовлені такими причинами:

1. Для ісламу характерний інтерес до політичного життя суспільства. У мусульманських країнах не було традиції першості світської влади над духовною. Наприклад, шиїтське духовенство могло обмежувати владу шаха в Ірані, в Османській імперії султан був одночасно і халіфом. Тому іслам багато в чому є політичною релігією.

2. Зростання ісламізму було пов'язане з ідеологічним вакуумом у світі, спричиненим кризою ідей соціалізму, західної демократії, що посилилася після розпаду СРСР. Не мала міцного коріння в мусульманських суспільствах і ідеологія націоналізму. Розвиток

арабського націоналізму, що розпочався під час деколонізації, значно ослаб у 1970-ті рр.

3. Ісламістські ідеї розвивалися переважно в молодіжному середовищі, найбільше схильному до протестних настроїв.

4. Посиленню ісламізму також сприяло збільшення чисельності населення, зокрема міського, підвищення рівня його грамотності та зростаючий вплив ЗМІ на настрої суспільства.

5. Західний варіант модернізації, який впроваджувався в мусульманські суспільства ще з колоніальних часів, не мав широкої підтримки населення. Поширення освіти серед вірян, які перестали пасивно прислухатися до служителів культу й побачили розбіжності між священними текстами та реальним життям, змінило свідомість і поведінку людей.

6. Зростаюче багатство нафтовидобувних мусульманських країн також сприяло зростанню ісламізму у світі. Підвищення цін на нафту послабило бажання мусульманського суспільства здійснювати модернізацію за західним зразком. Видобуток і продаж нафти давав змогу фінансувати боротьбу проти Ізраїлю і проти СРСР в Афганістані, що сприяло зростанню радикального ісламізму серед палестинців і афганців. Різке зростання фінансових ресурсів дозволило Саудівській Аравії цілеспрямовано поширювати ісламізм у світі: від будівництва мечетей і медресе до підтримки та навчання войовничих ісламістів.

7. Важливу роль у процесі поширення ісламізму відіграло геополітичне положення Близького Сходу як арени зіткнення СРСР і США, близькість регіону до кордонів СРСР. Втручання західних країн у життя мусульманського суспільства, бажання використати його суперечності у своїх цілях зрештою сприяли зростанню радикалізму.

Більшість сучасних арабів вважають себе частиною єдиної арабської нації. Їх об’єднує спільна історична доля, релігія, мова, культура. У 1945 р. було створено *Лігу арабських держав*, до якої увійшли всі арабські країни. Вона була створена для захисту інтересів арабських країн, їхнього згуртування та координації дій. Деякі лідери арабських держав у повоєнні десятиліття неодноразово робили спроби об’єднання арабських країн, але ці проєкти зазнали невдач, наприклад, Сирія та Єгипет у 1958-1961 рр. прагнули створити Об’єднану Арабську Республіку.

Таким чином, спільна арабська самосвідомість, одного боку, не сприяє глибокій інтеграції цих народів, проте , з іншого – арабська єдність часто проявляється в практиці взаємодопомоги арабським державам, які її потребують, а також у спільному підході до вирішення зовнішньополітичних питань, наприклад у близькосхідному конфлікті.

5.5.2. Негаснуче полум'я близькосхідного конфлікту як виклик світовому співтовариству

> Війна не може бути справедливою, бо воювати справедливо не можна, навіть якщо воюєш за справедливість
>
> ***Т. Котарбінський,***
> *польський філософ XX ст.*

Історично близькосхідний конфлікт бере свій початок наприкінці XIX – початку XX ст., коли в Палестину почали прибувати євреї і скуповувати там землі. Єврейська імміграція в Палестину була організована Всесвітньою сіоністською організацією[5].

Після Першої світової війни Палестина перейшла під мандатне управління Великої Британії, яка сприяла сіоністському руху. Невдоволення арабів єврейською колонізацією виливалося у збройні сутички. До 1946 р. частка єврейського населення Палестини становила вже 33%. Після завершення Другої світової війни долю Палестини було передано на розгляд ООН. 29 листопада 1947 р. Генеральна асамблея ООН ухвалила резолюцію, за якою на території Палестини створювалися дві незалежні держави – *арабська і єврейська*. Єврейське населення схвалило цей план, арабське – відкинуло.

14 травня 1948 р. було проголошено створення Держави Ізраїль. Уже 15 травня бомбардуванням Тель-Авіва єгипетськими літаками почалася перша арабо-ізраїльська війна (1948-1949). Проти Ізраїлю виступила армія арабських держав. Араби зазнали поразки в цій війні через низьку боєздатність і розбіжності. Територія, яку став контролювати Ізраїль, виявилася більшою за ту, що передбачалася планом ООН.

Під контролем Єгипту опинився сектор Газа. Йорданія анексувала західний берег річки Йордан і Східний Єрусалим. У результаті Палестинську арабську державу так і не було створено. Виникла проблема палестинських біженців: ними стали 960 тис. палестинських арабів із 1 млн. 350 тис. довоєнного арабського населення.

Друга арабо-ізраїльська війна (1956 р.) була пов'язана з націоналізацією Суецького каналу Єгиптом. Основною військовою силою англійців і французів, які не бажали миритися з втратою каналу, стала ізраїльська армія, яка в жовтні 1956 р. почала військову операцію проти Єгипту на Синайському півострові. Засудження дій союзників з

[5] Сіонізм – національний рух євреїв з метою об'єднання єврейського народу і його відродження на «історичній батьківщині» в Ізраїлі.

боку ООН, СРСР і США змусило Велику Британію, Францію, Ізраїль вивести війська з Єгипту, по єгипетсько-ізраїльській лінії перемир'я були розміщені збройні сили ООН. Суецька криза ще більше загострила політичну напругу на Близькому Сході. У 1964 р. за підтримки Г. А. Насера було створено *Організацію визволення Палестини* (ОВП) з метою збройної боротьби проти Ізраїлю.

У 1967 р. зміцнілий Єгипет не приховував свого наміру відновити війну з Ізраїлем. До Єгипту приєдналися Сирія та Йорданія. Однак Ізраїль зробив попереджувальний удар по аеродромах цих арабських країн, знищивши більшу частину їхніх військово-повітряних сил. Ізраїльтяни розгромили єгипетські війська на Синайському півострові, захопили сектор Газа, західний берег Йордану і сирійські Голанські висоти. Арабське населення було вигнано з окупованих територій. Ця *третя арабо-ізраїльська війна* увійшла в історію як Шестиденна війна, оскільки тривала 5-10 червня 1967 р.

Четверту арабо-ізраїльську війну (жовтень 1973 р.) було розпочато за ініціативою арабських країн, які бажали взяти реванш за поразку в Шестиденній війні. Однак і вона не принесла успіху арабам. Дедалі очевиднішою ставала неможливість розв'язання близькосхідної проблеми військовим шляхом. На дипломатичне врегулювання конфлікту пішов президент Єгипту А. Садат. 1978 р. у Кемп-Девіді (США) він провів переговори з прем'єр-міністром Ізраїлю Менахемом Бегіном (1913-1992).

У березні 1979 р. Єгипет підписав сепаратний мирний договір з Ізраїлем, за яким Ізраїль повертав Єгипту Синайський півострів, а Єгипет визнавав Ізраїль і відмовлявся від вимог створення арабської держави в Палестині. Багато арабських країн у відповідь розірвали відносини з Єгиптом, і його на кілька років виключили з Ліги арабських держав.

Із середини 1970-х рр. центр протистояння перемістився в бік самих палестинців. В Організації визволення Палестини до керівництва прийшов *Ясір Арафат* (1929-2004).

Територіально ОВП та її структури розташувалися в Сирії та Лівані. Ясір Арафат став боротися за міжнародне визнання ОВП. У 1974 р. організація взяла участь у Генеральній Асамблеї ООН, отримала статус офіційного спостерігача ООН і визнання інших міжнародних організацій. До того ж, ОВП вела терористичну діяльність, що не визнавалась її офіційними лідерами і яка була спрямована на привернення уваги світової громадськості до палестинської проблеми.

Пік терористичних актів, здійснюваних палестинцями, припав на середину 1970-х рр., і їм вдалося досягти своєї мети. Однак рішення про

проведення міжнародної наради з близькосхідної проблеми блокувала відмова Ізраїлю вести переговори з ОВП через її причетність до тероризму. Водночас і Я. Арафат від імені ООП не поспішав визнавати право Ізраїлю на існування.

Прагнення Ізраїлю знищити терористів ОВП, що базувалися на території південного Лівану, спричинило чергову війну 1982 р. Ізраїль вторгся до Лівану та заблокував у Бейруті палестинські загони, піддаючи місто обстрілу та бомбардуванням. За кілька місяців було досягнуто угоди про виведення збройних палестинських формувань із Бейрута. Мирний договір із Ліваном Ізраїль підписав 1983 р. З більшої частини території ізраїльські війська були виведені 1985 р., але остаточно вони залишили Ліван лише 2000 р.

У 1990-1991 рр. відбулася війна в Перській затоці, під час якої було знято іракську окупацію Кувейту, агресора придушувала коаліція західних держав на чолі зі США. Після цього лідери Ізраїлю та ОВП стали більш схильні до компромісів, почався переговорний процес. У 1993 р. в Осло було проведено переговори про взаємне визнання і створення на частині окупованих територій Палестинської національної автономії (ПНА) і проголошення в перспективі незалежної палестинської держави. Того ж року угоди були підписані у Вашингтоні Я. Арафатом і прем'єр-міністром. Арафатом і прем'єр-міністром Ізраїлю Іцхаком Рабіном (1922-1995).

Президентом ПНА був обраний у 1996 р. Я. Арафат, а після його смерті – Махмуд Аббас (р. 1935). У другій половині 1990-х рр. арабо-ізраїльські відносини почали налагоджуватися: ізраїльтяни під гаслом «Мир в обмін на землі» потроху поступалися палестинцям зайнятими територіями в районі Йордану. Однак і з того, і з іншого боку знайшлися незадоволені таким способом вирішення конфлікту. У 1995 р. ізраїльським екстремістом був смертельно поранений І. Рабін.

У 2000 р. почалася нова фаза арабо-ізраїльського протистояння. США, ЄС і ООН у 2002 р. запропонували поетапний план вирішення близькосхідної проблеми – «Дорожню карту». Свій варіант вирішення проблеми висунула тоді й Ліга арабських держав. У наступні роки різні проєкти розв'язання арабо-ізраїльської проблеми розроблялися різними політичними силами та організаціями. Усі запропоновані програми не реалізовуються, оскільки і палестинці, і ізраїльтяни висувають умови, неприйнятні для іншої сторони. Численні протиріччя всередині кожної зі сторін посилюють виступи радикальних сил.

У 2005 р. Ізраїль вивів свої війська з Гази, передав палестинській адміністрації контроль над багатьма територіями. Напруженість посилилася з приходом до влади в секторі Гази радикального

угруповання ХАМАС (абревіатура є транслітерацією арабської назви угруповання, що перекладається як «Ісламський рух опору») у січні 2006 р., на що Ізраїль відповів блокадою цієї території та кількома військовими операціями. Періоди відносної стабільності часто змінювалися новими загостреннями проблеми.

У 2010 р. переговорний процес між М. Аббасом і прем'єр-міністром Ізраїлю Б. Нетаньяху було відновлено, відбулося кілька раундів переговорів. Але незабаром вони були припинені. У 2015-2017 рр. обстановка в зоні конфлікту знову ускладнилася. Відносини ізраїльтян і палестинців значно погіршилися і після заяви президента США Д. Трампа в 2017 р. про визнання Єрусалима ізраїльською столицею і перенесення в це місто американського посольства.

Численні миротворчі зусилля міжнародного співтовариства, проведення міжнародних форумів з метою розв'язання близькосхідної проблеми не приводять до результату.

Новий арабо-ізраїльський конфлікт 2023 року забрав життя до 47 тис. палестинців (за підрахунками медичного дослідника Адама Гафні, 20% із них можуть бути бойовиками ХАМАС), 800 мирних ізраїльтян і 900 бійців ЦАХАЛ. Ця війна також стала безпрецедентною за кількістю вбитих журналістів, які працювали по обидва боки фронту, – 165 вбитих співробітників ЗМІ.

Ще одним наслідком війни стала зміна розкладу сил на Близькому Сході. У війну опосередковано втягнулися ліванська «Хезболла», Іран, Ємен та Ірак, що загрожувало масштабною ескалацією і великим конфліктом кількох країн у регіоні. Багато в чому через те, що увага цих сил переключилася на Ізраїль, протурецькі сили та ісламісти змогли повалити режим Башара Асада в Сирії, який багато років існував за підтримки Росії. Ізраїль же під час нового витка сирійської громадянської війни зміг розширити свою присутність на окупованих сирійських Голанських висотах. Припинення конфлікту сильно розрядить обстановку на Близькому Сході загалом.

Війна Ізраїлю і ХАМАС позначилася також на Європі та Америці – у багатьох країнах піднявся як рівень антисемітизму, так і рівень ісламофобії, студенти захоплювали університети на знак солідарності з Палестиною, а політичні сили різного спектра почали використовувати підтримку Палестини та Ізраїлю у своїх цілях.

Тактика тиску і попередження президента Дональда Трампа у період його другої каденції на адресу ХАМАС й Ізраїлю виявилася ефективною і сприятливою для відновлення переговорів між протиборствуючими сторонами, проте говорити про можливе завершення цього конфлікту ще зарано.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

5.1

1. Які чинники впливали на модернізацію державного життя сучасних країн Сходу?
2. Досвід яких країн було запозичено в процесі реформ?
3. Як враховувалися місцеві традиції державності?
4. Які характерні риси сучасного ісламу?
5. Як мусульманське право пристосовується до сучасних умов?
6. Яка роль належить публічній адміністрації у впровадженні ісламських традицій?

5.2

7. Які особливості державно-правового розвитку Японії в першій половині XX ст.?
8. Які причини та наслідки встановлення фашистського режиму в Японії?
9. Як позначився на розвитку повоєнної Японії американський окупаційний режим?
10. Охарактеризуйте форму правління і державного режиму Японії за Конституцією 1947 р.
11. Дайте характеристику сучасного державного устрою Японії.
12. Які зміни відбулися в правовій системі Японії в Новітній час?
13. Охарактеризуйте судоустрій і судочинство сучасної Японії.

5.3

14. Як відбулося падіння монархії в Китаї?
15. Охарактеризуйте результати громадянських воєн у довоєнному Китаї.
16. Як відбулося утворення Китайської Народної Республіки?
17. Як позначилися на розвитку КНР політика «великого стрибка» і «культурна революція»?
18. Який державний устрій КНР за Конституцією 1982 р.?
19. У чому суть будівництва соціалізму з ринковою економікою?

20. Як відбувався процес модернізації традиційного права після встановлення в Китаї республіканської форми правління?
21. Які етапи можна виділити в розвитку соціалістичного права Китаю?
22. Охарактеризуйте судово-правову систему і судочинство КНР у сучасний період.

5.4

23. Які наслідки британського панування над Індією?
24. Назвіть етапи індійського національно-визвольного руху.
25. Як здійснювалося державне будівництво в Індії до здобуття нею незалежності?
26. Охарактеризуйте державний устрій Індії за Конституцією 1950 року.
27. Які особливості форми правління і територіального устрою Індійської республіки?
28. Як розвивалася правова система в колоніальний період?
29. Які специфічні риси права в постколоніальний період?
30. Назвіть основні джерела сучасного індійського права.
31. Охарактеризуйте систему судоустрою в Індії.

5.5

32. Назвіть причини ісламського відродження, підйому і посилення ісламізму у світі в останні десятиліття XX – початку XXI
33. Охарактеризуйте ісламізм як політичну та соціальну ідеологію.
34. Охарактеризуйте арабо-ізраїльські війни?
35. Яку роль у посиленні ісламізму відіграло введення радянських військ до Афганістану?
36. Проаналізуйте причини і наслідки «арабської весни».
37. Чим зумовлено ісламське відродження, підйом і посилення ісламізму у світі в останні десятиліття XX – початку XXI ст.?
38. Як позначилася війна Ізраїлю і ХАМАС на Європі та Америці?

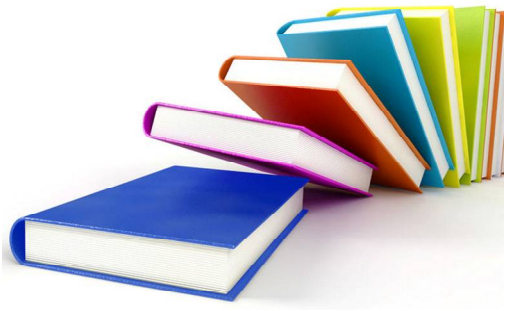

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Дручек О. В., Волуйко О. М., Вовк В. М. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ : КІ НГУ, 2024. 188 с.
2. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки; вступ. слово О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2020. 620 с.
3. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. Тернопіль : Тернопіл. нац. економ. ун-т, 2010. 392 с.
4. Дахно І. І. Історія держави і права : навч. посіб. Київ : Центр учбов. літ-ри, 2013. 658 с.
5. Захарченко П. П. Історія держави та права України : навч. посіб. Київ : Ун-т «Україна», 2005. 208 с.
6. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2019. 716 с.
7. Марченко О. В. Філософія права: навч. посіб. Дніпропетровськ : ДДУВС, 2015. 304 с.
8. Талдикін О. В. Історія держави і права зарубіжних країн : метод. рек. для підгот. до самост. та інд. роб. Дніпро : ДДУВС, 2023. 82 с.
9. Теорія держави і права : підруч. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.

Розділ 6
ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТІВ ДЕРЖАВИ І ПРАВА У КРАЇНАХ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ ТА СЛАБКО РОЗВИНЕНИХ КРАЇНАХ

6.1. Процес утворення національних держав у Латинській Америці, Азії та Африці: загальний огляд

У Новітній час процес формування національних держав у Латинській Америці, Азії та Африці відрізнявся за своїми особливостями та наслідками. Отже, у Латинській Америці він був пов'язаний із боротьбою за незалежність від колоніальних метрополій і формуванням національних ідентичностей, а в Африці – з деколонізацією і становленням незалежних держав.

Разом із посиленим процесом інтеграції, зближення народів у світі інтенсивно розвивався процес утворення національних держав, що супроводжувався руйнуванням світових імперій. Колоніальні володіння європейських держав, що створювалися протягом XVI-XIX ст. під час великих географічних відкриттів, тріумфу мануфактурного виробництва, а потім промислового перевороту, досягли свого максимального розмаху в XIX-XX ст., в епоху індустріалізації.

До 1914 р. під контролем Великої Британії перебували території площею 18 млн. кв. км і з населенням 430 млн. осіб (населення самої метрополії становило 41,5 млн. осіб). Франція утвердилася в колоніях площею 9,7 млн. кв. км із населенням майже 50 млн. осіб. Німеччина, яка розпочала колоніальні захоплення лише з середини 1880-х рр., встигла захопити лише 2,9 млн. кв. км територій із населенням 12,3 млн. осіб.

У середині XX ст. стався крах колоніальних імперій. Виникли проблеми державно-політичного розвитку колишніх колоній і залежних країн. Нова державність розвивалася суперечливо.

Початок другого десятиліття XXI ст. ознаменувався потужним рухом народів колишніх колоній і залежних країн на захист своїх прав. Вибух обурення викликаний комплексом обставин. Насамперед, злиднями переважної більшості населення на тлі розкішного життя

правлячих кіл. Становище погіршила світова фінансова криза, наслідки якої позначилися більшою мірою на рівні життя найбільш знедоленої частини населення.

6.1.1. Крах колоніальних імперій: проблеми розвитку держав, що звільнилися

Говори м'яко, але тримай у руках великий кийок, і ти далеко підеш.

(західноафриканське прислів'я)

У Новітній час європейські держави поступово втрачали свій вплив у позаєвропейському світі. Особливо це проявилося після Другої світової війни. Спочатку здобули самостійність найбільші колонії. У 1970-ті рр. останньою впала найстаріша колоніальна імперія – португальська.

В історії держав, що звільнилися, виділяють *два етапи розвитку*. *Перший* – формальне завоювання політичної незалежності. *Другий* – довгий і тривалий процес її реального досягнення. За значного різноманіття держав у їхньому соціально-економічному та політичному розвитку існують подібні риси. Здобувши незалежність, країни, що звільнилися, прагнули уникати політики беззаперечного слідування за колишніми метрополіями. І це їхнє прагнення до самостійності стало важливим чинником, що підриває сформовану структуру світової політики. Це прагнення не було випадковим. Воно зумовлювалося характером завдань країн, що звільнилися. Отримавши політичну незалежність, вони аж ніяк не стали незалежними в економічному плані. Колишні метрополії і США, як і раніше, визначали шляхи розвитку країн, що звільнилися. Але тепер залежність була наслідком відсталості, а не політичного тиску.

Багато країн Азії, Африки та Латинської Америки після Другої світової війни залишалися аграрно-сировинними. Відсталість закріпилася пануванням традиційних укладів життя, неграмотністю більшої частини населення. Почався перехідний період. Під впливом політики урядів, спрямованої на модернізацію суспільства, тисячолітній традиційний уклад став відходити в минуле. Нове співіснувало зі старим. Економіка стала багатоукладною, соціальна структура – надзвичайно строкатою. Наразі величезна частина населення опинилася в перехідному, маргінальному стані.

Приміром, для країн Близького Сходу ще 40-50 років тому була характерна дофеодальна організація суспільства. Однак щойно в них

було виявлено нафту, вони переступили навіть не в індустріальне, а в таке собі постіндустріальне суспільство, продовжуючи багато в чому (менталітет, риси побуту, система цінностей) залишатися в дофеодальному часі.

Державні перевороти, громадянські війни та міждержавні конфлікти стали характерною рисою розвитку багатьох колишніх колоній і залежних країн. На відміну від уже відносно розвинених країн Заходу такі держави прийнято називати такими, що розвиваються. У цьому сенсі для їх позначення застосовують і термін «третій світ». Донедавна їх ділили на дві умовні групи: країни соціалістичної орієнтації та країни капіталістичної орієнтації. Зараз цей поділ втратив сенс, бо після розпаду СРСР і зникнення соціалістичної співдружності низка країн соціалістичної орієнтації цю орієнтацію втратила, а інша частина намагається йти ринковим шляхом, який донедавна називали капіталістичним шляхом розвитку. Майбутнє в перевагах країн, що розвиваються, багато в чому залежатиме від успіхів комуністичного Китаю як одного з орієнтирів для розвитку світової цивілізації. Нині значна частина світової спільноти вже відкидає капіталізм у тій формі, в якій він утвердився в низці західних країн. Це, зокрема, проявляється в частій зміні влади у державах, що звільнилися. Класичну схему «переворотного механізму» держав, що розвиваються, можна представити так. При владі якийсь правитель – глава держави. Його поважають і шанують, але чомусь життя за свободи і незалежності стає гіршим, ніж за колонізаторів. Група молодих прогресивних діячів скидає правлячий режим і оголошує про нову політику, реформи. Минає два-три роки. За нового лідера життя не поліпшується, а реформи «буксують». Лідера скидають. Минає трохи часу, і все повторюється заново.

Характерною рисою є трайбалізм (від слова «трайб» – плем'я, рід). Це племінна, родова, земляцька перевага при доборі державних службовців, фахівців різного рівня. Трайбалізм, особливо там, де не склалися нації в загальнодержавному значенні, став однією з причин для конфліктів і громадянських воєн.

Процес подолання відсталості країн Азії та Африки, по суті, став процесом взаємодії цивілізацій. Модернізація виявилася не чим іншим, як спробою внести елементи нової, чужої цивілізації. Ця цивілізаційна взаємодія породила неймовірні колізії, на які так багаті країни, що розвиваються, коли за фасадом парламентських інститутів виявляли родоплемінні відносини, коли з'явилися ісламські республіки, що закріплювали в конституціях безправ'я жінок і допускали тілесні покарання.

6.1.3. Суспільний і державний устрій. Проблеми політичної модернізації утворених держав

> Сліди світових імперій залишаються багато в чому непохитними, не стертими і в наш освічений, демократичний час.
>
> ***А. Сахаров***

Суспільна структура молодих держав вельми своєрідна і значно відрізняється від аналогічної структури високорозвинених держав. Вона досить складна і нечітко окреслена. Найбільшим класом є селянство (в Африці воно становить 80-90% дорослого населення, у країнах Азії – до 65-70%). Селянство в основній масі безграмотне, становить політично інертну масу з багатовіковими традиціями і забобонами. Поширення світових релігій (християнство, іслам) цивілізує населення, проте незначною мірою. Окрім хліборобів є невелика кількість приватних власників, які використовують найману працю.

Робітничий клас дуже нечисленний і досить низькокваліфікований (2-10% населення), що багато в чому пояснюється відсутністю промисловості. У нафтовидобувних країнах (Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Катар, Оман та ін.) практично весь робітничий клас становлять іммігранти з Пакистану, Індії, Філіппін тощо. Місцеве населення часто не працює, отримуючи грошову допомогу – відрахування від продажу нафти.

Буржуазію можна розділити на кілька груп. Насамперед, це так звана національна буржуазія, що створює національну економіку. Вона є прогресивною силою. Також існують компрадорська (посередницька) буржуазія, основний інтерес якої пов'язаний з інтересами іноземного капіталу, бюрократична буржуазія (державні чиновники, які використовують своє становище для вилучення прибутків із державних замовлень, надання кредитів) та дрібна буржуазія (власники торговельних крамниць, маленьких кафе, таксі тощо).

Важливу роль відіграє інтелігенція. Як правило, її представники здобувають освіту в найкращих університетах Америки та Європи. Вона є політично активною частиною населення, очолює політичні партії та рухи, постійно прагне змін на краще. Є групи населення, статус яких фактично є пережитком минулої епохи. Це феодали, поміщики (переважно в Латинській Америці, Азії), родоплемінна знать (вожді, королі), служителі різних культів (чаклуни, шамани). Вони відіграють

роль проміжної ланки між центральною владою і місцевим населенням. Влада використовує їхній авторитет у своїх цілях, заохочує певними сумами з бюджету. Вони, своєю чергою, підтримують владу, особливо під час виборчих кампаній, використовуючи адміністративний і фінансові ресурси.

Окремо стоїть така сила, як військові. Вони відіграють, мабуть, найзначнішу роль у політичному житті держав, що розвиваються. Армія є практично єдиною організованою структурою, єдиною силою, що може визначити і визначає долю країни.

У розв'язанні проблем, що виникають, країни, що розвиваються, вибирали кожна свій шлях. У них були різні стартові позиції, і розвивалися вони неоднаковими темпами. У підсумку вони виглядають досить різними. Диференціація всередині цих країн зростає.

Динамічно і в соціально-економічному, і в політичному плані розвивалися Гонконг, Сінгапур, Тайвань, Південна Корея, потім до них приєдналися Індонезія, Малайзія, Філіппіни. Відносно розвиненими є і країни Латинської Америки. Більш-менш благополучний вигляд мають деякі країни Перської затоки, щоправда, хоч як це парадоксально, багатство обернулося консервацією в цих країнах патріархально-кланового ладу, що уповільнює їхній розвиток. Найменш розвиненими в усіх відношеннях залишаються країни Тропічної та Південної Африки. Незважаючи на всі труднощі, модернізація цих країн йшла швидким темпом. Поступово формуються умови для вкорінення в них демократичних інститутів.

Багатьом країнам, що розвиваються, було притаманне висування держави на провідну роль у суспільно-політичному житті, посилення її регулювальних функцій.

У переважній більшості країн після звільнення склалися авторитарні політичні режими з характерною концентрацією влади в руках глави держави, особливою роллю армії, злиттям партійного і державного апарату, надцентралізацією державної структури, відсутністю єдиної системи представницьких органів влади.

Тотальне втручання держави в суспільне життя як засіб модернізації суспільства проте не могло вирішити важливих проблем соціально-економічного розвитку нових країн, що звільнилися. Наприкінці XX – на початку XXI ст. продовжувала зростати їхня залежність від світового капіталістичного господарства, а зовнішня заборгованість провідним західним країнам перетворилася на одну з глобальних проблем сучасності.

Поглиблюється нерівномірність розвитку країн, що звільнилися,

політична криза, розширюється протестний рух народних мас. Причина глибокого невдоволення народу не лише в корумпованості правлячих еліт. Причина ще й у тому, що хвалений "надефективний капіталізм", оголошений у країнах, що звільнилися, провідним шляхом їхнього розвитку, на ділі виявляється нездатним забезпечити саме право на життя сотень мільйонів людей.

Останніми роками низка держав, заявивши про відмову як від авторитарних і тоталітарних моделей розвитку, так і від неефективних ліберальних форм розвитку, почала запроваджувати в економічну структуру та політичну надбудову різноманітні елементи, що довели свою загальнолюдську значущість (рівноправність форм власності, державне регулювання, багатопартійність, парламентаризм тощо), почала більше спиратися на свої національні традиції.

6.1.4. Право країн, що розвиваються, перед викликами XXI ст.

> Істинне значення демократичних форм устрою держави ... – підтримувати мир, уникати насильницьких переворотів.
>
> ***Л. фон Мізес***

Правова географія країн, що розвиваються, вирізняється значним розмаїттям не лише через їхню приналежність до різних історичних регіонів (Латинська Америка, Азія та Африка), різних систем релігійного права (індуське, мусульманське тощо), а й також унаслідок надзвичайної розмаїтості звичаїв і звичаєвого права у племен і народів.

У процес правової модернізації держав, що розвиваються, залучені всі правові системи – звичаєве право, традиційне право і сучасне кодифіковане право. У процесі здобуття незалежності держав постають проблеми.

Існувала проблема створення власного правового поля. Насамперед це стосувалося основного закону кожної держави – конституції. У багатьох країнах існували так звані колоніальні конституції – конституції особливого роду, сенс яких полягав у тому, щоб зняти напруження національно-визвольної боротьби. Держава-метрополія складала конституцію для своєї колонії і підносила її як дар для того, щоб жителі не вимагали незалежності. Ішлося, таким чином, не про реальну незалежність, а про конституцію для колоніально-залежних держав.

Отже, у 1948 р. французький парламент ухвалив закон під назвою «Статут Алжиру» (найбільшої французької колонії). Цей акт був розрахований на продовження французького колоніального панування і надавав можливість певним верствам алжирського суспільства брати участь в управлінні. Однак ця квазіконституція не вплинула на національно-визвольну боротьбу – Алжир продовжував боротьбу за незалежність і в 1962 р. домігся її.

Подібну тактику застосовували і США. Наприклад, після війни з Іспанією за володіння Кубою було ухвалено Конституцію Куби 1901 р., що включала «поправку Плата», згідно з якою обмежувався суверенітет Куби як самостійної держави. Згідно з цією поправкою, якщо власність американських громадян на Кубі перебуватиме під загрозою, американці мали право висаджувати війська на острів для встановлення законності та порядку.

Відомий термін «постколоніальна» конституція. Конституції такого роду надавалися новоствореним державам разом з актом про незалежність як єдиний пакет. Таким чином, метрополії, йдучи з колонії, прагнули забезпечити собі в майбутньому вигідний порядок у колишній колонії. Зокрема, обумовлювався певний термін незмінної дії Конституції.

Право нових утворених держав складалося з різнорідних за змістом і принципами начал, характеризувалося такими характерними рисами.

1. Основна роль належала новому законодавству, але відносну самостійність зберігали і правові комплекси, привнесені колонізаторами. Старі норми часом проникали в нове законодавство, впливаючи на його основний зміст. Активно відбувалися процеси наступності та рецепції. Право пристосовувалося до умов розвинених товарно-грошових відносин, економічних і політичних зв’язків, що розширювалися.

2. Величезний вплив у нових державах мало традиційне право. Воно модифікувалося в кожного народу, показуючи своєрідність його історичного, культурного, соціально-економічного розвитку. Традиційне право, що характеризується наявністю недержавних начал, санкцій, іноді називають «квазіправом». Відома частина традиційних норм діє поза рамками офіційного правопорядку. Вони впливають на розвиток права через масову поведінку людей.

3. У низці держав після здобуття ними незалежності нові закони діяли паралельно з нормами мусульманського і звичаєвого права, висхідними до первіснообщинних традицій. Право складалося з розрізнених, часто неузгоджених, суперечливих елементів, часто-густо воно зберігалося в усній формі, мало аморфний характер, зливалося з

догматами релігії, нормами моралі, племінними звичаями. Правові норми часом неможливо відокремити від моральних зобов'язань. Продовжують діяти колективістські, зрівняльні принципи.

4. Як характерну рису права слід виокремити його фольклорну оригінальність, збереження ролі обрядів при застосуванні права. Його норми викладаються часом безсистемно, без достатніх узагальнень, як окремі випадки (казуальність права).

Здобуття народами Азії та Африки незалежності, з одного боку, породило в них прагнення в найкоротші терміни подолати колишню відсталість у сфері права. Приємні умови для радикальних перетворень були створені завдяки активному підключенню молодих держав, що розвиваються, до світових економічних, політичних і культурних зв'язків.

З іншого боку, зберігалися багатоукладність економіки, феодальні пережитки, станові відмінності. Усе це породжувало труднощі в поступальному розвитку права.

6.1.5. Судова система у країнах, що звільнилися

Бий невинного, щоб зізнався винний.
(арабська приказка)

Роль судів у країнах, що розвиваються, незначна. Населення рідко звертається до державних судів, надаючи перевагу пошукам згоди або вдаючись до традиційних процедур залагодження суперечок. Ще менша їхня роль у тих державах, де панує тоталітарний режим.

Органи правосуддя утворюють кілька різновидів і різних щаблів. Серед них недержавні суди та суди, що діють від імені держави.

У державах, де діють принципи англосаксонського права (Індія, Кенія тощо), склалися дві різновидності державних судових органів: загальні суди (суди загальної юрисдикції), які розглядають кримінальні та цивільні справи, і суди спеціальні (наприклад, у трудових спорах, справах неповнолітніх тощо).

У державах, які сприйняли романо-германську модель правової системи, разом із загальними і спеціальними судами існують і адміністративні суди.

Нижчий щабель становлять суди, які, по суті, не входять до державної структури і здійснюють суд на громадських засадах.

Особливе місце серед судових органів посідають церковні

(релігійні) суди. Церковні суди розглядають справи священнослужителів, різні внутрішньоцерковні справи, інколи окремі справи осіб, які сповідують ту чи іншу релігію. Вони можуть накладати незначні покарання, здебільшого морально-етичного плану (покаяння, зречення від церкви тощо).

Окрема категорія релігійних судів – мусульманські (шаріатські) суди в тих країнах, де іслам є державною релігією. Вони виконують функції державних судів, розглядаючи всі справи (цивільні та кримінальні), але лише в тому разі, якщо обома сторонами є мусульмани або якщо сторони погодилися звернутися до шаріатського суду.

У деяких країнах судочинство ґрунтується на звичаєвому праві і здійснюється за допомогою суду посередників. У судах звичаєвого права старійшинами і племінними вождями розглядалися нескладні цивільні справи між одноплемінниками (розподіл общинних земель, дрібні суперечки між жителями тощо).

Вирішення конфліктів у судах звичаєвого права було націлене на виконання найдавнішого принципу судової діяльності – примирення ворогуючих сторін. Суд займався не слише відшукуванням і підтвердженням фактів і відповідних норм, скільки клопотами з наведення порядку з одночасним усуненням заподіяного зла і відновленням миру та злагоди. Широке поширення мали практика випробувань «судом божим», принцип таліона та інші традиційні для давніх і середньовічних суспільств процедури.

Усі стадії юридично значущих дій тісно переплетені з традиціями і звичаями даної родової або племінної спільноти, з магічними і соціально-побутовими ритуалами, жорстко контролюються усталеними заборонами і суспільними санкціями.

Сьогодні відбувається поступове, підкріплене законом упровадження сучасної судово-правової системи, рецепція і застосування європейських законів замість норм і вимог звичаєвого права, запровадження норм і принципів європейського права як таких, що співіснують зі звичаєвим правом; пряма заборона деяких звичаїв і традиційних форм регулювання конфліктів.

6.2. Напрями й тенденції державно-правового розвитку латиноамериканських країн

Вступ латиноамериканських держав у XX століття відбувався в умовах зростання політичної мобільності. До керівництва державами здебільшого приходили представники національної буржуазії. З її допомогою Латинська Америка більше за інші країни, що розвиваються, просунулася в модернізації. Для Латинської Америки модернізація не означала різкої зміни державної парадигми: вона була частиною західної, європейської за походженням, цивілізації. Однак давалася взнаки і відсталість. Її коріння крилося в існуванні великих земельних володінь – латифундій. Їхнім зворотним боком були безземелля селян, низький рівень життя, аграрне перенаселення і безробіття, примітивні технології та низька продуктивність праці. Таке суспільство не могло бути демократичним. Воно трималося на насильстві й породжувало в Латинській Америці відповідну культуру.

6.2.1. Латинська Америка: шляхи державного розвитку

> Латиноамериканський світ – результат змішування багатьох рас, народів, культур і стилів.
>
> ***У. Петрі***,
> *венесуельський письменник і вчений*

У Латинській Америці найяскравіше відбилася основна тенденція політичної історії двадцятого століття – боротьба між авторитаризмом і демократією. Як і в довоєнний період, політичний розвиток країн південноамериканського континенту відбувався в боротьбі та зміні політичних режимів авторитарного і демократичного характеру. Отже, у країнах Латинської Америки помітно активізувався демократичний рух на завершальному етапі Другої світової війни та особливо з поразкою фашистської Німеччини та її союзників. Цьому сприяло пожвавлення економічного життя: на світовому ринку розширився попит на латиноамериканську сільськогосподарську продукцію і промислову сировину. Скорочення імпорту товарів із країн, що воювали, стимулювало розвиток місцевої промисловості. Збільшилася кількість промислових підприємств, зміцнилася верства буржуазії, майже вдвічі

зросла чисельність робітників і службовців. США скористалися ослабленням активності європейських держав на південноамериканському континенті й посилили свої економічні, політичні та військові позиції. Більшість країн Латинської Америки в роки Другої світової війни приєдналися до антигітлерівської коаліції, хоча деякі країни зробили це лише в 1945 р.

Одразу після Другої світової війни соціально-економічне становище країн Латинської Америки було вельми сприятливим. Політики латиноамериканських держав користувалися підтримкою народу, що сприяло формуванню в ці роки досить популярних, але авторитарних режимів. Одним із них було президентство Х. Д. Перона в Аргентині (1946-1955 рр.). Його режим спирався на профспілки, промисловців і соціальну демагогію, підкріплювану час від часу конкретними кроками.

Демократизація суспільного життя країн Латинської Америки проявилася у зростанні масових рухів, які часто виливалися в повстання і повалення диктаторських режимів, наприклад навесні 1944 р. у Сальвадорі та Еквадорі, у жовтні 1944 р. у Гватемалі. Амністія політв'язнів, відновлення громадянських свобод відбулися в ці роки в Аргентині та Бразилії.

Друга половина 1940-х – 1950-ті рр. стали для багатьох країн Латинської Америки часом діяльності урядів, які дотримувалися демократичного курсу. Такі уряди були при владі в Гватемалі (1944-1954), Аргентині (1946-1955), Венесуелі (1945-1948), Бразилії, Чилі, Болівії, Коста-Ріці та інших країнах. Їхня діяльність була спрямована на зміцнення національної державності та економіки. Таку політику називають *націонал-реформізмом*. У ці роки було значно розширено права і свободи громадян, формувалися нові та зміцнювалися наявні партії, у низці країн було ухвалено демократичні конституції. Велику увагу націонал-реформістські уряди приділяли соціальній сфері: ухвалювали робітниче законодавство, збільшували зарплати і пенсії, розширювали діяльність профспілок.

Політичний розвиток ішов у двох напрямках. В одному випадку на гребені масового невдоволення до влади приходили ліві сили і намагалися знайти вихід зі становища на відомих уже шляхах будівництва соціалізму. Так розвивалися події на Кубі. Партизанська війна проти проамериканського режиму закінчилася на початку 1959 р. перемогою. Лідер повстанців – 32-річний Ф. Кастро – очолив уряд. Своє завдання він бачив у зміцненні незалежності Куби, у проведенні соціальних реформ. Багато з них сприяли становленню кубинської

державності.

З розпадом СРСР Куба вступила в смугу труднощів, які не подолані до кінця і сьогодні.

Спробу побудови соціалістичної держави зробив уряд Чилі на чолі з С. Альєнде. Але, скориставшись труднощами реформ, генерал А. Піночет за допомогою США повалив уряд лівих. Невдачею закінчилася спроба будівництва соціалізму в 1980-ті рр. у Нікарагуа.

Інший варіант розвитку передбачав щось протилежне. Нова стратегія виходила з того, що курс на досягнення повної незалежності шкідливий і нереальний, у зв'язку з чим ставилося завдання прискорення інтеграції країн Латинської Америки у світову економіку. Для цього передбачалося ліквідувати всі бар'єри в розвитку торгівлі та відкрити доступ іноземному капіталу. Зовні це виглядало як повернення до старих порядків, коли в країнах Латинської Америки безсоромно господарювали іноземні компанії. Цей курс проводили переважно військові хунти (уряди), що прийшли до влади в Аргентині, Болівії, Бразилії. Усі вони нещадно боролися з представниками лівої опозиції, суворо обмежували політичні свободи.

Відбулися потужний приплив інвестицій і прискорення розвитку. Отже, Бразилія до 1980-х рр. обігнала за обсягом валового національного продукту Італію і наблизилася до Великобританії. Зворотним боком цього курсу стали зростання зовнішньої заборгованості країн Латинської Америки та інфляція, що сприяло соціально-політичній кризі військових режимів.

Правлячі кола США за допомогою «дипломатії боргу» і політики «великого кийка» посилювали свій політичний тиск на латиноамериканські уряди, відкрито втручаючись у їхні внутрішні справи. США фактично підтримували антидемократичні хунти, вбачаючи в їхньому правлінні запоруку стабільності. Тим самим проводили політику подвійного стандарту.

Радикально змінилася ситуація, коли президентом у США став Д. Картер, який висунув тезу про неприпустимість порушення прав людини. Втрата підтримки США зробила відхід військових з політичної арени питанням часу. У 1980-ті рр. почалося відновлення демократичних режимів у Перу, Болівії, Бразилії, Уругваї тощо. Деякі латиноамериканські країни різко виступають проти засилля монополій та імперіалістичного курсу США.

Значною мірою підґрунтям цих змін стало економічне зростання, яке здійснювалося в більшості держав на основі різних програм розвитку. Зростання посилилося не слише завдяки національному

капіталу, скільки внаслідок звільнення від іноземної залежності, насамперед американської. Наочний приклад цьому – Венесуела. Вона протягом понад півстоліття була найбільшим у світі експортером нафти, залишаючись водночас бідною країною. На початку XX ст. європейські та американські військові кораблі здійснили інтервенційні дії для того, щоб надати підтримку протизаконному і тиранічному уряду, який віддав країну в руки іноземних монополій. Добре відомо, які незліченні фонди було вивезено, щоб примножити надбання монополій і самої венесуельської олігархії. Після перемоги революції ціна нафти становила лише два долари. Згодом, через 40 років, коли президентом Венесуели став відомим венесуелець, патріот країни Уго Чавес, ціна на нафту також була низькою – лише сім доларів.

У травні 2007 р. у Венесуелі новим президентом було ухвалено рішення про націоналізацію нафтопромислів американських, британських, французьких і норвезьких компаній. Нинішня Венесуела стала зовсім іншою країною, пріоритети якої – освіта, житло, робота, медичне обслуговування.

Під впливом процесів переходу від тоталітаризму до демократії, що посилювалися, дедалі очевиднішою стала тенденція до відмови від військових переворотів, путчів як засобу досягнення політичних цілей.

Повсюдно зміцнюють свої позиції демократичні інститути, насамперед вільні вибори. Однак і сьогодні значна частина населення з традиційною недовірою ставиться до них і вважає, що лише «сильна рука» здатна усунути неефективність державного апарату.

6.2.2. Політика національно-реформістських урядів латиноамериканських країн

> Якщо президент цінує довіру, надану йому народом, то не має права зрадити її, відмовившись від президентської стрічки для порятунку власного життя
>
> ***С. Альєнде,***
> *чілійський державний і політичний діяч XX ст.*

Національно-реформістські уряди прагнули обмежити вплив іноземного капіталу, потіснити зарубіжні компанії та пов’язану з ними олігархію, заохотити національне підприємництво і створити сприятливі умови для його розвитку. Було проголошено національний

суверенітет над землями, природними ресурсами, проведено націоналізацію деяких галузей промисловості, посилено державний сектор економіки, запроваджено елементи планування. У більшості латиноамериканських країн було ухвалено стратегію розвитку імпортозамісної індустріалізації, тобто заохочення виробництва тих товарів, що раніше ввозилися з-за кордону. Було приділено увагу розвитку інфраструктури, наприклад будівництву шосейних доріг. Продовжилася аграрна реформа, спрямована на ліквідацію латифундій (великих земельних володінь).

Політика національно-реформістських урядів користувалася підтримкою широких верств робітників і профспілкових організацій, тим паче, що в низці урядів при владі опинилися партії соціал-демократичної орієнтації: у Венесуелі, Перу, почасти Мексиці. В інших країнах до влади прийшли харизматичні особистості, які самі визначали основи внутрішньої і зовнішньої політики. Їхній успіх був пов'язаний із традиціями каудилізму в Латинській Америці. До таких лідерів належали *Жетуліу Варгас* (1883-1954) у Бразилії, *Хуан Домінго Перон* (1895-1974) в Аргентині.

Отже, Х. Перон створив широкий націоналістичний рух, ідейною основою якого стала концепція «хустісіалізму» (від ісп. «хустісія» – «справедливість»). Вона проголошувала боротьбу за «політично суверенну, економічно незалежну і соціально справедливу батьківщину». У 1949 р. було ухвалено Конституцію, яка мала задовольнити прагнення Х. Перона протриматися при владі якомога довше. У країні стала панувати одна партія, під вплив якої ставили профспілковий, молодіжний, жіночий рухи. Під ідеологічний контроль було поставлено формування громадської думки, розвиток освіти, свобода слова обмежувалася. Діяльність Х. Перона є прикладом демагогічного маніпулювання недосвідченою демократією. Надмірні витрати на соціальну сферу вичерпали накопичені в роки війни фінансові ресурси країни. Інфляція, що зростала в першій половині 1950-х рр., свідчила про провал економічних реформ.

Націонал-реформістські експерименти середини XX ст. в Латинській Америці були перервані приходом до влади авторитарних режимів, які, як правило, встановлювалися військовими. Провідна роль армії та військових у житті Латинської Америки відрізняє її від багатьох країн західного світу. Цей феномен пояснюється цивілізаційним впливом Іспанії та Португалії, в історії яких також спостерігається вплив військових у політиці. Армія і військові виступали на політичну арену тоді, коли наявні політичні сили не були здатні врегулювати конфлікти,

коли не було необхідних механізмів та інститутів для розв'язання суспільних проблем, що виникали. Багато дослідників пов'язують активну роль військових у політичному житті Латинської Америки з відсутністю громадянського суспільства.

Фактором, що впливає на успіх військових переворотів, часто було і втручання США у внутрішні процеси латиноамериканських держав. Яскравим прикладом слугує повалення військовими президента Гватемали *Гакобо Арбенса* (1914-1971) у 1954 р. Реформи, проведені в руслі Гватемальської революції, дістали масову підтримку населення і багатьох партій, зокрема комуністів, та зачепили інтереси американських латифундистів. США, побоюючись руху уряду Х. Арбенса в напрямі соціалістичних перетворень, організували змову, що призвела до падіння революційної влади Гватемали і скасування реформ. Військові диктатори були при владі в Гватемалі до середини 1980-х рр.

У 1955 р. в Аргентині військовими був повалений Х. Перон. У Гондурасі військові правили в 1963-1971 і 1975-1982 рр. У Бразилії військова диктатура була при владі в 1964-1985 рр. Лише кілька латиноамериканських країн уникли в другій половині XX ст. військової диктатури. У деяких країнах хвилі демократичного руху знову змітали диктатури, щоправда, найчастіше зовсім не надовго.

В економічному розвитку Латинської Америки в повоєнні десятиліття відбувалися процеси, характерні для багатьох країн західного світу. Держава дедалі більше контролювала економічне життя суспільства. У багатьох країнах тривав процес націоналізації різних галузей промисловості, який зачіпав переважно великі підприємства.

Державна власність стала займати значну частку в економіці латиноамериканських країн, у деяких галузях – нафтовій, металургійній, нафтохімічній – до 90% активів. Особливо характерно це було для Бразилії, Аргентини, Мексики, Перу. Влада, що стала на шлях радикальних соціалістичних перетворень, брала курс на кооперування сільськогосподарського виробництва. Уряди застосовували методи планування розвитку економіки, регулювання фінансово-кредитної сфери, проводили заходи з розвитку соціального забезпечення для підтримки малозабезпечених груп населення.

Моделлю розвитку латиноамериканських країн став *державний капіталізм*. Її застосовували в 1940-1960-ті рр. в економічній політиці не лише націонал-реформістські цивільні уряди, а й часто диктаторські режими. Державний капіталізм відіграв важливу роль у формуванні економіки Латинської Америки, розвитку приватного підприємництва,

особливо в тих галузях, які пов'язані зі споживчим попитом. Саме в період використання цієї економічної моделі держави Латинської Америки провели структурну перебудову економіки, в якій орієнтувалися на національні потреби та індустріальний розвиток. Для цих цілей було використано зовнішні та внутрішні ресурси.

Економіка Латинської Америки піднялася на вищий рівень розвитку. На цій базі сформувалося багато фінансово-промислових груп, які відігравали провідну роль в економіці цих країн у наступні роки і сьогодні. У середині 1970-х рр. у країнах Латинської Америки ситуація знову змінилася на користь військово-диктаторських режимів. Ця тенденція багато в чому пояснюється невдачею лівих сил, які прагнули побудувати справедливе суспільство у своїх країнах. Яскравим прикладом є історія Чилі.

Події 1970-1973 рр. прийнято називати Чилійською революцією. У 1970 р. *Сальвадора Альєнде* (1908-1973), представника альянсу «Народна єдність», що об'єднав партії лівого спрямування, було обрано президентом Чилі. С. Альєнде розпочав реалізацію програми, яка передбачала проведення аграрної реформи шляхом ліквідації латифундій (до 1973 р. з ними було покінчено), націоналізацію великих банків і компаній, запровадження самоврядування на підприємствах. У приватній власності планувалося залишити лише середній і дрібний бізнес.

Націоналізація гірничорудної промисловості викликала протидію великих власників, правих і центристських політичних сил, які користувалися підтримкою американського уряду. Економічний тиск США, які поставили за мету не допустити перетворення Чилі на соціалістичну країну за прикладом Куби, обвал фондового ринку, зниження вдвічі світових цін на мідь – основну статтю чилійського експорту – спричинили найсильнішу економічну кризу в країні

Зростання інфляції, дефіцит продовольства призвели до масових страйків робітників націоналізованих підприємств. 11 вересня 1973 р. військові підняли заколот. Під час штурму президентського палацу С. Альєнде загинув. До влади прийшов військовий диктатор *Августо Піночет* (1915-2006). Він оголосив війну марксизму всередині країни. Правий режим розгорнув терор проти прихильників «Народної єдності». Тисячі людей були розстріляні, кинуті до в'язниць, зникли безвісти.

У 1977 р. всі політичні партії були розпущені. Демократичні порядки, які насилу утверджувалися в Чилі в попередні десятиліття, були ліквідовані.

Із середини 1970-х рр. багато країн Латинської Америки беруть на

озброєння неоліберальну модель відкритої ринкової економіки, популярність якої була пов'язана з «неоконсервативним поворотом» провідних західних країн, передусім США і Великої Британії. Такий перехід був викликаний необхідністю під'єднати економіку Латинської Америки до світового господарства, вирішити проблеми подальшого економічного зростання, оскільки на той час модель державного капіталізму багато в чому себе вичерпала.

Орієнтація на модель вільної ринкової економіки була викликана новим витком науково-технічної революції та прискореним процесом оновлення виробництва. Першою країною континенту, що вступила на цей шлях, стала Бразилія. Її досвід став прикладом для військово-диктаторських урядів Чилі, Аргентини, Уругваю, Болівії. Диктаторські режими проводили нову економічну політику авторитарними методами за рахунок різкого погіршення матеріального і правового становища населення. Менші соціальні витрати спричинила модернізація в тих країнах, де при владі були цивільні уряди: Венесуела, Колумбія, Коста-Ріка.

Новий економічний курс орієнтувався на розвиток вільного ринкового господарства і супроводжувався скороченням державної власності, зменшенням протекціоністських функцій держави щодо національної економіки. Зменшувалися державні видатки, в тому числі на соціальні програми. Водночас у країнах Латинської Америки державний сектор зберіг впливові позиції в інфраструктурі, видобувній промисловості, енергетиці, фінансах. Цей період розвитку економіки вирізнявся широким залученням зовнішніх інвестицій, у яких зменшилася частка США, збільшилися частки країн Західної Європи та Японії. Іноземні інвестиції спрямовувалися в галузі машинобудівної, хімічної, електротехнічної промисловості, які розвивалися найдинамічніше.

Спочатку неоліберальна модель розвитку економіки призвела до помітних успіхів. Набули розвитку нові галузі промисловості, з'явилося наукомістке виробництво. У 1970-ті рр. темпи зростання продукції обробної промисловості досягли в середньому 6-7% на рік. У 1980 р. рівень ВВП країн Латинської Америки перевершив рівень 1960 р. утричі. Модернізувалося і сільськогосподарське виробництво. Його частка у ВВП до початку 1980-х рр. знизилася, але за 1970-ті рр. виробничі показники зросли в півтора рази.

Сільськогосподарська продукція і сировинні ресурси продовжували переважати в експорті Латинської Америки: нафту експортували Венесуела, Мексика, Еквадор, Перу та ін., мідь – Чилі і

Перу, каву – Колумбія, Бразилія, країни Центральної Америки, цукор і банани – країни Карибського басейну, м'ясо і зернові – Аргентина. Але й частка експорту промислових виробів теж стала підвищуватися, що свідчило про якісні зрушення в економіці.

Однак були й негативні наслідки модернізації економіки в рамках цієї моделі. Суттєвих успіхів досягли Бразилія, Мексика, Венесуела. Інші країни просунулися вперед незначно. Багато традиційних галузей національної економіки опинилися в застої. Збанкрутувало безліч дрібних і середніх підприємців. Процеси приватизації породили небувалий сплеск корупції, махінацій з боку чиновників і бізнесменів. Зовнішні позики і кредити вели до зростання зовнішнього боргу. Отримані кошти часто використовувалися неефективно. Держава змушена була скорочувати свої витрати, що призводило до скорочення заробітної плати працівників, закриття державних підприємств і звільнення робітників.

Посилилася соціальна політика. Зростання інфляції сприяло зубожінню населення. Ціни в Перу і Бразилії за 1971-1982 рр. підскочили в 40-50 разів, у Чилі, Уругваї, Аргентині – в сотні разів. Збільшувалася кількість малозабезпечених громадян. З'явилося безліч безробітних, спостерігався сплеск злочинності.

Особливо гострою стала соціальна ситуація під час світової кризи 1981-1983 рр., коли багато латиноамериканських країн виявилися не здатні виплачувати борги. Відбувся спад виробництва, особливо сильним він був у країнах, у яких при владі перебували диктатури – Чилі, Аргентині, Перу. Ці процеси стали одним із найважливіших чинників політичних змін у Латинській Америці в 1980-ті рр.

6.2.3. Куба – легендарний «острів свободи»

У революції потрібно перемогти або померти

***Е. Че Гевара**,*
аргентинський революціонер
та кубинський державний діяч ХХ ст.

Історія Куби, держави в Карибському басейні, у середині ХХ ст. схожа з іншими країнами Латинської Америки. Демократичні уряди тут періодично змінювалися диктатурами. У 1952 р. під час військового перевороту до влади знову прийшов диктатор Фульхенсіо Батіста (1901-1973), який із середини 1930-х рр. періодично правив країною сам або

через своїх ставлеників. Режим Батісти жорстко переслідував опозицію, скасував дію конституції 1940 р., був корумпований, тісно пов'язаний зі США. Підпільні загони кубинських повстанців здійснили невдалу спробу повстання проти Батісти вже 1953 р. Лідери цього виступу, серед яких був *Фідель Кастро* (1926-2016), сформували військово-політичну організацію «Рух 26 липня», що була створена емігрантами в Мексиці й зайнялася підготовкою повстання. Опозицію диктатурі в самій Кубі склала Народно-соціалістична партія Куби (НСПК) і збройні організації студентства.

У 1956 р. кубинські повстанці на чолі з Ф. Кастро почали збройну боротьбу за підтримки НСПК, студентських маніфестацій, страйків робітників, селянського руху. До кінця 1958 р. партизанські загони діяли у всіх провінціях країни, всі великі міста, окрім Гавани, були охоплені загальним страйком. Першу партизанську колону, яка вступила 2 січня 1959 р. в Гавану, очолив соратник Ф. Кастро Ернесто Че Гевара (1928-1967). Диктатор Ф. Батиста втік із країни 1 січня 1959 р. Революційний уряд очолив Ф. Кастро.

Спочатку Ф. Кастро проголосив досить поміркована політику: утвердження національного суверенітету, розвиток промисловості, ліквідація латифундій, поліпшення життя народу. Жодних зв'язків із соціалістичними країнами у кубинських революціонерів тоді не було. Тому кубинські події особливо не турбували і США. Однак, у травні 1959 р. на Кубі розпочалося проведення земельної реформи, що ліквідувала велике землеволодіння, та націоналізації американської власності на території Куби. У відповідь на це США висловили протест і заборонили експорт своїх товарів на Кубу, припинили закупівлі цукру, розірвали дипломатичні стосунки, а в 1962 р. оголосили Кубі економічну блокаду.

Політика США сприяла радикалізації кубинських революціонерів. Фідель Кастро у квітні 1961 р. вперше заявив про соціалістичний шлях розвитку Куби. Озброєних кубинських супротивників революції, які висадилися на острів за підтримки США, було розгромлено. Тиск США на Кубу посилювався. На цьому тлі СРСР активно почав надавати Кубі економічну, військову, фінансову допомогу. У жовтні 1962 р. протистояння двох наддержав привело світ до Карибської кризи.

Куба стала однопартійною державою з правлячою Комуністичною партією, створеною в результаті об'єднання революційних організацій і НСПК. Комуністичний режим користувався доволі широкою підтримкою населення і спирався на громадські організації. У 1976 р. було ухвалено Конституцію, що відобразила зміни політичної системи. Головою Держради (президентом) Куби був Ф. Кастро, який очолював

Компартію.

Друга аграрна реформа скоротила наділи землі, що перебували в приватній власності. До 1968 р. було завершено націоналізацію промисловості. Було створено нові галузі економіки, розвивався транспорт, енергетика. У СРСР тривала підготовка кваліфікованих кадрів для промисловості, охорони здоров'я, оборони. Соціально-економічна система багато в чому нагадувала радянську: монополія державної власності, директивне планування, дефіцит продуктів харчування і товарів масового споживання. У зовнішній політиці Куба проводила антиамериканський курс. Надаючи активну підтримку національно-визвольним силам у різних країнах, Куба стала бастіоном революційних сил Латинської Америки. У 1960-1970-ті рр. Куба відігравала активну роль у Русі неприєднання.

Кубинцям вдалося створити розвинену систему охорони здоров'я, забезпечити повну зайнятість населення, цілком ліквідувати безграмотність. Однак на початку 1980-х р. в економіці стали проявлятися кризові явища: диспропорції в розвитку різних галузей, зниження темпів зростання, низька продуктивність праці, бюрократизм системи управління. Торговельно-економічне ембарго, введене США, негативно позначалося на розвитку острова. У 1986 р. на ІІІ з'їзді Компартії було проголошено кампанію «ректифікації» (виправлення помилок), але вона не стала аналогом радянської «перебудови». У її межах тривала боротьба за підвищення трудової дисципліни, приватний сектор було ще більше скорочено, поновлювалася безкоштовна добровільна праця.

Економіка Куби залежала від поставок соціалістичних країн, насамперед СРСР: енергоносіїв, промислової продукції, транспорту, руди. Тому з розпадом СРСР економічні труднощі посилилися. Промислове виробництво в 1991 р. скоротилося на 24%. У цій ситуації кубинці не відмовилися від ідей соціалізму. Влада встановила граничну норму в розподілі товарів широкого вжитку, обмежила використання електроенергії населенням і установами.

Водночас у 1990-ті рр. почалася деяка лібералізація економіки: було дозволено індивідуальну трудову діяльність, стало можливим використання долара США як платіжного засобу, підвищено ціни на товари, скасовано безкоштовні послуги. У 1990-2000-ті рр. на Кубі з'явилися спільні підприємства і вільні зони торгівлі, почався розвиток туризму. Куба стала розширювати ринки збуту своєї продукції, почалося залучення закордонних капіталовкладень: країн Латинської Америки, Іспанії, Канади, Італії, Китаю. США на початку 1990-х рр. посилили тиск

на Кубу. Президент США Дж. Буш підписав закон, що забороняє філіям американських компаній здійснювати торгівлю з Кубою. США також намагалися чинити тиск на країни, які стали розвивати економічні відносини з Кубою, що викликало різкі протести багатьох держав. У 1990-ті рр. Куба відновила дипломатичні відносини з усіма державами Латинської Америки.

У політичній сфері Куби в 1990-ті рр., навпаки, йшло посилення режиму. Спроби протестних виступів студентів, інтелігенції, опозиційних настроїв в адміністративному апараті були жорстко припинені. Влада неодноразово заявляла про незмінність соціалістичного вибору. У 2002 р., користуючись підтримкою католицької церкви, опозиція закликала до проведення референдуму з питання про політичні зміни в країні. Більшість кубинців на референдумі в червні 2002 р., організованому владою, висловилися за збереження політичної та економічної системи.

У 2008 р. Ф. Кастро на вищих державних постах змінив його брат Рауль Кастро (р. 1931). Дозовані реформи в країні продовжилися. Багато латиноамериканських країн вдалися до дій щодо подолання конфліктних відносин між Кубою і США. Це питання обговорювалося у 2008 р. на сесії Генеральної Асамблеї ООН. Однак дипломатичні відносини зі США було відновлено лише у 2015 р.

6.2.4. Латинська Америка у 1980-і рр. – на початку XXI ст.

> Латинська Америка дуже любить слово «надія». Нам подобається, що нас називають «континентом надії». Насправді ця надія – щось на кшталт обіцяного раю, обіцяної винагороди, яка все відкладається. Відкладається до наступних виборів, до наступного року, до наступного століття.
>
> ***П. Неруда**,*
> *чилійський поет, дипломат*
> *і політичний діяч XX ст.*

Наростання втоми суспільства від військових диктатур, насильства, придушення демократії почало наростати в країнах Латинської Америки на початку 1980-х рр. Ці процеси багато в чому були пов’язані зі вступом західного світу в епоху постіндустріального суспільства. Авторитарні режими зазнавали дедалі більшого тиску з боку суспільства – легальних і

заборонених партій, профспілок, громадських рухів. Випробувані репресивні методи часто давали зворотний ефект при страйкових рухах, що ширилися. Впливова в латиноамериканському суспільстві католицька церква дедалі частіше підтримувала протести проти порушення прав людини. Важливим чинником демократизації став перегляд ставлення США до латиноамериканських диктаторів, які раніше активно користувалися американською підтримкою. В умовах критики СРСР і країн соціалістичного табору за порушення демократичних свобод американський уряд не міг закривати очі на терористичні режими Латинської Америки. Ці чинники, а також загострення економічних і соціальних проблем в окремих країнах континенту призвели до найсильнішої хвилі демократизації, яка зрештою ліквідувала авторитарні режими в Латинській Америці до кінця XX ст.

Цивільні уряди прийшли до влади в Еквадорі, Перу, Болівії на рубежі 1970-1980-х рр. Після поразки Аргентини в конфлікті з Великою Британією на Мальвінських островах у 1982 р. військовий уряд, який дискредитував себе, був змушений оголосити вибори, що в 1983 р. привели Аргентину до демократичних змін. У Бразилії військові, які перебували при владі з 1964 р., зняли заборону на діяльність низки опозиційних партій, оголосили амністію політв'язнів, дозволили в'їзд у країну політемігрантам. У 1985 р. тут відбулися перші вільні вибори президента. Відновлення конституційних порядків відбулося 1984 р. в Уругваї. На початку 1989 р. найстаріша латиноамериканська диктатура генерала А. Стресснера в Парагваї припинила своє існування.

До кінця 1980-х рр. чилійська хунта також втратила колишні позиції. Економічні успіхи другої половини 1970-х рр. змінилися новим витком кризи на початку 1980-х рр. 40% чилійців жили за межею бідності. Наростали відкриті протести проти А. Піночета. Військова влада змушена була легалізувати частину партій. У 1988 р. влада провела референдум щодо продовження повноважень А. Піночета на посаді президента. Несподівано для диктатури більшість громадян висловилися за введення Конституції та проведення виборів. А. Піночет зберіг за собою статус довічного сенатора і посаду головнокомандувача.

У 1989 р. президентом Чилі став представник лівоцентристського альянсу «Згода в ім'я демократії» Патрісіо Ейлвін. Цей альянс, до якого увійшли християнські демократи, соціалісти та інші партії, отримував більшість голосів і під час наступних виборів. Новій владі вдалося домогтися економічного зростання, розширити соціальні програми, підвищити зарплати і пенсії. Праві та комуністи перейшли в опозицію. Уже в 1989 р. було скасовано багато законів періоду диктатури. Нова

влада, не лише Чилі, а й інших держав, почала судити винних у злочинах і порушеннях прав людини в періоди диктатур.

У деяких країнах Центральної Америки перехід від авторитаризму до демократії виявився більш драматичним. У 1979 р. в Нікарагуа розпочалася революція: Сандиністський фронт національного визволення за підтримки інших партій повалив диктатуру А. Сомоси. Було відновлено демократичні права і свободи. З метою боротьби з диктатурою об'єдналися різнорідні політичні сили, які після перемоги не зуміли виробити прийнятний для всіх новий внутрішньополітичний курс. Сандиністи, які переважали при владі, розпочали націоналізацію економіки й орієнтувалися на співпрацю із соціалістичною Кубою. Це не влаштовувало буржуазні партії. Значна частина селян виступила проти створення кооперативних господарств. Неефективність економічної політики сандиністів збільшила число їхніх супротивників. Радикальні опозиціонери – їх стали називати «контрас» – у 1980 р. взялися за зброю, отримавши підтримку США. Почалася громадянська війна, в якій загинуло близько 50 тис. осіб.

Громадянська війна була розв'язана в 1980 р. і в сусідньому Сальвадорі, де після військового режиму при владі був правий цивільний уряд. Тут Фронт національного визволення вів партизанську війну з проурядовими «ескадронами смерті», що знищували лівих і профспілкових активістів. У 1981 р. партизанську війну проти диктатури активізували революційні організації Гватемали.

Ці конфлікти спонукали кілька латиноамериканських країн вдатися до спільних дій щодо їх вирішення. У 1983 р. міністри закордонних справ Мексики, Венесуели, Колумбії, Панами, зібравшись на о. Контадора, закликали сторони, що воюють, дійти компромісних рішень, запропонувавши сприяння. До цієї дипломатичної ініціативи в 1985 р. приєдналися Бразилія, Аргентина, Перу, Уругвай. У результаті цього руху, що здобув широку міжнародну підтримку, у 1987 р. після тривалого пошуку спільних рішень глави п'яти центральноамериканських держав – Гватемали, Гондурасу, Коста-Рики, Нікарагуа та Сальвадору – підписали документ «Заходи щодо встановлення міцного та тривалого миру в Центральній Америці». Він передбачав припинення вогню, амністію, демократизацію, припинення військової допомоги інших країн будь-яким збройним угрупованням.

Сандиністський уряд Нікарагуа взяв на себе зобов'язання провести масштабну демократизацію країни з дотриманням прав усіх опозиційних партій. Одночасно тривало роззброєння контрас. У 1990 р. сандиністи програли вибори Національному союзу опозиції, який об'єднав

різнорідні сили від правих до комуністів. Новим президентом стала Віолета Барріос де Чаморро. Сандиністи перейшли в опозицію, водночас зберегли величезний вплив у профспілках і армії. Новий уряд визнав низку реформ сандиністів, але також почався рух до ринкової економіки. У Сальвадорі угоду про припинення бойових дій було досягнуто в 1992 р., армію було поставлено під контроль цивільної влади, Фронт національного визволення став легальною опозицією. Уряд розпочав аграрну реформу і демократизацію політичної системи.

Таким чином, насильницькі форми політичної боротьби в Латинській Америці наприкінці XX ст. стали змінюватися конструктивними, демократичними. Ці досягнення стали результатом спільних зусиль багатьох країн. Агресивний вплив США на внутрішні процеси країн Латинської Америки істотно зменшився. Уже в 1979 р. під час перемоги сандиністів у Нікарагуа Організація американських держав (ОАД) відмовилася від втручання у внутрішні справи цієї країни, незважаючи на спроби США не допустити перемоги «марксистських повстанців».

Щоправда, 1983 р. США здійснили вторгнення в Гренаду, крихітну острівну державу в Карибському басейні. У 1979 р. у Гренаді прийшов до влади народно-демократичний уряд, який розпочав співпрацю з Кубою та СРСР. Метою американського вторгнення стало встановлення проамериканського режиму і перетворення острова на свою військову базу. Останній відкритий акт агресії щодо країн цього регіону на той час стався 1989 року під час політичної кризи в Панамі. Інтервенція була проведена з метою «відновлення демократії» та утвердження при владі проамериканського кандидата в президенти. Генасамблея ООН, ОАД і низка країн Латинської Америки засудили американські дії.

У 1990-ті рр. країни Латинської Америки, як і раніше, продовжували розвивати свою економіку в руслі концепції неолібералізму, хоча модель відкритої ринкової економіки викликала дедалі більшу критику. Отже, 1980-ті роки були названі «борговим», «втраченим», «інфляційним» десятиліттям. На початку 1990-х рр. деяких успіхів було досягнуто: знизилася інфляція, збільшився ВВП. Але після фінансової кризи в Мексиці 1994-1995 р. негативні тенденції посилилися, темпи зростання економіки в багатьох країнах впали до нуля. За ВВП на душу населення Латинська Америка випереджала країни Азії та Африки, що розвиваються, утричі, але наразі в 7-9 разів відставала від розвинених західних країн. За офіційними даними в 1992 р. в Латинській Америці 7-10% економічно активного населення було безробітним, реальні ж цифри були набагато вищими. Того ж року

за межею бідності проживало 46% із 442-мільйонного населення латиноамериканських країн.

Зовнішня заборгованість країн Латинської Америки стала основною проблемою економіки: співвідношення боргу до ВВП становило до середини 2000-х рр. у Мексиці 35%, в Аргентині, Бразилії, Чилі – 45%, в Еквадорі – близько 100%. Регулярне обслуговування зовнішнього боргу ставало причиною дефіцитів держбюджетів, браку коштів для подальшої модернізації галузей, неможливості розширити соціальну підтримку населення.

Економічна інтеграція стала для країн Латинської Америки одним зі шляхів виходу з цієї ситуації. У 1991 р. було створено *Єдиний ринок країн Південного конуса* (ЄРКПК). До нього увійшли Бразилія, Аргентина, Уругвай, Парагвай. За договором, який набув чинності 1 січня 1995 р., створювався митний союз цих держав, передбачалося скасування всіх мит у взаємній торгівлі та введення єдиного зовнішнього тарифу. Члени союзу розглядали інтеграцію як спосіб забезпечити свою рівноправність у світовому господарстві. Лідером ЄРКПК є Бразилія. У 1996-2004 рр. до союзу приєдналися й інші країни – члени союзу займають майже 60% території Латинської Америки. Цей проект багато в чому став відповіддю на створення *Північноамериканської асоціації вільної торгівлі* (США, Канада, Мексика). ЄРКПК став практично першим митним союзом у Південній Америці.

На зламі століть нагальна необхідність соціальної орієнтованості економіки дедалі більше усвідомлювалася суспільством і урядами латиноамериканських країн. Католицька церква закликала владу керуватися гуманістичними цілями при проведенні політики. Заклик зробити XXI століття «століттям соціально-орієнтованого розвитку» пролунав на форумі представників громадянських суспільств у вересні 1999 р. у Сантьяго (Чилі). Першочерговими завданнями країн Латинської Америки ставали посилення державного регулювання, розв’язання соціальних проблем і підвищена увага до морально-етичних норм бізнесу.

На початку XXI ст. ці процеси привели країни Латинської Америки до політичного феномену, що отримав назву «лівий поворот»: у багатьох країнах континенту до влади прийшли ліві політичні сили.

Економічні результати «лівого повороту» привели Латинську Америку до так званого «золотого десятиліття» (2003-2013), що вирізнялося високими темпами приросту ВВП, розширенням обсягів зовнішньої торгівлі та внутрішнього ринку. Найбільша держава Латинської Америки – Бразилія – у 2012 р. посіла сьоме місце у світі за

економічними показниками. У цій країні набули розвитку високотехнологічні галузі, експорт промислової продукції перевищив експорт традиційних товарів – продовольства і сировини. Нова політика дала змогу багатьом країнам зміцнити національні галузі економіки, скоротити безробіття, успішно боротися з бідністю населення. У ці роки значно підвищився рівень життя населення. Отже, 30 млн. бразильців поповнили лави середнього класу. Ліві уряди зуміли в цілому успішно впоратися і з наслідками світової фінансової кризи 2008 р.

Бурхливому економічному зростанню у 2003-2013 рр. сприяла латиноамериканська економічна інтеграція. Об'єднанням, що розвивалося найдинамічніше, став ЄРКПК, завдяки діяльності якого активізувалася внутрішньорегіональна торгівля. Аргентина, Бразилія, Венесуела взяли курс на розвиток латиноамериканської інтеграції, а не панамериканської під егідою США. У 2005 р. лідери латиноамериканських країн заблокували спробу США створити *Зону вільної торгівлі країн Америки*.

У 2000-ті рр. виникли нові інтеграційні об'єднання країн Латинської та Центральної Америки, метою яких проголошувалися політична, соціально-економічна, екологічна, інфраструктурна інтеграція простору Південної Америки.

Не у всіх країнах, де правили у 2000-ті рр. ліві сили, політична ситуація та соціально-економічний розвиток були бездоганними. У низці держав гострі соціальні проблеми не були подолані. В інших вибухнули корупційні скандали, які вдарили по престижу лівих сил. Найбільший скандал стався в Бразилії: президентка Д. Русеф відсторонена від влади у 2016 р.. Через це в багатьох країнах був закономірний прихід до влади правих політичних партій. Отже, у 2010-2014 р. при владі в Чилі були праві сили на чолі з президентом С. Піньєрою (у 2014 р. до влади повернулася М. Бачелет, лідер лівих).

У 2015 р. до влади у Венесуелі на парламентських виборах прийшла правоцентристська коаліція. Того ж року президентом Аргентини став М. Макрі, представник правої опозиції. Праві сили у своїй політиці зміщують акценти із соціальних програм на модернізацію економіки, у низці випадків повертаються до неоліберального економічного курсу.

Зміни в політичному житті країн Латинської Америки багато в чому викликані завершенням «золотого десятиліття» в економіці. З 2014 р. спостерігалося падіння темпів зростання економіки латиноамериканських держав. Це було спричинено об'єктивними причинами: різким падінням цін на сировину в 2014-2016 рр.,

уповільненням темпів зростання світової економіки загалом.

Економічна політика США – зокрема, підвищення американських тарифів на імпорт сталі та алюмінію – у період президентства Д. Трампа також посилила проблеми економіки Аргентини, Бразилії, Венесуели та інших країн. Однак основна причина економічних труднощів латиноамериканських країн криється в кризі економічної стратегії лівих урядів, яку багато економістів називають популістською. Ліві партії, що перебувають при владі, підпорядкували стратегію комплексного розвитку економіки завданням одномоментного поліпшення рівня життя незаможних верств. Це підвищило престиж і популярність лівих, але вдарило по процесах модернізації економіки, завдало шкоди фінансам, зупинило економічне зростання.

6.2.4. Дуалізм латиноамериканського права

Закони повинні йти обіруч із прогресом людської душі.

***Т. Джефферсон**,*
один із батьків-засновників США
та авторів Декларації Незалежності,
3-й президент США

Латиноамериканське право набуло стійкого характеру протягом XX ст. Здебільшого воно було кодифіковане за французькою моделлю. Основні джерела права – закони та підзаконні акти. Помітну роль відіграють акти делегованого законодавства. Відсутнє прецедентне право, судова практика не є джерелом права.

Для національних систем права Латинської Америки характерний певний дуалізм: у сфері приватного права вони схожі з системами романо-германського права, а у сфері публічного права вони сприйняли низку основних положень із конституційного права США.

Однак соціальні, економічні, географічні та інші особливості латиноамериканського континенту набагато відрізнялися від європейських, і це робило часто неможливим пряме застосування, наприклад, старого кастильського права. Метрополія була змушена створювати нові правові норми для завойованих територій. Це зумовило створення власне індійської системи права, що представлялася законодавчими актами, які видавала як центральна королівська влада (численні статути, седули, ордонанси тощо), так і королівська

адміністрація на місцях.

За багатовікову історію колоніального панування Іспанії в Америці кількість цих актів стала наслише великою, що саме вони насамперед визначали зовнішній вигляд і зміст усієї системи колоніального права.

Сліди колоніального минулого легко можуть бути виявлені у багатьох законах латиноамериканських країн і в наші дні, але в XIX ст. зв'язуючий і гнітючий вплив колоніального права на розвиток національного законодавства був особливо відчутним.

У тих галузях права, де тривалий час не було нового законодавства, зберігали силу колоніальні джерела права. Отже, до Посібника з чинного права, виданого в Мексиці в 1853 р., було включено норми з Семи Партид, Ордонансу про інтендантів, Торгового ордонансу та з інших старовинних іспанських законів. Посилання на ці джерела були звичною справою і в судових справах.

Глибоке коріння колоніального права проявилося не лише в тривалому збереженні безпосередньої дії багатьох правових норм і навіть цілих зведень законів, а й в успадкованих від метрополії правовій культурі та юридичному мисленні, а основне – у підтримці постійних генетичних зв'язків між материнською і дочірньою правовою системою.

Під час розроблення нового національного законодавства значною мірою використовувалися правові конструкції, ідеї, норми, взяті з колоніального права. Вплив іспанської правової культури, побудованої на традиціях римського права, зумовив розвиток латиноамериканського права в руслі континентально-правових традицій.

Разом з тим, після досягнення незалежності в другій половині XIX століття в цих країнах розпочався процес проведення всеосяжної кодифікації законодавства, що сприяла подоланню колоніального права і створенню національних правових систем. Ідея проведення кодифікаційних робіт на всьому континенті отримала свій розвиток під впливом праць французьких просвітителів, ідей буржуазного лібералізму. З часу досягнення незалежності латиноамериканську філософію визначала прогресивна тоді теоретична думка Франції. Мислителі того часу зверталися до правової науки й інших європейських країн (Іспанії, Італії), але вплив французької думки переважав.

Конституційні ідеї, ідеї поділу влади, принципи правосуддя, оновлені засади права, насамперед природного права, переважають у

латиноамериканській думці. Це пояснюється не лише здобутком юридичної думки у Франції, спільністю романської культури та близькістю мови, а й, необхідністю розв'язання проблем акультурації реципійованих правових форм, насамперед наполеонівського цивільного кодексу. Справді, традиції, які склалися ще в колоніальному праві на латиноамериканському континенті, отримали нове життя під впливом кодифікації Наполеона.

Більшість правових систем латиноамериканських країн у XIX столітті сприйняла структуру джерел права, успадковану ще з колоніального права та скориговану під впливом ідей «природничої школи права» і французької буржуазної доктрини джерел права. Найважливішим джерелом права проголошується закон, який з моменту досягнення незалежності стає основною формою права та інструментом створення нових національних правових систем.

У процесі розвитку самостійних держав і в процесі формування нових націй закон, що трактувався насамперед із раціоналістичних позицій, дедалі більшою мірою набував ореолу національного символу і ставав основним засобом внесення в правові системи національного колориту. Про роль і значення закону мексиканський дослідник Ефран Мотто Саласар пише: «Закон – це саме право, перетворене на державний наказ... Закон – це вершина, «пік» мексиканської системи права».[6]

З континентальної правої доктрини, значною мірою з римського права була сприйнята внутрішня логіка побудови латиноамериканських правових систем незалежних держав. Саме римська правова основа з витікаючою з неї спільністю термінології та понятійного апарату, єдиними уявленнями про структуру права тощо уможливила широке запозичення в країнах Латинської Америки багатьох елементів континентальної правової системи. Отже, основоположним і системоутворювальним фактором став поділ права в цих країнах на *публічне і приватне*. Основу першого склало конституційне право. Серцевиною приватного права стало цивільне право.

Таким чином, генетичний зв'язок латиноамериканського права з правом континентальної Європи очевидний.

Ці обставини дають можливість багатьом західним компаративістам беззастережно віднести право країн Латинської Америки до романо-германської групи континентальної системи

[6] Salazar E. M. Elementos de derecho. Mexico, 2018.

права. Такою, зокрема, є позиція видного компаративіста Дж. Вігмора. На противагу йому латиноамериканський дослідник Е.М. Пас виокремлює право країн Латинської Америки в самостійну групу, що посідає особливе місце в класифікації правових систем світу.

Відмінності латиноамериканського права від романо-германської системи можна спостерігати насамперед у сфері публічного права. Мексиканський науковець Сервантес Мануель зазначає: «наша федеральна система була буквально скопійована з Конституції Сполучених Штатів Америки... Ставши незалежним від своєї рідної матері, замість того, щоб продовжувати поступове формування істинно національного права, ми разом пориваємо з нашим правовим минулим та забуваємо про наше індіанське та іспанське право і починаємо копіювати іноземне законодавство... аж доки не створили гібридне позитивне право... ми скопіювали Кодекс Наполеона. Отже, наше приватне право – латинське, а публічне – американське»[7].

Дійсно, перші латиноамериканські конституції сприйняли багато інститутів, раніше апробованих у Федеральній Конституції США (поділ влади із сильною президентською владою, федералізм, судовий конституційний нагляд тощо). Створення латиноамериканських федерацій, так само як і в США, не було пов’язане з розв’язанням національного питання, кожний суб’єкт федерації має свою правову і судові системи.

Та обставина, що зразком для латиноамериканського публічного права стала Конституція США, має своє історичне пояснення. Конституція США протягом досить тривалого часу була єдиною чинною писаною республіканською конституцією. Сприйняття американського конституційного взірця дає підставу говорити про «дуалізм» латиноамериканського права, про поєднання в ньому європейської та американської моделей.

Насамкінець необхідно відзначити низку обставин, які вирізняють латиноамериканську правову культуру на правовій карті світу. Це, *по-перше*, складне переплетіння правових поглядів і норм у латиноамериканському праві, пов’язане з особливостями правових систем у період панування колоніального права. *По-друге*, спільність історичної долі в період боротьби за незалежність, що виразилася в особливостях конституційного будівництва та кодифікацій, які відбувалися протягом наступного за завоюванням державної

[7] Servantes Manuel. Nuestro derecho mexicano. Un. Michoagana, 1958

незалежності періоду, що заклало підґрунтя для подальшого формування національних правових систем. *По-третє*, із середини XX століття спостерігається посилення наддержавного регіонального і водночас взаємного правового впливу країн Латинської Америки, прагнення до інтеграції. *По-четверте*, примітним є прояв сильних функцій держави в економічній та інших сферах, прагнення обмежити капіталістичні монополії, коли держава сприймається як гарант соціальної справедливості.

Спільність історичної долі латиноамериканських держав, схожість соціально-економічного ладу і політичної структури породили в більшості з них подібні правові інститути. Це дозволяє говорити про латиноамериканське право. Зрозуміло, це не виключає досить суттєвих відхилень права низки країн Латинської Америки від загальної моделі.

Латинська Америка сьогодні звільняється від пасивного наслідування іноземних політико-правових моделей. Французький юридичний вплив загалом зменшився. Латиноамериканський законодавець став частіше звертатися до інших джерел, особливо до італійського, німецького та швейцарського права. Посилюється тенденція заснування та розвитку державно-правових інститутів місцевого, національного походження. Збільшується регіональний і водночас взаємний правовий вплив країн Латинської Америки.

6.3. Держава і право у країнах Південної і Південно-Східної Азії, на Близькому Сході

6.3.1. Державний розвиток країн регіону

> Економічна історія є ... літописом методів державного регулювання, що провалилися внаслідок ... ігнорування законів економічної науки методів державного регулювання.
>
> ***Л. фон Мізес***

У країнах Південної та Південно-Східної Азії деколонізація пройшла у формі відмови Великої Британії та Франції від колоніальних володінь. В англійських колоніях незалежність загалом була завойована відносно мирним шляхом. Методи силового розв'язання були радше винятком (наприклад, Малайя). Індії незалежність було даровано. Однак її поділ на Індійський союз і Пакистан породив нові проблеми, що стали причиною гострих зіткнень.

Індійський союз і Пакистан зазнали модернізації. В Індії було взято курс на створення змішаної економіки. Державному сектору і плануванню відводилася важлива роль у розвитку країни при збереженні приватного сектора.

У Пакистані звернулися до розвитку державного сектора пізніше, але загалом у Пакистані він відігравав меншу роль, ніж в Індії. Політичний розвиток цієї країни виявився тернистим: тричі в країні запроваджували військове правління (у 1958, 1969 і 1977 рр.).

Водночас країни, що здобули незалежність, зіткнулися з однією й тією самою проблемою. Трансформація традиційних укладів життя, зіткнення зі старим породили ностальгію за минулим, що набула форми висунення вимог відмови від принципу світської держави. У Пакистані цю вимогу було реалізовано 1979 р., коли було проголошено ісламську державу.

Досить складним був процес утворення незалежних держав, розташованих на Індокитайському півострові та на островах, що простягаються на південь у напрямку до Австралії. Стародавня культура народів цього регіону формувалася під впливом індійської, китайської та ісламської цивілізацій. Багато жителів Індокитаю переважно буддисти,

Індонезії, Малайзії та Брунею – мусульмани, Філіппін – християни-католики. Одразу після закінчення Другої світової війни і Англія, і Франція, і Нідерланди намагалися відновити свій контроль над загубленими колоніями, що спричинило збройний спротив, який і змусив, зрештою, визнати їхню незалежність.

У В'єтнамі та Лаосі здійснювалося будівництво соціалізму за радянським зразком. У Кампучії, оскільки там після поразки проамериканського режиму до влади прийшли прокитайські комуністи, була зроблена спроба відразу побудувати комунізм за китайським сценарієм. У другій половині 1980-х рр. ці країни зіткнулися з кризою. В'єтнам із 1986 р. вирішив наслідувати приклад Китаю і почав ринкові реформи при збереженні монополії компартії на владу.

Малайзія, Індонезія, Сінгапур, Таїланд і Філіппіни дотримувалися курсу на розвиток ринкових відносин, що дало їм доступ до капіталів і новітніх технологій. Поступово вони створили потенціал для прискорення розвитку, домоглися стабільно високих темпів зростання економіки і увійшли до числа нових індустріальних країн. Усі ці країни уникли звичайної для держав третього світу зовнішньої заборгованості. Тут сформувалися відносно стабільні демократичні інститути влади.

Істотні зміни відбулися в арабських країнах Близького і Середнього Сходу.

До регіону Близького і Середнього Сходу входять: Єгипет, Туреччина, Ізраїль, Йорданія, Сирія, Ліван, Іран, Ірак, Пакистан, Афганістан, Саудівська Аравія, Кувейт, Бахрейн, Катар, ОАЕ, Ємен, Оман та ін. Поняття Середнього Сходу має подвійне трактування. У вітчизняній історіографії під Середнім Сходом розуміли регіон, що лежить на схід від Близького Сходу, тобто в цей географічний регіон входили Іран, Афганістан і Пакистан. У західній історіографії, навпаки, поняття Середнього Сходу набагато ширше, ніж поняття Близького Сходу. І якщо під останнім на Заході здебільшого розуміють історичний район виникнення цивілізацій Стародавнього світу, то під Середнім Сходом мають на увазі сучасний регіон, що охоплює країни Північної Африки (від Марокко до Єгипту) і Близького Сходу (включно з Туреччиною та Іраном).

Традиційною формою правління в країнах Арабського Сходу була монархія, що часто мала абсолютистсько-теократичний характер. Спочатку незалежність здобули арабські країни Північної Африки (окрім Алжиру). Розвиток держав цього регіону йшов різними шляхами. Якщо Марокко і Туніс стабільно дотримувалися прозахідної політичної орієнтації, то в Алжирі та Лівії до влади прийшли противники зближення із Заходом.

Прозахідну політику проводив Єгипет – найбільша за населенням арабська країна. У зоні Суецького каналу перебували англійські війська, а сам канал залишався іноземною власністю. У 1952 р. унаслідок військового перевороту короля Фарука повалили, у країні встановили республіку, яку очолив Г. А. Насер, переконаний націоналіст, який прагнув повної самостійності Єгипту. У результаті ухвалених актів про націоналізацію всі основні засоби виробництва стали загальнонародною власністю. Було проведено конституційні реформи. Президент А. Садат, який змінив Насера, взяв курс на лібералізацію економіки, проводячи політику відкритих дверей для іноземного капіталу.

З 1981 р. протягом 30 років країною правив Х. Мубарак, який орієнтується на США. У січні 2011 р. ще донедавна спокійний і розмірений Єгипет вступив у смугу політичного глухого кута і хаосу. Накопичилися настрої протесту. Х. Мубарак був повалений.

За схожим сценарієм розвивалися правлячі режими в Тунісі (глава держави Зін ель-Абідін Бен Алі правив державою до свого повалення майже 33 роки (з 1987 р.)), ще довше (з 1978 р.) правив у Ємені Алі Абдалла Салех. Корупція, застій у владі, відсутність реформ, політичних свобод – характерні риси розвитку цих держав.

Пожвавлення політичного життя спостерігалося і в інших країнах регіону (Алжирі, Йорданії, Сирії та ін.). У деяких із них (у Сирії) під час громадянської війни робили спроби реформ. Було проведено референдум з обговорення нової Конституції країни. За її прийняття висловилися майже 90% тих, хто проголосував.

У лютому 2012 р. президент Сирії Башар Асад підписав указ про набуття чинності нової Конституції. Вона істотно обмежує владу президента і скасовує чільну роль політичної партії «Баас». Офіційно закріплюючи багатопартійну систему, цей документ містить у собі пункти, що реформують соціально-економічне життя держави. Але такі випадки мали поодинокий характер. Події в цих державах Близького Сходу, що набули силового характеру, з'явилися наслідком того, що спроби реформ, які тут робилися, не привели до очікуваних змін. Це стало і наслідком краху американської політики в регіоні. Отже, Єгипет посідав друге місце у світі після Ізраїлю за обсягами американської допомоги. Ситуація стала ребром: або реформи без впливу ззовні, або революція.

Рівно через рік після повалення Х. Мубарака почалися нові заворушення в Єгипті. Це змусило нову владу прискорити реєстрацію кандидатів у президенти, піти на деякі зрушення в політичному житті. Серед протестувальників більшу частину становила молодь, 20% із них

безробітні (зокрема й молодь з освітою), а більшість тих, хто мав роботу, жили на два долари на день. Проблеми зберігалися, а перемога на парламентських виборах «Братів-мусульман» спричинила посилення релігійного втручання у публічну владу.

Усі перевороти, потрясіння і заміну влади у XX ст. здійснювали насамперед три сили: США з опікуваним Ізраїлем, армія та ісламісти. Малоймовірно, що у XXI ст. буде інакше. Зрозуміло одне: процеси передання влади, розроблення програм реформ мають відбуватися за участю всього спектра політичних сил і завершуватися вільними й чесними виборами – у цьому основний урок державно-політичного розвитку колишніх колоніальних і залежних країн за новітніх часів.

6.3.2. Інтеграція традиційного та європейського права

> Можна сказати, що немає жодної країни в Африці та Азії, яка тією чи іншою мірою не сприйняла б принципи європейського права, чи йдеться про право англійське, романське, радянське.
>
> ***Р. Давид***

Після досягнення незалежності розвиток національного права молодих держав Південної та Південно-Східної Азії тривав на базі відповідних правових систем, що вже сформувалися в них. Отже, нові держави, що виникли на базі англійських колоній, практично опинилися у сфері впливу і дії англосаксонської системи права.

Формою виникнення і фіксації правових вимог у низці країн Азії стало релігійно-догматичне право, яке в поєднанні з державним законодавством доколоніального і колоніального періодів утворювало, як і в інших країнах, так зване традиційне право. У ньому правові та моральні норми виступають у нерозривному зв’язку, тому під час вирішення конфліктів судді керуються ідеєю примирення.

Традиційне право входить як складова частина в сучасну кодифікацію права. Ця система права продовжує існувати завдяки механізму традиції та спадкоємності у сприйнятті та використанні принципів правової держави.

Політика витіснення традиційних звичаїв і заміни їх нормами сучасного права зазнала в нових умовах значних змін, пов’язаних зі зростанням національних традицій, національної самосвідомості народів

молодих держав. Це виразно проявилося в їхньому прагненні пов'язати процес модернізації суспільних і державно-правових форм із відновленням своїх традиційних цінностей.

У сфері права такий підхід знайшов своє вираження в інтеграції (через законодавство і судову практику) низки норм та інститутів традиційного права з чинними в цих країнах положеннями європейського права.

У праві мусульманських країн мали місце три значні феномени: 1) вестернізація мусульманського права; 2) кодифікація розділів, яких не торкнулася вестернізація; 3) скасування спеціальних судів, покликаних застосовувати мусульманське право.

Незважаючи на велике розмаїття правових систем, що виникли на базі колишніх колоніальних володінь, вони мають схожість в основних моментах внутрішньої структури цивільного, кримінального та іншого права і самого юридичного мислення.

6.4. Створення незалежних держав і систем права у Тропічній Африці

Процес боротьби за звільнення від колоніального гніту в Тропічній і Південній Африці розпочався насамперед після Другої світової війни і супроводжувався прагненням європейських держав-метрополій зберегти за собою контроль.

6.4.1. Боротьба за звільнення від колоніального гніту

Колоніальні держави посіяли в Африці хаос, який триває донині.

М. Педреро

Молоді країни цієї частини Африканського континенту починали свій шлях до незалежності з низького рівня цивілізаційного розвитку. Цим державам, які зіткнулися з масштабними соціально-економічними проблемами (злиднями та низьким освітнім рівнем населення, монокультурним аграрним і видобувним типом господарювання, гострим дефіцитом капіталу й прогресуючою заборгованістю, нееквівалентним торговельним обміном, окремими природними катастрофами, етнічними й релігійними суперечностями тощо) довелося

випробувати крайню політичну нестабільність. За перші 40 років свого існування тут постійно відбувалися державні перевороти.

Більша частина держав Тропічної Африки здобула незалежність у 1960 р. (відразу 17 країн) – його називають роком Африки. Подальша деколонізація йшла важче. Португалія намагалася до останнього утримати свої колонії. В Анголі та Мозамбіку у відповідь на це почався партизанський рух. Незабаром ці колонії стали незалежними.

Складна ситуація виникла в Південній Родезії. Там проживала значна біла меншість, переважно фермери. Білі в 1965 р. проголосили незалежність Родезії і намагалися створити державу на кшталт ПАР[1]. Ані Велика Британія, якій належала Родезія, ані ООН не визнали цієї незалежності, а африканці – жителі країни – почали збройну боротьбу проти расистського уряду. Опинившись в ізоляції, білі в 1979 р. сіли з африканцями за стіл переговорів. Було розроблено нову Конституцію, що визнає рівність рас. У 1980 р. на її основі було проведено вибори і проголошено незалежність нової держави – Зімбабве.

Останньою територією, яка не мала незалежності, була колишня німецька колонія – Південно-Західна Африка, мандат на управління якою було передано Південно-Африканській Республіці (ПАР) після Першої світової війни. Африканці з 1966 р. почали збройну боротьбу за незалежність, яка завершилася утворенням незалежної держави Африки – Намібії.

Розвиток країн Тропічної Африки виявився пов’язаним із великими труднощами. До моменту здобуття цими країнами незалежності більша частина населення була зосереджена в традиційному секторі, де панували родоплемінні та напівфеодальні відносини. З плином часу відносно благополучними стали країни, які зберегли або навіть збільшили експортний потенціал. Це експортери нафти (Нігерія, Габон), міді (Заїр, Замбія), какао, чаю та кави (Кенія). Високі темпи зростання населення зводять нанівець усі зусилля з подолання відсталості. Виробництво продовольства хронічно відстає від зростання населення, і якби не допомога міжнародних організацій, значна частина Тропічної Африки виявилася б зоною голоду.

Здобуття незалежності прискорило процес формування в Африці великих народів, націй, проте штучні кордони створюють перешкоди для цього. На південь від Сахари не існує однонаціональних моноетнічних держав. Водночас деякі великі етноси розділені державними кордонами.

6.4.2. Розвиток права африканських країн із отриманням національної незалежності

> Коли ми всерйоз вдиралися в життя африканців, вони поводилися, як мурахи, в чий мурашник встромили палицю: виправляли ушкодження з невтомною енергією, поспішно й беззвучно, немов замітаючи сліди непристойного вчинку.
>
> ***К. Бліксен**,*
> *датська письменниця XX ст.*

Третій етап розвитку африканського права пов'язаний з отриманням державами Африки національної незалежності. Тут спостерігаються дві тенденції. З одного боку, зберігалися майже без змін колишні принципи, закони та інші нормативні акти, привнесені з інших правових сімей. Стійкість укладу життя позначилася і в цій сфері. З іншого боку, інтенсивно розвивається національна правова система африканських держав.

Основні тенденції розвитку права африканських країн в умовах національної незалежності характеризуються подоланням колоніальних нашарувань (хоча на перших етапах колоніальні закони продовжували діяти), а також обмеженням регулюючого значення правового звичаю під час розширення кола відносин, що охоплюються національним законодавством.

У колишніх французьких колоніях після здобуття незалежності ухвалено понад сто кодексів. Так само ухвалено великі закони в англомовних країнах. У більшості незалежних держав Африки діють нові конституції. Законодавча діяльність охоплює насамперед такі галузі сучасного права, як конституційне, зобов'язальне, кримінальне, судоустрій. У багатьох державах ухвалено низку прогресивних норм, запозичених із законодавства західних країн. Зокрема, запроваджено восьмигодинний робочий день, установлено мінімум зарплати, зокрема й для працівників приватних підприємств, оплачувані відпустки, пенсійне забезпечення, безкоштовне медичне обслуговування. Здійснено серйозні законодавчі заходи щодо емансипації жінок.

Водночас деколонізація супроводжувалася деклараціями про велике значення звичаєвого права, необхідність його збереження. У Мадагаскарі, наприклад, представницька асамблея ухвалила в 1957 р.

рішення про кодифікацію звичаїв, а в Нігерії регіональні асамблеї взяли на себе ініціативу підготовки компіляцій, що надавали звичаям санкціонованого владою характеру.

До теперішнього часу практично завершилася робота з уніфікації звичаєвого права всіх танганьїкських племен. У деяких африканських країнах проводилися реформи, що ставили за мету створення єдиної кодифікації і законодавчих, і звичаєвих норм. Вони вдалися лише стосовно окремих галузей права, наприклад до кримінального.

У колоніальний період у британських колоніях (за винятком Сьєрра-Леоне) діяв кримінальний кодекс, заснований на англійському загальному праві. Разом із цим місцеві суди розглядали діяння як кримінальні, керуючись сформованими звичаями. Після здобуття незалежності деякі країни включили склади злочинів, засновані на звичаї, до кримінального кодексу. Більшість країн зробили ще простіше, скасувавши кримінальне право, що ґрунтується на звичаї, і проголосивши кримінальний кодекс єдиним актом, що визначає, які діяння вважаються злочинними, та встановлює вид і розмір покарання за них. Таким чином, звичаєве кримінальне право ніби припинило тут своє існування.

Значно складнішим виявилося проведення реформ у галузі шлюбно-сімейного та спадкового права. Хоча такі спроби і робилися, дуалізм законодавчого і звичаєвого права в цих сферах не був подоланий. У 1962 р. в Гані було опубліковано проєкт закону про шлюб, розлучення та спадкування. Однак доля цього законопроекту виявилася невдалою. Тричі робилися спроби втілити його в життя, але безуспішно. У Кенії для поставленого завдання було засновано дві комісії. Одна опікувалася питаннями укладення і розірвання шлюбу, інша – питаннями спадкування. Комісії у вересні 1968 р. представили підсумкові звіти. У них містився перелік рекомендацій (і законопроєктів), метою яких ставала заміна різноманітних норм шлюбного і спадкового права, що по-різному застосовувалися, – звичаєво-правових, законодавчих, англійських прецедентів, ісламських та індуських норм – одним кодексом, який можна було б застосувати до всіх кенійців незалежно від расової та племінної приналежності, віросповідання.

Вищезазначене дає підстави стверджувати, що традиційне африканське звичаєве право безперечно втрачає, а в деяких випадках уже втратило багато своїх первісних рис. Воно в значній своїй частині стало об’єктом систематизації та кодифікації.

Хоча арбітраж, властивий звичаєвому праву, все ще практикується і навіть опосередковано визнається в деяких країнах, він зазнає

неминучого впливу ідей про право і судові процедури, якими керуються сучасні офіційні суди. Загалом же він значною мірою поступився місцем формалізованій судовій системі, оснащеній детальними правилами розгляду справ.

Основні тенденції розвитку права в умовах національної незалежності характеризуються, з одного боку, подоланням колоніальних нашарувань, а з іншого – обмеженням регулюючого значення правового звичаю під час розширення кола суспільних відносин, що охоплюються дією національного законодавства.

Що стосується можливостей врахування елементів звичаєвого права в процесі законодавчої діяльності, то вчені справедливо вважають, що використання державами, що звільнилися, звичаєвого права не може не носити обмеженого характеру. Звичайне право, мабуть, може зберегтися лише в тій частині, що, отримавши в модифікованому вигляді законодавче закріплення, стане складовою частиною єдиної правової системи, відображаючи особливості історичного розвитку народів Тропічної Африки. Особливо важливим тут видається збереження і перетворення на закон тих звичаїв, які здавна використовувалися общинним селянством для обстоювання колективних засад виробництва в боротьбі з феодально-племінною знаттю, що прагнула підпорядкувати громаду своїм інтересам.

Таким чином, постколоніальне африканське право опиняється між двома цивілізаціями, розвиток яких воно не може повністю охопити нормативним регулюванням. Як справедливо підкреслює М. Тшіембе, «колоніальне управління, що роздирається двома суперечливими волями, не могло ані переоцінити інститути, створені африканською цивілізацією, що нівелювали б «цивілізаційну місію» її існування, ані систематично замінити її демократичними інститутами, створеними європейською цивілізацією, що призвела б до розриву вузлів суверенітету, поставивши колонію під легальну опіку метрополії»[8].

Правова система, поширена на африканському континенті, мала б бути і нині є правом меншини, тому що вона відповідала інтересам колонізатора і зручна для тих, хто прийшов на зміну. За допомогою зброї вона включала право експлуатації, тому що завдяки йому колонізатор, а також африканець одягалися у свій «юридичний костюм», забезпечуючи монополію на експлуатацію товарів та послуг людей, які зазнали колоніального ярма, спиралася на державний закон, що встановлює сегрегацію та дискримінацію у суспільстві, закон, що руйнує

[8] Tshiyembe M. Questions africaines post-guerre froide. Paris: L'Harmattan, 2016. 259 p.

африканське суспільство, закон наслідування та, зрештою, закон, що заперечує традиційне африканське право.

Властиве африканській культурі переважання сім'ї в управлінні соціальними відносинами нині відсувається на другий план на користь меншини, яка домінує в африканському суспільстві. На наш погляд, щоб ця аномалія припинилася, необхідно надати сім'ям та їхнім об'єднанням більше прав в управлінні справами держави.

Дискурс досліджень державно-правового розвитку африканських територій останнього десятиліття пов'язаний з пошуком причин суперечностей між соціальними регуляторами корінних африканських народів і європейського права, виникнення криз у сфері управління державою, які не є результатом природної еволюції африканських суспільств.

6.4.3. Тенденції і проблеми розвитку постколоніального права Африки у Новітній час

> Щоб перестати скаржитися на життя, ви повинні хоч раз побувати в Африці.
>
> ***Л. Ді Капріо,***
> *сучасний американський актор і кінопродюсер*

З початком колонізації територій африканського континенту у сфері регулювання соціальних відносин відбувається сполучення двох правових систем, одна з яких була традиційною і визначала характер соціальних відносин в африканському суспільстві, а інша, нав'язана колоніальною владою, користувачами якої були колонізатори чи їхні уповноважені особи.

У доколоніальну епоху традиції та звичаї посідали переважаюче місце в управлінні суспільством. Зазначимо, що звичай має наслише глибоке підґрунтя у системі управління африканським суспільством, що все ще присутній у системі сучасних соціальних регуляторів.

Колоніальне та постколоніальне право в певних галузях суспільних відносин встановило сегрегацію та дискримінацію, що знайшло відображення в правових текстах колоніальних актів. Майже всі африканські колоніальні постанови передбачають, що традиційне африканське право повинне застосовуватися першочергово: до всіх питань шлюбу, землеволодіння, успадкування, заповіту і, звісно,

традиційних функцій та інституцій, таких як інститут вождя; до всіх інших інструментів, сторонами яких є африканці, чи в яких об'єкт конфлікту зазвичай не регулюється англійським, бельгійським чи французьким законодавством; до всіх інших інструментів, сторонами яких є африканці, чи в яких об'єкт конфлікту зазвичай не регулюється англійською, бельгійською чи французькою законодавчою базою; до всіх питань, які стосуються африканців. З цього ми можемо зробити висновок, що *неприродним чином поєднано право корінних мешканців та право іноземних осіб* в одній правовій системі та на одній і тій самій національній території.

Африканське населення класифікувалося колонізаторами з огляду на расу, плем'я, етнічну приналежність тощо. Колонізація в Руанді та Бурунді, наприклад, збільшила розрив, що існує між різними етнічними групами цих країн. Весь період німецької колонізації Руанди супроводжувався ускладненням соціально-політичних стосунків між народностями хуту і тутсі.

По-перше, колонізатори ґрунтували свою владу на принципі непрямого правління, тим самим зміцнюючи гегемонію наявної адміністративної та політичної системи з представників тутсі над більшістю хуту. По-друге, вони виокремили етнічну групу тутсі у привілейоване становище, створивши та керуючи до 1907 р. у Ньянзі Школою синів вождів, що була заснована з метою надати країні лідерів, які вміли б писати й читати, а відтак – посередників між колонізатором і місцевою владою, щоб зміцнити колоніальну владу.

Таким чином, народність хуту була виключена з цього адміністративного та політичного життя держави і, отже, опинилася під подвійним пануванням: колонізаторів і тутсі.

Їхні наступники, бельгійці, не зменшили рівень існуючої нерівності між двома етнічними групами. У 1928 р. вони створили школу – шкільну групу Астріда, де могли навчатися лише діти лідерів тутсі. Відтоді доступ до освіти мали лише діти можновладців. У звіті про школи вікаріату Руанди за 1928 р. йдеться про те, що курси французької мови в 4-х місіях Кабгайї, Кігалі, Кансі та Саве організовані на користь «молодих тутсі».

До того ж, у період бельгійської колонізації культивувалася політика непрямого правління, яка, таким чином, увічнювала сегрегацію в управлінні державними справами. Наслідки цієї політики на Африканському континенті – кровопролиття в Руанді 1994 р., перша

(1996-1997 рр.) і друга конголезька (Велика африканська, 1998-2003 рр.) війни.

У питаннях шлюбу біла жінка, яка вийшла заміж за чорношкірого, страждала від жахливої дискримінації, а її діти зазнавали насильства з боку колоніального стану. Саме цьому протидіяв Бартелемі Боганда, батько незалежності Республіки Убангі-Шарі (нині Центральноафриканська Республіка), коли він засудив французьких колонізаторів, що на 2 дні викрали його білу дружину та його 6-річну доньку. Єдиний факт, у якому їх звинувачували, полягав у тому, що біла вийшла заміж за макаку, а її дочка народилася від макаки.

На землі своїх предків африканцям нерідко забороняли відвідувати значущі для них місця або жити в них, що особливим чином відбилося в політиці апартеїду.

Коли політичні права стали доступні корінному населенню Африки, право голосу було надано лише меншості. Отже, у Мойєн-Конго (майбутнє Конго-Браззавіль) до участі в голосуванні спершу було допущено лише грамотних, а потім, у 1951 р., усіх, у кого були певні документи, що засвідчували особу.

Підсумовуючи, зазначимо, що колоніальні закони, які встановили сегрегацію, закріплювали її у звичках і звичаях африканців і тривалий час діяли після здобуття незалежності.

6.4.4. Багатошаровість африканського права

> Африканець визнає єдиний спосіб виправлення наслідків катастрофічної події: відшкодування збитків. Мотиви вчинків його не турбують.
>
> ***К. Бліксен***

Африканське звичаєве право є правом груп або спільнот, а не правом індивідів.

У другій половині XX ст., коли колонії Тропічної Африки здобули незалежність, їхні правові системи виявилися «прив'язаними» здебільшого до романо-германської правової сім'ї.

Унаслідок особливостей історичного розвитку право держав, що здобули національну незалежність, поєднувалося з елементами старого, з релігійним правом, звичаєвим правом, яке діяло у відносно широкій

сфері суспільних відносин.

Слід зазначити великі відмінності між народами цього регіону Африки, різноманітність їхніх звичаїв і звичаєвого права. Навіть племена, що населяють сусідні географічні райони, можуть у цьому плані істотно відрізнятися. Однак загальною тенденцією є розвиток національної правової системи.

До теперішнього часу практично завершилася робота з уніфікації звичаєвого права низки народів. У деяких країнах проводилися реформи, що ставили за мету створення єдиної кодифікації і законодавчих, і звичаєвих норм. Вони були успішними лише стосовно окремих галузей права.

Великих змін зазнало кримінальне право. У колоніальний період у колоніях діяли кримінальні кодекси, ґрунтовані на праві метрополії. Разом із цим місцеві суди розглядали кримінальні справи і керуючись сформованими звичаями. Після здобуття незалежності деякі країни включили положення західного права в кримінальні кодекси.

Значно складнішим виявилося проведення реформ у сфері цивільного, сімейного та спадкового права. Дуалізм законодавчого і звичаєвого права в цих сферах не було подолано. Однак безперечно те, що традиційне африканське звичаєве право втрачає, а в деяких випадках уже втратило багато своїх первісних рис.

Сучасний етап розвитку права Тропічної Африки характеризується правовою багатошаровістю та виразною тенденцією до оригінальних юридичних конструкцій і способів регламентації. Загальною тенденцією є поступове формування загальнотериторіальної правової системи.

В цілому, було б неправильно заявити, що колоніальні та постколоніальні закони відіграли дезорганізуючу роль у розвитку соціуму на африканському континенті. Насправді, перший і деструктивний вплив колоніального і постколоніального права – це *витіснення африканського комуналізму західним індивідуалізмом*. З цього приводу Дж. Гасталді справедливо зазначає, що до колонізації «... поняття індивідуалізму, автономного підприємництва, емансипації в сім'ї, монетизації обмінів, передані міграціями, а також закон колоніалізму та інформації, зайняли своє місце в Африці. У результаті було зруйновано традиційні авторитети та ієрархічні відносини»[9].

Впроваджений у соціальні відносини індивідуалізм, що гарантує

[9] Gastaldi J. «Le plan foncier rural», sur le site de la Fédération Internationale pour les Etudes Foncières. Available at: URL: http://www.foncier.org/liste_articles.html.

право на приватну власність, незабаром посіяв розбрат між братами з однієї родини. Зокрема, солідарність, що традиційно характеризує африканське суспільство, нівелюється, а земля, що є основою виробничих відносин і єдності африканської сім'ї, стає джерелом суперечностей і багатогранних конфліктів. Роль земельного вождя, ради старійшин зменшується. Пам'ять про землю і про чоловіків, яким довелося бути хранителями прав із покоління в покоління, зникає. Таким чином, традиційне право щодо землекористування поступається місцем земельному праву колоніального походження. Тоді як традиційний закон, що стосується землі, був покликаний гарантувати соціальне процвітання і баланс, колоніальна земельна практика була спрямована на встановлення форм контролю над землею. Африканцям, як новачкам подібного роду відносин, необхідно було забезпечити собі гарантії іншого характеру, ніж ті, які ґрунтувалися на визнанні закону лише сільською владою.

У західних суспільствах приватна власність на землю засвідчується за наявності доказу купівлі, а приватна власність, якою б вона не була, визначається законом. Реєстрація цього права в публічному реєстрі, який ведеться під контролем адміністративного органу, забезпечує його позовну силу. У традиційних африканських суспільствах земля належить великій родині, і управління землекористуванням належить лише їй. Будь-яке відчуження цих земель суворо заборонено.

В африканських суспільствах з перехідною економікою мета земельних планів або програм, що фінансуються міжнародними організаціями та колишніми метрополіями, полягає в тому, щоб примусити сільське населення реєструвати землю, яка вже була забудована. Якби реальна мета полягала в переході до європейської моделі землекористування, необхідно було б діяти іншим шляхом, бо, підриваючи цей гарант єдності сім'ї, ми руйнуємо єдність усього народу і, отже, ми прирікаємо африканські суспільства на повільне та прогресивне руйнування основи їхнього природного розвитку.

6.4.5. Сімейне право сучасних африканських держав

> Називайте це кланом, називайте це плем'ям, називайте це сім'єю: хоч би як ви це називали, хоч би ким ви були, воно вам необхідне
>
> ***М. Карр**,*
> *сучасна американська письменниця*

У нинішній ситуації дуже важко визначити, у бік якої моделі розвиватиметься сімейне право більшості африканських держав. У царині традиційного сімейного права, особливо в питаннях успадкування, спровоковані колоніальним правовим регулюванням конфлікти можуть зруйнувати африканське суспільство з багатьох причин.

Традиційно жінки теоретично не мали спадщини. Однак її не ігнорували. Фактично, під час перерозподілу землі, коли помирав глава родини, усім хлопчикам надавали ділянку землі. Новий глава отримував, зокрема частину землі, призначену для задоволення потреб жінок, народжених у цій сім'ї, включно з тими, яких вигнали з родини родичі чоловіка і які були вимушені приєднатися до своєї первісної сім'ї. У ситуації повернення жінки до колишньої родини, вона користується відповідною землею, а її діти стають повноправними членами сімей своїх дядьків і отримують спадщину, як і всі інші.

Таким чином, подібний стан справ створював згуртованість між усіма членами родини і робив їх відповідальними перед кожним з її членів.

Як не дивно, введення в африканському суспільстві правових норм європейських держав налаштовує жінок проти їх власних родин. Їхні вимоги ґрунтуються на рівних правах чоловіків і жінок.

Традиційне африканське право розв'язувало цю проблему дуже просто, але ефективно: жінка покликана інтегруватися в іншу сім'ю, що зобов'язана надати їй захист і повагу. Але коли жінка більше не може жити з цією сім'єю, вона має право повернутися до своєї первісної родини, що повинна забезпечити їй майнове утримання до кінця її життя або її наступного повторного шлюбу. У зв'язку з цим наразі виникає питання, чи мають африканські спільноти прийняти принципи правового регулювання розглянутих відносин із джерел колишніх

метрополій, чи повернутися до традиційних способів регулювання, покращуючи їх за рахунок запозичення позитивного іноземного правового досвіду?

Існує думка, що традиційна Африка ніколи не знала «доброго управління». Якщо «добре управління» характеризується такими ознаками: ефективна держава; мобілізоване громадянське суспільство; ефективний приватний сектор, підзвітність, прозорість, боротьба з корупцією, спільне управління і сприятливі правові та судові рамки, то ми можемо виявити африканські аналоги: сімейні возз'єднання, безпосереднє спілкування, традиційне врегулювання соціальних конфліктів, що їх колонізація «стерла» з африканського суспільного життя.

У кількох випадках, найчастіше в перше десятиліття після здобуття незалежності, постколоніальна держава усувала плюралізм права, характерний для періоду національно-визвольних рухів, шляхом розробки об'єднуючого законодавства, яке більше не залишало навіть доколоніальні права в напівавтономному просторі. Це була епоха сімейних «кодексів» і перерозподілу систем землеволодіння, які були незабаром визнані більше програмними документами, ніж законодавчіми актами, які можна було практично застосувати до населення.

У правовій моделі, імпортованій колонізатором в Африку, закони замінили поняття «володіння священного походження» володінням держави або національним володінням. Але заміна не була проведена належним чином і повністю. У сучасній африканській правовій дійсності ми є свідками сполучення правових систем, одна з яких має європейське походження і нав'язується добровільно або із застосуванням сили переважній більшості африканського населення; інша – традиційна африканська.

Колоніальні держави були змушені створити на територіях, що перебувають під їхнім пануванням, первісний «правовий порядок», що поєднує в собі право країни, що колонізує, право країни, що колонізувала, та нове право, що виникло як колоніальний феномен.

Правова модель, що була представлена африканським юристам під час і після колонізації, допомогла суттєво відірвати їх від правової дійсності, властивої їхнім співгромадянам, а потім дистанціюватися від африканського населення. Це призвело до розриву між правом, застосовуваним колоніальними і постколоніальними юрисдикціями, і

традиційними способами врегулювання відносин, які схвалюються переважною більшістю африканського населення.

У підсумку з'являються абсолютно безглузді судові рішення, які не мають нічого спільного з повсякденним життям африканців, коли суддя намагається розв'язати сімейний спір між подружжям, яке живе в селі в його країні, не опанувавши всіма звичаями і традиціями, пов'язаними зі шлюбом. Відбувається нерозуміння прокурорами, чому вбивство, наприклад, глави сім'ї неминуче призводить до помсти. Суддя і прокурор ігнорують той факт, що індивід у африканському суспільстві – це насамперед колективна істота сім'ї, племені, етнічної приналежності, раси, регіону, нації.

Існування африканського звичаєвого права заперечувалося місіонерами, колоніальними чиновниками, антропологами та опосередковано конституціями нових квазінезалежних африканських держав. Місіонери, особливо в XIX ст., зазвичай вбачали африканські закони та звичаї ненависними аспектами «язичництва» і вважали своїм обов'язком викорінити їх в ім'я християнської цивілізації.

Юристи-антропологи сформували необ'єктивні погляди на традиційне африканське право. У той час як одні без сумнівів стверджують, що африканське право не існує або майже не існує, і рішуче наполягають на тому, що в африканських суспільствах панує звичай, інші, спираючись на результати порівняльно-правових досліджень, визнають, що африканське право є правом у повному його розумінні, хоча під час порівняння його із правом іншихправових систем присутні відмінності, пов'язані із соціальною та екосистемами.

Слід відзначити, що глобалізація погіршує політико-правову ситуацію на африканському континенті, оскільки вона здебільшого веде до посилення там нерівності та дискримінації. У свою чергу нерівність і дискримінація виражаються в соціальній поляризації сільських і міських районів, заможних людей і незаможних, а також у зведенні окремих регіонів, країн і народів до рангу інструментів виробництва. У цьому зв'язку напрошується питання, чи не є глобалізація новою формою колонізації? У цій ситуації африканським співтовариствам необхідно порвати з правовою колонізацією західних країн, відкинувши правові стандарти, що не відповідають соціально-політико-правовій філософії африканців, замінивши останні на ті, що найкраще відображають національні реалії, адаптуючи їх до сучасної правової дійсності африканських держав.

Відмова від колоніального та постколоніального права, його заміна новим не є самоціллю. Питання полягає в досягненні необхідного результату й адаптації права до африканських реалій не штучним шляхом, як це відбувалося в колоніальну епоху, а через зміну правосвідомості населення.

Отже, відтворення в первозданному вигляді африканської держави неможливе без надання широких прав участі в управлінні справами держави африканським сім'ям та їхнім об'єднанням. Однак ті, хто вважає, що відновлення африканської держави є важливим або навіть необхідним, стикаються з альтернативою: або перебудувати її, з певними модифікаціями образу того, якою вона була тоді, коли колонізатори відкинули її регулюючі засади, і дозволити їй швидко розвиватися до сьогоднішнього стану, або звернутися до автентичного образу африканської державності.

Щойно традиційне африканське право отримає свій розвиток, а африканські сім'ї – політико-правові можливості, будуть згармонізовані відносини в африканських суспільствах, а відтак у політико-правовому плані сформується ніщо інше як держава.

Реконструкція міцної і справді африканської державної будівлі буде можлива лише з урахуванням того, що саме населення зберегло за минулий період, і не за рецептами відбудови, що приходять або прийдуть з-за меж Африки. Водночас навчена за європейськими юридичними стандартами меншість ще поки що не може розробити правові механізми, здатні врегулювати усі реальні та об'єктивні відносини багатоликого африканського суспільства.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Як розвивався процес колонізації світу наприкінці XIX – на початку XX ст.? Які західні країни виявляли найбільшу активність у боротьбі за колонії?
2. Чому колоніальні країни втягувалися у світову економічну систему? До яких наслідків це призводило з точки зору цивілізаційного розвитку молодих держав?
3. Які етапи розвитку пройшли новоутворені незалежні держави Азії, Африки, Латинської Америки?
4. Які характерні риси розвитку політичних режимів держав, що розвиваються?
5. Дайте визначення поняття "трайбалізм".
6. Яка суспільна структура держав Азії, Африки, Латинської Америки, що розвиваються?
7. Дайте характеристику перших конституцій держав, що розвиваються.
8. Які особливості конституційного ладу держав, що розвиваються?
9. Які існують проблеми у створенні власного "правого поля" у держав, що розвиваються?
10. Які характерні риси проявилися в праві новоутворених держав?
11. Дайте характеристику судоустрою та судочинства держав, що розвиваються.
12. Яка доля країн Латинської Америки, що стали на шлях будівництва соціалізму (Куба, Чилі, Нікарагуа)?
13. Як позначилася на державі інтеграція країн Латинської Америки у світову економіку?
14. Які основні напрями державного розвитку?
15. У чому проявився дуалізм латиноамериканського права?
16. Як відбувалася деколонізація країн Південної та Південно-Східної Азії?
17. У чому особливості державно-правового розвитку країн Близького та Середнього Сходу?
18. Як інтегрувалося традиційне та європейське право в регіонах

Південної та Південно-Східної Азії, Близького та Середнього Сходу?

19. Які особливості утворення незалежних держав у Тропічній Африці?

20. Як відбувалася деколонізація в країнах Тропічної Африки?

21. Які зміни відбувалися в правових системах африканських держав із здобуттям ними незалежності?

22. Що означає термін «правова багатошаровість»?

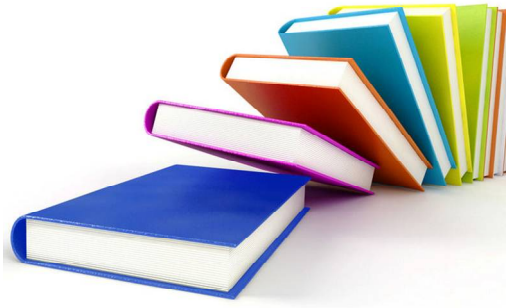

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2020. 618 с.

2. Історія держави і права зарубіжних країн. Довідник / за ред. Ю. В. Цвєткової. Київ : Інтерсервіс, 2018. 98 с.

3. Історія держави і права зарубіжних країн. Новітній час (1918 р. – початок XXI ст.) : навч. посіб. / Б. Й. Тищик та ін. Львів : Світ, 2016. 718 с.

4. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / за ред. В.Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2019. 716 с.

5. Марченко О.В. Філософія права: навч. посібник. Дніпропетровськ : ДДУВС. 2015. 304 с.

6. Талдикін О.В. Історія держави і права зарубіжних країн: метод. рек. для підготовки до самост. та індивід. роботи. Дніпро : ДДУВС, 2023. 82 с.

7. Теорія держави і права: навч. посібник. для підгот. до держ. іспиту. Кол. авт; кер. авт. кол. канд. юрид. наук І.А. Сердюк. 2-ге вид., доп. і перероб. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 203 с.

8. Теорія держави і права: підруч. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. 368 с.

9. Блек Дж. Історія світу від найдавніших часів до сьогодення; пер з англ. О. Буйвола. Харків : Віват, 2022. 256 с.

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

Держава – це надскладний механізм. На її форму у різні історичні періоди впливали різні чинники: політика панівного класу, географічне положення, форми власності, менталітет народу, його релігія. Багато що залежало від рівня державного мислення представників влади, патріотизму, працьовитості, моральних цінностей, правосвідомості народу, мирного розвитку чи занепаду під час воєн. У своїй величі, як і у своїй жорстокості, історія завжди є творінням людей.

Внесок у всесвітню історію зробили народи усіх континентів. Заслуговують на увагу як західні, так і східні державно-правові традиції. Отже, Азія – це аж ніяк не оплот дикості й варварства. Саме тут виникли великі цивілізації: арабська, індійська, китайська.

Будь-яка держава, на відміну від родоплемінної організації суспільства, має свої специфічні ознаки: публічну владу, податки, територіальний устрій, правову систему. За всієї своєрідності їхнього становлення та розвитку державам були притаманні подібні ознаки і властивості. Вибір моделі державно-правового розвитку був тісно пов’язаний із типом культури, станом економіки, зрілості суспільних відносин, національних і міжнародних чинників.

Створення держави виявилося єдино можливим шляхом організації всього суспільного життя. Лише за посередництвом держави людство змогло піднятися до більш високих форм соціальної організації.

Від найдавніших часів і до XXI ст. держави переживали періоди піднесення і занепаду, сходження, застою, зворотного руху суспільних систем під час їхнього розвитку. Отже, у країнах Стародавнього Сходу держави виникли раніше, ніж в античному світі, але прогрес там був набагато повільнішим. Багато народів Африки, Американського континенту мали високий рівень виробництва і культури ще до вторгнення європейців, але з низки причин затримувалися на ранній стадії. На жаль, їхні політичні та державні системи, соціальні, зокрема правові, норми того періоду вивчено досить слабко.

Діяльність держави, її функції були спрямовані насамперед на збереження підвалин суспільства, оборону країни, охорону громадського порядку. Держава стежила за тим, щоб уникнути соціальних конфліктів, прагнула зберегти рівновагу суспільних сил.

Історичний досвід свідчить, що будь-яка спроба реформаторів одним різким ривком одразу підняти соціум на значно вищий щабель суспільного розвитку зазвичай лише руйнувала досягнуте раніше і аж ніяк не сприяла досягненню мети.

Особливо згубним було бездумне нав'язування іншим народам так званих західних цінностей за допомогою колонізації, культурної та релігійної експансії (насамперед католицької). Поспішне впровадження або засвоєння західних державних конструкцій саме по собі не могло гарантувати успіху проведених перетворень. Багатьом країнам Азії, Африки, Латинської Америки довелося заплатити чималу ціну за те, що в основу їхніх нововведень було покладено сумнівні (насамперед у плані практичної реалізації) державницькі моделі.

Із давніх часів держава була не лишень знаряддям гноблення, а й організуючою силою, що дозволяло зробити уперед у розвитку будь-якого суспільства. За необхідності держава втручалася у суспільні та господарські відносини, проводила мобілізацію трудових ресурсів, особливо для спорудження систем водопостачання, будівництва храмів, царських усипальниць, при захисті від стихійних лих та охороні довкілля. Водночас досвід державного будівництва дає можливість зробити висновок про те, що надмірне втручання держави у справи суспільства заважає прогресу.

Незахищеність тих чи інших груп населення, прав людини призводили до деспотичної влади держави. Так було в Стародавньому Єгипті, Стародавньому Вавилоні, Стародавньому Китаї та в інших країнах на зорі цивілізації.

Наразі захист прав громадян був однією з причин живучості античних держав, Візантії, Англії, Франції тощо. Особливо це проявилося в таких формах державного устрою, як місто-держава, античний поліс. Останній, з погляду своєї внутрішньої організації, є закритою державою, «за бортом» якої залишалися не лише раби, а й чужинці – іноземці, і навіть вихідці з інших грецьких полісів. Для самих же громадян поліс був свого роду політичним мікрокосмосом зі своїми священними для даного міста формами політичного устрою, традиціями, звичаями, правом тощо. Поліс замінив у стародавніх греків земельно-общинні колективи, що розпалися під впливом приватної власності на цивільну і політичну громаду.

Суттєві відмінності в економічному житті, у гостроті політичної боротьби, у власне історичній спадщині спричиняли різноманітність

внутрішнього устрою міст-держав. Але безумовну перевагу в полісному світі мали форми державного режиму – аристократія, демократія, олігархія, плутократія тощо.

У багатьох грецьких містах-державах остаточному утвердженню демократичного ладу передувала узурпація влади одноосібними правителями, зазвичай вихідцями з аристократичного середовища, які використовували свою владу для підриву старих аристократичних і патріархальних порядків. Такі режими особистої влади, що дістали назву тиранії, встановилися повсюдно і сприяли зміцненню приватної власності, ліквідації привілеїв аристократії.

Історія знала деспотичні, теократичні, станово-епізоотичні та теократичні режими правління, станово-представницьку, абсолютну монархії, аристократичні та демократичні республіки. У результаті воєн, насильства створювалися величезні імперії, які рано чи пізно розпадалися. Для характеристики держави важливі не лише її форми, а й методи здійснення влади.

Наявність демократичної чи авторитарної влади перебуває в прямій залежності від соціально-економічної системи. Бюрократія вимагає централізованої влади, за якої створення правової держави неможливе.

Політичні, державно-правові системи в межах однієї суспільно-економічної формації мають багато спільного, а роль окремих інститутів держави не залишається безслідною. Будь-яку державну структуру доцільно розвивати лише до певних розумних меж, далі вона починає знищувати саму себе, перестає реалізовувати свої функції, зосереджуючись на збільшенні управлінського апарату.

Світова історія держав розвивалася під впливом двох ідей.

Перша ідея – ідея всесвітньої світської держави – зародилася ще за часів Римської імперії, вона визначала ставлення Риму до іноземних держав і народів.

Римський народ підтримував ідею політичної єдності, прагнув провести її навіть у міжнародних відносинах. Цей політичний ідеал Риму наклав відбиток на всю його історичну долю. Заради неї Рим жертвував духовною стороною індивідуального і суспільного життя, одночасно максимально використовуючи результати діяльності народів, що вже зійшли зі сцени всесвітньої історії. Водночас Рим здійснив інше історичне призначення – він об’єднав увесь Стародавній світ під своєю верховною владою.

У ту епоху сила була мірилом для визначення прав і обов’язків

римлян щодо інших народів. Вони дотримувалися відомого афоризму міжнародного права: «Право без сили – мрія». Римляни сформулювали низку положень, що визначали обов'язки держави щодо так званих друзів римського народу. Вони вважалися гостями Риму, жили за рахунок державної скарбниці і користувалися особливими почестями, приписуваними законом. Такі привілеї, звісно, не поширювалося на варварів.

Слід відзначити, що війни і завоювання римлян слугували знаряддям не лише поневолення інших народів, а й фактором зближення з ними, ознайомлення з їхньою культурою і цивілізацією, продуктами розумової та економічної діяльності. Ідеї Риму втілилися при створенні і Священної Римської імперії в Середні віки.

Друга ідея пов'язана з діяльністю християнської церкви, яка претендує на всесвітнє панування. Вона полягала в тому, що лише християнська держава, яка об'єднує усіх християн, незалежно від їхньої національності, може забезпечити справедливе життя і вічний мир.

Політична карта світу після розпаду Римської імперії впродовж тривалого часу була вельми строкатою. Нарівні з державами, в різного роду відносини вступали й такі утворення, як міста та римська церква. Наразі римська церква і папство тривалий час претендували на роль головної політичної сили. Звичайним явищем було складання монархами присяги вірності римській церкві. По суті, влада монархів ставала легітимною лише в тому разі, якщо вони отримували благословення римського папи.

Історія середніх віків засвідчила, що «чистих» явищ у суспільному розвитку не буває. Варварський світ, знищуючи, перекроюючи античне суспільство за «своїм образом і подобою», одночасно вбирав у себе все, що тією чи іншою було прийнятне для нового життя, що могло зміцнити, посилити його міць. Це багато в чому залежало і від того, в якій формі, з якою швидкістю варварські королівства створювали свої державні утворення на новій території. І ще це залежало від того, з якою часткою послідовності, глибини і люті варвари знищували традиції, що зв'язували старий і новий світи. У ранніх варварських королівствах збереглися спорадичні явища архаїчнгих соціально-економічних відносин, не кажучи вже про державно-правову спадщину Риму.

Розвиток в епоху феодалізму, особливо в період феодальної роздробленості, такого інституту, як сюзеренітет, призвів до того, що в міждержавні відносини вступали й окремі васали. У зв'язку з цим вельми

складним було питання про правосуб'єктність усіх утворень, що вступили у ці відносини. З правової точки зору тих часів усі названі утворення були суб'єктами права. Тут слід мати на увазі, що в Середні віки і пізніше, аж до утворення централізованих держав, не виникало питання про те, хто може вступати у різного роду відносини. Суб'єктність (не лише васалів, а й їхніх сюзеренів, включно з монархами), що вступали в ті чи інші державні відносини, визначалася головним чином їхньою економічною і військовою міццю. Основою такої могутності виступала земля, територія. Територія була власністю монарха (сюзерена). Лише власність на землю давала монарху, як і його васалам, владу.

Тому Середні віки, епоха феодалізму, характеризуються постійними війнами, головним чином за території, пануванням «кулачного» права, сваволі можновладців.

Конфлікти із давніх часів були жорстокими. Ворогуючі сторони не шкодували ні поранених, ні жінок, ні дітей і старих. Знищували будівлі та посіви. Полонених знищували або продавали в рабство, адже інститут військового полону не діяв до Нового часу. Усе це зумовило появу різних проєктів нового устрою християнського світу та інших світів.

У Новий час людство вперше усвідомило, що воно приречене жити в одному географічному просторі. Місіонерський порив Середньовіччя, поступове освоєння людиною Світового океану зблизили країни і народи. Однак це зближення далеко не завжди було добровільним. Історія складалася Отже, що Західна Європа здійснювала всесвітню експансію (поширення впливу), утвердивши панування свого типу цивілізації на планеті. Деякі європейські держави сповідували як найважливішу цінність – особистість, визнання її прав і свобод, що призвело, з одного боку, до прискорення політичних процесів у країнах Заходу і становлення там громадянського, відкритого суспільства, а з іншого – до поліпшення умов існування людини.

Європейській цивілізації протистояли суспільства, побудовані на пріоритеті традиції, яка зазвичай має сакральний (священний) характер. У традиційних цивілізаціях поширювалася віра в неможливість і непотрібність зміни ходу речей і призначеної людині долі.

До початку Нового часу фактично увесь неєвропейський світ був представлений традиційними суспільствами, що зазнали трансформації. Але й у самих країнах Заходу Новий час став епохою великих змін, що визначили вигляд сучасного світу. Найбільшими з них були буржуазні

революції, створення і розпад колоніальних імперій.

Періодизація нової історії багато в чому пов'язана з уявленням про цей період як про час безроздільного панування капіталістичних відносин і класу буржуазії, який уже пішов у минуле. Однак можна припустити, що ми все ще живемо в Новий час, оскільки продовжує своє існування державність, заснована на західних цінностях тих років.

У другій половині XX ст. капіталізм зазнав глибокої кризи. Це визнають навіть ті представники світової буржуазії, які після краху соціалізму в Європі перебували в ейфорії. Через три десятиліття після падіння соціалізму в окремих країнах Європи зник переможний настрій країн щодо побудови капіталістичної економіки. Перша затяжна економічна криза XXI століття – 2008 року – засвідчила, що питання про невизначеність майбутнього буржуазної держави є як ніколи актуальним.

Новітній час (XX-XXI ст.) є дійсно суперечливим у державно-правовій історії. Для більшості народів світу він став переломною віхою в розвитку. Цілі регіони були охоплені соціальними і національно-визвольними революціями, у результаті краху колоніальних імперій виникли нові держави, де триває й досі болючий процес зміни соціального і державного устрою, у низці країн виникла світу утвердилася соціалістична державність.

Водночас XX ст. було жорстоким часом, позначеним громадянськими і світовими війнами, що вперше охопили більшу частину населення земної кулі. Між багатьма народами зберігалася відчуженість найрізноманітнішого порядку (ідеологічного, релігійного, національного тощо), значною мірою зумовлена нерівномірністю їхнього історичного розвитку. Це особливо чітко проявилося у взаєминах між соціалістичними і капіталістичними країнами.

У Новітній час розкрилися позитивні та негативні сторони ліберальної демократії, що дозволило зробити висновок про необхідність диференційованого підходу до демократичних інститутів, неприпустимість бездумного копіювання іноземного досвіду, адже вкрай важливим є глибоке і всебічне осмислення та врахування національної історії.

У зв'язку з величезним впливом економічних, інформаційних та екологічні факторів, більш гостро постає питання про співвідношення і роль внутрішніх закономірностей розвитку держави та зовнішніх чинників. Останні не повинні перекреслювати духовну спадщину

народу.

Істотний вплив на стабільність політичного ладу, як показує державний досвід Китаю, Індії, мають звичаї населення, сформована система духовних цінностей. Вони стійкі і навіть консервативні, сягаючи своїм корінням в історичну пам'ять народу і набуваючи сили традиції. Оберігаючи стійкість суспільства, вони нерідко стримують процес його оновлення. Ніхто не в силах розірвати пуповину, що зв'язує його з минулим. Усе найкраще, все цінне з історії – святість праці, благополуччя сім'ї, дух ініціативи, підприємливості, повага до особистої гідності кожного – ненастанно зміцнювало стабільність держави.

Історія держави і права має свою специфіку. Про неї можна судити за документами: пам'ятками права, свідченнями політичної історії та іншими офіційними джерелами, – але всі вони потребують об'єктивної оцінки з урахуванням походження документа, його автора і конкретної ситуації його створення. Без письмових джерел державно-правова історія може стати лише збіркою переказів. Важливим є залучення не лише політико-юридичних даних, а й набутих знань з історії господарського побуту, культури народів, їхньої суспільної свідомості.

Право – одна з вершин людської цивілізації. Ще в давнину з'явилися судження про те, що закон і право – це не лише засоби утримання влади, покори, послуху підданих. Право слід розглядати як частину загальнолюдської культури. У ньому юридично закріплювали не лише примус до прийнятної для суспільства поведінки, а й соціальні, моральні уявлення, що мають глибокий гуманний зміст.

У своєму розвитку право також пройшло кілька історичних етапів. Періодизація його історії має умовний характер, оскільки правові норми формувались як об'єктивна потреба.

Існували й нині існують різні правові системи: континентальна (романо-германська), англо-саксонська, ісламо-індуїстська, соціалістична тощо. Кожна із систем має свою основну правову ідею. Отже, в англосаксонській системі загальне право доповнюється правом справедливості. Оскільки Велика Британія була найбільшою колоніальною державою, її право набуло поширення в багатьох країнах світу. У результаті й нині майже третина населення Землі живе за нормами англосаксонського загального права.

Право з'являється одночасно з державою в якості обов'язкових правил поведінки, які вона формулює, застосовує і охороняє від порушення. Спочатку воно діє у вигляді фіксованих звичаїв, вигідних

можновладному стану, пізніше їх доповнюють і замінюють норми права, закони. Правові приписи посіли провідне місце серед інших соціальних норм: звичаїв, традицій, норм моралі, релігійних канонів.

Походження права підпорядковане дії тих самих закономірностей, що й виникнення держави. Воно породжене тими самими умовами: суспільним поділом праці, приватною власністю, експлуатацією, майновою нерівністю, соціальним розшаруванням. Право прискорило руйнування залишків родового ладу, колишніх соціальних норм. Поділ розумової та фізичної праці також диктував відмову від родових традицій і звичаїв.

Пам'ятки права країн Азії зазнали впливу індуїзму, буддизму, конфуціанства, ісламу. Як відомо, у наші дні три релігії – буддизм, християнство та іслам – є світовими. Усі вони взаємодіяли і взаємодіють із правом. Цій взаємодії притаманні закономірності, властиві діалектиці загального, особливого та одиничного.

За прогнозами, релігійно-правова карта світу вже до середини XXI ст. суттєво відрізнятиметься від тієї, що є нині. Якщо століття тому буддисти становили 20% світового населення, то нині їх лише 5%. Наразі у світі 2 млрд. християн, очікується, що через півстоліття їх буде близько 2,6 млрд., причому найбільша кількість їх припадатиме на південні країни. Ера західного християнства минула, настає ера південного християнства. Достеменно чисельності мусульман ніхто не знає. Отже, вважається, що кількість арабів, які сповідують іслам, – 240 млн., передбачається, що їх за кілька десятиліть обчислюватимуть мільярдами. У загальній чисельності населення країн Європи та інших континентів їхня частка невпинно зростатиме.

Передбачається, що серед 25 найбільших країн світу в 2050 р. переважатиме або християнство, або іслам. США, Бразилія, Мексика будуть переважно християнськими країнами, а Пакистан, Саудівська Аравія, Туреччина, Іран – переважно мусульманськими. Філіппіни, Німеччина, Конго (Кіншаса) будуть християнськими країнами, але зі значним відсотком мусульман, а Єгипет, Індонезія, Судан – переважно мусульманськими країнами зі значною християнською меншістю.

Дотримання норм права, законів, на відміну від звичаїв, норм моралі, завжди забезпечувалося силою державного примусу. Право виконувало функції соціального регулювання суспільних відносин. Воно тривалий час закріплювало нерівність. Закони та інші правові норми відображали волю, інтереси панівної верстви суспільства. Водночас

право нерозривно пов'язане з моральністю. На думку знаних юристів давнини, воно покликане утверджувати ідеї поваги до особистості, сприяти досягненню соціальної справедливості для вільних людей. Мислителі здавна усвідомлювали глибинні зв'язки між моральністю і соціальним розвитком суспільства, адже закон, що милує, кращий за закон, що карає.

Закони зазвичай містили перелік, реєстри злочинів і покарань, засуджували злу волю, умисел. Але в них розкривалися поняття совісті, гуманності, справедливості, милосердя, норми суспільної моралі.

Особливу значущість для будь-якого народу мають ідеали, які відображають досягнення культури, етики. До них належать поняття загальнолюдської моралі, демократії та свободи, захисту гідності людини і громадянина. Де їх немає, там відсутній прогрес. Самі по собі ці ідеали не забезпечують ні досконалого суспільства, ні досконалої людини. Але їх дотримання позитивно впливало на якість цивілізації, її політичної системи. Ці непорушні цінності по-різному сприймалися в умовах деспотизму чи демократії.

У випадку, коли закони моральні та юридичні закони розходилися, виникав ґрунт для анархії, що призводило до трагічних наслідків для народу. Зростала злочинність, активізувався процес занепаду держави. Без соціальних норм, без писаних законів суспільство неминуче прийде до хаосу.

Протягом усієї історії мислителі і політичні діячі, серед яких слід згадати правителя Стародавнього Вавилона Хаммурапі, укладача Законів Ману, китайських мудреців Конфуція, Шан-Яна та ін., намагалися зрозуміти сутність законів. Знамениті правознавці Стародавньої Греції, Риму знали, що монархія і суворі закони кращі за тиранію, де панують свавілля і беззаконня. Вони високо оцінювали свободу думок і принципи народовладдя. Право розуміли як міру свободи особистості та держави, і між цими поняттями не було антагонізму.

Право якоюсь мірою є посередником між людьми і державою. І в давнину людина шукала в законі заступництво, безпеку, сподівалася на захист своїх прав та інтересів, а за екстремальних ситуацій вбачила в законі свій останній шанс на порятунок.

Із розвитком цивілізації та принципів гуманізму дедалі більше виявлялася загальнолюдська цінність права. Водночас у переліку покарань у період Стародавнього світу та Середньовіччя переважали

суворі санкції, застосовувалися жорстокі та болісні покарання. Вони вважалися універсальним засобом кари, відплати. Такий підхід відповідав правовим поглядам тих часів, коли покарання були наслише жорстокими, наскільки можна було уявити. Людей вішали за крадіжку шматка хліба, таврували, калічили. Деяких правопорушників, особливо обвинувачених у релігійних і державних злочинах, катували до смерті.

Покарання ставали публічним спектаклем. Щоб спостерігати страту, збиралися натовпи, люди укладали парі на те, як довго волатиме злочинець, якого підсмажують на багатті. Однак жорстокі покарання не могли викорінити злочинність як явище. Це відбувалося тому, що самі покарання знищували усе людяне і гуманне в суспільстві. Поступово жорсткі заходи покарання заохочувалися все менше і менше і, нарешті, у більшості країн світу повністю зникли.

Однак навіть найрозумніші закони нездатні стримати безконтрольність репресивного апарату, захистити людину від утисків тоталітарної держави, якщо суспільство не має раціональної організації судової системи.

Право покликане захищати життя й особисту гідність людини, охороняти її майно, власність, бути гарантом проти будь-яких форм свавілля і беззаконня. Применшення його ролі породжує правовий нігілізм. У багатьох країнах століттями влада намагалася постановити себе вище закону. Культурі цих країн не прийнятна ідея природного права, що утверджує споконвічну свободу особистості. Тому в таких країнах ніколи не існувало справжнього громадянського суспільства.

Не викликає сумніву, що влада закону має стояти вище сили державного апарату. Сила права, законів визначається не їх логічною бездоганністю і не могутністю карального апарату. Вона ґрунтується на здатності права виражати волю народу і його устремління.

Перші десятиліття нового, XXI ст. не стали обнадійливими, вони, на жаль, не стали роками оновлення й умиротворення, порівняно з жорстоким і драматичним минулим століттям. Незгасаючі кризи в багатьох регіонах світу, прояви масового терору, масштабні воєнні дії, що загрожують не лише запеклим протистоянням цивілізацій, а й нищівною Третьою світовою війною, – усе це реалії нашого буремного сьогодення.

ГЛОСАРІЙ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Абвер (нім. Abwehr – оборона, захист) – військова розвідка і контррозвідка Німеччини в 1919-1944 рр.

Аболіціонізм (лат. abolitio – скасування, знищення) – 1) рух у США наприкінці XVIII – 1-й половині XIX ст. за скасування рабства негрів. 2) громадський рух, що домагається скасування будь-якого закону.

Абсентеїзм (від лат. absens (absentis) відсутній) – 1) Масове ухилення виборців від участі у виборах. 2) Систематична відсутність членів колегіальних органів на засіданнях.

Абсолютна монархія (лат. absolutus – необмежений, безумовний) – різновид монархічної форми правління, що характеризується юридичним і фактичним зосередженням усієї повноти державної влади (законодавчої, виконавчої, судової), а також духовної (релігійної) влади в руках монарха.

Авілум – привілейована категорія вільних жителів Вавилона, повноправні общинники.

Автократія (грец. autokrateia – самодержавство, самовладдя) – форма необмеженого, безконтрольного повновладного правління однієї особи (деспотія, абсолютна монархія).

Автократор – «самодержець» – частина титулу візантійського імператора. Повний титул – василевс (цар).

Авторітаризм, авторітарність (від лат. auctoritas – влада, вплив) – антидемократична система, режим державної політичної влади, що зазвичай поєднується з різноманітними елементами особистої диктатури; антиправова теорія та практика політичного владарювання. Характеризується зосередженням усієї державної влади в руках однієї особи або органу, відсутністю або утиском основних політичних свобод (слова, друку), придушенням політичної опозиції. Крайня форма авторитаризму – тоталітаризм.

Агнати (лат. agnatus – родич по батьку) – у давньоримському праві родичі по чоловічій (батьківській) лінії, які походять від одного родоначальника, а також ті, хто ввійшов у сім'ю через шлюб або усиновлення.

Агора (грец. agora) – торгова площа і місце народних зібрань у давньогрецьких містах.

Адат – неписані закони, правові звичаї в мусульманських країнах,

визнані шаріатом.

Акциз, акцизний податок – (фр. accise, від лат. accidere – обрізати) – вид непрямого податку, переважно на предмети масового споживання та послуги. Включається в ціну товарів або тарифи на послуги.

Акціонерне товариство – форма великих підприємств, капітал яких складається з внесків пайовиків (акціонерів); засновники акціонерного товариства випускають на ринок акції, акціонерним товариством управляє правління, яке обирають на зборах акціонерів.

Алод – вільно відчужувана земельна власність у ранньофеодальних державах Західної Європи.

Анархо-синдикалізм – течія в робітничому русі, що визнає необхідною організацію профспілок і економічних (страйк, бойкот, саботаж), а не політичних форм боротьби. Найбільшого поширення набув наприкінці XIX-початку XX ст. у Франції, Італії, Іспанії, Швейцарії та державах Латинської Америки.

Англіканська церква – державна церква Великої Британії, що утворилася під час Реформації за ініціативою правлячих кіл Англії та займає проміжне становище між католицизмом і протестантизмом. У 1534 р. англійський парламент проголосив незалежність церкви від папи й оголосив англійського короля її главою. Були закриті всі монастирі, а їх майно конфісковане на користь англійської скарбниці, але водночас зберігалися католицькі догмати й обряди. Від англійців вимагали повного підпорядкування новій церковній організації.

Апелла – народні збори в Стародавній Спарті.

Апеляція (лат. apellatio – звернення, скарга) – 1) оскарження будь-якої постанови у вищу інстанцію; 2) одна з форм оскарження судового рішення до вищого суду, що має право переглянути справу по суті.

Атторней (англ. attorney) – 1) довірений представник, захисник інтересів довірителя (в Англії); 2) в Америці – всякий повірений; 3) Генеральний атторней – в Англії – головний юрисконсультант держави; член кабінету міністрів, виконує функції прокурорського нагляду; 4) У США генеральний атторней – головний юрисконсультант федерального уряду і його представник у Верховному суді, одночасно глава міністерства юстиції та генеральний прокурор.

Ареопаг – 1) у Стародавніх Афінах орган влади, що складався з довічних членів – представників родової аристократії і здійснював державний контроль, суд та інші функції; 2) у переносному значенні збори авторитетних осіб для розв’язання якихось владних питань стратегічного або тактичного характеру.

Аристократія – найбільш привілейована верства населення; низку переваг зберігає вона і в буржуазній державі; привілейована верхівка якоїсь верстви, класу, суспільства.

Архагети – два царі в Стародавній Спарті.

Архонт – важлива посадова особа в давньогрецьких полісах. В Афінах у VII ст. до н.е. колегія архонтів складалася з дев'яти осіб.

Ассіза – 1) у середньовічній Англії та Франції збори феодалів; 2) виїзний суд за участю присяжних засідачів; 3) судовий позов про право на земельну ділянку.

Атимія – безчестя, процедура позбавлення політичних і громадянських прав у Стародавній Греції.

Аутодафе («акт віри») – 1) урочисте оголошення вироку інквізиції; 2) виконання вироку інквізиції – публічне спалення на багатті. Уперше було застосовано в XIII ст. Останнє аутодафе скоєно в Іспанії (Валенсія) в 1826 році.

Бакуфу – військово-польова ставка, уряд трьох династій сьогунів у Японії.

Бальї – чиновник у середньовічній Франції, якого призначав король, голова бальяжа (округу королівського домену) з фіскальними та судово-поліцейськими функціями.

Барон – безпосередній васал короля (у період становлення феодальної ієрархії); пізніше – дворянський титул.

Басилій (василевс) – правитель невеликого поселення, вождь племені. У Спарті – цар; у Візантії – титул імператора.

Бенефіцій – земельне володіння, подароване сеньйором у довічне користування васалу за умови несення ним військової або адміністративної служби.

Білль – у Великій Британії, США та інших країнах законопроєкт, внесений на розгляд парламенту.

Бланкізм (від імені О. Бланкí) – течія у французькому соціалістичному русі XIX ст., пов'язана з діяльністю утопіста-комуніста О. Бланкі (Blanqui, 1805-1881 рр.), який вважав, що капіталізм можна знищити шляхом захоплення влади групою революційних змовників; бланкізм у ширшому розумінні – змовницька тактика та відповідна до неї теорія, що не враховує наявність революційної ситуації, принижує роль партії та нехтує зв'язком із масами.

Богдихан – титул імператора Китаю.

Бонапартизм (від імені Наполеона Бонапарта, консула Директорії,

потім фр. імператора): 1) режим, що спирається на військових, форма військової диктатури, що лавірує між ворогуючими силами, класами, партіями, дотримуючись наразі власних інтересів, і зберігається внаслідок цього при владі; 2) політичний рух за відновлення у Франції династії Бонапартів.

Бонітарна (преторська) власність (лат.) – у Стародавньому Римі власність, заснована на преторському праві. Ця власність не визнавалася цивільним (квірітським) правом, оскільки під час придбання речі не було дотримано обряду манципації, була потрібна лише добра совість їхніх набувачів. Претор фактично закріплював придбані без формальних процедур речі у складі майна покупців (in bonis).

Буддизм – одна з кількох основних (разом із християнством, індуїзмом та ісламом) світових релігій. Виникла в Стародавній Індії в VI-V ст. до н.е.

Буле (буле) – 1) рада старійшин у гомерівській Греції; 2) рада чотирьохсот і рада п’ятисот за часів Солона та Клісфена.

Булла – 1) округла металева печатка, що зазвичай скріплювала папські, імператорські, королівські акти; 2) розпорядження, послання, звернення римського папи, скріплене круглою печаткою.

Бундесрат (нім. Bundesrat; від bundes – союзний, rat – рада) – орган представництва земель у Федеративній Республіці Німеччини, фактично верхня палата парламенту ФРН.

Бундестаг (нім. Bundestag; від bundes – союзний, tag – збори, з’їзд) – вищий представницький орган (парламент) Федеративної Республіки Німеччини, фактично нижня палата парламенту ФРН.

Бюргерство – жителі європейських середньовічних міст. Із розвитком соціальної диференціації бюргерами стали називати лише представників заможних верств міського населення.

Бюрократизм – система казенно-формального управління, ведення важливих державних і громадських справ.

Вакуф – невідчужувана і звільнена від податків власність, передана мусульманським мечетям, медресе тощо на будь-які релігійні та благодійницькі цілі.

Варварські правди (лат. leges barbarorum – закони варварів) – записи звичаєвого права німецьких племен, складені між V і IX ст. Відомі Салічна, Вестготська, Бургундська, Аллеманська тощо. До них за характером наближається Руська правда.

Варна (санскр.) – спадкова замкнута станова група в Стародавній Індії. Існувало 4 варни: брахмани (жерці), кшатрії (царі та воїни), вайшьї

(селяни, ремісники, торговці), шудри (слуги). Із давніх варн згодом розвинулися касти.

Вассалітет (лат. vassalus, vassus – слуга) – у середні віки в Західній Європі – система відносин особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших (сеньйорів). Васал зазвичай отримував від сеньйора феод і був зобов'язаний нести за це військову службу, надавати йому матеріальну та іншу допомогу, брати участь у його суді.

Веди – найдавніші у світі пам'ятки індійської релігійної літератури.

Вербальний договір (лат. verba – слово) – у римському праві усний (словесний) контракт, укладення якого відбувалося за допомогою виголошення контрагентами певних слів. Зокрема, переважно передбачалися складна процедура, суворий формалізм, що мали гарантувати високий ступінь правового захисту.

Вергельд (нім. wergeld – ціна людини) – у германських варварських правдах грошове відшкодування за вбивство вільної людини. Розмір вергельда встановлювали залежно від соціального і правового становища, статі та віку потерпілого.

Вердикт (лат. vere dictum, букв. – вірно або істинно сказане) – 1) рішення присяжних засідателів про винність або невинність підсудного в кримінальному процесі деяких держав; 2) у загальному сенсі – судження, висновок щодо чогось.

Вето – скасування будь-якого рішення. У державному праві заборона, що накладається одним органом державної влади (главою держави) на рішення іншого органу. Інститут вето виник у Стародавньому Римі.

Вермахт (нім. Wehrmacht) – збройні сили фашистської Німеччини.

Вестмінстер (англ. Westminster) – 1) адміністративний округ у складі Лондона (Велика Британія); Місцезнаходження королівської резиденції, парламенту та інших урядових установ. 2) синонім парламенту Англії.

Віги (англ. whig) – політична партія в Англії (XVII – І половина XIX ст.), попередниця англійської ліберальної партії. Опору вігів становили купці, банкіри, промисловці, багаті землевласники.

Відкуп – виключне право, що надавалося феодальною державою за певну плату приватним особам (відкупникам) на збір якихось податків, продаж певних видів товарів (сіль, вино тощо).

Військова демократія – суспільний устрій перехідного періоду від первіснообщинного ладу до держави. За збереження залишків первісного колективізму і демократії військові вожді племені поступово

перетворюються на племінних князів, у руках яких зосереджується все управління племенем або союзом племен. Навколо вождя формується дружина, відокремлена від племінного ополчення і особисто йому віддана. Одночасно виокремлюється і племінна знать – глави родів, сильних патріархальних сімей. Йде процес соціального розшарування.

Військово-промисловий комплекс (ВПК) – 1) комплекс різних галузей і підприємств, що виробляють військову продукцію; 2) верхівка керівництва збройними силами і державно-адміністративного апарату, що відає питаннями військової промисловості.

Віконт – дворянський титул у країнах Західної Європи.

Віллан – селянин в Італії, Німеччині, Франції, особисто вільний, але такий, що перебуває в поземельній залежності від феодала. В Англії до XV–XVI ст. – кріпосний селянин.

Вітенагемот – рада мудрих (вітенів) при королі в донормандській Англії.

Владика – повелитель, володар; особа, що має владу, часто необмежену; верховний правитель, государ; церковне титулування архієрея, єпископа.

Володіння – фактичне володіння річчю, що створює для володаря можливість безпосереднього впливу на неї. Володіння річчю (майном), закріплене законом за суб'єктом права (громадянином або юридичною особою), – одне з правомочностей власника. Законним (титульним) власником може бути і не власник речі (майна), а наймач (орендар) майна за договором майнового найму, особа, якій майно передано за договором безоплатного користування, заставодержатель, перевізник щодо переданих йому для транспортування речей, зберігач майна, комісіонер тощо.

«Вотергейтська справа» – у США – розслідування подій, пов'язаних із протизаконними діями «Комітету республіканської партії з переобрання президента» в період виборчої кампанії 1972 р. Зазначений комітет організував підслуховування штаб-квартири демократичної партії в готелі «Вотергейт» (Watergate) у Вашингтоні. Було розкрито численні порушення законності з боку посадових осіб Білого дому (підкуп, погрози, неправдиві свідчення тощо). Президент Р. Ніксон під загрозою звинувачення в причетності до «Вотергейтської справи» і подальшого імпічменту в серпні 1974 р. подав у відставку.

Вотування – голосування (у парламенті, на зборах).

Вотум – рішення, думка, вираження шляхом голосування; вотум довіри або вотум недовіри – вираження парламентом шляхом

голосування схвалення або несхвалення діяльності уряду, міністра.

Вотчина – велика феодальна земельна власність, передана у спадок, у межах якої феодал зазвичай володів правом імунітету.

Вершники – 1) другий майновий розряд громадян Стародавніх Афін після реформи Солона; 2) привілейований стан у Стародавньому Римі.

Гана – місто-держава, громада в Стародавній Індії.

Гегемонія – керівництво, чільне становище в будь-чому, зокрема й у владних структурах.

Геліея – судовий орган у Стародавніх Афінах.

Геомори – стан хліборобів в Аттиці.

Герусія – рада старійшин (геронтів) у Стародавній Спарті.

Герцог – військовий вождь у племен давніх германців; у період формування феодальних відносин перетворюється на великого феодального володаря. У XV-XVII ст. – один із вищих феодальних титулів.

Гестапо (нім. Gestapo, скор. від Geheime Staatspolizei) – фашистська таємна поліція в гітлерівській Німеччині.

Глоса – коротка примітка або пояснення до окремих слів будь-якого юридичного твору, зроблені між рядками або на полях книги.

Глоссатори (лат. glossator) – тлумачі старовинних і маловживаних слів та виразів, які трапляються в якому-небудь стародавньому (зазвичай юридичному) тексті; особи, які дають тлумачення знаків або судових рішень. В Італії в XI-XIII ст. глоссатори – юристи, які вивчали і коментували текст кодифікації Юстиніана. Діяльність глосаторів сприяла рецепції римського права.

Гомін(ь)дан (кит.) – політична партія Китаю, заснована Сунь Ятсеном у 1912 р.; з 1949 р. – правляча партія Тайваню. Виражала інтереси буржуазії та поміщиків.

Гомстед (англ. homestead – садиба, ділянка) – ділянка землі, яку згідно із законом 1862 р. надавали у США кожному американському громадянину (за умови сплати невеликого збору) для освоєння малозаселених земель, розвитку фермерського господарства.

Граф – дворянський титул, вищий за баронський і нижчий від княжого, а також особа, яка носить цей титул.

Генро – рада старійшин при монарху в Японії до 1940 р.

Гугеноти (фр. huguenots) – прихильники кальвінізму у Франції XVI-XVIII ст. Боротьба гугенотів із католиками вилилася в XVI ст. у

релігійні (або гугенотські) війни.

Дайме – великі землевласники та впливові князівства в Японії.

Дворянство – другий привілейований стан феодального суспільства. Складалося з великої земельної аристократії та маси середніх і дрібних світських землевласників. Разом із церковними землевласниками становило клас феодалів.

Декрет – нормативний акт, виданий главою держави або уряду, вищим органом державної влади та управління. Поняття «декрет», що виникло ще в Стародавньому Римі, використовується в практиці сучасних держав.

Делеговане законодавство (від лат. delegare – посилати) – видані урядом за уповноваженням парламенту нормативні акти, що фактично володіють силою закону, як поступкою (делегуванням) парламентом уряду деяких законодавчих повноважень. Делегування законодавчих повноважень уряду може здійснюватися шляхом ухвалення парламентом відповідного закону про право уряду видавати в порядку делегування законодавчі акти з певних питань протягом конкретно встановленого часу.

Делікт (від лат. delictum – порушення, вина) – 1) правопорушення, тобто незаконна дія, проступок, злочин. 2) у вужчому розумінні – діяння, що суперечить нормам цивільного законодавства, за яке передбачено покарання у формі матеріальної (майнової) відповідальності, що є підставою відшкодування заподіяної деліктом шкоди.

Демагог (грец. demos – народ, ago – веду; букв. – вождь народу) – 1) У Стародавній Греції політичний діяч демократичного спрямування; поступово термін набув негативного значення. 2) політик, людина, що намагається створити собі популярність брехливими обіцянками, перекручуванням фактів, лестощами тощо.

Деміурги – стан ремісників, художників, лікарів у Греції.

Демократія (грец. demokratia; від demos – народ, kratos – влада) – 1) народовладдя, одна з форм держави, що передбачає політичну і правову рівноправність; 2) прихильники демократичного способу правління; 3) форма державного ладу, заснована на визнанні народу джерелом влади, на принципах рівності та свободи. За демократії визнається влада більшості при дотриманні прав меншості, рівноправність громадян, верховенство закону, поділ влади, виборність основних органів держави. Розрізняють безпосередню демократію, за якої основні рішення ухвалюють усі громадяни, які мають право голосу, і представницьку демократію, за якої рішення ухвалюють виборні

установи; 4) принцип діяльності організацій та інститутів.

Демос (грец. demos – народ) – у Стародавній Греції вільне населення, що володіло цивільними правами (на відміну від іноземців, рабів та ін.). З кінця V-IV ст. до н. е. демосом називали бідні верстви (переважно міського) населення.

Денацифікація (de... – лат. префікс, що означає відокремлення, видалення, скасування) – заходи, спрямовані після перемоги над фашистською Німеччиною на викорінення нацизму в Німеччині.

Денонсація, денонсування (від лат. denuntiatio – повідомлення) – повідомлення однією державою іншої про розірвання укладеного між ними договору.

Департамент (фр. departement – округ, відділ, управління, відомство): 1) відділ адміністративної або судової установи, міністерства, відомства, сенату; 2) У деяких державах (у США, Швейцарії та ін.) – назва міністерства, відомства, наприклад Державний департамент – зовнішньополітичне відомство США; 3) основна адміністративно-територіальна одиниця у Франції та низці інших країн.

Держава – основний інститут політичної системи структурованого суспільства, що здійснює охорону і функціонування його економічних і соціальних структур, організація публічної політичної влади. Володіє виключним правом на здійснення від імені всього суспільства внутрішньої і зовнішньої політики, на видання законів і правил, обов'язкових для всього населення, справляння податків і зборів. Виникло у результаті суспільного поділу праці, появи приватної власності та формування суспільних верств, структур.

Державно-монополістичний капіталізм (ДМК) – ступінь розвитку монополістичного капіталізму, для якого характерне з'єднання в єдиний механізм сили монополій із міццю держави. Якщо раніше (тобто в першій половині ХХ ст.) держава приходила на допомогу монополіям лише в ситуаціях криз і воєн, то в повоєнний період вона стає активним учасником процесу відтворення. У сучасних умовах будь-яка монополія прямо чи опосередковано пов'язана з державою, включена в механізм державно-монополістичного регулювання. Важливим елементом зрощування монополій і держави є особистий союз між державними установами та фінансовою олігархією, яка широко представлена (безпосередньо або через довірених осіб) в уряді, політичних та економічних органах державної влади.

Джаті – перший помічник фараона в Стародавньому Єгипті.

Джентрі – у середньовічній Англії «нове дворянство»,

землевласники, пов'язані з капіталістичним господарством. Представники нового дворянства застосовували найману робочу силу в сільському господарстві, здавали землю в оренду великим фермерам, підвищували прибутковість своїх маєтків, покращуючи агротехніку. Також займалися торгівлею і підприємницькою діяльністю.

Диван – у низці мусульманських країн вищий урядовий орган, спеціальна урядова канцелярія.

Диктатор – 1) правитель, який користується необмеженою владою; 2) особа, яка поводиться стосовно інших владно, нетерпимо.

Династія – низка монархів з одного роду, які послідовно правлять і змінюють один одного за правом спорідненості та законами престолонаслідування.

Дистрикт – той чи інший округ (адміністративний, судовий, виборчий) у деяких країнах.

Діоцез – адміністративна одиниця у Візантії.

Доленосний поєдинок – у феодальному кримінальному процесі спосіб доведення обвинувачення, що полягав у збройному єдиноборстві сторін або їхніх представників перед судом.

Домен – 1) спадкове земельне володіння короля в країнах Західної Європи; 2) частина маєтку феодала, на якій він вів власне господарство.

Домініон – до 1931 р. самоврядна частина Британської імперії.

Дофін – титул спадкоємця престолу в країнах Західної Європи.

Дхармашастра – у Стародавній Індії жанр брахманських творів, що коментують священні книги індусів – Веди з посиланнями на древніх мудреців.

Евпатриди (грец., букв. – сини шляхетних батьків) – родова землевласницька знать у Стародавніх Афінах.

Егалітарний (фр. egalitaire – зрівняльний, від egalite – рівність, однаковість) – зрівняльний (як принцип організації суспільного життя).

Еділи (від лат. aedas – храм) – у Стародавньому Римі виборні посадові особи, які наглядали за громадськими будівлями і храмами, за постачанням міста продовольством, за громадським порядком тощо.

Едикт – оголошення, наказ, припис – у Стародавньому Римі програма римських магістратів, що оголошувалася під час їхнього урочистого вступу на посаду. Пізніше, у період принципату, а також у деяких середньовічних європейських монархіях вид особливо важливих указів, законів королів та імператорів.

Екклексія – народні збори в Стародавніх Афінах, вищий орган

державної влади.

Експропріація (фр. expropriationion; від лат. ex – з, від, proprius – власний) – 1) примусове (оплачуване або безоплатне) відчуження майна, що здійснюється державою. Залежно від того, виплачується винагорода чи ні, розрізняють реквізицію і конфіскацію. 2) позбавлення суспільного класу або верстви засобів виробництва, що перебувають у його власності, за допомогою примусового вилучення або економічно (наприклад, обезземелення селянства, націоналізація власності в результаті соціалістичної революції).

Екстерриторіальність (від лат. ex – з, ззовні, territorialis – той, що знаходиться на території) – особливі переваги (недоторканність особи і житла, непідсудність місцевим кримінальним і цивільним судам, звільнення від повинностей і податків), що взаємно надаються державами іноземним дипломатичним представникам.

Екстраординарний процес (від лат. extra – поза, понад, ordo (ordinis) – ряд, порядок) – третя форма судочинства в римській юстиції, що прийшла в період імперії, в II-III ст. н.е. на зміну формулярному процесу. Зникли колишні стадії. Значно спростився порядок судочинства. Магістрат, приймаючи справу до розгляду, вів її від початку до кінця, до винесення рішення і набував додаткових повноважень, зокрема, впливати на учасників процесу. Почали застосовуватися тортури. Процес став здебільшого закритим, письмовим. Фактично ця форма судочинства містила багато найважливіших елементів інквізиційного процесу. Водночас запроваджувалася можливість апеляції на винесені магістратом судові рішення, встановлена була ієрархія судів.

Електорат (фр. electorat; від лат. elector – той, хто обирає, виборець) – виборці, які голосують за певну політичну партію; сукупність виборців даного виборчого округу.

Емір – воєначальник, правитель, князь, глава монархічної держави в країнах мусульманського Сходу.

Епарх – вищий чиновник Візантійської імперії (голова сенату і голова міської адміністрації).

Ерл (англ. earl) – в Англії раннього середньовіччя – представник родової знаті; з XI ст. – те саме, що граф.

Етатизм (фр. etat – держава) – 1) напрямок політичної думки, що розглядає державу як вищий результат і мету суспільного розвитку; 2) політика активної участі держави в економічному житті суспільства.

Ефети – судова колегія в Стародавніх Афінах, що розглядала

справи про ненавмисні вбивства.

Ефори (грец. ephoroi – спостерігачі) – у Стародавній Спарті – колегія вищих посадових осіб, яких щорічно обирали народні збори. Обов'язком ефорів було керівництво всім політичним життям держави.

Єпархія – церковно-адміністративний округ, керований архієреєм (єпископом).

Єпископ – вища духовна особа, глава церковно-територіальної одиниці у православній, католицькій, англіканській церквах. Ієрархічний поділ єпископату: патріарх, митрополит, архієпископ, єпископ.

Єресь – один із найтяжчих злочинів у середньовічному праві, що був відхиленням від офіційної доктрини церкви в питаннях догматики, культу, організації.

Загальне право (англ. common law) – англійська правова система, вільна від впливу римського права і заснована за своїм походженням і джерелами на прецедентному праві, створюваному судами в процесі здійснення своєї діяльності. Тобто рішення, винесене в будь-якій справі, є обов'язковим для всіх судів рівної і нижчої інстанції під час розгляду аналогічних справ. Право США, засноване на англійському праві, також належить до цієї групи.

Звичаєве право (англ. customary law) – сукупність неписаних правил поведінки, що ґрунтуються на звичаях, що склалися в суспільстві в результаті їх неодноразового традиційного застосування і санкціоновані державною владою. До юридичної системи входить лише той звичай, що виконує функції правової норми.

Зоряна палата – спеціальне відділення Таємної ради в середньовічній Англії з функціями надзвичайного суду.

Земське право – у середньовічній Німеччині місцеве право (право окремих земель).

Золота булла – видана німецьким імператором Карлом IV 1356 р. Затверджувала порядок обрання імператора колегією курфюрстів.

Іджма – одне з джерел мусульманського права, судження з релігійно-правових питань, висловлені сподвижниками Мухаммеда й авторитетними богословами.

Ікта – в Арабському халіфаті подароване за службу землеволодіння.

Ілоти – корінні жителі Спарти, які стали державними рабами.

Імамат – у шиїтській державно-правовій концепції найважливіший інститут реалізації державної та духовної влади. Означає зосередження всіх владних повноважень у руках непогрішного імама, який наділяється

якостями напівбожественного правителя, що стоїть над суспільством і державою.

Імунітет – право феодала здійснювати у своїх володіннях деякі властиві центральній владі функції (наприклад, суд, збір податків). Зазвичай таке право надавалося королівською грамотою.

Імперія – монархічна держава, глава якої, як правило, носив титул імператора; держава, що мала колоніальні володіння.

Імпічмент – офіційне звинувачення, висунуте, як правило, нижньою палатою парламенту проти вищої посадової особи з подальшим притягненням її до відповідальності у вигляді усунення з посади.

Інавгурація – урочистий акт вступу на посаду глави держави, офіційна церемонія прийняття влади.

Інвеститура – 1) світська інвеститура означала юридичний акт введення васала у володіння феодом; 2) духовна інвеститура – затвердження єпископів, абабів у духовному сані.

Індепенденти (англ. independent – незалежний, самостійний) – радикальне релігійно-політичне угруповання пуритан у період англійської революції XVII ст. (лідер О. Кромвель). Висловлювали інтереси радикальної середньої буржуазії, джентрі. Вимагали суворого дотримання свободи совісті та слова, повної незалежності від держави місцевих церковних громад, виступали проти абсолютної монархії та англіканської церкви. Нині в США та Англії існують під назвою конгрегаціоналісти.

Інквізиційний процес – форма судочинства переважно у кримінальних справах. Характерні широка ініціатива компетентних державних (церковних) органів у порушенні судового переслідування, проведенні розслідування (негласного дізнання із застосуванням обшуків, допитів, зокрема під тортурами, для зізнання обвинуваченого). Судочинство було переважно письмовим. Суддя зазвичай виступав і в ролі слідчого, а часто й обвинувача. Захисту не було, підсудні самі мали доводити свою невинуватість. Перехід від змагального процесу до інквізиційного відбувається в Західній Європі в XII-XIII ст. Застосовувався переважно в політичних і релігійних справах. Активно використовувався інквізицією у справах про єресі.

Інквізиція – судово-слідча установа католицької церкви для боротьби проти єретичних рухів і вільнодумства. У практиці інквізиції судочинство вели таємно, із застосуванням жорстоких тортур. Як покарання використовували публічне зречення, штрафи, тюремне

ув'язнення. Найчастіше єретиків засуджували до публічного спалення на багатті (аутодафе).

Інкорпорація (лат. incorporatio) – систематизація законів держави, розташування їх у певному порядку (хронологічному, алфавітному, за галузями права) без зміни змісту законів.

Інституції (лат. institutio – настанова) – елементарні підручники цивільного права в Стародавньому Римі, що систематично викладали начала юриспруденції; інституції, видані в VI ст. н.е. за велінням візантійського імператора Юстиніана, мали, як і дигести, силу закону.

Інституційоналізація (лат. institutum – установлення, заснування) – заснування якихось нових суспільних інститутів; правове та організаційне закріплення їхніх чи інших суспільних відносин.

Інституційна система – система побудови правових норм за зразком Інституцій римського юриста Гая (II ст. н.е.), що складалися з 4 книг: про осіб, про речі, про зобов'язання, про позови. Яскравим прикладом інституційної системи є Цивільний кодекс Франції 1804 р. (Кодекс Наполеона).

Інтеграція (лат. integratio відновлення, виконання; від integer – цілісний) – об'єднання в ціле будь-яких частин.

Інтелектуальна власність – виключні права на літературні, художні та наукові твори, програми для ЕОМ і бази даних; суміжні права; на винаходи, промислові зразки, корисні моделі, а також прирівняні до результатів інтелектуальної діяльності засоби індивідуалізації юридичної особи (фірмові найменування, товарні знаки, знаки обслуговування) та ін. результати інтелектуальної діяльності і засоби індивідуалізації, охорона яких передбачена законом.

Інтерцесія (лат. intercessio – втручання) – 1) у Стародавньому Римі – право посадових осіб (магістратів) призупиняти постанови і дії інших рівних їм або нижчих посадових осіб. Особливе значення мала інтерцесія народних трибунів; 2) у цивільному праві – приєднання до договору на боці боржника (прийняття на себе чужого боргу, порука тощо).

Істеблішмент – державні, суспільно-політичні та економічні інститути й організації, що мають владу і вплив у суспільстві, а також особи та групи, які посідають у них ключові позиції і користуються своїм привілейованим становищем.

Каді, кадій – мусульманський суддя, призначений главою держави для розгляду цивільних і кримінальних справ і винесення рішення на основі норм шаріату й адатів.

Кайзер (нім. kaiser; від лат. caesar цезар, цар) – титул німецьких

імператорів.

Кальвінізм (від власн. імені Жана Кальвіна 1509-1564) – протестантське віровчення, що виникло у Швейцарії в XVI ст. під час Реформації і найбільше відповідало інтересам буржуазії того часу. Зі Швейцарії проникло до Франції (гугеноти), Нідерландів, Шотландії та Англії (пуритани). Під прапором кальвінізму проходила англійська буржуазна революція XVII ст.

Камерарій – одна з найвищих посадових осіб у Франкському королівстві та інших державах, що відала надходженнями до скарбниці та палацовим майном.

Канон – звід положень, норм канонічного права, що мають догматичний характер.

Канонічне право (від грец. canon – правило, припис) – сукупність рішень церковних соборів і постанов римських пап. Регулювало питання внутрішньоцерковної організації, сімейно-шлюбні та деякі майнові відносини.

Канцлер (нім. kanzler; від ср.-лат. cancellarius) – 1) у середні віки – начальник королівської канцелярії та архіву. 2) у царській Росії – державний канцлер – вищий цивільний чин; 3) голова палати лордів (лорд – канцлер) і міністр фінансів (канцлер казначейства) в Англії; 4) у Німеччині та Австрії – прем'єр-міністр, глава уряду.

Капітулярії – закони і розпорядження франкських королів із династії Каролінгів. «Капітулярії про маєтки» – інструкція Карла Великого про господарську організацію королівських маєтків.

Кардинал – духовна особа, в ієрархії католицької церкви стояв після римського папи, вище за єпископа. Призначається римським папою, є найближчим його помічником з управління церквою.

Картель (фр. cartel, італ. cartello; від carta – папір, документ) – 1) одна з форм монополій – об'єднання підприємців будь-якої галузі промисловості зі збереженням комерційної та виробничої самостійності картельованого підприємства; 2) У низці країн – об'єднання або угода політичних партій із метою проведення спільних заходів із якого-небудь питання; 3) Угода, договір між державами про обмін ув'язненими або військовополоненими.

Кассація (лат. cassatio – скасування, знищення) – перегляд, скасування судового рішення нижчої інстанції вищою інстанцією з причин порушення нижчою інстанцією законів або недотримання нею правил судочинства; прохання про здійснення такого перегляду та про скасування судового рішення.

Каста (португ. casta – рід, покоління) – 1) у країнах Сходу замкнута суспільна група, що відокремилася внаслідок виконання специфічної соціальної функції, спадкових занять і професій, пов'язана походженням і правовим становищем своїх членів (що може бути пов'язано з приналежністю до певної етнічної або релігійної спільноти). Касти утворюють ієрархію, у спілкуванні між кастами є суворі обмеження. В Індії касти виникли на основі варн; 2) перен. зн.: суспільна група, що ревниво оберігає свою замкнутість, відособленість і свої основні або групові привілеї.

Каудільо – у низці країн Латинської Америки назва диктатора.

Квестор (лат. quaero – шукаю, розшукую) – 1) у Стародавньому Римі – посадова особа, яка відала фінансовими та судовими справами, молодший помічник консула; 2) поліцейський чиновник в Італії.

Квота – частка, норма чого-небудь, що допускається (у системі податків, виробництва, збуту тощо); за пропорційної виборчої системи – кількість голосів, необхідна для обрання депутата.

Кворум (лат. quorum – яких; мається на увазі – «повинно бути слише-то») – встановлена законом, правилами або статутом товариств, організацій кількість присутніх (учасників) зборів, засідання, необхідна для ухвалення правомочних рішень (особливо під час голосування).

Керли – рядові вільні общинники в англосаксів.

Кісас – у мусульманському праві покарання за принципом таліону за вбивство і нанесення тілесних ушкоджень.

Кіяс – у мусульманському праві принцип вирішення справи в суді за аналогією права.

Клерикалізм (лат. clericalis – церковний) – політичний напрям, що прагне посилити вплив церкви і духовенства в усіх сферах суспільного життя, особливо в політичній і культурній. Свого абсолютного вираження набуває в теократії. Для досягнення політичних цілей використовує церкву, клерикальні політичні партії, профспілкові, жіночі, молодіжні, культурні організації, засоби масової інформації, систему освіти. Особливо активними є католицький, ісламський та іудаїстський клерикалізм. У низці країн помітне втручання клерикальних кіл у справи культури, сім'ї, шлюбу, виховання дітей, в ісламських країнах – у судові функції.

Клерухії (від грец. kleros – жереб; ділянка) – давньогрецькі військово-землеробські поселення, засновані на території підпорядкованих або союзних держав для військово-політичного контролю над ними, а також для наділення землею безземельних

громадян.

Клієнт (лат. clients – залежний, підлеглий) – 1) у Стародавньому Римі – вільна людина, яка віддалася під заступництво патрона і перебувала в залежності від нього; 2) покупець або замовник.

Клір (від грец. kleros – жереб) – у християнській церкві сукупність священнослужителів, духовенство.

Когнати (лат. cognates – кровний родич) – у давньоримському праві – кровні родичі, рідні з боку батька або матері, які не перебували під владою глави даної сім'ї.

Кодифікація (лат. codificatio; від codex – книга) – систематизація та об'єднання законів країни за окремими галузями права в єдину узгоджену систему (кодекс), зазвичай із переглядом наявного та скасуванням застарілого законодавства.

Колабораціонізм (від фр. collaboration співпраця, спільні узгоджені дії) – співпраця з окупантами, спочатку в країнах Західної Європи під час німецької окупації в Другій світовій війні (1939-1945).

Колон – з IV ст. прикріплений до землі селянин, якому заборонено залишати своє поселення.

Колонія – країна або територія, що перебуває під владою іноземної держави (метрополії), позбавлена політичної та економічної самостійності й керована на основі спеціального режиму.

Коміції – народні збори в Стародавньому Римі (курі-атні, центуріатні, трибутні).

Комісар – посадова особа, наділена урядом особливими повноваженнями. У Франції – представник уряду, який здійснює нагляд за діяльністю місцевих органів влади.

Комендація – акт переходу під заступництво більш могутньої особи в Західній Європі в період раннього Середньовіччя. Такий акт міг оформляти як відносини васалітету всередині класу феодалів, так і особисту залежність селянства від феодала.

Комуна – адміністративно-територіальна одиниця в деяких країнах.

Конвент – у Франції вищий законодавчий і виконавчий орган республіканської влади (21 вересня 1792 р. – 26 жовтня 1795 р.); у деяких країнах складова частина назви політичних партій, організацій.

Конклав – збори кардиналів для обрання папи римського. За звичаєм, колегія кардиналів засідає в ізольованому приміщенні – у Сікстинській капелі («під ключем»), що має сприяти якнайшвидшому обранню папи. Конклави збираються з 1274 р.

Конкордат – договір між монархом (урядом) будь-якої держави і римським папою про становище і діяльність католицької церкви на території цієї держави.

Консисторія – 1) державна рада при римському імператорі; 2) урядовий орган у Візантії; 3) орган духовного або світського управління в державах Західної Європи.

Контрасигнатура – правило, згідно з яким акт глави держави для своєї законної сили потребує підпису відповідного міністра.

Консул – 1) посадова особа, призначена як постійний представник у будь-якому місті або районі іншої держави для захисту юридичних та економічних інтересів своєї держави та її громадян; 2) у Стародавньому Римі титул двох вищих посадових осіб, яких обирали на один рік. У період імперії звання консула присвоювали як почесний титул.

Копігольд – у середньовічній Англії залежне землеволодіння, пов'язане з особистими і поземельними повинностями селянина.

Корона – символ монархічної влади – 1) кільцеподібний головний убір із золота або срібла, прикрашений дорогоцінним камінням і перлами – знак монаршої (царської, королівської, імператорської) гідності; 2) у монархічних державах – поняття державної влади. У цьому сенсі, наприклад, вживаються вирази: в інтересах корони, боротьба за корону.

Компанейські союзи – організації робітників, що створювалися на початку XX ст. підприємцями США, Канади та інших країн із метою тиску на профспілки. У США були заборонені згідно із законом Вагнера 1935 р.

Композиція (лат. compositio – складання; примирення) – у стародавньому праві грошове відшкодування потерпілому за завдані йому тілесні ушкодження.

Компрадор (ісп. comprador – покупець) – у колоніальних і залежних країнах – місцевий торговець, посередник між іноземним капіталом і національним ринком; представник місцевої буржуазії, тісно пов'язаної з буржуазією метрополії.

Конгломерат (лат. conglomeratus – зібраний, скупчення) – одна з форм капіталістичних об'єднань, що виникла в 50-ті рр. XX ст.; конгломерат об'єднує підприємства, які належать до різних галузей економіки і не пов'язані прямою виробничою кооперацією.

Конгрес (лат. congressus – зустріч, збори) – 1) переважно міжнародний захід; 2) як один із засобів внутрішньопартійної політичної боротьби і зміцнення диктаторських режимів.

Курія – у деяких країнах розряд виборців, утворений за становою,

майновою ознакою, наприклад дворянська курія; римська (папська) курія – верховний правлячий орган католицької церкви.

Курфюрсти – світські та духовні князі Священної Римської імперії, які з XIII ст. користувалися правом обрання імператора.

Кутюми – у середньовічній Франції територіальні правові звичаї окремих регіонів.

Керл – вільний селянин у англів і саксів.

Ламаїзм (тибет.) – одна з течій у буддизмі, що виникла на Тибеті в VII ст., у XVI-XVIII ст. набула широкого поширення в Монголії, у калмиків, бурятів.

Ландтаг – 1) орган станового представництва в середньовічних німецьких князівствах. Складався з місцевого дворянства, духовенства і представників земських міст; 2) у середні віки – збори представників станів у феодальних німецьких князівствах.

Легат – 1) у стародавніх римлян посол, який вирушив у чужі землі з політичними дорученнями, помічник полководця; намісник провінції; 2) уповноважений папи римського, якого направляють з особливою місією до будь-якої держави.

Легіслатура – законний термін повноважень, а також фактичний період діяльності законодавчого органу.

Легітимація – визнання або підтвердження законності будь-якого права чи повноваження; документи, що засвідчують це право чи повноваження.

Льон – у середньовічній Німеччині спочатку означав бенефіцій, а потім феод.

Ленне право – сукупність норм права в середньовічній Німеччині, що регулювали відносини між сеньйором і васалом.

Ліктори – служителі (почесні вартові), які супроводжували і охороняли вищих посадових осіб-магістратів.

Літургія – у Стародавніх Афінах особлива повинність на користь держави, що покладалася на багатих громадян.

Лобі (лобізм) – тіньовий, залаштунковий тиск на владу, торг із владою, особами, наділеними владою; широко поширена нині в демократичних країнах система сприяння ухваленню або відхиленню якогось законопроекту.

Лорд – феодальний землевласник у середньовічній Англії; пізніше – збірний титул англійського вищого дворянства, його присвоювали перам, які входили до палати лордів англійського парламенту. З XIX ст.

титул присвоюється також представникам буржуазії, діячам науки і культури.

Лугаль – пан, велика людина. Титул правителів низки найдавніших держав у Месопотамії.

Люй – сукупність кримінально-правових норм у середньовічному Китаї.

Магістрат – державна посада, посада начальника: 1) у Стародавньому Римі особа, яка обіймала державну посаду, представник влади, наприклад, консул, претор, трибун тощо; 2) у низці країн міське управління муніципалітету; 3) у Великій Британії суддя, член міського магістрату; 4) у Франції особа, яка виконує функції правосуддя і прокурорського нагляду.

Майорат – система спадкування, за якої вся нерухомість і титул переходили нероздільно до старшого сина померлого або до старшого чоловіка в роді.

Майордом – вища посадова особа у Франкській державі за Меровінгів (кінець VII – середина VIII ст.).

Марка – сільська громада, для якої характерна приватна власність на орні землі та общинна власність на пасовища, ліси та інші угіддя.

Маркіз – феодальний титул.

Метеки – вільні громадяни інших грецьких полісів, які переселилися до Стародавніх Афін, позбавлені політичних прав і платили особливий податок.

Мер (фр. maire; від лат. major – старший) – особа, яка стоїть на чолі муніципальних установ, голова муніципалітету в низці країн, наприклад, в Англії, США, у Франції.

Мікадо – титул імператора Японії.

Міністеріали – вищі посадові особи у Франкському королівстві.

Місдімінор – у середньовічній Англії менш серйозний кримінальний злочин, за вчинення якого не могли призначити смертну кару.

Моногамія (грецьк. monos – один, єдиний, gamos – шлюб) Одношлюбність. Історично склалася в епоху розкладання первіснообщинного ладу.

Монро доктрина (від імені Дж. Монро) – зовнішньополітична програма уряду США, проголошена 1823 р. президентом Дж. Монро. Декларувала принцип взаємного невтручання країн американського і європейського континентів у внутрішні справи одна одної («Америка для

американців»). Водночас зростання могутності США доктрина пов'язувала з приєднанням нових територій, що було використано пізніше для обґрунтування експансії США в Латинській Америці.

Монтаньяри (фр. montagnards) – 1) ліві політичні групи в Національному Конвенті часів французької революції кінця XVIII ст., займали місця у верхніх рядах (Гора – la Montagne); представники демократичних кіл, належали до клубу якобінців; 2) партія у французьких Національних зборах 1848-1849 рр.

Муджтахід (араб. – ревний) – представник вищої категорії мусульманських богословів-правознавців. Один із вищих рангів муджтахіда в шиїтів – аятолла («знамення аллаха»).

Мульк – вид приватної власності на землю в Арабському халіфаті.

Муніципії (лат. municipium – самоврядна громада) У давньоримській державі – місто з правом самоврядування.

Муфтій (араб.) – вища духовна особа у мусульман, яка має право вирішувати релігійно-юридичні питання, давати роз'яснення щодо застосування шаріату.

Навкрарії (грец. naukrariai) – територіальні округи в Аттиці (Стародавня Греція). Кожна з 48 навкрарій споряджала 1 корабель з екіпажем і виставляла 2 вершників на випадок війни. Існували до V ст. до н.е., коли флот почали споруджувати на кошти держави і багатих громадян.

Наіб (араб. – заступник) – у деяких мусульманських країнах заступник або помічник якого-небудь начальника або духовної особи; іноді – начальник місцевої поліції, старшина сільської громади.

Натуралізація (фр. naturalisation; від лат. naturalis – природний, природний) прийняття державою іноземця у своє підданство або надання громадянства.

Націоналізація (фр., англ. nationalisation; від лат. natio – плем'я, рід) Перехід у власність держави землі, промислових підприємств, банків, транспорту тощо, що до того були у приватній власності.

Неоколоніалізм (грец. neos – новий, colonia – поселення) – політика імперіалістичних держав в умовах краху колоніалізму, спрямована на збереження або відновлення в нових формах економічного, політичного та ідеологічного панування в колишніх колоніях і напівколоніях.

Нобілі (лат. nobilis – знатний, шляхетний) – у Стародавньому Римі – вища знать, замкнене коло найбагатших патриціанських і плебейських родин, які мали доступ до вищих державних посад.

Новелла (лат. novellae leges – нові закони) – нововиданий закон, що вносить зміни в чинне законодавство. Новелли Юстиніана, видані у Візантії в VI ст. н.е. стали доповненням до Юстиніанового зводу законів.

«Новий курс» (англ. New Deal) У США – система заходів уряду президента Ф.Д.Рузвельта в 1933-1938 рр. для ліквідації наслідків економічної кризи 1929-1933 рр. і пом'якшення протиріч американського капіталізму. Поєднував заходи з посилення державного регулювання економіки з деякими реформами в соціальній сфері.

Ном – область, країна, округ, місцеперебування: 1) грецьке найменування основної адміністративної одиниці Стародавнього Єгипту (кожен Ном мав центр, військо, герб, богів-покровителів); 2) основна адміністративно-територіальна одиниця в сучасній Греції.

Номарх – правитель нома, особа, яка очолювала ном у Стародавньому Єгипті, а в самому номі – його адміністративний апарат, військо, суд; особа, яка відала іригацією і контролювала збір податків.

Огорожування – насильницьке зганяння селян феодалами із землі (яку згодом феодали огороджували огорожами, канавами тощо). Класичне вираження знайшло в Англії кінця XV-початку XIX ст. Форма масової експропріації селянства, основа «первісного нагромадження капіталу».

Октройовані конституції (від фр. octroyer – жалувати, дарувати) – конституції, даровані владою монарха, а не встановлені парламентом або установчими зборами.

Олігархія (від грец. oligos – невеликий, малий, незначний, arche – початок, влада, панування; букв. – влада небагатьох) – форма правління, за якої політичне панування належить вузькому колу впливових осіб: фінансова, політична, військова олігархія.

Оммаж – церемонія укладення васального договору між сеньйором і васалом.

Оптимати (лат. optimates – знатний, найкращий) – ідейно-політична течія в Римській республіці (III ст. до н.е.), що відображала інтереси нобілів і протистояла популярам.

Органічні закони – закони, які ухвалюють за прямим приписом конституції і в порядку, що відрізняється від порядку ухвалення як конституції, так і звичайних законів. Як правило, конституції передбачають ухвалення органічних законів з питань виборчої системи, режиму надзвичайного стану, статусу вищих виконавчих і судових органів держави тощо.

Ордалія – «божий суд» – випробування водою, вогнем, хрестом

тощо з метою встановлення винуватості.

Ордонанс – вид королівського указу в середньовічній Західній Європі.

Остракізм – 1) у Стародавніх Афінах особлива процедура в народних зборах для виявлення осіб, які загрожували основам демократії; 2) У VI-V ст. до н.е. в Афінах, Аргосі, Сіракузах та інших полісах Стародавньої Греції вигнання окремих громадян за рішенням народних зборів (зазвичай на 10 років). Кожен громадянин, який мав право голосу, писав на черепку ім'я того, хто небезпечний для народу.

Палата шахівниці – вищий фінансовий орган у середньовічній Англії, що виконував функції рахункової палати і суду у справах про злочини фінансових чиновників.

Пандектне право – система норм рецитованого римського права, що утверджувалася в Німеччині в XVI ст.

Панчаят – общинна рада з судовими повноваженнями в Індії.

Панщина – форма феодальної земельної ренти. Існувала у вигляді безкоштовної примусової праці залежних селян у господарстві феодала.

Паризький парламент – вищий королівський апеляційний суд у середньовічній Франції.

Парламент (англ. parliament, фр. parlement; від parler – говорити) – 1) вищий представницький і законодавчий орган влади в багатьох державах, що формується повністю або головним чином на виборних засадах; 2) вища судова установа в середньовічній Франції. Парламентарна монархія Один із двох видів конституційної монархії (разом із дуалістичною). Характеризуються тим, що монарх суто номінально виконує свої функції. Уряд формально і фактично відповідальний перед парламентом, якому, відповідно до конституції, належить формальне верховенство серед інших органів держави.

Партикуляризм права – сталий становий і територіальний поділ права (ленний, міський, земський), відсутність цілісної національної системи права.

Парцелярне господарство (фр. parcelle – частка) – дрібне і найдрібніше селянське господарство, що ведеться за допомогою примітивних знарядь і методів виробництва. (лат. pater – батько)

Патриції – 1) у Стародавньому Римі спочатку все корінне населення, що входило до родової громади, становило римський народ і протистояло плебеям; потім – родова аристократія; 2) у середні віки – міська (купецька) аристократія.

Патрон (лат. patronus – захисник, покровитель) – у Стародавньому

Римі – знатний римський громадянин (спочатку – з патриціїв), покровитель залежних від нього клієнтів і вільновідпущеників та їх захисник у суді.

Паупер (лат. pauper – бідний) – жебрак, людина, позбавлена засобів до існування. Пауперизація – масове зубожіння населення.

Пекулій (лат. peculium – майно, власність; від pecus – худоба) – у Стародавньому Римі майно, що на певних умовах глава сім'ї давав у користування синам, іншим залежним від нього особам і рабам, зберігаючи право власності на нього. Частину доходу з пекулія зазвичай віддавали його власнику.

Пентагон (грец. pentagonon – п'ятикутник) – 1) п'ятикутна будівля, у якій у Вашингтоні розміщено військове міністерство США; 2) військове міністерство США.

Пери – 1) великі феодали у Франції та Англії; 2) члени палати лордів англійського парламенту.

Перегрин (лат. peregrinus – чужинець, іноземець) – представник завойованої країни або підданий іноземної держави, який не мав громадянських прав у Стародавньому Римі. Після едикту імператора Каракалли (212 р. н.е.), який надав права римських громадян майже всьому вільному населенню Римської імперії, на становищі перегринів залишилися лише жителі окремих прикордонних районів імперії.

Періеки – (грец. perioikoi – ті, що живуть навколо) – неповноправне вільне населення Спарти. На відміну від ілотів, були особисто вільними, могли мати земельну власність, служили в армії, але були позбавлені політичних прав.

Плебеї (плебс, простий народ, юрба) – 1) у Стародавньому Римі спочатку вільне населення, яке не входило до родової громади; у V–III ст. до н. е., воно домоглося включення до складу римського народу, зрівняння в правах із патриціями; 2) у переносному сенсі – простолюдини.

Плебісцит (лат. plebiscitum – народне рішення) – 1) постанова, що ухвалювалася на зборах плебеїв у стародавньому Римі; 2) всенародне голосування з особливо важливих питань; референдум.

Плюралізм (від лат. pluralis – множинний) – 1) один із фундаментальних принципів устрою правового суспільства, що стверджує необхідність різноманіття суб'єктів економічного, політичного і культурного життя суспільства; 2) множинність, різноманіття чого-небудь (наприклад, думок, поглядів, форм власності).

Податок – вид платежу, що стягується державою з підприємств,

організацій і населення, який є однією з форм фінансового забезпечення розподілу і перерозподілу національного доходу; податки поділяють на прямі (що накладаються безпосередньо на споживача), з яких основним є прибутковий податок – податок на дохід у вигляді прибутку, заробітної плати, який стягується за диференційованими прогресивними ставками, та непрямі, серед яких вирізняється акциз.

Поліс – місто-держава в Стародавньому світі (Греція, Рим), що складалося з самого міста і прилеглої до нього території. Поліс становили повноправні громадяни, кожен з яких мав право на земельну власність і участь у політичному житті, а також обов'язки перед полісом (військова служба, за потреби – грошова та інша допомога). Частина населення міста до полісу не входила і не мала прав громадян (метеки, періеки, вільновідпущеники, раби). Державна організація поліса могла бути різною (олігархія, демократія, аристократія тощо).

Понтифікат (від лат. pontifex (pontificis) – влада римського папи, первосвященство.

Понтифіки (лат. pontifices – первосвященики) – верховні жерці в Стародавньому Римі, які тлумачили закони і звичаї. Вони зберігали збірники судових формул і релігійних приписів, відали відправленням найважливіших релігійних обрядів.

Популяри (лат. populus – народ) – ідейно-політична течія в Римській республіці (II–I ст. до н.е.), що відображала інтереси плебсу, переважно сільського, і протистояла оптиматам. Видатними діячами руху були брати Гракхи.

Постіндустріальне суспільство (лат. post – після) – стадія суспільного розвитку, що приходить (згідно із західною соціологією) на зміну державно-монополістичному капіталізму, індустріальному суспільству.

Право – сукупність загальнообов'язкових правил поведінки (норм), узаконених можливостей людини, санкціонованих, регульованих і охоронюваних державою.

«Право народів» (лат. Jus gentium) – у Стародавньому Римі класичного періоду правова система, створена для регулювання відносин за участю іноземців (перегринів). Претори перегринів не були зв'язані нормами цивільного права у своїй правотворчості, тож володіли свободою розсуду на засадах «справедливості» та «природного розуму», використовували право інших країн. «Право народів» було найрозвиненішою і найдосконалішою частиною римського права.

Право справедливості (англ. law of Equity) – система права Англії,

що виникла наприкінці XIV-XV ст. завдяки рішенням суду лорда-канцлера, які виносили від імені корони на основі норм римського і канонічного права. Складалася поступово у зв'язку з тим, що через крайній формалізм загального права громадяни часто не мали змоги звернутися з позовом до королівських судів. У цих випадках або в разі невдоволення ухваленим рішенням вони могли звернутися до короля з проханням «про милість та справедливість». Розглядали такі прохання в суді лорда-канцлера. Оскільки цей суд не був пов'язаний нормами загального права, вважалося, що він керується принципами справедливості (звідси назва «суд справедливості»). Під час діяльності канцлерського суду склалися особливі норми, засновані на прецедентах, сукупність яких і утворила право справедливості. Найширші повноваження суд справедливості мав у сфері цивільних правовідносин, тому що громіздка, формалізована система загального права не встигала за потребами економічного розвитку. Суд справедливості не мав права скасувати рішення суду загального права, на яке було подано скаргу, але він міг ухвалити своє рішення, що зрештою паралізувало рішення суду загального права або істотно його змінювало. У праві справедливості склалися такі специфічні інститути англо-саксонського права, як довірча власність (траст), виконання договорів у натурі (загальне право визнавало лише грошову компенсацію за невиконання договору). У 1873 р. право справедливості було включено до системи загального права. Однак правові інститути, що склалися в праві справедливості, чітко обмежуються від інститутів загального права.

Правова держава – держава, у якій існує поділ влад, визнається народний суверенітет, верховенство закону та рівність усіх перед законом, у якій кожному гарантовано право на життя, власність, громадянські свободи, існує взаємна відповідальність держави та особистості.

Преамбула (лат. praeambulus – той, що йде попереду, що передує) – вступна частина конституції, міжнародного договору або якого-небудь іншого важливого акта, що містить вказівки на обставини, які стали приводом для видання відповідного акта, на його мотиви та цілі.

Превентивний (лат. praeventio – випереджаю, попереджаю) – попереджувальний, запобіжний, попереджувальний; превентивний арешт; превентивні заходи.

Прево – глава адміністративного округу в середньовічній Франції.

Прекарій – у ранньосередньовічній Європі право користуватися землею, що надавав вільному селянину земельний власник на основі

зверненого до нього прохання в обмін на виконання певних повинностей.

Прелат (лат. praelatus – той, кому надано перевагу) – у католицькій і деяких протестантських церквах звання, яке присвоюється високопоставленим духовним особам.

Прерогатива (від лат. praerogativus – перший, хто подає голос) – виключне право, що належить якомусь державному органу або посадовій особі.

Пресвітеріане (від грец. presbytes – старий, старець) – 1) послідовники протестантського віровчення, що виникло у Великій Британії в XVI ст. Відкидають єпископську владу і визнають виключно пресвітера (священика); дотримуються ідеї самоврядування церковної громади; 2) у період англійської буржуазної революції XVII ст. – найбільш помірковане релігійно-політичне угруповання пуритан, що виражало інтереси великої буржуазії.

Претор – у Стародавньому Римі спочатку титул консулів і диктаторів; згодом посадова особа, яка здійснювала вищу судову владу й охорону внутрішнього порядку та права. Здійснював керівництво правосуддям. Діяльність преторів у цьому напрямі відіграла величезну роль у розвитку римського права (див. Преторське право).

Преторське право (jus pretorium) – система римського права, що склалася разом із системою цивільного права. Створювалося діяльністю насамперед преторів, які своїми едиктами і формулами (настановами суддям для розгляду конкретної справи), формально не змінюючи і не відміняючи законів, доповнювали і виправляли їх. Преторське право відповідало потребам суспільних відносин, що розвиваються, торгівлі, лихварства, крупного землеволодіння.

Префект (від лат. praefectus – начальник) – 1) у Стародавньому Римі – найменування низки адміністративних, судових і військових посад; 2) у Франції та інших країнах – вищий урядовий чиновник у департаменті, у провінції та окрузі; 3) начальник міської поліції в деяких країнах.

Префект преторія (лат. praefectus – начальник) – у Стародавньому Римі – командир преторіанців, імператорської гвардії. Посада введена за Октавіана Августа (I ст. до н.е.), ліквідована за Костянтина (початок IV ст. н.е.).

Прецедент судовий (лат. praecedens – попередній) – рішення суду в конкретній справі, обґрунтування якого вважається правилом, обов'язковим для інших судів під час розв'язання аналогічних справ у подальшому.

Принципат – форма монархічного правління в Стародавньому Римі (з 27 р. до н.е.). Це період, коли республіканські інституції збереглися лише формально, а імператор, що існував, уже фактично будучи єдиновладним правителем, вважався лише першим серед сенаторів (принцепсом).

Проконсул – у Стародавньому Римі колишній консул, призначений правителем (намісником) провінції.

Пролетарії (лат. proles – потомство) – 1) у Стародавньому Римі за реформою царя Сервія Тулія (VI ст. до н.е.) – найнижча незаможна верства громадян; з I ст. декласовані верстви суспільства; 2) робітничий клас за капіталізму.

Промульгація (від лат. promulgatio – публічне оголошення) – офіційна публікація, оприлюднення будь-якого закону.

Пропорційна виборча система – система виборчого права, за якої голосування за кандидатів проводять за партійними списками, причому кожен список одержує кількість місць пропорційно (пропорційно) числу поданих за нього голосів. За пропорційної виборчої системи створюються великі виборчі округи, від кожного з яких обирають кількох депутатів. Під час виборів, що проводяться за цією системою, кандидати до представницького органу висуваються громадськими об'єднаннями, кожне з яких висуває свій список кандидатів, а виборець голосує за той чи інший список цілком.

Проскрипції (лат. Proscriptio – письмове оприлюднення) – у Стародавньому Римі – списки осіб, оголошених поза законом (за Сулли, 82-79 рр. до н.е.; за 2-го тріумвірату, 43 р. до н.е.). Використовувалися в політичній боротьбі, для зведення особистих рахунків, а також як засіб збагачення (майно проскрибованого піддавалося конфіскації).

Протекторат (лат. Protector – покровитель) – 1) форма залежності, головним чином колоніальної, встановлюваної в результаті нерівноправного договору. 2) держава або територія, що перебувають у такій залежності. 3) форма правління в Англії в 1653-1659 рр., коли на чолі республіки стояв довічний лорд-протектор.

Протекціонізм (лат. protectio – прикриття) – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції. Полягає у введенні високих митних зборів на певні ввезені товари, обмеженні або повній забороні ввезення, стимулюванні експорту тощо.

Протестантизм (від лат. protestans (protestantis) – той, хто заперечує, незгодний) Загальна назва християнських віровчень, що

виникли в XVI столітті в результаті Реформації, наприклад, лютеранство, кальвінізм.

Прудонізм (від імені П.Ж. Прудона) – вчення французького теоретика анархізму П. Ж. Прудона (Proudhon, 1809-1865 рр.), що ідеалізує суспільство дрібних самостійних товаровиробників.

Публічне право (лат. publicus – публічний) – сукупність галузей права (законодавства), які регулюють відносини, що забезпечують універсальний, сукупний (публічний) загальнодержавний інтерес, на відміну від галузей права, спрямованих на захист приватного інтересу індивідуального власника або об'єднання. До галузей публічного права належать: теорія держави і теорія права, конституційне право, фінансове право, бюджетне законодавство, податкове законодавство, кримінальне право, судочинство, процесуальне право, міжнародне публічне право, інформаційне право.

Пуритани (від лат. purus – чистий) – 1) релігійно-політичний напрям в Англії (з XVI ст.), спрямований проти абсолютизму й англіканської церкви. Створювали свої церковні громади з виборними пресвітерами (грец. Presbytes – старець), виступали проти розкоші, проповідували мирський аскетизм, не визнавали постів, святих, вимагали відділення церкви від держави. Серед пуритан виокремлювалися течії пресвітеріан, індепендентів, левелерів, дигерів; 2) люди суворої моральності.

Пфальцграф – міністеріал у Франкському королівстві, який очолював суд корони**.**

Раджа (санскр. – цар) Княжий титул в Індії.

Радикалізм (від лат. radicalis – докорінний) – 1) течія, що виникла в XIX ст. і вимагає радикальних (докорінних) реформ і перетворень існуючого ладу; 2) застосування радикальних методів у вирішенні питань, насамперед політичних.

«Розділене правління» – у конституційній практиці президентських республік ситуація, коли президент і підпорядкована йому адміністрація належать до однієї партії, а більшість у парламенті – до іншої. Неодноразово мала місце в США.

Рантьє (фр. rentier) – особа, яка живе на відсотки з капіталу, що віддається в позичку, від доходів із цінних паперів (акцій, облігацій) (див. Рента).

Розпорядження – 1) у цивільному праві одне з правомочностей, що належало власникові речі, а також особі, яка здійснює право оперативного управління та право господарського відання, що

виражається в можливості визначення юридичної долі речі шляхом її відчуження, передання в тимчасове володіння та користування іншій особі, або в заставу, здачі на зберігання тощо. Розпорядження річчю може припинити або призупинити право власності на неї; 2) в адміністративному та державному праві акт управління, що має владний характер, виданий у межах компетенції державного органу або посадової особи, яка його видала, і має обов'язкову силу для суб'єктів, яким він адресований.

Рахінбурги – виборні судді у Франкському королівстві.

Реальна власність – у середньовічній Англії право власності на родову нерухомість, вільні тримання від короля або інших лордів.

Регалії – у середньовічній Європі цей термін вживався у двох значеннях: 1) зовнішні знаки монархічної влади – корона, скіпетр тощо; 2) королівські привілеї на одержання певних доходів (суд, податки, ринкові мита, штрафи, монополії, наприклад, винна, тютюнова, соляна).

Рейхсвер (нім. Reichswher, букв. – імперська варта) – назва збройних сил Німеччини після Першої світової війни до 1935 р., після чого було запроваджено загальну військову повинність і створено вермахт.

Рейхсрат (нім. Reichsrat; Reich – держава, імперія, rat – рада) – 1) Парламент в австрійській частині Австро-Угорщини з 1867 до 1918 р.; 2) Союзна рада Веймарської Німеччини в 1919-1934 рр., до складу якої входили представники урядів усіх земель (областей) держави. Верхня палата парламенту за Конституцією 1919 р.

Рейхстаг (нім. Reichstag; від Reich – держава, імперія, Tag – з'їзд, збори) – 1) один із органів центральної влади в середньовічній «Священній Римській імперії німецької нації»; 2) у Німеччині в 1867-1945 рр. – назва нижньої палати парламенту.

Реквізиція (лат. requisitio – вимога) – примусове вилучення за плату (на відміну від конфіскації) майна у власність або тимчасове користування держави.

Рельєф (фр. relief; від лат. relivo – піднімаю) – феодальний платіж васала сеньйору під час одержання феода.

Ремонстрація (лат. remonstratio – вказівка) – присвоєння в XV ст. французькими парламентами права відмови від реєстрації королівських актів, що на їхню думку, не відповідають праву і звичаям певної провінції або законам країни. Ремонстрація втрачала юридичну силу в разі особистої присутності короля на засіданні парламенту. Парламенти використовували ремонстрацію головним чином проти введення нових

податків. Фактично інститут ремонстрації було ліквідовано за Людовіка XIV (1643-1715 рр.), офіційно – Великою Французькою революцією.

Рента (нім. rente; від лат. reddita – віддана назад) – регулярно одержуваний дохід з капіталу, майна або землі, що не вимагає від одержувача підприємницької діяльності; у багатьох капіталістичних країнах – дохід, одержуваний власником за облігаціями державних позик.

Репарація (лат. reparatio – відновлення) – повне або часткове відшкодування збитків, завданих війною, що виплачується переможцю країною, яка зазнала поразки.

Рескрипт (лат. rescriptum, букв. письмова відповідь) – у стародавньому Римі – відповідь імператора, що мала силу закону, на надане йому для вирішення питання.

Республіка (лат. res publica – громадська справа) – форма правління, за якої вища державна влада належить обраним на певний строк органам влади; держава з такою формою правління.

Реставрація (лат. restauratio – відновлення) – відновлення поваленої династії (наприклад, реставрація Бурбонів у Франції 1814-1830 рр.), відновлення колишнього ладу, поваленого або скасованого.

Референдум (лат. referendum – те, що має бути повідомлено) – всенародне опитування, виявлення думки народу шляхом голосування; проводиться з особливо важливих питань.

Реформація (лат. reformatio – перетворення, перетворення, перетворення) – 1) широкий суспільно-політичний і релігійний рух у Західній і Центральній Європі XVI ст., що мав у своїй основі антифеодальний характер і набув форми боротьби проти католицької церкви. Розпочалася в Німеччині; основні напрями Реформації: бюргерсько-буржуазний (М. Лютер, У. Цвінглі, Ж. Кальвін), народний (Т. Мюнцер, анабаптисти), королівсько-князівський. Реформація поклала початок протестантизму, у низці країн виникли різні протестантські церкви: лютеранська, кальвіністська, англіканська тощо; 2) проведення релігійних перетворень у дусі протестантизму.

Рецепція (лат. receptio – прийняття, прийом) – у широкому розумінні усвідомлене запозичення і освоєння багатства чужої культури з метою збагачення власної. Під рецепцією у вузькому розумінні розуміють використання системи римського права в деяких країнах Західної Європи, особливо у Німеччині, яке розпочалося в XII ст. і досягло найвищого підйому у XV-XVI ст. На відміну від феодальних систем права, що суперечили одна одній, римське право як право

суспільства товарного виробництва краще відповідало потребам ранньокапіталістичного розвитку і абсолютистської держави.

Ріцу – каральні та судові установи в праві Японії.

Ротація (лат. готатіо – кругообертання) – послідовне, поетапне оновлення елементів будь-якої структури (наприклад, складу виборного органу).

Роялісти (фр. royal – королівський) – монархісти, прихильники королівської влади. Під час Великої французької революції – прихильники династії Бурбонів.

Рьо – акти конституційного та адміністративного характеру в Японії.

Сабха – збори знаті та представників народу в Стародавній Індії.

Самураї – у середньовічній Японії служиве дворянство, замкнутий стан воїнів-професіоналів зі своїм кодексом честі.

Саті – звичай ритуального самоспалення жінки в Стародавній Індії.

Самураї (яп.) – 1) дворянська військова каста, лицарство у феодальній Японії до перевороту 1868 р. (революції Мейдзі); 2) перен. зн.: Японська воєнщина.

Сателліт (лат. satelles (satellitis) – супутник; слуга; спільник) – 1) у Стародавньому Римі – озброєний найманець, який супроводжував свого господаря; 2) залежна особа, виконавець чужої волі, поплічник, спільник; 3) Держава, підпорядкована іншій, більшій державі, що слідує в руслі її політики і підтримує її на міжнародній арені, хоча формально від неї не залежна.

Сегрегація (від лат. segregare – відокремлювати, видаляти) Відокремлення; вид расової дискримінації – відокремлення негрів, кольорових від білих; виявляється в забороні жити в одних будинках і навіть одних районах із білими, відвідувати театри, ресторани, в яких бувають білі тощо.

Сегун – великий полководець, фактичний правитель Японії з XII ст. до 1867 р.

Сегунат (яп.) Уряд сегунів у феодальній Японії в 1192-1867 рр. (бакуфу).

Сейм (польськ. sejm) – 1) вищий орган державної влади в Польщі; 2) парламент у Фінляндії; 3) станово-представницька установа Польсько-Литовської держави; 4) одна з палат парламенту в довоєнній Польщі.

Секвестр (лат. sequestro – ставлю поза межами, відокремлюю) – у

буржуазному цивільному праві заборона або обмеження, що накладається державною владою в інтересах держави на користування будь-яким майном.

Секуляризація (лат. secularis – світський) – 1) перетворення церковної та монастирської власності у власність світську; 2) вилучення чого-небудь із церковного, духовного відання і передача світському, цивільному, наприклад, шкільного викладання.

Сенат (лат. senex – старець, старий) – 1) вища державна рада в Стародавньому Римі, спочатку рада старійшин; 2) верхня палата парламенту в низці країн (США, Італія тощо)

Сенешаль (фр. senechal; від пізньолат. siniscalcus – старший слуга) – у південній частині середньовічної Франції королівський чиновник, голова судово-адміністративного округу (сенешальства); на півночі Франції йому відповідав бальї. Посада скасована Великою французькою буржуазною революцією.

Сеньйор (лат. senior – старший) – у Західній Європі в середні віки земельний власник, феодал, у феодальній залежності від якого перебували селяни та городяни; у вужчому розумінні – сюзерен (пан) по відношенню до його васалів.

Сеньйоріальна (феодально-роздроблена) монархія – форма правління феодальної держави, побудована за принципом сюзеренітету – васалітету, за якої політичну владу було поділено між монархом і феодалами різного рівня, пов’язаними сюзеренно-васальними відносинами.

Сепаратизм (лат. separatus – відокремлений) – прагнення до відокремлення, відокремлення; рух національних меншин за відокремлення від державного цілого й утворення самостійної держави.

Сервітут (лат. servitus – підлеглість; обов’язок, повинність) – визнане законодавством обмежене право користування чужим майном у визначених межах (наприклад, право проходу, проїзду через сусідню ділянку землі) або право на обмеження власника в певному відношенні (наприклад, заборона прорубувати з будинку вікно на чуже подвір’я, обов’язок підрізати гілки дерев на певній висоті).

Сенешаль – 1) у Франкській державі голова королівської адміністрації за Каролінгів; 2) у середньовічній Франції представник корони з повноваженнями бальї в приєднаній до домену сеньйорії.

Сеньйор – 1) у середньовічній Європі феодальний земельний власник, що мав у підпорядкуванні залежних селян, а також містян, які живуть на території сеньйорії; 2) у системі васалітету пан групи васалів.

Серви (від лат. servus – раб) – у Західній Європі в середні віки селяни, які перебували в особистій і поземельній залежності від феодала. Були обмежені в правах переходу до іншого землевласника, відчуження земельних володінь, у спадкуванні майна, свободі шлюбу тощо. Розглядалися як додаток до землі.

Сінто – стародавня релігія японців, що ввібрала ідеї китайських релігійних вчень про божественну силу правителя – імператора, первосвященика і нащадка Бога сонця. Згодом набула форми культу (обожнювання) імператора; поширена в Японії нарівні з буддизмом; з 1868 до 1948 р. – державна релігія Японії.

Сіноїкізм (грец. synoikezo – разом заселяю) – у Стародавній Греції – злиття, об'єднання кількох раніше відокремлених поселень або міст у єдиний поліс.

Сіссітії (грец. syssitia) – у Спарті та інших областях Стародавньої Греції – обов'язкові для повноправних громадян громадські обіди. Символізували майнову рівність громадян і збереження єдиної громадянської громади. Неучасть у сіссітіях призводила до втрати статусу громадянства.

Сецессія (лат. Secessia – відпадання, відокремлення) – вихід зі складу держави будь-якої її частини.

Синод – зазвичай колегіальний орган управління церквою.

Синдикат (грец. Syndikas – діючий спільно) – 1) одна з форм монополістичного об'єднання, що бере на себе здійснення всієї комерційної діяльності (визначення цін, збут продукції тощо) за збереження виробничої та юридичної самостійності підприємств, що входять до нього; 2) професійна спілка у Франції та ін. романських країнах.

Синкретизм (грец. syncretismos – з'єднання, об'єднання) Суцільність, нерозчленованість, що характеризує первісний, нерозвинений стан будь-чого, наприклад, норм права, моралі та релігії в первісному суспільстві.

Сисахфія – боргова реформа Солона в Стародавніх Афінах, унаслідок якої було скасовано боргове рабство.

Скупщина (серб.) – парламент у Сербії, виборний представницький орган.

«Славна революція» – державний переворот 1688 р. в Англії, що поклав край спробам реставрації абсолютизму. Торі та віги, об'єднавшись у парламенті, підписали акт про зречення короля Якова II Стюарта і запросили на престол Англії Вільгельма

Оранського – зятя Якова ІІ. Ці події призвели до встановлення конституційної монархії.

Спартіати (грец. Spartiatai) – повноправні громадяни давньогрецького міста Спарта.

Спікер (англ. Speaker, букв. – оратор) – голова нижньої палати парламенту в США, Великій Британії, її домініонах, а також у Японії та інших державах. У Великій Британії спікер формально стоїть поза партією, бере участь у голосуванні лише за рівного розподілу голосів.

Стагнація (від лат. stagno – зупиняти, робити нерухомим) –застій в економіці, виробництві, торгівлі.

Статут (лат. statuo – постановляю) – 1) у середньовічній Англії акт, ухвалений парламентом і підписаний королем, законність якого, на відміну від його тлумачення, не могла обговорюватися в судовому порядку; 2) у деяких країнах (США та ін.) – назва законодавчих актів загальнонормативного характеру, у Великій Британії – найважливіші закони, ухвалені парламентом і схвалені королем.

Стратег (грец. strategos; від stratos – військо, go – веду) – у Стародавній Греції – воєначальник, наділений широкими військовими і політичними повноваженнями. У сучасному значенні – полководець, керівник великих військових операцій.

Стратеги – колегія вищих посадових осіб у Стародавніх Афінах із військовими повноваженнями.

Субституція (лат. substitutio – підстановка) – призначення в заповіті додаткового спадкоємця на випадок, якщо перший не вступить з якоїсь причини в права спадщини.

Суд лінча, лінчування (від власн. імені расиста Ч. Лінча) – самосуд, звіряча розправа расистів над афроамериканцями і прогресивними діячами в США.

Суд присяжних – суд, до складу якого, окрім постійних (коронних) суддів, входить окрема колегія присяжних засідателів – непрофесійних суддів. Судді вирішують питання права (кваліфікація злочину, міра покарання), присяжні – факту (чи винен підсудний, чи обґрунтований позов). На підставі вердикту присяжних судді виносять вирок. Один із найдемократичніших інститутів судової системи, що втілює принцип безпосередньої участі народу у відправленні правосуддя. Виник і оформився в Англії в XII-XV ст., звідки поширився по всьому світу.

Суд шеффенів – форма суду в Німеччині, за якої професійний суддя і представники від населення становили єдину колегію.

Сунна (араб.) – мусульманський священний переказ, що містить

розповіді (хадиси) про Мухаммеда, а також його висловлювання. Вважається доповненням до Корану.

Суннізм (араб.) – один із двох (разом із шиїзмом) основних напрямів ісламу, прихильники якого, разом із Кораном, визнають Сунну джерелом віри. Під час вирішення питання про вищу мусульманську владу (імам-халіф) спирається на «згоду всієї громади» (фактично її релігійно-політичної верхівки).

Супрефект (фр. Sous-prefet) – у Франції та деяких інших країнах – представник уряду, глава адміністрації в окрузі.

Сюзерен (фр. Suzerain) – у Західній Європі в середні віки великий феодал, сеньйор (барон, граф, герцог, князь) стосовно залежних від нього васалів. Верховним сюзереном зазвичай вважався король.

Тазис – у мусульманському праві покарання за правопорушення, точно не встановлене і визначуване правителем або суддею на власний розсуд.

Таліон – принцип рівновідплатності, рівного відплати за скоєне (око за око, зуб за зуб).

Талья (фр. Taille) – постійний прямий податок у Франції XV-XVIII ст. (головним чином на селянство), що стягувався в основному в довільних розмірах. Скасований Великою французькою революцією.

Тамкар – купець, лихвар і виконавець окремих царських доручень у Стародавньому Вавилоні.

Теократія (грец. Theos – бог, kratos – влада) Форма правління, за якої політична влада належить духовенству.

Термідор (фр. Thermidor; від грец. Therme – тепло, doros – дар) 1) Одинадцятий місяць (з 19-20 липня по 17-18 серпня) французького календаря, встановленого Конвентом у 1793 р.; 2) Переворот 9 термідора II р. республіки (27 липня 1794 р.), унаслідок якого ліквідували якобінську диктатуру і поклали край революції 1789–1794 рр.

Торі (англ. Tory) Партія в Англії (XVII-XIX ст.), що представляла інтереси землевласників; на її основі створено сучасну партію консерваторів.

Тоталітаризм (від лат. Totalitas – цілісність, повнота) політичний режим, що характеризується повним (тотальним) контролем держави над усіма сферами життя суспільства, насильством, знищенням демократичних свобод і прав особистості.

Трайбалізм (англ. Tribalism; від лат. Tribus – плем'я) племінний або етнічний сепаратизм у суспільстві, що зберігає пережитки родоплемінного поділу; підхід до політичних, соціальних, економічних

явищ з позиції та в інтересах якогось клану, племені, народності.

Траст – в Англії інститут довірчої власності, сутність якої полягає в тому, що одна особа – довірчий власник – управляє майном, переданим їй іншою особою – засновником трасту.

Тред-юніони (англ. trade – ремесло, професія, union – об'єднання, союз) Професійні спілки в Англії; об'єднують робітників не за виробничою ознакою, а за професіями.

Тріумвірат – 1) у Стародавньому Римі (I ст. до н.е.) союз трьох впливових політичних і військових діячів для захоплення і здійснення верховної влади; 2) у переносному сенсі союз трьох (державних) діячів для спільних акцій, дій.

Тріумф – 1) у Стародавньому Римі урочистий виступ полководця-переможця з військом (від Марсового поля на Капітолій); влаштовували за рішенням сенату, і він був найвищою нагородою для полководця; 2) у переносному розумінні визначна перемога, торжество, блискучий успіх. Переможця називають тріумфатором.

Триба – (лат. Trubuo – ділю) – у Стародавньому Римі термін, що означає: 1) плем'я; відповідає давньогрецькій філе. Згідно з переказами, було 3 триби; 2) територіальний і виборчий округ, що мав один голос у трибутних коміціях (зборах).

Трибуни народні (трибуни плебейські) (лат.) – у Стародавньому Римі – вищі виборні посадовці з плебеїв (від початку V ст. до н.е.); володіли правом накладати заборону (вето) на постанови магістратів і сенату. Обиралися щорічно на плебейських зборах. Особистість трибуна вважалася недоторканною. У період імперії посада втратила значення.

Тризн (англ. treason – зрада) – у кримінальному праві Англії – найтяжчий злочин, виділений в особливу категорію. У XIV ст. було виділено два види: «велика зрада» (проти короля і членів його сім'ї, державного управління, чиновників, суддів, заколот тощо) і «мала зрада» (убивство дружини чоловіка, слуги господаря тощо). Надалі тризн став означати державну зраду.

Тунгін – голова суду сотні у Франкському королівстві.

Узус (лат. usus – звичай, звичаї) – у римському праві – користування чужою річчю.

Узуфрукт (лат. usufructus; від usus – звичай, fructus – плід) – володіння чужим майном з правом користування доходами від нього, але без права піддавати його будь-яким істотним змінам.

Уітенагемот (англ. witena gemot, букв. – збори мудрих) – рада знаті

в англосаксонських королівствах Англії в VI-XI ст. Підтверджувала права короля на престол, розв'язувала питання війни та миру тощо.

Унітаризм, унітарність (від лат. unitas – єдність) – форма державного устрою, що не передбачає наявності у складі держави (на відміну від федералізму) будь-яких федеративних одиниць (штатів, земель), що мають статус державного утворення.

Уніфікація (лат. unio – єдність, facere – робити) – приведення чого-небудь до єдиної норми, до єдиної форми, до однаковості.

Фараон – титул давньоєгипетських царів, а також особа, яка носила цей титул.

Федерація (лат. Foedus – союз) Форма державного устрою, за якої утворення (землі, штати тощо), що входять до складу держави, мають певну політичну самостійність, тобто мають власні конституції, законодавчі, виконавчі та судові органи; разом із ними існують федеральні органи державної влади.

Фелонія – категорія тяжких злочинів у кримінальному праві Англії.

Феод – у Західній Європі в Середні віки спадкове земельне володіння, що сеньйор дарував васалу за умови несення ним військової служби або сплати встановлених внесків.

Феодал – земельний власник, власник феода в епоху феодалізму, який експлуатує залежних від нього селян.

Фельяни (фр. feuillants) Члени конституційно-монархічного політичного клубу періоду революції XVIII ст. у Франції; носили назву ордену, у монастирі якого містилися. Представляли інтереси великої фінансової буржуазії та ліберального дворянства, виступали за конституційну монархію. Після повалення монархії 10 серпня 1792 р. перейшли до табору контрреволюції.

Фетва – у мусульманських країнах висновок вищого релігійного авторитета (муфтія) про відповідність тих чи інших рішень і дій влади нормам ісламу.

Фідеікомісс (лат. fidei commissum – доручення совісті) – у римському приватному праві – неформальне доручення спадкодавця спадкоємцю про видачу третій особі зі спадщини певного майна, а також саме це майно.

Філа (грец.) – у Стародавній Греції за первіснообщинного ладу – плем'я, яке складалося з 3 фратрій, що, своєю чергою, поділялися на окремі роди; за рабовласницького ладу – територіальний округ.

Фірман (перс.) – указ мусульманських монархів (шахів, султанів

та ін.)

Фіск (лат. fiscus, букв. – кошик) – 1. У Стародавньому Римі – імперська скарбниця (на противагу сенатській); з IV ст. – єдина загальнодержавна скарбниця Римської імперії, куди надходили всі види доходів і зборів і звідки проводилися виплати. 2. Державна скарбниця; звідси – «фіскальний»

Фікх – у мусульманському праві означає насамперед систематизовані знання про правила поведінки, що їх мають дотримуватися мусульмани під час виконання своїх релігійних обов'язків, здійснення обрядів, у побуті, у світських взаєминах. У цьому сенсі фікх – наука, предмет якої становить нормативний бік шаріату.

Фогт (нім. Vogt) – у низці країн Західної Європи в середні віки – посадова особа, яка відала певним адміністративним округом, головним чином у церковній або монастирській вотчині.

Формальні докази у XVI-XIX ст. – система оцінки доказів у кримінальному процесі, за якої значення кожного виду доказів та їхня форма визначалися в законі заздалегідь і були незмінні. Суд замість безпосередньої оцінки доказів у справі виносив рішення залежно від місця наявних доказів в ієрархічній системі формальних доказів. Цінність показань свідків визначалася якістю самих свідків.

Формар'яж (фр. formariage; від лат. foris – поза, marito – одружуся) – норма феодального права в країнах Західної та Центральної Європи, що обмежувала свободу шлюбу феодально-залежного селянина. У раннє середньовіччя охоплював переважно сервів і означав необхідність дозволу сеньйора на укладення шлюбу. Із середини XII ст. поширювалося на всіх залежних людей сеньйорії, означаючи тепер необхідність дозволу сеньйора лише на шлюб з особою, яка перебувала поза юрисдикцією цього сеньйора або з особою вищого соціального статусу; за такий дозвіл стягували грошове мито. Формар'яж мав зокрема мету запобігти або компенсувати можливу втрату сеньйором його прав на потомство залежних від нього людей. До XIV-XV ст. під час особистого звільнення селян зникає в більшості країн Західної Європи.

Формація суспільсько-економічна (лат. formatio – утворення, вид) – у марксистській теорії – історично певний щабель у розвитку суспільства, що характеризується певним способом виробництва і зумовленими ним виробничими, соціальними та політичними відносинами, юридичними нормами та установами, ідеологією (наприклад, феодалізм, капіталізм).

Формуляр (лат. formula – форма, правило) – у сучасному

господарському праві типовий договір, що використовується в торговельному обороті великими фірмами.

Формулярний процес (лат.) – друга форма судочинства за приватними позовами в римській юстиції, що прийшла на зміну легісакційному процесу. Тепер юридичний предмет спору формулював не позивач, а претор. Позивач і відповідач викладали справу в будь-яких виразах, беручи до уваги насамперед дійсний інтерес і обставини реальні, а не те, що передбачалося за аналогічним випадком вимогами стародавнього права, як це було раніше. Претор з'ясовував юридичну сутність спору і викладав цю сутність у спеціальній записці для призначеного ним судді – формулі. Формули були типовими.

Фратрія (грец. phatria – братерство) – у багатьох стародавніх народів за родоплемінного устрою підрозділ племен, що є сукупністю кількох родів, що походили від одного первісного роду. У римлян – курія.

Фрігольд – вільне земельне володіння (тримання) в середньовічній Англії.

Фундаменталізм (від лат. fundamentum – підстава) – прихильність до традиційних ідеалів, збереженню стабільності та непорушності колишнього, одного разу встановленого порядку речей; вкрай консервативна течія в ісламі, протестантизмі, індуїзмі, спрямована проти ліберального раціоналізму, що відкидає будь-яку критику, іншу інтерпретацію священних книг Корану, Біблії.

Фьєф (фр.) у феодальній Франції – земля, надана васалу сеньйором (те саме, що й феод).

Хабеас корпус (лат. habeas corpus) – інститут англійського процесуального права, що надає в деяких випадках зацікавленим особам право вимагати доставлення до суду затриманого або ув'язненого для перевірки підстави позбавлення волі. Назву свою отримав від початкових слів наказу судді про доставлення позбавленої волі особи до суду: «Habeas corruc ad subjiciendum» («Ти зобов'язаний доставити особу до суду»). Цей інститут виник ще в XV ст. і остаточно був оформлений у 1679 р. законом «Хабеас корпус акт». До теперішнього часу інститут хабеас корпус набув широкого поширення у світі як найнадійніша конституційна гарантія права на свободу й особисту недоторканність.

Хурал (монг.) у Монголії – орган верховної та місцевої влади.

Хадд – точно встановлене в шаріаті покарання за злочин, що є зазіханням на права Аллаха.

Хадис – розповідь сподвижника Мухаммеда про вчинки та вислови пророка, складова частина Сунни.

Халіф – титул верховного правителя в деяких країнах мусульманського Сходу. Халіф об'єднував у своїх руках духовну і світську владу.

Хан – титул вождя, правителя, государя у тюркських і монгольських народів.

Хартія – документ публічно-правового і політичного характеру в Середні віки та Новий час (Велика хартія вольностей, конституційні хартії тощо).

Хунта – назва об'єднань, спілок, комісій, державних органів, військових урядів в іспаномовних країнах.

Цезар – у Стародавньому Римі титул імператора.

Целібат (лат. caelebs – неодружений) – обов'язкова безшлюбність/незайманість католицького духовенства.

Ценз – умова, що обмежує участь особи у здійсненні тих чи інших прав (наприклад, віковий, виборчий, майновий, освітній цензи в низці зарубіжних держав): 1) у стародавньому Римі – періодична оцінка майна громадян для відповідного поділу їх на податні розряди; 2) у період феодалізму в Західній і Центральній Європі – регулярний фіксований оброк (продуктами або грошима), який платили феодально-залежні селяни сеньйору; чинш; 3) обмежувальні умови допущення особи до користування будь-якими політичними (насамперед виборчими) правами (наприклад, майновий ценз, освітній ценз, ценз осілості); 4)статистичний перепис.

Цензива – спадкове селянське земельне утримання в середньовічній Франції. Тримач (цензитарій) виплачував феодалові фіксовану ренту, державі – податки.

Центурія – 1) військовий підрозділ у Стародавньому Римі; 2) об'єднання римських громадян одного з майнових розрядів.

Цензор (лат. censor) – 1) У Стародавньому Римі – посадова особа, яка відала проведенням цензу і стежила за поведінкою і політичною благонадійністю громадян; 2) особа, яка здійснювала нагляд за печаткою.

Центурія (лат. centum – сто) – 1) У Стародавньому Римі – військовий підрозділ, що спочатку складався зі ста осіб; 2) у Стародавньому Римі – група громадян, які мали однаковий майновий ценз і брали участь у центуріатних коміціях.

Цех (нім. Zeche) – у феодальну епоху – організація міських

ремісників, що займаються одним і тим самим ремеслом; цех захищав економічні та політичні права ремісників.

Цивільне право (лат. civitas – місто, міська громада) – у Стародавньому Римі – система власного римського, «національного» права, що діяло лише на повноправних римських громадян. У вузькому сенсі цивільне право – закріплена законами національна система приватного права.

Цивільний лист – акт парламенту, що визначає розміри грошових доходів на утримання монарха.

Чартизм (від англ. charter – хартія) – масовий революційний рух англійських робітників від кінця 30-х до початку 50-х рр. XIX ст., які боролися за здійснення робітничої хартії (петиції робітників на ім'я палати громад), вимоги якої стосувалися демократизації державного устрою Англії (загального виборчого права, таємного голосування, скасування цензу для кандидатів до парламенту).

«Чорні кодекси» (англ. Black Codes) – дискримінаційні законодавчі акти, ухвалені в низці південних штатів США після Громадянської війни 1861-1865 рр. для збереження нерівноправності негрів.

Чинш – фіксована феодальна рента в грошовій, рідше натуральній, формі.

Шаріат – система (сукупність) релігійно-етичних і юридичних норм, заснованих на Корані, Сунні та Іджмі.

Шах – титул монарха в країнах Близького і Середнього Сходу.

Шейх – в арабських країнах глава роду, старійшина громади; у мусульман особа, що належить до вищого духовенства.

Шериф – посадова особа, яка володіла на місцях судовими, поліцейськими, військовими та іншими повноваженнями.

Шефени – у середньовічній Німеччині представники вільного населення, із яких обирали суддів у общинних судах.

Шиїзм (араб.) – один із двох (разом із сунізмом) напрямів в ісламі, прихильники якого визнають лише Коран і відкидають більшість положень Сунни, не визнають сунітських халіфів, вважаючи законними керівниками мусульман імамів.

Шовінізм (фр. chavinisme, від зб. імені фр. солдата Н. Шовена (Chauvin) – прихильника завойовницької політики Наполеона) – крайній націоналізм, політика національної винятковості, розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

Штрейкбрехер (нім. streikbrecher; від streik – страйк, brechen –

ламати) – людина, яка відмовляється від участі у страйку або найнята адміністрацією підприємства для заміни страйкуючих.

Щитові гроші – військовий побор у середньовічній Англії XII–XIV ст., стягувався з власників феодів замість особистої військової служби.

Юнкер (нім. Junker) – 1) у колишній Пруссії – дворянин-землевласник; поміщик. 2) у царській Росії – вихованець військового училища, що готувало офіцерів.

Юридична особа – суб'єкт цивільного права, організація, що має у власності, господарському віданні або оперативному управлінні відокремлене майно і відповідає за своїми зобов'язаннями цим майном, може від свого імені набувати і здійснювати майнові та особисті немайнові права, нести обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді.

Якобінці – у період Великої французької революції – члени політичного клубу (фактично політична партія), які дістали свою назву від зайнятого ними в 1789 р. монастиря Святого Якова в Парижі. Висловлювали інтереси революційно-демократичної буржуазії, яка виступала в союзі із селянством і міською біднотою. Ще більш ліві позиції займали ебертисти. Період якобінського правління (червень 1793 р. – липень 1794 р.) став кульмінацією революції. Переворот 9 термідора поклав край владі якобінців.

Навчальне видання

Марченко Олена Вікторівна

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Підручник

У двох томах

Том 2

Редактор, оригінал-макет – *А. В. Самотуга*
Редактор *Н. В. Леонова*

Підп. до друку 19.09.2025. Формат 60х84/16. Друк – цифровий. Гарнітура – Times.
Ум.-друк. арк. 24,88. Обл.-вид. арк. 26,75. Наклад – 25 прим. Зам. № 03/25-п

Надруковано у Дніпровському державному університеті внутрішніх справ
49005, м. Дніпро, просп. Науки, 26, sed@dduvs.edu.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видаців ДК № 8112 від 13.06.2024